सत्यमेव जयते

GOVERNMENT OF INDIA

MINISTRY OF LAW & JUSTICE

The Constitution of India

(4th Edition)

(As modified upto the 30th April, 2011)

ભારત સરકાર

વિધિ અન- ન્યાય મંત્રાલય

ભારતનું સંવિધાન

(ચતુર્થ આવૃત્તિ)

(૩૦મી એ-િલ, ૨૦૧૧ સુધી સુધાર્યા - માણ-)

૨૦૧૧

सत्यमेव जयते

GOVERNMENT OF INDIA

MINISTRY OF LAW & JUSTICE

The Constitution of India

(4th Edition)

(As modified upto the 30th April, 2011)

ભારત સરકાર

વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય

ભારતનું સંવિધાન

(ચતુર્થ આવૃત્તિ)

(૩૦મી એપ્રિલ, ૨૦૧૧ સુધી સુધાર્યા પ્રમાણે)

૨૦૧૧

પ્રસ્તાવના

ગુજરાતી ભાષામાં ભારતના સંવિધાનની આ ચતુર્થ આવૃત્તિ છે. ભારત સરકાર વતી, ભારતના સંવિધાનની છેલ્લી આવૃત્તિ ગુજરાત સરકારના વૈધાનિક અને સંસદીય બાબતોના વિભાગના સક્રિય સહયોગ અને સહાયથી વર્ષ ૧૯૯૪માં પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવી હતી, જેમાં સંવિધાન (છોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૪ સુધીના સુધારા, વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય, વૈધાનિક વિભાગ, નવી દિલ્હી પાસે મંજૂર કરાવીને આમેજ કરવામાં આવ્યા હતા.

૨. છેલ્લા સત્તર વર્ષ દરમિયાન કરવામાં આવેલા સંવિધાનના બીજા સુધારા આમેજ કરીને, ગુજરાત સરકારના વૈધાનિક અને સંસદીય બાબતોના વિભાગ દ્વારા ભારતના સંવિધાનની હાલની આવૃત્તિ તૈયાર કરવામાં આવી છે અને જાહેર જનતા સંવૈધાનિક આજ્ઞાનું પાલન કરવા માટે દેશના કાયદા તેના સાચા અર્થમાં સમજી શકે તે માટે ભારતનું સંવિધાન અને બીજા કેન્દ્રીય કાયદા જાહેર જનતા માટે તેમની પ્રાદેશિક રાજભાષામાં ઉપલબ્ધ કરાવવાના કેન્દ્ર સરકારના નિર્ણયના અમલીકરણના ભાગ રૂપે, ભારત સરકાર, વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય, વૈધાનિક વિભાગ, ઓ. એલ. વિંગ (પ્રાદેશિક ભાષા એકમ), નવી દિલ્હી દ્વારા તેની હાલની આવૃત્તિની ઝીણવટપૂર્વક ચકાસણી કરીને તેને અદ્યાવત કરવામાં આવેલ છે.

૩. આ આવૃત્તિમાં, સંવિધાન (પંચાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૯ સુધીના તમામ સુધારા જરૂરી ફૂટનોટ સાથે આમેજ કરવામાં આવેલ છે. અમે આશા રાખીએ છીએ કે, આ આવૃત્તિ પણ વકીલમંડળ (બાર)ના સભ્યો, ન્યાયાલય, કાયદાશાખાના વિદ્યાર્થીઓ અને જાહેર જનતાને ઉપયોગી થશે.

નવી દિલ્હી;
નવેમ્બર, ૨૦૧૦.

વી. કે. ભસીન,
ભારત સરકારના સચિવ.
વૈધાનિક વિભાગ,
વિધિ અને ન્યાય મંત્રાલય.

PREFACE

This is the Fourth Edition of the Constitution of India in Gujarati language. The last Edition of the Gujarati version of the Constitution of India was published on behalf of the Government of India by the active cooperation and assistance of the Legislative and Parliamentary Affairs Department, Government of Gujarat, in the year 1994 incorporating therein amendments to the Constitution up to the Constitution (Seventy Sixth Amendment) Act, 1994 with the approval of the Ministry of Law and Justice, Legislative Department, New Delhi.

2. Incorporating further amendments to the Constitution made during the past seventeen years, the present edition of the Constitution of India has been prepared by the Legislative and Parliamentary Affairs Department, Government of Gujarat, and the same has been scrutinized and updated by the Government of India, Ministry of Law and Justice, Legislative Department, Official Languages Wing (Regional Languages Unit), New Delhi as part of the implementation of the decision of the Central Government to make available the Constitution of India and other Central laws to the general public in their own regional official languages to enable them to understand the Law of the land in their true spirit to fulfill the Constitutional mandate.

3. In this Edition all the amendments up to the Constitution (Ninety fifth Amendment) Act, 2009 have been incorporated with necessary footnotes. We hope, edition will also be useful to members of the Bar, the Bench, the students of Law and the general public.

New Delhi;
The November, 2010.

V. K. BHASIN
Secretary to the Govt. of India.
Legislative Department
Ministry of Law & Justice

ભારતનું સંવિધાન

અનુક્રમણિકા

અનુસૂચિઓ

ભારતનું સંવિધાન

આમુખ

અમે ભારતના લોકો ભારતને એક સાર્વભૌમ સમાજવાદી બિનસાંપ્રદાયિક લોકતંત્રાત્મક પ્રજાસત્તાક તરીકે સંસ્થાપિત કરવાનો
તથા તેના સર્વ નાગરિકોને :
સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય .... ન્યાય
વિચાર, અભિવ્યક્તિ, માન્યતા,
ધર્મ અને ઉપાસનાની ....સ્વતંત્રતા
દરજ્જા અને તકની ....સમાનતા
પ્રાપ્ત થાય તેમ કરવાનો,
અને તેઓ સર્વમાં
વ્યક્તિનું ગૌરવ અને રાષ્ટ્રની
એકતા અને અખંડતા સુદૃઢ કરે એવી ....બંધુતા
વિકસાવવાનો
ગંભીરતાપૂર્વક સંકલ્પ કરીને

અમારી સંવિધાન સભામાં ૨૬ નવેમ્બર, ૧૯૪૯ના રોજ
આથી આ સંવિધાન અપનાવી, તેને અધિનિયમિત કરી
અમને પોતાને અર્પિત કરીએ છીએ.

ભાગ ૧
સંઘ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર

૧. (૧) ઈન્ડિયા અર્થાત ભારત રાજ્યોનો સંઘ રહેશે. **સંઘનું નામ અને તેનું રાજ્યક્ષેત્ર.**

[૧][(૨) તેના રાજ્યો અને રાજ્યક્ષેત્રો પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબ રહેશે.]

(૩) ભારતનું રાજ્યક્ષેત્ર,

(ક) રાજ્યોનાં રાજ્યક્ષેત્રોનું;

[૨][(ખ) પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોનું; અને]

(ગ) સંપાદિત કરવામાં આવે તેવાં બીજા રાજ્યક્ષેત્રોનું,

બનશે.

૨. કાયદાથી સંસદ પોતાને ઉચિત લાગે તેવી બોલીઓ અને શરતોએ સંઘમાં નવાં રાજ્યોને દાખલ કરી શકશે અથવા તેમની સ્થાપના કરી શકશે. **નવા રાજ્યોને દાખલ કરવા અથવા તેમની સ્થાપના કરવા બાબત.**

[૩][૨.ક સિક્કિમને સંઘ સાથે સંબંધિત રાખવા બાબત] સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૫ થી રદ કર્યો છે. (તારીખ ૨૬-૪-૧૯૭૫થી અમલી).

૩. સંસદ, કાયદાથી - **નવા રાજ્યોની રચના અને વિદ્યમાન રાજ્યોના વિસ્તારો, સીમાઓ અથવા નામોમાં ફેરફાર.**

(ક) કોઈ રાજ્યમાંથી પ્રદેશ અલગ પાડીને અથવા બે કે વધારે રાજ્યો કે રાજ્યોના ભાગોને જોડીને અથવા કોઈ પ્રદેશને કોઈ રાજ્યના ભાગ સાથે જોડીને નવું રાજ્ય રચી શકશે;

(ખ) કોઈ રાજ્યનો વિસ્તાર વધારી શકશે;

(ગ) કોઈ રાજ્યનો વિસ્તાર ઘટાડી શકશે;

(ઘ) કોઈ રાજ્યની સીમાઓ બદલી શકશે;

(ચ) કોઈ રાજ્યનું નામ બદલી શકશે :

[૪][પરંતુ કોઈપણ વિધેયક રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ સિવાય અને તે વિધેયકમાંની દરખાસ્ત[૫]*** કોઈપણ રાજ્યના વિસ્તાર, સીમાઓ અથવા નામને અસર પહોંચાડતી હોય ત્યાં, રાષ્ટ્રપતિ તે વિધેયક તે રાજ્યના વિધાનમંડળ ઉપર, નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે મુદતની અંદર અથવા તેઓ આપે તેટલી વધુ મુદતની અંદર, તેની ઉપર તેનાં મંતવ્યો દર્શાવવા માટે મોકલી આપે અને તે રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલી અથવા છૂટ આપેલી મુદત પૂરી થાય તે સિવાય, તે હેતુ માટે એ વિધેયક સંસદના બેમાંથી એકે ગૃહમાં રજૂ કરી શકાશે નહિ][૬].

[૭][**સ્પષ્ટીકરણ ૧ :-** આ અનુચ્છેદના ખંડ (ક) થી (ચ) માં આવતા ''રાજ્ય'' શબ્દમાં સંઘ રાજ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે, પણ પરંતુકમાં ''રાજ્ય'' શબ્દમાં સંઘ રાજ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થતો નથી.

સ્પષ્ટીકરણ ૨ :- ખંડ (ક) થી સંસદને અપાયેલી સત્તામાં, કોઈ રાજ્ય કે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રનો કોઈ ભાગ બીજા કોઈ રાજ્ય કે સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સાથે જોડીને નવું રાજ્ય કે સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર રચવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે.]

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨ થી અસલ ખંડ (૨) ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે.

૨. એજનની કલમ ૨ થી અસલ પેટા-ખંડ (ખ)ને સ્થાને આ પેટા-ખંડ મૂક્યો છે.

૩. સંવિધાન (પાંત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૨ થી અનુચ્છેદ ૨ક દાખલ કર્યો હતો. (તારીખ ૧-૩-૧૯૭૫ થી અમલી)

૪. સંવિધાન (પાંચમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૨ થી અસલ પરંતુકને સ્થાને આ પરંતુક મૂક્યો છે.

૫. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અથવા ભાગ-ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને એ અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૬. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૩માં નીચેનો વધુ પરંતુક ઉમેરવામાં આવશે :-
''વધુમાં, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો વિસ્તાર વધારવા કે ઘટાડવા અથવા તે રાજ્યના નામ કે સીમામાં ફેરફાર કરવા માટે જોગવાઈ કરતું વિધેયક તે રાજ્યના વિધાનમંડળની સંમતિ સિવાય સંસદમાં રજૂ કરી શકશે નહિ''.

૭. સંવિધાન (અઢારમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૨ થી આ સ્પષ્ટીકરણ ઉમેર્યા છે.

અનુચ્છેદ ૨ અને ૩ હેઠળ કરેલા કાયદામાં પહેલી અને ચોથી અનુસૂચિઓના સુધારા અને પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક બાબતો માટે જોગવાઈ કરવા બાબત.

૪. (૧) અનુચ્છેદ ૨ અથવા અનુચ્છેદ ૩માં ઉલ્લેખેલા કોઈ કાયદામાં પહેલી અનુસૂચિ અને ચોથી અનુસૂચિના સુધારા માટે તે કાયદાની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી જોગવાઈઓનો સમાવેશ થશે અને તેમાં સંસદને જરૂરી જણાય તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો પણ (એવા કાયદાથી અસર પામેલા રાજ્ય કે રાજ્યોના સંસદમાંના અને વિધાનમંડળ કે વિધાનમંડળોમાંના પ્રતિનિધિત્વ અંગેની જોગવાઈઓ સહિત) સમાવેશ થઈ શકશે.

(૨) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેનો કોઈ કાયદો અનુચ્છેદ ૩૬૮ ના હેતુ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

ભાગ ૨[૧]

નાગરિકતા

આ સંવિધાનના આરંભે નાગરિકતા.

૫. આ સંવિધાનના આરંભે જેનો ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં વસવાટ હોય અને-

(ક) જે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં જન્મેલ હોય; અથવા

(ખ) જેનાં માતાપિતામાંથી કોઈ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં જન્મેલ હોય; અથવા

(ગ) જે આવા આરંભની તરત પહેલાં ઓછામાં ઓછાં પાંચ વર્ષથી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સામાન્ય રીતે રહેતી આવી હોય,

તેવી દરેક વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ગણાશે.

પાકિસ્તાનમાંથી ભારતમાં સ્થળાંતર કરી આવેલી કેટલીક વ્યક્તિઓના નાગરિકતા હક.

૬. અનુચ્છેદ ૫માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, અત્યારે પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રમાંથી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરી આવેલી વ્યક્તિ-

(ક) જેનો અથવા જેના માતાપિતામાંથી કોઈનો અથવા જેનાં દાદા-દાદીમાંથી કોઈનો જન્મ (મૂળ અધિનિયમિત કર્યા પ્રમાણેના) હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેના ભારતમાં થયેલો હોય; અને

(ખ) (૧) જેણે સન ૧૯૪૮ના જુલાઈ મહિનાની ઓગણીસમી તારીખ પહેલાં આ રીતે સ્થળાંતર કર્યું હોય અને સ્થળાંતરની તારીખથી સામાન્ય રીતે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં રહેતી આવી હોય, અથવા

(૨) જેણે સન ૧૯૪૮ના જુલાઈ મહિનાની ઓગણીસમી તારીખે અથવા તે પછી આ રીતે સ્થળાંતર કર્યુ હોય અને હિંદ ડુમિનિયનની સરકારે નિયત કરેલ નમૂનામાં અને તે રીતે સરકારે આ કાર્ય માટે નીમેલા અધિકારીને આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં તે માટે આપેલી અરજી ઉપરથી એ અધિકારીએ જેને ભારતની નાગરિક તરીકે નોંધી હોય,

તેને, આ સંવિધાનના આરંભે ભારતની નાગરિક ગણવામાં આવશે :

પરંતુ જે વ્યક્તિએ અરજી કર્યાની તારીખની તરત પહેલાંના ઓછામાં ઓછા છ મહિના સુધી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં નિવાસ કર્યો ન હોય, તેની એ રીતે નોંધણી કરવામાં આવશે નહિ.

પાકિસ્તાનમાં સ્થળાંતર કરી ગયેલી અમુક વ્યક્તિઓના નાગરિકતા હક.

૭. અનુચ્છેદો ૫ અને ૬ માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સન ૧૯૪૭ના માર્ચ મહિનાની પહેલી તારીખ પછી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંથી અત્યારે પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરી ગયેલી વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ગણાશે નહિ :

પરંતુ અત્યારે પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રોમાં આ રીતે સ્થળાંતર કરી ગયા પછી કોઈ કાયદાના અધિકારની રૂએ કે તે હેઠળ પુનર્વસવાટ કે કાયમી પુનરાગમન માટે કઢાવેલી પરમિટ હેઠળ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં પાછી ફરેલી વ્યક્તિને આ અનુચ્છેદમાંનો કોઈ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ અને અનુચ્છેદ ૬ ના ખંડ (ખ) ના હેતુ માટે એવી દરેક વ્યક્તિએ સન ૧૯૪૮ના જુલાઈ મહિનાની ઓગણીસમી તારીખ પછી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્થળાંતર કરેલું ગણાશે.[૨]

---

૧. આ ભાગ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને, સન ૧૯૫૦ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૬મી તારીખથી લાગુ પાડવામાં આવેલો ગણાશે.

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૭માં નીચેનો વિશેષ પરંતુક ઉમેરવામાં આવશે :-
''વધુમાં, હવે પાકિસ્તાનમાં સમાવિષ્ટ રાજ્યક્ષેત્રમાં આ રીતે સ્થળાંતર કરી ગયા પછી જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાના અધિકારની રૂએ કે તે હેઠળ રાજ્યમાં પુનર્વસવાટ માટે અથવા કાયમી પુનરાગમન માટે કઢાવેલી પરમિટ હેઠળ તે રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રમાં પાછી ફરતી તે રાજ્યની કાયમી નિવાસી વ્યક્તિને આ અનુચ્છેદમાંનો કોઈ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ અને એવી દરેક વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ગણાશે''.

૮. અનુચ્છેદ ૫ માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, જેનો પોતાનો અથવા જેનાં માતા-પિતામાંથી કોઈનો અથવા જેનાં દાદા-દાદીમાંથી કોઈનો જન્મ (મૂળ અધિનિયમિત કર્યા પ્રમાણેના) હિંદ રાજ્યવહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫માંની વ્યાખ્યા પ્રમાણેના ભારતમાં થયો હોય, અને જે એ વ્યાખ્યા પ્રમાણેના ભારતની બહારના કોઈ દેશમાં સામાન્ય રીતે વસતી હોય, તે વ્યક્તિએ તે સમયે પોતે જ્યાં વસતી હોય તે દેશમાંના ભારતના રાજનયિક કે વાણિજ્યિક પ્રતિનિધિને આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કે પછી, હિંદ ડુમિનિયનની સરકારે અથવા ભારત સરકારે નિયત કરેલ નમૂનામાં અને રીતે, તે માટે તેણે કરેલી અરજી ઉપરથી એ રાજનયિક અથવા વાણિજ્યિક પ્રતિનિધિએ તેની ભારતના નાગરિક તરીકે નોંધણી કરી હોય, તો તે ભારતની નાગરિક ગણાશે. **ભારતની બહાર વસતી અમુક ભારતીય મૂળની વ્યક્તિઓના નાગરિકતા હક.**

૯. પોતાની રાજીખુશીથી કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરનાર વ્યકિત અનુચ્છેદ ૫ની રૂએ ભારતની નાગરિક રહેશે નહિ અથવા અનુચ્છેદ ૬ અથવા અનુચ્છેદ ૮ ની રૂએ ભારતની નાગરિક પણ ગણાશે નહિ. **પોતાની રાજીખુશીથી વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરનાર વ્યક્તિઓને નાગરિકો નહિ ગણવા બાબત.**

૧૦. આ ભાગની કોઈ પૂર્વવર્તી જોગવાઈ અનુસાર ભારતની નાગરિક હોય અથવા ગણાતી હોય તેવી દરેક વ્યક્તિ, સંસદ કરે તે કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, એવા નાગરિક તરીકે ચાલુ રહેશે. **નાગરિકતા હકોનું સાતત્ય.**

૧૧. નાગરિકતાની પ્રાપ્તિ અને સમાપ્તિ અને નાગરિકતા સંબંધી બીજી તમામ બાબતો અંગે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તામાં આ ભાગની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓના કોઈ મજકૂરથી ઘટાડો થશે નહિ. **સંસદે કાયદાથી નાગરિકતા હકોનું નિયમન કરવા બાબત.**

ભાગ ૩

મૂળભૂત હકો

સામાન્ય

૧૨. આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, ''રાજ્ય''માં ભારતની સરકાર અને સંસદ તથા રાજ્યો પૈકી દરેક રાજ્યની સરકાર અને તેનું વિધાનમંડળ તથા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રોની અંદરના અથવા ભારત સરકારના નિયંત્રણ હેઠળના તમામ સ્થાનિક કે બીજા સત્તામંડળોનો સમાવેશ થાય છે. **વ્યાખ્યા.**

[૧]**૧૩.**(૧) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના પ્રદેશમાં અમલમાં હોય તે તમામ કાયદા, આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે અસંગત હોય, તો તે અસંગતતા પૂરતા રદબાતલ ગણાશે. **મૂળભૂત હકો સાથે અસંગત હોય તેવા અથવા તેમાં ઘટાડો કરતા કાયદા.**

(૨) આ ભાગથી અપાયેલા હકો લઈ લેતો અથવા ઓછા કરતો કોઈ કાયદો રાજ્ય કરી શકશે નહિ અને આ ખંડને ઉલ્લંઘન કરીને કરેલો એવો કોઈ કાયદો, તે ઉલ્લંઘન પૂરતો રદબાતલ ગણાશે.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો-

(ક) ''કાયદા''માં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કાયદાનો પ્રભાવ ધરાવતા વટહુકમ, હુકમ, ઉપ-નિયમ, નિયમ, વિનિયમ, જાહેરનામું, રૂઢિ અથવા પ્રથાનો સમાવેશ થાય છે;

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડતી હોય ત્યાં, અનુચ્છેદ ૧૩માં સંવિધાનના આરંભના ઉલ્લેખો, સંવિધાન, (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પાડવા બાબત) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભના એટલે કે સન ૧૯૫૪ના મે મહિનાની ૧૪મી તારીખ વિષેના ઉલ્લેખો છે એમ સમજવું.

(ખ) ''અમલમાં હોય તેવા કાયદા''માં, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ વિધાનમંડળે પસાર કરેલા અથવા અન્ય યોગ્ય સત્તાધિકારીએ કરેલા અને અગાઉ રદ નહિ થયેલા કાયદાનો, તે અથવા તેનો કોઈ ભાગ તે વખતે ક્યાંય પણ અથવા અમુક વિસ્તારમાં અમલમાં ન હોય તો પણ સમાવેશ થાય છે.

[૧][(૪) આ અનુચ્છેદમાંનો કોઈ મજકૂર અનુચ્છેદ ૩૬૮ હેઠળ સંવિધાનમાં કરેલા કોઈ સુધારાને લાગુ પડશે નહિ].

સમાનતાનો હક

કાયદા સમક્ષ સમાનતા.

૧૪. ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર કોઈ વ્યક્તિને, રાજ્યથી કાયદા સમક્ષ સમાનતાની અથવા કાયદાના સમાન રક્ષણની ના પાડી શકાશે નહિ.

ધર્મ, જાતિ,જ્ઞાતિ, લિંગ અથવા જન્મસ્થાનને કારણે કરાતા ભેદભાવનો નિષેધ.

૧૫. (૧) કોઈ નાગરિકની સામે ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાન અથવા એમાંના કોઈ કારણે રાજ્ય ભેદભાવ કરી શકશે નહિ.

(૨) ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, જન્મસ્થાનને અથવા એમાંના કોઈ કારણે કોઈપણ નાગરિક-

(ક) દુકાનો, જાહેર રેસ્ટોરાં, હોટલો અને જાહેર મનોરજનનાં સ્થળોમાં પ્રવેશ; અથવા

(ખ) રાજ્ય નાણાંમાંથી પૂર્ણતઃ કે અંશતઃ નિભાવાતા અથવા આમ જનતાના ઉપયોગ માટે અર્પણ કરાયેલાં કૂવા, તળાવો, સ્નાનઘાટો, રસ્તા અને સાર્વજનિક સ્થળોના ઉપયોગ,

ને લગતી કોઈ નિર્યોગ્યતા, દાયિત્વ, નિયંત્રણ અથવા શરતને અધીન રહેશે નહિ.

(૩) આ અનુચ્છેદના કોઈ મજકૂરથી રાજ્યને સ્ત્રીઓ અને બાળકોને માટે કોઈ ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં બાધ આવશે નહિ.

[૨][(૪) સામાજિક અને શૈક્ષિણક રીતે પછાત વર્ગોના નાગરિકોના કોઈ વર્ગોના ઉત્કર્ષ અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં રાજ્યને આ અનુચ્છેદના અથવા અનુચ્છેદ ૨૯ના ખંડ (૨) ના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ][૩].

[૪][(૫) સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત નાગરિકોના કોઈ વર્ગોના ઉત્કર્ષ અથવા અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે, કાયદાથી, ખાસ જોગવાઈઓ કરવામાં, જયાં સુધી આવી ખાસ જોગવાઈઓ, અનુચ્છેદ ૩૦ના ખંડ(૧)માં ઉલ્લેખેલ લઘુમતીઓની શિક્ષણ સંસ્થાઓ સિવાયની રાજય દ્વારા સહાયિત અથવા બિન-સહાયિત ખાનગી શિક્ષણ સંસ્થાઓ સહિતની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં તેઓના પ્રવેશને સંબંધિત છે ત્યાં સુધી, રાજયને આ અનુચ્છેદમાંના અથવા અનુચ્છેદ ૧૯ના ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (જ)માંના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.].

જાહેર નોકરીની બાબતોમાં તકની સમાનતા.

૧૬. (૧) રાજ્ય હેઠળની નોકરી અથવા કોઈ હોદ્દા ઉપર નિમણૂક અંગેની બાબતમાં તમામ નાગરિકો માટે તકની સમાનતા રહેશે.

(૨) કોઈ નાગરિક ફકત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ, કુળ, જન્મસ્થાન, નિવાસ અથવા એમાંના કોઈ કારણે રાજ્ય હેઠળની કોઈ નોકરી અથવા હોદ્દા માટે અપાત્ર ગણાશે નહિ અથવા તેની સામે ભેદભાવ કરી શકાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (ચોવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૨ થી આ ખંડ ઉમેર્યો છે.
૨. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૨થી આ ખંડ ઉમેર્યો છે.
૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડતો હોય ત્યાં, અનુચ્છેદ ૧૫ના ખંડ(૪)માં અનુસૂચિત આદિજાતિ વિશેના ઉલ્લેખો કમી કરવામાં આવશે.
૪. સંવિધાન (ત્રાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૫ની કલમ ૨ થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (૨૦-૧-૨૦૦૬ થી અમલી)

[૧](૩) [૨][રાજ્યની અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની સરકાર હેઠળની અથવા તેમાના કોઈ સ્થાનિક કે અન્ય સત્તામંડળ હેઠળની] કોઈ નોકરી અથવા હોદ્દા ઉપરની નિમણૂક પહેલા, એવી નોકરી અથવા નિમણૂકના વર્ગ અથવા વર્ગોના સંબંધમાં, તે રાજ્યની [૩][કે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની અંદર] નિવાસ કરવાનું આવશ્યક હોવાનું ઠરાવતો કોઈ કાયદો કરવામાં સંસદને, આ અનુચ્છેદના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

(૪) રાજ્યના અભિપ્રાય પ્રમાણે રાજ્ય હેઠળની નોકરીઓમાં જેમને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું ન હોય તેવા કોઈ પછાત વર્ગના નાગરિકોના લાભમાં નિમણૂકો અથવા જગાઓ અનામત રાખવાની જોગવાઈ કરવામાં રાજ્યને આ અનુચ્છેદના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

[૪][(૪ક) રાજ્યના અભિપ્રાય મુજબ રાજ્ય હેઠળની નોકરીઓમાં જેમને પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું ન હોય તેવા અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓની તરફેણમાં રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં [૫][કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોની જગાઓ પર, પારિણામિક પ્રવરતા સહિત, બઢતી આપવાની બાબતમાં] અનામત રાખવા માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવામાં રાજ્યને આ અનુચ્છેદના કોઈ મજકૂરથી, બાધ આવશે નહિ.].

[૬][(૪ખ) આ ખંડમાંના કોઈ મજકૂરથી, રાજ્યને કોઈ વર્ષની વણભરાયેલી ખાલી જગાઓ જે ખંડ (૪) અથવા ખંડ (૪ક) હેઠળની અનામતની જોગવાઈઓ અનુસાર તે વર્ષમાં ભરવાની થતી હોય તેની ત્યારપછીના કોઈ વર્ષ અથવા વર્ષોમાં ભરવાની ખાલી જગાઓના વર્ગ તરીકે વિચારણા કરતાં અટકાવી શકાશે નહિ, અને ખાલી જગાઓના એવા વર્ગને તે જે વર્ષમાં ભરવાની થતી હોય તે વર્ષની ખાલી જગાઓની કુલ સંખ્યા પરની અનામતની પચાસ ટકાની ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા માટે વિચારણામાં લેવી જોઈશે નહિ.].

(૫) કોઈ ધાર્મિક અથવા સાંપ્રદાયિક સંસ્થાના કામકાજ સંબંધમાં હોદ્દો ધરાવનાર અથવા તેવી સંસ્થાના સંચાલક મંડળનો કોઈ સભ્ય અમુક ધર્મ અથવા સંપ્રદાયનો હોવો જોઈએ એવી જોગવાઈવાળા કોઈ કાયદાના અમલને આ અનુચ્છેદના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

૧૭. ''અસ્પૃશ્યતા'' નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને કોઈ પણ રૂપમાં એના આચરણની મના કરવામાં આવે છે. ''અસ્પૃશ્યતા''માંથી ઉદ્‌ભવતી કોઈ નિર્યોગ્યતા લાગુ પાડવી તે કાયદા અનુસાર શિક્ષાપાત્ર ગુનો ગણાશે. **અસ્પૃશ્યતા નાબૂદી.**

૧૮. (૧) લશ્કરી અથવા શૈક્ષણિક વિશિષ્ટમાન ન હોય તેવો કોઈ ખિતાબ રાજ્યથી એનાયત કરી શકાશે નહિ. **ખિતાબોની નાબૂદી.**

(૨) ભારતના કોઈ નાગરિકથી કોઈ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી કોઈ ખિતાબ સ્વીકારી શકાશે નહિ.

(૩) ભારતની નાગરિક ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યકિત રાજ્ય હેઠળનો કોઈ લાભદાયક અથવા વિશ્વાસનો હોદ્દો ધરાવતી હોય તે દરમિયાન તેમનાથી રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ વિના કોઈ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી કોઈ ખિતાબ સ્વીકારી શકાશે નહિ.

(૪) રાજ્ય હેઠળનો કોઈ લાભદાયક અથવા વિશ્વાસનો હોદ્દો ધરાવતી કોઈપણ વ્યકિતથી, રાષ્ટ્રપતિની સંમતિ વિના કોઈ વિદેશી રાજ્ય પાસેથી કોઈ ભેટ કે મળતર અથવા તેની હેઠળ કોઈ પ્રકારનો હોદ્દો સ્વીકારી શકાશે નહિ.

સ્વાતંત્ર્યનો હક

[૭]**૧૯.** (૧) સર્વ નાગરિકોને- **વાણી સ્વાતંત્ર્ય વગેરે સંબંધી અમુક હકોનું રક્ષણ.**

(ક) વાણીના અને અભિવ્યક્તિના સ્વાતંત્ર્યનો;

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૬ના ખંડ (૩)માં, રાજ્યના ઉલ્લેખમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થતો નથી એમ સમજવું.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ રાજ્ય અથવા તેના પ્રદેશની અંદરના કોઈ સ્થાનિક કે અન્ય સત્તામંડળ હેઠળની'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''રાજ્યની'' એ શબ્દ પછી આ શબ્દો મૂકયા છે.

૪. સંવિધાન (સિત્યોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ની કલમ ૨થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૫. સંવિધાન (પંચાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ ની કલમ ૨થી ''કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોની જગાઓ પર બઢતી આપવાની બાબતમાં'' એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તા.૧૭-૦૬-૧૯૯૫થી અમલી.)

૬. સંવિધાન (એક્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૨ થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તા.૯-૦૬-૨૦૦૦થી અમલી.)

૭. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, કલમ ૧૯, સન ૧૯૫૪ના મે મહિનાની ૧૪મી તારીખથી પચીસ વર્ષની મુદત માટે નીચેના ફેરફારોને અધીન રહેશે :-

(૧) ખંડો (૩) અને (૪)માં, અનુક્રમે ''જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં'' અને ''જાહેર વ્યવસ્થા અથવા નીતિમત્તાના હિતમાં'' એ શબ્દોને સ્થાને અનુક્રમે ''રાજ્યની સલામતી અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં'' અને ''રાજ્યની સલામતી અથવા જાહેર વ્યવસ્થા અથવા નીતિમત્તાના હિતમાં'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવશે.

(૨) ખંડ (૫)માં, ''કોઈ અનુસૂચિત આદિજાતિના હિતોના રક્ષણ માટે'' એ શબ્દોને સ્થાને ''રાજ્યની સલામતીના હિતમાં'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવશે; અને

(૩) નીચેનો નવો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે :-

''(૭) ખંડો (૨), (૩), (૪) અને (૫)માં આવતા વાજબી નિયંત્રણો'' એ શબ્દોનો અર્થ ''સમુચિત વિધાનમંડળ વાજબી ગણે તેવાં નિયંત્રણો થાય છે એમ સમજવું''.

(ખ) શાંતિપૂર્વક અને હથિયારો વગર એકઠા થવાનો;

(ગ) મંડળો અથવા સંઘો રચવાનો ;

(ઘ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સર્વત્ર મુકતપણે ફરવાનો ;

(ચ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના ગમે તે ભાગમાં નિવાસ કરવાનો અને સ્થાયી થવાનો; [૧][અને]

[૨](છ) * * * *

(જ) ગમે તે વ્યવસાય કરવાનો અથવા ગમે તે કામકાજ, વેપાર અથવા ધંધો કરવાનો, હક રહેશે.

[૩][(૨) કોઈ વિદ્યમાન કાયદો કે રાજ્ય કરે તેવો કોઈ કાયદો, [૪][ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ અને અખંડતા,] રાજ્યની સલામતી, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીસંબંધ, જાહેર વ્યવસ્થા, શિષ્ટતા કે નીતિમત્તાના હિતમાં અથવા ન્યાયાલયના તિરસ્કાર, બદનક્ષી કે ગુના માટેની ઉશ્કેરણી અંગે ખંડ (૧) ના પેટા-ખંડ (ક) થી અપાયેલા હક ભોગવવા ઉપર વાજબી નિયંત્રણો મૂકતો હોય તેટલે અંશે સદરહુ પેટા-ખંડમાંના કોઈ મજકૂરથી એવા વિદ્યમાન કાયદાના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા રાજ્યને એવો કોઈ કાયદો કરવામાં બાધ આવશે નહિ].

(૩) સદરહુ ખંડના પેટા-ખંડ (ખ)ના કોઈ મજકૂરથી, સદરહુ પેટા-ખંડથી અપાયેલા હક ભોગવવા ઉપર [૪][ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ અને અખંડતા અથવા] જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં કોઈ વિદ્યમાન કાયદો વાજબી નિયંત્રણો મૂકતો હોય તેટલે અંશે તેના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા તેવાં નિયંત્રણો મૂકતો કોઈ કાયદો કરવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહિ.

(૪) સદરહુ ખંડના પેટા-ખંડ (ગ)ના કોઈ મજકૂરથી, સદરહુ પેટા-ખંડથી અપાયેલ હક ભોગવવા ઉપર [૪][ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ અને અખંડતા અથવા] જાહેર વ્યવસ્થા અથવા નીતિમત્તાના હિતમાં કોઈ વિદ્યમાન કાયદો વાજબી નિયંત્રણો મૂકતો હોય તેટલે અંશે તેના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા તેવાં નિયંત્રણો મૂકતો કોઈ કાયદો કરવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહિ.

(૫) સદરહુ ખંડના [૫][પેટા-ખંડો (ઘ)અને (ચ)ના] કોઈ મજકૂરથી, સદરહુ પેટા-ખંડથી અપાયેલ કોઈપણ હક ભોગવવા ઉપર આમ જનતાના હિતમાં અથવા કોઈ અનુસૂચિત આદિજાતિનાં હિતના રક્ષણ માટે વિદ્યમાન કાયદો વાજબી નિયંત્રણો મૂકતો હોય તેટલે અંશે તેના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા તેવા નિયંત્રણો મૂકતો કોઈ કાયદો કરવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહિ.

(૬) સદરહુ ખંડના પેટા-ખંડ (જ)ના કોઈ મજકૂરથી, સદરહુ પેટા-ખંડથી અપાયેલ હક ભોગવવા ઉપર આમ જનતાના હિતમાં કોઈ વિદ્યમાન કાયદો વાજબી નિયંત્રણો મૂકતો હોય તેટલે અંશે તેના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા તેવાં નિયંત્રણો મૂકતો કોઈ કાયદો કરવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહિ, અને ખાસ કરીને [૬][સદરહુ પેટા-ખંડના કોઈ મજકૂરથી વિદ્યમાન કાયદો-

(૧) કોઈ વ્યવસાય અથવા કામકાજ, વેપાર કે ધંધો કરવા માટે જરૂરી વ્યાવસાયિક અથવા ટેકનિકલ લાયકાતો; અથવા

(૨) રાજ્ય દ્વારા અથવા રાજ્યની માલિકી કે નિયંત્રણ હેઠળના કોઈ કોર્પોરેશન દ્વારા નાગરિકોને પૂર્ણતઃ કે અંશતઃ બાકાત રાખીને કે બીજી રીતે થતા કોઈ વેપાર, ધંધો, ઉદ્યોગ અથવા સેવાને લગતો હોય તેટલે અંશે તેના અમલને બાધ આવશે નહિ અથવા તે સંબંધમાં કોઈ કાયદો કરવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહિ.].

ગુના માટે દોષિત ઠરાવવા અંગે રક્ષણ.

૨૦. (૧) કોઈ વ્યકિત ઉપર જે કૃત્ય માટે ગુનાનું તહોમત મૂકાયું હોય તે કૃત્ય કરતી વખતે અમલમાં હોય તે કાયદાનો તેણે ભંગ કર્યો હોય તે સિવાયના કોઈ ગુના માટે તેને દોષિત ઠરાવી શકાશે નહિ તેમજ તેને ગુનો કરતી વખતે અમલમાં હોય તે કાયદા અનુસાર કરી શકાઈ હોત તેથી વધુ શિક્ષા કરી શકાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨(ક) (૧) થી આ શબ્દ અંતે ઉમેર્યો છે.

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨(ક)(૨) થી આ ખંડ કાઢી નાખ્યો છે.

૩. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ ની કલમ ૩ થી અસલ ખંડ (૨) ને સ્થાને આ ખંડ (ભૂતલક્ષી અસરથી) મૂકયો છે.

૪. સંવિધાન (સોળમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૨ થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

૫. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ ની કલમ (૨)(ખ) થી ''પેટા-ખંડો (ગ), (ચ) અને (છ)'' એ શબ્દોને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૬. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૩ થી અમુક અસલ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

(૨) એક જ ગુના માટે કોઈ પણ વ્યક્તિ ઉપર એકથી વધુ વાર કામ ચલાવીને તેને શિક્ષા કરી શકાશે નહિ.

(૩) કોઈ ગુનાનો આરોપ મૂકાયેલો હોય એવી કોઈ વ્યક્તિને પોતાની વિરૂદ્ધ સાક્ષી બનવાની ફરજ પાડી શકાશે નહિ.

જીવન અને શરીર સ્વાતંત્ર્યનું રક્ષણ.

૨૧. કાયદાથી સ્થાપિત કાર્યરીતિ અનુસાર હોય તે સિવાય કોઈ વ્યક્તિનું જીવન કે શરીર-સ્વાતંત્ર્ય છીનવી લઈ શકાશે નહિ.

શિક્ષણનો હક.

[૧] [''**૨૧ક.** રાજય, છથી ચૌદ વર્ષની વય સુધીના તમામ બાળકોને, મફત અને ફરજિયાત શિક્ષણ આપવા માટે રાજય કાયદાથી નક્કી કરે તેવી રીતે, જોગવાઈ કરશે''.].

અમુક દાખલામાં ધરપકડ અને અટકાયત સામે રક્ષણ.

૨૨. (૧) ધરપકડ કરાયેલી કોઈ વ્યક્તિને બનતી ત્વરાએ તેની ધરપકડના કારણો જણાવ્યા વિના અટકમાં રાખી શકાશે નહિ તેમજ તેની પસંદગીના ધારાશાસ્ત્રીની સલાહ લેવાનો અને તેની મારફત પોતાનો બચાવ કરવાના તેના હકનો ઈન્કાર કરી શકાશે નહિ.

(૨) ધરપકડ કરાયેલી અને અટકમાં રાખેલી દરેક વ્યક્તિને, તેની ધરપકડના સ્થળથી મેજિસ્ટ્રેટના ન્યાયાલય સુધીની મુસાફરી માટેનો જરૂરી સમય બાદ કરતાં, ધરપકડથી ચોવીસ કલાકની અંદર નજીકમાં નજીકના મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષ રજૂ કરવી જોઈશે અને તે વ્યક્તિને સદરહુ મુદત વીત્યા પછી, મેજિસ્ટ્રેટની પરવાનગી વિના અટકમાં રાખી શકાશે નહિ.

(૩) ખંડો (૧) અને (૨) નો કોઈ મજકૂર-

(ક) તે સમયે શત્રુ દેશની હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિને, અથવા

(ખ) નિવારક અટકાયત માટેની જોગવાઈ કરતા કોઈ કાયદા અનુસાર ધરપકડ કરાયેલી અથવા અટકમાં રાખેલી કોઈ વ્યક્તિને,

લાગુ પડશે નહી.

[૨][[૩](૪) નિવારક અટકાયતની જોગવાઇ કરતા કોઇ કાયદાથી, કોઇ વ્યક્તિની ત્રણ મહિના કરતા વધુ મુદત સુધીની અટકાયતને અધિકૃત કરી શકાશે નહિ સિવાય કે-

(ક) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નીમાવાને લાયક હોય અથવા લાયક ઠરેલ હોય તેવી વ્યક્તિઓના બનેલા સલાહકાર બોર્ડે સદરહુ ત્રણ મહિનાની મુદત પૂરી થતા પહેલાં તેના અભિ- ાયમાં, એવી અટકાયત માટેનું પૂરતું કારણ છે એવો રિપોર્ટ, કર્યો હોયઃ

પરંતુ સંસદે ખંડ (૭)ના પેટા-ખંડ (ખ) હેઠળ કરેલા કોઇ કાયદાથી ઠરાવેલી વધુમાં વધુ મુદત ઉપરાંતની કોઇ વ્યક્તિની અટકાયતને, આ પેટા-ખંડના કોઇપણ મજકૂરથી અધિકૃત કરી શકાશે નહિ; અથવા

(ખ) સંસદે ખંડ (૭)ના પેટા-ખંડો (ક) અને (ખ) હેઠળ કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇ અનુસાર એવી વ્યક્તિની અટકાયત કરેલી હોય.]

---

૧. સંવિધાન (છ્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ની કલમ ૨ થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તા.૧-૦૪-૨૦૧૦થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩ના અમલથી આ અનુચ્છેદ ૨૨, સદરહુ અધિનિયમની કલમ ૩ મુજબ નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સુધારેલ ગણાશે (જે હજી અમલી થયો નથી, તારીખ જાહેર કરવાની બાકી છે):-

'' (૪) નિવારક અટકાયત માટેની જોગવાઈ કરતા કોઈ કાયદાથી કોઈ વ્યક્તિની બે મહિના કરતાં વધુ મુદતની અટકાયતને સમુચિત ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશની ભલામણો અનુસાર બનેલા સલાહકાર બોર્ડે, એવી અટકાયત માટે પૂરતું કારણ છે એવો રિપોર્ટ સદરહુ બે મહિનાની મુદત પૂરી થયા પહેલાં કર્યો હોય તે સિવાય, અધિકૃત કરી શકાશે નહિ :

પરંતુ સલાહકાર બોર્ડમાં અધ્યક્ષનો તેમજ ઓછામાં ઓછા બીજા બે સભ્યોનો સમાવેશ થશે અને અધ્યક્ષ સમુચિત ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ચાલુ ન્યાયાધીશ હોવા જોઈશે અને બીજા સભ્યો કોઈપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ચાલુ અથવા નિવૃત્ત ન્યાયાધીશો હોવા જોઈશે :

વધુમાં, સંસદે ખંડ (૭) ના પેટા-ખંડ (ખ) હેઠળ કરેલા કોઈ કાયદાથી ઠરાવેલી વધુમાં વધુ મુદત પછી કોઈ વ્યક્તિની અટકાયતને આ પેટા-ખંડના કોઈ મજકૂરથી અધિકૃત કરી શકાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ :- આ ખંડમાં ''સમુચિત ઉચ્ચ ન્યાયાલય'' એટલે-

(૧) ભારત સરકારે અથવા તે સરકારના તાબા નીચેના અધિકારીએ અથવા સત્તાધિકારીએ કરેલા અટકાયતના હુકમ અનુસાર કોઈ વ્યક્તિની અટકાયતની બાબતમાં, દિલ્હીના સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર માટેનું ઉચ્ચ ન્યાયાલય;

(૨) (સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સિવાયના) કોઈ રાજ્યની સરકારે કરેલા અટકાયતના હુકમ અનુસાર કોઈ વ્યક્તિની અટકાયતની બાબતમાં, તે રાજ્યનું ઉચ્ચ ન્યાયાલય; અથવા

(૩)સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તાએ અથવા એવા વહીવટકર્તાના તાબા નીચેના કોઈ અધિકારીએ અથવા સત્તાધિકારીએ કરેલા અટકાયતના હુકમ અનુસાર કોઈ વ્યક્તિની અટકાયતની બાબતમાં સંસદે આ અર્થે કરેલા કોઈપણ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવું ઉચ્ચ-ન્યાયાલય. ''

૩.જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, કલમ ૨૨ના ખંડ (૪)માં, ''સંસદ'' એ શબ્દને સ્થાને, ''રાજ્યનું વિધાનમંડળ'' એ શબ્દો મૂકવા.

(૫) નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતા કોઈ કાયદા હેઠળ કરેલા હુકમ અનુસાર કોઈ વ્યક્તિને અટકાયતમાં રાખી હોય, ત્યારે હુકમ કરનાર અધિકારીએ તે હુકમ કયા કારણે કરવામાં આવ્યો છે તેની તે વ્યક્તિને બનતી ત્વરાએ જાણ કરવી જોઈશે અને તે હુકમ વિરૂદ્ધ રજૂઆત કરવાની તેને વહેલામાં વહેલી તક આપવી જોઈશે.

(૬) ખંડ (૫) માંના કોઈપણ મજકૂરથી, તે ખંડમાં ઉલ્લેખેલો હુકમ કરનાર અધિકારી જે હકીકતો પ્રગટ કરવાનું પોતે જાહેર હિતની વિરૂદ્ધ સમજતો હોય તે પ્રગટ કરવા તેને ફરજ પાડી શકશે નહિ.

[૧][(૭) સંસદ, કાયદાથી -

[૨][(ક) ખંડ (૪)ના પેટા-ખંડ (ક)ની જોગવાઇઓ અનુસાર, સલાહકાર બોર્ડનો અભિ- ાય મેળવ્યા સિવાય, નિવારક અટકાયત માટે જોગવાઇ કરતા કોઇ કાયદા હેઠળ ત્રણ મહિનાથી વધુ મુદત સુધી, જે સંજોગોમાં અને જે વર્ગ અને વર્ગોના કિસ્સામાં કોઇ વ્યક્તિની અટકાયત કરી શકાશે તે;

[૨][(ખ) નિવારક અટકાયતની જોગવાઈ કરતા કોઈ કાયદા અનુસાર કોઈ વર્ગ કે વર્ગોના દાખલાઓમાં કોઈ વ્યક્તિને વધુમાં વધુ કેટલી મુદત માટે અટકમાં રાખી શકાય તે મુદત, અને;

[૩][(ગ) [૩] [ખંડ (૪)ના પેટા-ખંડ (ક)] હેઠળની તપાસમાં સલાહકાર બોર્ડે, કઈ કાર્યરીતિને અનુસરવું તે, ઠરાવી શકશે.

શોષણ સામેનો હક

મનુષ્ય-વેપાર અને બળજબરીથી કરાવાતી મજૂરી ઉપરનો પ્રતિબંધ.

૨૩. (૧) મનુષ્ય-વેપાર અને વેઠ તેમજ તેના જેવી બળજબરીથી કરાવાતી બીજા કોઈ પ્રકારની મજૂરીનો પ્રતિબંધ કરવામાં આવે છે અને આ જોગવાઈનું ઉલ્લંઘન કાયદા અનુસાર શિક્ષાપાત્ર ગુનો ગણાશે.

(૨) જાહેર હેતુઓ માટે ફરજિયાત સેવા કરાવવામાં રાજ્યને આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ અને એવી સેવા કરાવવામાં ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, વર્ગ કે તેમાંના કોઈ કારણે રાજ્યથી કશો ભેદભાવ રાખી શકાશે નહિ.

કારખાના, વગેરેમાં બાળકોને નોકરીએ રાખવાનો પ્રતિબંધ.

૨૪. ચૌદ વર્ષથી નીચેની વયના બાળકને કોઈ કારખાનામાં કે ખાણમાં કામે રાખી શકાશે નહિ તેમજ બીજા કોઈ જોખમવાળા કામમાં રોકી શકાશે નહિ.

ધર્મસ્વાતંત્ર્યનો હક

અંતઃકરણનું અને મુક્ત રીતે ધર્મની માન્યતા, પાલન અને પ્રચારનું સ્વાતંત્ર્ય.

૨૫. (૧) જાહેર વ્યવસ્થા, નીતિમત્તા અને સ્વાસ્થ્યને બાધ ન આવે એ રીતે અને આ ભાગની અન્ય જોગવાઈઓને અધીન રહીને, તમામ લોકોને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાનો અને મુક્ત રીતે ધર્મ માનવાનો, પાળવાનો અને તેનો પ્રચાર કરવાનો સમાન હક રહેશે.

(૨) આ અનુચ્છેદના કોઈ મજકૂરથી-

(ક) ધાર્મિક આચાર સાથે સંકળાયેલી કોઈ આર્થિક, નાણાકીય, રાજકીય અથવા અન્ય ધર્મેતર પ્રવૃત્તિનું નિયમન અથવા નિયંત્રણ કરતા,

(ખ) સામાજિક કલ્યાણ અને સુધારાની અથવા હિન્દુઓના તમામ વર્ગો અને વિભાગો માટે સાર્વજનિક સ્વરૂપની હિન્દુ ધાર્મિક સંસ્થાઓ ખુલ્લી રખાવવાની જોગવાઈ કરતા,

કોઈ વિદ્યમાન કાયદાના અમલને બાધ આવશે નહિ તેમજ એવો કોઈ કાયદો કરવામાં રાજ્યને બાધ આવશે નહિ.

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૨૨ના ખંડ (૭)માં ''સંસદ'' એ શબ્દને સ્થાને ''રાજ્યનું વિધાનમંડળ'' એ શબ્દો મૂકવા.

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩(ખ)(૧)થી પેટા-ખંડ (ક) કાઢી નાખેલો ગણાશે અને કલમ ૩(ખ) (૨) થી પેટા-ખંડ (ખ)ને (ક) તરીકે ફરી નંબર આપેલો ગણાશે, જે હજી અમલી થયો નથી, તારીખ હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે.

૩. એજનની કલમ ૩(ખ) (૩)થી, પેટા-ખંડ (ગ) ને (ખ) તરીકે ફરી નંબર આપેલો ગણાશે અને એમ ફરી નંબર આપેલા પેટા-ખંડમાં ''ખંડ ૪ના પેટા-ખંડ (ક)'' એ શબ્દો, અક્ષર, કૌંસ અને આંકડાને સ્થાને આ શબ્દ, કૌંસ અને આંકડો મૂકેલા હોવાનું ગણાશે, જે હજી અમલી થયો નથી, તારીખ હવે પછી જાહેર કરવામાં આવશે.

સ્પષ્ટીકરણ ૧.- શીખ ધર્મની માન્યતામાં કિરપાણો ધારણ કરવાનો અને તે સાથે લઈને ફરવાનો સમાવેશ થાય છે એમ ગણાશે.

સ્પષ્ટીકરણ ૨.- ખંડ (૨) ના પેટા-ખંડ (ખ)માં હિન્દુઓના ઉલ્લેખમાં શીખ, જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મ પાળનારાઓ અંગેના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું અને હિન્દુ ધાર્મિક સંસ્થાઓના ઉલ્લેખનું પણ તેમ જ સમજવું.

ધાર્મિક બાબતોનો વહીવટ કરવાનું સ્વાતંત્ર્ય.

૨૬. જાહેર વ્યવસ્થા, નીતિમત્તાના અને સ્વાસ્થ્યને બાધ ન આવે એ રીતે દરેક ધાર્મિક સંપ્રદાય અથવા તેના કોઈ વિભાગને-

(ક) ધાર્મિક અને સખાવતી હેતુઓ માટે સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો તથા નિભાવવાનો,

(ખ) ધાર્મિક બાબતોમાં, પોતાની બાબતોનો પોતે વહીવટ કરવાનો,

(ગ) સ્થાવર અને જંગમ મિલકતની માલિકીનો અને સંપાદનનો, અને

(ઘ) એવી મિલકતનો કાયદા અનુસાર વહીવટ કરવાનો, હક રહેશે.

કોઈ ખાસ ધર્મની અભિવૃદ્ધિ માટે ભરવાના કર અંગે સ્વતંત્રતા.

૨૭. જેની આવકનો અમુક ધર્મ કે સંપ્રદાયની અભિવૃદ્ધિ અથવા નિભાવ માટેનું ખર્ચ ચૂકવવા ખાસ રીતે વિનિયોગ થતો હોય તેવો કર ભરવાની કોઈપણ વ્યક્તિને ફરજ પાડી શકાશે નહિ.

અમુક શિક્ષણ-સંસ્થાઓમાં ધાર્મિક શિક્ષણ અથવા ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજરી અંગે સ્વતંત્રતા.

૨૮. (૧) રાજ્યના નાણાંમાંથી પૂરેપૂરી નિભાવાતી શિક્ષણ સંસ્થામાં કોઈ પ્રકારનું ધાર્મિક શિક્ષણ આપી શકાશે નહિ.

(૨) રાજ્ય જેનો વહીવટ કરતું હોય પણ ધાર્મિક શિક્ષણ આપવાનું ફરજિયાત બનાવતી કોઈ દેણગી કે ટ્રસ્ટ હેઠળ સ્થાપવામાં આવેલી હોય તેવી શિક્ષણ સંસ્થાને ખંડ (૧) નો કોઈ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ.

(૩) રાજ્યે માન્ય કરેલી અથવા રાજ્યનાં નાણાંમાંથી સહાય મેળતી શિક્ષણ સંસ્થામાં શિક્ષણ લેતી કોઈ વ્યક્તિને એવી સંસ્થામાં અપાતા ધાર્મિક શિક્ષણમાં ભાગ લેવાની અથવા એવી સંસ્થામાં અથવા તેને સંલગ્ન કોઈ મકાનમાં ચલાવાતી કોઈ ધાર્મિક ઉપાસનામાં હાજર રહેવાની ફરજ પાડી શકાશે નહિ, સિવાય કે તે વ્યક્તિએ અથવા તે વ્યક્તિ સગીર હોય તો તેના વાલીએ એ માટે પોતાની સંમતિ આપી હોય.

સાંસ્કારિક અને શૈક્ષણિક હકો

લઘુમતીઓના હિતોનું રક્ષણ.

૨૯. (૧) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં વસતા અને પોતાની અલાયદી ભાષા, લિપિ અથવા સંસ્કાર ધરાવતા નાગરિકોના કોઈ વિભાગને તે જાળવી રાખવાનો હક રહેશે.

(૨) રાજ્ય વડે નિભાવાતી કે રાજ્યનાં નાણાંમાંથી સહાય મેળવતી કોઈ શિક્ષણ સંસ્થામાં ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, ભાષા અથવા એમાંના કોઈ કારણે કોઈ નાગરિકને પ્રવેશનો ઈન્કાર કરી શકાશે નહિ.

શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો લઘુમતીઓનો હક.

૩૦. (૧) ધર્મ કે ભાષા ઉપર આધારિત તમામ લઘુમતીઓને પોતાની પસંદગીની શિક્ષણ સંસ્થાઓ સ્થાપવાનો અને તેમનો વહીવટ કરવાનો હક રહેશે.

[1][(૧ક) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ લઘુમતી દ્વારા સ્થાપિત અને સંચાલિત કોઈ શિક્ષણ સંસ્થાની કોઈ મિલકતનું ફરજિયાત સંપાદન કરવા માટે જોગવાઈ કરતા કોઈ પણ કાયદા કરતી વેળા, આવી મિલકતનું સંપાદન કરવા માટેના એ કાયદાથી ઠરાવેલી અથવા તે હેઠળ નક્કી કરેલી રકમો તે ખંડ હેઠળ બાંયધરી આપેલા હકને નિયંત્રિત અથવા રદ કરે નહિ તેવી હોય એવી ખાતરી રાજ્યે કરવી જોઈશે].

(૨) કોઈ શિક્ષણ સંસ્થા ધર્મ અથવા ભાષા ઉપર આધારિત કોઈ લઘુમતિના વહીવટ હેઠળ હોય એ કારણે શિક્ષણ સંસ્થાઓને સહાયક અનુદાન આપતી વખતે રાજ્યથી, તેની સામે ભેદભાવ રાખી શકાશે નહિ.

[2]૨ * * *

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૨. એજનની કલમ ૫થી આ પેટા-શીર્ષક કાઢી નાંખ્યું છે.

૩૧. [મિલકતનું ફરજિયાત સંપાદન] સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ ની કલમ ૬ થી આ અનુચ્છેદ રદ કર્યો છે.[૧]

[૨][**અમુક કાયદા અંગે અપવાદ**]

એસ્ટેટ, વગેરેનું સંપાદન કરવાની જોગવાઈ કરતા કાયદા અંગે અપવાદ.

[૩][**૩૧ક.** [૪][(૧) અનુચ્છેદ ૧૩ માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) રાજ્યે કોઈ એસ્ટેટ કે તેની અંદરના કોઈ હક સંપાદન કરવા માટે અથવા તેવા કોઈ હકની નાબૂદી કે તેમાં ફેરફાર કરવા માટે; અથવા

(ખ) કોઈ મિલકતનો વહીવટ જાહેર હિતમાં કે તેનો યોગ્ય વહીવટ થાય તે માટે, કોઈ મર્યાદિત મુદત સુધી રાજ્યહસ્તક લેવા માટે; અથવા

(ગ) બે અથવા વધારે નિગમોનું જાહેર હિતમાં અથવા તેમાંના કોઈ નિગમના યોગ્ય વહીવટ માટે એકત્રીકરણ કરવા માટે; અથવા

(ઘ) નિગમના મેનેજિંગ એજન્ટો, સેક્રેટરીઓ અને ટ્રેઝરરો, મેનેજિંગ ડિરેક્ટરો, ડિરેક્ટરો અથવા મેનેજરોના કોઈ હકના અથવા તેના શેરહોલ્ડરોના કોઈ મતાધિકારની નાબૂદી અથવા ફેરફાર કરવા માટે; અથવા

(ચ) કોઈ ખનિજ અથવા ખનિજ તેલ શોધવાના અથવા તે મેળવવાના હેતુથી થયેલા કોઈ કબૂલાતનામા, પટા અથવા લાઈસન્સથી મળતા કોઈ હકોની નાબૂદી અથવા ફેરફાર કરવા માટે અથવા એવા કોઈ કબૂલાતનામા, પટા અથવા લાઈસન્સની મુદત પૂરી થયા પહેલાં તે સમાપ્ત કરવા કે રદ કરવા માટે,

જોગવાઈ કરતો કોઈ કાયદો [૫][અનુચ્છેદ ૧૪ અથવા અનુચ્છેદ ૧૯] ની રૂએ અપાયેલા હકોમાંના કોઈ હક સાથે અસંગત હોય અથવા તે હક લઈ લેતો હોય અથવા તેમાં ઘટાડો કરતો હોય એ કારણે રદબાતલ ગણાશે નહિ :

[૬][પરંતુ એવો કોઈ કાયદો કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલો હોય અને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે રાખ્યા પછી તેને તેમની અનુમતિ મળી ન હોય તો તે કાયદાને આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે નહિ]]:

[૭][વધુમાં, કોઈ કાયદાથી જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય કે રાજ્ય કોઈ એસ્ટેટનું સંપાદન કરી શકશે ત્યારે, તે એસ્ટેટમાં આવતી જમીન કોઈ વ્યક્તિ જાતે ખેતી કરવા માટે ધરાવતી હોય ત્યારે, તે સમયે અમલમાં હોય તે કાયદા હેઠળ તેને લાગુ પડતી ટોચ-મર્યાદામાં આવતા તે જમીનના કોઈ ભાગનું અથવા તેની ઉપરના કે સંલગ્ન કોઈ મકાન અથવા બાંધકામનું સંપાદન કરવાનું, એ જમીન, મકાન અથવા બાંધકામ સંપાદન કરવા માટે તેની બજાર-કિંમત કરતાં ઓછા નહિ તેવા દરે વળતર આપવાની કાયદાથી જોગવાઈ કરવામાં આવી ન હોય તો તે રાજ્ય માટે કાયદેસર ગણાશે નહિ.] .

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, જુઓ સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડવા બાબત) હુકમ, ૧૯૫૪ની કલમ ૨ (૪)(છ).
૨. સંવિધાન (બેંતાળીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩થી આ પેટા-શીર્ષક મૂક્યું છે.
૩. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૪થી આ અનુચ્છેદ(ભૂતલક્ષી અસરથી) ઉમેર્યો છે.
૪. સંવિધાન (ચોથા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૩થી મૂળ ખંડને સ્થાને (ભૂતલક્ષી અસરથી) આ ખંડ મૂક્યો છે.
૫. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૭ થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે.
૬. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, કલમ ૩૧-કના ખંડ (૧)નો પરંતુક કમી કરવો.
૭. સંવિધાન (સત્તરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૪ની કલમ ૨થી આ વિશેષ પરંતુક દાખલ કર્યો છે.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં-

[૧][[૨](ક) કોઈ સ્થાનિક વિસ્તાર સંબંધમાં ''એસ્ટેટ'' એ શબ્દનો અર્થ, તે વિસ્તારમાં અમલમાં હોય તેવા જમીન સત્તા પ્રકાર સંબંધી વિદ્યમાન કાયદામાં તે શબ્દનો અથવા તેના સ્થાનિક પર્યાયનો જે અર્થ થતો હોય તે જ થશે અને તેમાં નીચેનાનો પણ સમાવેશ થશે :-

(૧) કોઈ જાગીર, ઈનામ કે માફી અથવા તેના જેવું બીજું કોઈ અનુદાન અને [૩][તામિલનાડુ] અને કેરળ રાજ્યોમાં, જન્મ હક;

(૨) રૈયતવારી જમાબંધી હેઠળની કોઈ જમીન;

(૩) જમીન ખેડનારાઓના, ખેતમજૂરોના અને ગ્રામ કારીગરોના ભોગવટાની પડતર જમીન, જંગલ જમીન, ગૌચર જમીન અથવા મકાનો માટેની અને બીજા બાંધકામોની જગાઓ સહિત ખેતીના અથવા ખેતીના સહાયક હેતુઓ માટે ધરાવેલી અથવા ભાડે રાખેલી કોઈ જમીન;]

(ખ) કોઈ એસ્ટેટના સંબંધમાં ''હક'' એ શબ્દમાં માલિક, પેટા-માલિક, અધીન-માલિક, સત્તા પ્રકાર ધરાવનાર [૪][રૈયત,-અધીન-રૈયત] કે બીજી મધ્યસ્થ વ્યક્તિમાં નિહિત કોઈ હકના અને જમીન મહેસૂલ અંગેના કોઈ હક અથવા વિશેષાધિકારોનો સમાવેશ થશે.].

અમુક અધિનિયમો અને વિનિયમો કાયદેસર ઠરાવવા બાબત.

[૫][**૩૧ખ.** અનુચ્છેદ ૩૧માં સમાવાયેલી જોગવાઈઓની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા સિવાય, નવી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ અધિનિયમો અને વિનિયમો તેમજ તેમાંની કોઈ જોગવાઈઓ, આ ભાગની કોઈ જોગવાઈઓથી અપાયેલા કોઈ હક સાથે અસંગત હોય અથવા તે લઈ લેતાં હોય અથવા તેમાં ઘટાડો કરતાં હોય એ કારણે એ અધિનિયમ, વિનિયમ કે જોગવાઈ રદબાતલ થયાનું અથવા કદી રદબાતલ થયા હોવાનું ગણાશે નહિ અને કોઈ ન્યાયાલય કે ટ્રિબ્યુનલનો ચુકાદો, હુકમનામું કે હુકમ તેથી વિરૂદ્ધ હોય તે છતાં, સદરહુ દરેક અધિનિયમ તથા વિનિયમ તેને રદ કરવાની અથવા તેમાં સુધારો કરવાની સત્તા ધરાવતા વિધાનમંડળની સત્તાને અધીન રહીને અમલમાં ચાલુ રહેશે.]

---

૧. સંવિધાન (સત્તરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૪ની કલમ ૨થી પેટા-ખંડ (ક)ને બદલે (ભૂતલક્ષી અસરથી) આ પેટા-ખંડ મૂક્યો છે.

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, કલમ ૩૧-કના ખંડ (૨)ના પેટા-ખંડ (ક)ને બદલે, નીચેનો પેટા-ખંડ મૂકવો :-

''(ક) ''એસ્ટેટ'' એટલે ખેતીના કે ખેતીના સહાયક હેતુઓ માટે અથવા ગૌચર માટે ભોગવટામાં રાખેલી કે ભાડે આપેલી જમીન, અને તેમાં,-

(૧) એવી જમીન ઉપરનાં મકાનો અને બીજા બાંધકામોની જગાઓનો,

(૨) એવી જમીન ઉપરના ઝાડનો,

(૩) જંગલની જમીન અને જંગલવાળી પડતર જમીનનો,

(૪) પાણીથી ઢંકાયેલા વિસ્તાર અથવા પાણી ઉપર તરતાં ખેતરોનો,

(૫) જંડારો અને ઘરાતોની જગાઓને,

(૬) કોઈ જાગીર, ઈનામ, માફી, અથવા મુકરરી અથવા તેના જેવી બીજી અનુદાનોનો, સમાવેશ થશે, પરંતુ તેનાં-

(૧) કોઈ નગર કે નગરવિસ્તાર અથવા ગ્રામ આબાદીમાંના કોઈ મકાનની જગા અથવા એવા કોઈ મકાન અથવા જગા સાથે સંલગ્ન કોઈ જમીનનો,

(૨) નગર અથવા ગામની જગા તરીકે ભોગવટામાં રાખેલી કોઈ જમીનનો, અથવા

(૩) કોઈ નગરપાલિકામાં અથવા જાહેર કરાવેલા વિસ્તારમાં અથવા કેન્ટોનમેન્ટ અથવા નગર વિસ્તારમાં અથવા જે વિસ્તાર માટે નગરરચના યોજના મંજૂર કરવામાં આવી હોય તે વિસ્તારમાં મકાનના હેતુ માટે અનામત રખાયેલી કોઈ જમીનનો, સમાવેશ થતો નથી;''.

૩. મદ્રાસ રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ની કલમ-૪થી ''મદ્રાસ'' એ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે. (તારીખ ૧૪-૧-૧૯૬૯થી અમલી).

૪. સંવિધાન (ચોથા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ-૩થી (ભૂતલક્ષી અસરથી) આ મજકૂર ઉમેર્યો છે.

૫. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ-૫થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે.

અમુક માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોનો અમલ કરતા કાયદા અંગે અપવાદ.

[1][**૩૧ગ.** અનુચ્છેદ ૧૩માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં][2][ભાગ-જમાં જણાવેલ સિદ્ધાંતો પૈકી તમામ અથવા કોઈપણ સિદ્ધાંતો] કાર્યાન્વિત કરવાની રાજ્યની નીતિ અમલમાં મૂકતો કોઈ કાયદો, [3][અનુચ્છેદ-૧૪ અથવા અનુચ્છેદ-૧૯]ની રૂએ અપાયેલા હકોમાંના કોઈ હક સાથે અસંગત હોય અથવા તે હક લઈ લેતો હોય અથવા તેમાં ઘટાડો કરતો હોય એ કારણે રદબાતલ ગણાશે નહિ;

[4][અને એવી નીતિને અમલમાં મૂકવા માટે છે તેવી જાહેરાત કરતો કોઈ કાયદો, એવી નીતિને અમલમાં મૂકતો ન હોય એ કારણે તેની સામે કોઈ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિઃ

પરંતુ રાજ્યના વિધાનમંડળે એવો કાયદો કર્યો હોય ત્યારે, એવા કાયદાને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે રાખવામાં આવ્યા પછી, તેમની અનુમતિ મળી ન હોય તો, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ તેને લાગુ પડશે નહિ.]

૩૧-ઘ.[રાષ્ટ્રવિરોધી પ્રવૃત્તિઓ સંબંધી કાયદા અંગે અપવાદ-સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ-૨ થી રદ કર્યો છે.]

સંવિધાનમાંના ઉપાયોનો હક

આ ભાગથી અપાયેલા હકોના અમલ કરાવવા માટેના ઉપાયો.

૩૨. (૧) આ ભાગથી અપાયેલા હકોનો અમલ કરાવવા માટે યોગ્ય કાર્યવાહીથી ઉચ્ચતમ-ન્યાયાલય પાસે દાદ માગવાના હકની બાંયધરી આપવામાં આવે છે.

(૨) આ ભાગથી અપાયેલા કોઈપણ હકનો અમલ કરાવવા માટે આદેશો અથવા હુકમો અથવા રિટ, જેમાં બંદી-પ્રત્યક્ષીકરણ (હેબીયસ કોરપસ), પરમ આદેશ (મેન્ડેમસ), પ્રતિષેધ (પ્રોહિબિશન), અધિકાર-પૃચ્છા (ક્વો વોરેન્ટો) અને ઉત્પ્રેષણ (સર્શિયોરરી) જેવી રિટનો સમાવેશ થાય છે, તેમાંથી યોગ્ય જણાય તે કાઢવાની ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને સત્તા રહેશે.

[5][(૩) ખંડો(૧) અને (૨) થી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપાયેલી સત્તાને બાધ આવ્યા સિવાય, સંસદ અન્ય કોઈ ન્યાયાલયને તેની પોતાની હકૂમતને સ્થાનિક હદની અંદર ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને ખંડ (૨) અનુસાર વાપરવાની તમામ અથવા તેમાંની કોઈ સત્તા વાપરવાનો અધિકાર કાયદાથી આપી શકશે.]

(૪) આ સંવિધાનથી અન્યથા જોગવાઈ કરી ન હોય તો આ અનુચ્છેદથી બાંયધરી આપેલો હક મોકૂફ રાખી શકાશે નહિ.

[6][**૩૨ક.**[અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળની કાર્યવાહીમાં રાજ્ય કાયદાઓની સંવૈધાનિક કાયદેસરતા વિચારણામાં ન લેવા બાબત સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૩ (૧)થી રદ કર્યો છે.]

આ ભાગથી અપાયેલા હકો, દળો, વગેરેને લાગુ પડતા હોય ત્યાં તે હકોમાં સુધારાવધારા કરવાની સંસદની સત્તા.

[7][**૩૩.** આ ભાગથી અપાયેલા કોઈ હક,

(ક) સશસ્ત્ર દળોના સભ્યોને; અથવા

(ખ) જાહેર વ્યવસ્થા જાળવવાની કામગીરી સંભાળનાર દળોના સભ્યોને; અથવા

(ગ) બાતમી અથવા સામી બાતમીના હેતુઓ માટે રાજ્યે સ્થાપેલા કોઈ બ્યુરો કે અન્ય સંગઠનમાં કામે રાખેલી વ્યકિતઓને; અથવા

---

૧. સંવિધાન (પચીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૩થી અનુચ્છેદ ૩૧ગ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૪-૧૯૭૨થી અમલી), જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડતી નથી.

૨. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪થી ''અનુચ્છેદ ૩૯ના ખંડ(ખ) અથવા ખંડ(ગ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા સિદ્ધાંત'' એ શબ્દો, કૌંસ, આંકડા અને અક્ષરોને સ્થાને આ શબ્દો અને આંકડા મૂકયા છે.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૭૮ ની કલમ ૮ થી અસલને સ્થાને આ મજકુર દાખલ કર્યો છે.

૪. આ જોગવાઈ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે ''કેશવાનંદ ભારતી વિરૂદ્ધ કેરળ રાજ્ય, (૧૯૭૩)'' ના કેસમાં ગેરકાયદેસર ઠરાવેલ છે.

૫. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૩૨નો ખંડ (૩) કમી કરવો.

૬. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૬ થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો હતો.

૭. સંવિધાન (પચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ થી અસલ મજકૂરને બદલે આ મજકુર મૂક્યો છે.

(ઘ) ખંડો (ક) થી (ગ)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ દળ, બ્યુરો કે સંગઠનના હેતુઓ માટે સ્થાપેલી ટેલિકોમ્યુનિકેશન પદ્ધતિઓમાં કે તેના સંબંધમાં કામે રાખેલી વ્યકિતઓને,

લાગુ પડતો હોય ત્યાં, તેમની ફરજો યોગ્ય રીતે પળાય અને તેમની અંદર શિસ્ત જળવાય તે માટે હકો કેટલે અંશે નિયંત્રિત કરવા અથવા ઘટાડવા તે સંસદ કાયદાથી નક્કી કરી શકશે.]

કોઈ વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય તે દરમિયાન આ ભાગથી અપાયેલા હકો ઉપર નિયંત્રણ.

૩૪. આ ભાગની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંઘની અથવા તેમાંના કોઈ રાજ્યની નોકરીમાંની અથવા બીજી કોઈ વ્યકિતને, જ્યાં લશ્કરી કાયદો અમલમાં હોય એવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના કોઈ વિસ્તારમાં તેણે વ્યવસ્થા જાળવવા અથવા સ્થાપવા અંગે લીધેલા કોઈ પગલાંની જવાબદારીમાંથી સંસદ કાયદાથી મુકિત આપી શકશે અથવા એવા વિસ્તારમાં લશ્કરી કાયદા અનુસાર ફરમાવેલી સજાને, કરેલી શિક્ષાને, રાજ્ય-દાખલ કરવાના હુકમને અથવા લીધેલાં બીજા કોઈ પગલાંને કાયદેસર ઠરાવી શકશે.

આ ભાગની જોગવાઈઓને અસરકારક બનાવવા માટે કાયદા કરવા બાબત.

[1][**૩૫.** આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,--

(ક) નીચેની બાબતમાં કાયદો કરવાની સત્તા, સંસદને રહેશે, પણ કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળને રહેશે નહિ.-

(૧) અનુચ્છેદ ૧૬ના ખંડ (૩), અનુચ્છેદ ૩૨ના ખંડ (૩), અનુચ્છેદ ૩૩ અને અનુચ્છેદ ૩૪ હેઠળ, કાયદાથી સંસદ જે બાબતોને માટે જોગવાઈ કરી શકે તે પૈકી કોઈ બાબત અંગે, અને

(૨) જે કૃત્યો આ ભાગ હેઠળ ગુના તરીકે જાહેર થયા હોય તે માટે શિક્ષા ઠરાવવા માટે;

અને સંસદે આ સંવિધાનના આરંભ પછી બનતી ત્વરાએ પેટા-ખંડ (૨) માં ઉલ્લેખેલાં કૃત્યો માટે શિક્ષા ઠરાવવા કાયદા કરવા જોઈશે;

(ખ) ખંડ (ક)ના પેટા-ખંડ (૧) માં ઉલ્લેખેલ કોઈ બાબત અંગે અથવા તે ખંડના પેટા-ખંડ (૨)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ કૃત્ય માટે શિક્ષાની જોગવાઈ કરતો, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તે કાયદો, તેની જોગવાઈઓ અને અનુચ્છેદ ૩૭૨ હેઠળ તેમાં જે કંઈ અનુકૂળ ફેરફારો અને સુધારાવધારા કરવામાં આવે તેને અધીન રહીને, સંસદ તેમાં ફેરફાર ન કરે અથવા તેને રદ ન કરે અથવા તેમાં સુધારો ન કરે ત્યાં સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે.

સ્પષ્ટીકરણઃ- આ અનુચ્છેદમાં ''અમલમાં હોય તે કાયદો'' એ શબ્દોનો અર્થ, અનુચ્છેદ ૩૭૨માં છે તે જ થાય છે.][2]

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે અનુચ્છેદ ૩૫માં--

(૧) સંવિધાનના આરંભ વિષેના ઉલ્લેખો સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભ (૧૪મી મે ૧૯૫૪) ના ઉલ્લેખો છે એમ સમજવું;

(૨) ખંડ (ક)(૧)માં, '' અનુચ્છેદ ૧૬ના ખંડ(૩), અનુચ્છેદ ૩૨ના ખંડ(૩)'' એ શબ્દો, આંકડા અને કૌંસ કમી કરવા; અને

(૩) ખંડ (ખ) પછી નીચેનો ખંડ ઉમેરવો :-

''(ગ) ''સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪''ના આરંભની પહેલાં અથવા પછી, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયના વિધાનમંડળે કરેલો નિવારક અટકાયત સંબંધી કાયદો, આ ભાગની કોઈ જોગવાઈ સાથે અસંગત હોય એ કારણસર રદબાતલ થશે નહિ, પણ સદરહુ હુકમના આરંભથી પચીસ વર્ષ પૂરા થયે, તે મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલા અથવા નહિ કરેલા કોઇ કાર્ય સંબંધી હોય તે સિવાય, એવી અસંગતતા પૂરતો તે કાયદો અમલમાં રહેશે નહિ''.

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૩૫ પછી નીચેનો નવો અનુચ્છેદ ઉમેરવો :-

''૩૫-ક સ્થાયી નિવાસીઓ અને તેમના હકો સંબંધી કાયદા અંગે અપવાદ-આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, --

(ક) જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયના સ્થાયી નિવાસી હોય અથવા થનાર હોય તે વ્યકિતઓના વર્ગોની વ્યાખ્યા કરતો; અથવા

(ખ) (૧) રાજ્ય સરકાર હેઠળની નોકરી,

(૨) રાજયમાં સ્થાવર મિલકતનું સંપાદન,

(૩) રાજયમાં વસવાટ, અથવા

(૪) શિષ્યવૃત્તિઓ અને રાજ્ય સરકાર જોગવાઈ કરે તેવા સ્વરૂપની બીજી સહાયતા મેળવવાના હક,

અંગે એવા સ્થાયી નિવાસીઓને કોઈ ખાસ હકો અને વિશેષાધિકારો આપતો અથવા બીજી વ્યકિતઓ ઉપર કોઈ નિયંત્રણ મૂકતો, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયમાં અમલમાં હોય તેવો કોઈ વિદ્યમાન કાયદો હવે પછી રાજયનું વિધાનમંડળ કરે તે કાયદો, આ ભાગની કોઈ જોગવાઈથી ભારતના બીજા નાગરિકોને અપાયેલ કોઈ પણ હક સાથે અસંગત હોય અથવા તે લઈ લેતો હોય કે તેમાં ઘટાડો કરતો હોય એ કારણે રદબાતલ ગણાશે નહિ''.

[1]ભાગ ૪

રાજ્યનીતિના માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતો

વ્યાખ્યા.

૩૬. આ ભાગમાં સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, ''રાજ્ય'' નો અર્થ ભાગ-૩માં છે તે જ થશે.

આ ભાગમાં સમાવિષ્ટ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવા બાબત.

૩૭. કોઈ ન્યાયાલયથી આ ભાગમાંની જોગવાઈઓનો અમલ કરાવી શકાશે નહિ, છતાં તેમાં દર્શાવેલા સિદ્ધાંતો દેશના રાજ્ય વહીવટમાં મૂળભૂત છે અને કાયદા કરતી વખતે આ સિદ્ધાંતો લાગુ પાડવા તે રાજ્યની ફરજ રહેશે.

લોકકલ્યાણની વૃદ્ધિ માટે રાજ્યે સર્જવાની સામાજિક વ્યવસ્થા.

૩૮. [2][(૧)] રાજ્યે લોકકલ્યાણને ઉત્તેજન આપવા રાષ્ટ્રજીવનની તમામ સંસ્થાઓમાં સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય ન્યાય ઉપલબ્ધ થઈ શકે તેવી શકય હોય તેટલી અસરકારક સામાજિક વ્યવસ્થા સર્જવા તથા તેનું સંરક્ષણ કરવા સતત -યત્નશીલ રહેવું જોઇશે.

[2][(૨) રાજ્ય વિશેષ કરીને, આ વ્યકિતઓ વચ્ચે જ નહિ પણ જુદા જુદા વિસ્તારોમાં રહેતા અથવા જુદા જુદા વ્યવસાયોમાં રોકાયેલા લોકોનાં જૂથો વચ્ચે પણ આવકમાં અસમાનતા ઓછી કરવાનો પ્રયત્ન કરશે તેમજ દરજ્જો, સગવડો અને તકોની અસમાનતા નાબૂદ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.]

રાજ્યે અનુસરવાના નીતિના અમુક સિદ્ધાંતો.

૩૯. રાજ્ય વિશેષ કરીને, એવી નીતિ અખત્યાર કરશે કે જેથી નીચેની બાબતો સિદ્ધ થાય :-

(ક) પુરૂષ અને સ્ત્રી નાગરિકોને આજીવિકાનું પૂરતું સાધન મેળવવાનો સમાન હક રહે;

(ખ) સમાજની ભૌતિક સાધનસામગ્રીની માલિકી અને નિયંત્રણનું વિતરણ લોકહિત ઉત્તમ રીતે સધાય એ રીતે થાય;

(ગ) અર્થતંત્રનું સંચાલન, સંપત્તિ અને ઉત્પાદનનાં સાધનોની લોકહિતને નુકશાન કરે તેવી જમાવટમાં પરિણમે નહિ;

(ઘ) પુરૂષો અને સ્ત્રીઓ, બંનેને સરખા કામ માટે સરખો પગાર મળે;

(ચ) પુરૂષ અને સ્ત્રી કામદારોના આરોગ્ય અને શકિતનો અને બાળકોની કુમળી વયનો દુરુપયોગ ન થાય અને આર્થિક જરૂરિયાતને કારણે નાગરિકોને તેમની વય કે શકિતને માફક ન હોય તેવાં રોજગારમાં ન પડવું પડે;

[3][(છ) બાળકોને સ્વસ્થ રીતે અને સ્વાતંત્ર્ય અને ગૌરવભરી સ્થિતિમાં વિકસવાની તકો અને સગવડો આપવામાં આવે અને બાળકો તથા કિશોરોને શોષણ સામે અને તેમની નૈતિક અને આર્થિક ઉપેક્ષા સામે રક્ષણ મળે.]

સમાન ન્યાય અને મફત-કાનૂની સહાય.

[4] [**૩૯ ક.** રાજ્ય, કાનૂની પદ્ધતિના અમલથી સમાન તકના ધોરણે ન્યાયનો ઉત્કર્ષ સધાય તેમ કરશે અને ખાસ કરીને, આર્થિક અથવા અન્ય અસમર્થતાઓને કારણે પણ નાગરિકને ન્યાય મેળવવા માટેની તકોનો ઈનકાર કરવામાં આવે નહિ એ માટે યોગ્ય કાયદા અથવા યોજનાઓ દ્વારા અથવા બીજી કોઈ રીતે, મફત કાનૂની સહાય પૂરી પાડશે.]

ગ્રામ પંચાયતોની રચના.

૪૦. ગ્રામ પંચાયતોની રચના કરવા માટે રાજ્ય પગલાં ભરશે અને સ્વરાજ્યના એકમો તરીકે તેઓ કાર્ય કરી શકે તે માટે તેમને જરૂરી સત્તા અને અધિકાર આપશે.

કામ, શિક્ષણ અને અમુક પ્રસંગે જાહેર સહાય મેળવવાનો હક.

૪૧. રાજ્ય, પોતાની આર્થિક શકિત અને વિકાસની મર્યાદામાં રહીને, કામનો, શિક્ષણનો અને બેકારી, વૃદ્ધાવસ્થા, માંદગી અને અપંગતાના પ્રસંગે અને વગર વાંકે વેઠવી પડતી તંગીના અન્ય પ્રસંગે જાહેર સહાયનો હક મળી રહે તેમ કરવા કાર્યસાધક જોગવાઈ કરશે.

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૯ થી, અનુચ્છેદ ૩૮ને તેના ખંડ (૧) તરીકે નંબર આપ્યો છે. અને ખંડ (૨) દાખલ કરેલ છે.

૩. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૭થી અસલ ખંડ (છ)ને સ્થાને આ ખંડ મૂકયો છે.

૪. એજનની કલમ ૮થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૪૨. કામ અંગેની ન્યાયી અને માનવોચિત પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કરવા માટે અને પ્રસૂતિ-સહાયતા માટે રાજ્ય જોગવાઈ કરશે.

કામ અંગેની ન્યાયી અને માનવોચિત પરિસ્થિતિ અને પ્રસૂતિ-સહાયતા માટે જોગવાઈ.

૪૩. રાજ્ય, ઘટતા કાયદા કરીને કે આર્થિક વ્યવસ્થા દ્વારા અથવા બીજી કોઈ રીતે ખેતીના, ઉદ્યોગના કે અન્ય પ્રકારના તમામ કામદારોને કામ, નિર્વાહ-વેતન તેમ જ શિષ્ટ જીવનધોરણની અને ફૂરસદના અને સામાજિક અને સાંસ્કારિક તકોના પૂરેપૂરા ઉપયોગની ખાતરી આપતી કામની પરિસ્થિતિ સિદ્ધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરશે અને ખાસ કરીને, ગ્રામ વિસ્તારોમાં વ્યકિતગત અથવા સહકારી ધોરણે ગૃહઉદ્યોગોની અભિવૃદ્ધિ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.

કામદારો માટે નિર્વાહ વેતન, વગેરે

[1][**૪૩-ક.** રાજ્ય, યોગ્ય કાયદા દ્વારા અથવા બીજી કોઈ રીતે, કોઈ ઉદ્યોગમાં રોકાયેલાં ઉપક્રમો, સંસ્થાઓ અથવા બીજા સંગઠનોના વહીવટોમાં કામદારો ભાગ લેતા થાય તેમ કરવા પગલાં લેશે.]

ઉદ્યોગોના વહીવટમાં કામદારોની ભાગીદારી.

૪૪. ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં નાગરિકો માટે એકસરખો દીવાની કાયદો થાય તેમ કરવા માટે રાજ્ય પ્રયત્ન કરશે.

નાગરિકો માટે એક સરખો દીવાની કાયદો.

[2] [**૪૫.** રાજ્ય, તમામ બાળકોને, તેમની છ વર્ષની વય પૂરી થાય ત્યાં સુધી, શરૂઆતની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન સંભાળ અને શિક્ષણ આપવાની જોગવાઈ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.]

છ વર્ષથી ઓછી વયના બાળકો માટે શરૂઆતની બાલ્યાવસ્થા દરમિયાન સંભાળ અને શિક્ષણની જોગવાઈ.

૪૬. નબળા વર્ગોના લોકોના અને ખાસ કરીને અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના શૈક્ષણિક અને આર્થિક હિતોની અભિવૃદ્ધિ રાજ્ય વિશેષ કાળજીથી કરશે અને સામાજિક ન્યાય અને તમામ પ્રકારના શોષણ સામે તેમનું રક્ષણ કરશે.

અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત આદિજાતિઓ અને બીજા નબળા વર્ગોના શૈક્ષણિક તથા આર્થિક હિતોની અભિવૃદ્ધિ.

૪૭. રાજ્યમાં લોકોના પોષણની કક્ષા અને જીવનધોરણ ઊંચા લાવવા અને જાહેર આરોગ્ય સુધારવું, તેને રાજ્ય પોતાની પ્રાથમિક ફરજોમાં ગણશે અને ખાસ કરીને રાજ્ય, ઔષધના હેતુઓ સિવાય, માદક પીણાંના તેમજ આરોગ્યને હાનિકારક પદાર્થોના ઉપયોગ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવાનો પ્રયત્ન કરશે.

પોષણ અને જીવનધોરણ ઊંચા લાવવાની તથા જાહેર આરોગ્ય સુધારવાની રાજ્યની ફરજ.

૪૮. ખેતી અને પશુપાલનની આધુનિક અને વૈજ્ઞાનિક ધોરણે વ્યવસ્થા કરવાનો રાજ્ય પ્રયત્ન કરશે અને ખાસ કરીને ગાયો અને વાછરડાં અને બીજાં દૂધાળાં અને ભારવાહક ઢોરની ઓલાદો જાળવી રાખવા અને સુધારવા અને તેમની કતલ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા પગલાં ભરશે.

ખેતી અને પશુપાલનની વ્યવસ્થા.

[3][**૪૮.-ક.** રાજ્ય, પર્યાવરણનું જતન અને એમાં સુધારણા કરવાનો અને દેશનાં જંગલો અને વન્ય પશુપક્ષીઓનું રક્ષણ કરવાનો પ્રયત્ન કરશે.]

પર્યાવરણનું જતન અને સુધારણા તથા જંગલો અને વન્ય પશુપક્ષીઓનાં રક્ષણ બાબત.

૪૯. [4][સંસદે ઘડેલ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ રાષ્ટ્રીય મહત્વના જાહેર કરેલા] દરેક કલાત્મક કે ઐતિહાસિક મહત્ત્વના સ્મારક અથવા સ્થળ અથવા વસ્તુનું યથાપ્રસંગ, લૂંટફાટ, વિકૃતિ, વિનાશ, સ્થાનાંતર, નિકાલ અથવા નિકાસ સામે રક્ષણ કરવાની રાજ્યની ફરજ રહેશે.

રાષ્ટ્રીય મહત્વના સ્મારકો અને સ્થળો અને વસ્તુઓનું રક્ષણ.

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૯થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૨. સંવિધાન (છ્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ની કલમ ૩ થી અસલને બદલે આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે. (૧-૪-૨૦૧૦ થી અમલમાં લાવવામાં આવ્યો).

૩. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ ની કલમ ૧૦ થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૭થી ''કાયદાથી સંસદે'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

ન્યાયતંત્રને કારોબારી તંત્રથી અલગ કરવા બાબત.

૫૦. રાજ્ય-સેવાઓમાં ન્યાયતંત્રને કારોબારીતંત્રથી અલગ કરવા રાજ્ય પગલાં ભરશે.

આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીની અભિવૃદ્ધિ.

૫૧. રાજ્ય -

(ક) આંતરરાષ્ટ્રીય શાંતિ અને સલામતીની અભિવૃદ્ધિ કરવા;

(ખ) રાષ્ટ્રો વચ્ચે ન્યાયી તથા માનભર્યા સંબંધો નિભાવવા;

(ગ) સંગઠિત પ્રજાઓના એકબીજા સાથેના વ્યવહારમાં આંતરરાષ્ટ્રીય કાયદા અને સંધિઓને લગતી ફરજો પ્રત્યેનો આદર વધારવા; અને

(ઘ) લવાદી દ્વારા આંતરરાષ્ટ્રીય તકરારોની પતાવટ કરવાને ઉત્તેજન આપવા;

પ્રયત્નશીલ રહેશે.

[૧][ભાગ ૪ ક

મૂળભૂત ફરજો

મૂળભૂત ફરજો.

૫૧.ક ભારતના દરેક નાગરિકની ફરજ નીચે મુજબ રહેશે :-

(ક) સંવિધાનને વફાદાર રહેવાની અને તેના આદર્શો અને સંસ્થાઓના રાષ્ટ્રધ્વજનો અને રાષ્ટ્રગીતનો આદર કરવાની;

(ખ) આઝાદી માટેની આપણી રાષ્ટ્રીય લડતને પ્રેરણા આપનાર ઉમદા આદર્શોને હૃદયમાં પ્રતિષ્ઠિત કરવાની અને અનુસરવાની;

(ગ) ભારતનાં સાર્વભૌમત્વ, એકતા અને અખંડિતતાનું સમર્થન કરવાની અને તેમનું રક્ષણ કરવાની;

(ઘ) દેશનું રક્ષણ કરવાની અને રાષ્ટ્રીય સેવા બજાવવાની હાકલ થતાં તેમ કરવાની;

(ચ) ધાર્મિક, ભાષાકીય, પ્રાદેશિક અથવા સાંપ્રદાયિક ભેદોથી પર રહીને, ભારતના તમામ લોકોમાં સુમેળ અને સમાન બંધુતાની ભાવનાની વૃદ્ધિ કરવાની; સ્ત્રીઓના ગૌરવને અપમાનિત કરે તેવા વ્યવહારો ત્યજી દેવાની;

(છ) આપણી સમન્વિત સંસ્કૃતિના સમૃદ્ધ વારસાનું મૂલ્ય સમજી તે જાળવી રાખવાની;

(જ) જંગલો, તળાવો, નદીઓ અને વન્ય પશુપક્ષીઓ સહિત કુદરતી પર્યાવરણનું જતન કરવાની અને તેની સુધારણા કરવાની અને જીવો પ્રત્યે અનુકંપા રાખવાની;

(ઝ) વૈજ્ઞાનિક માનસ, માનવતાવાદ અને જિજ્ઞાસા તથા સુધારણાની ભાવના કેળવવાની;

(ટ) જાહેર મિલકતનું રક્ષણ કરવાની અને હિંસાનો ત્યાગ કરવાની;

(ઠ) રાષ્ટ્ર પુરુષાર્થ અને સિદ્ધિના વધુ ઉન્નત સોપાનો ભણી સતત પ્રગતિ કરતું રહે એ માટે, વૈયક્તિક અને સામૂહિક પ્રવૃત્તિના તમામ ક્ષેત્રે શ્રેષ્ઠતા હાંસલ કરવાનો પ્રયત્ન કરવાની.];

[૨][(ડ) માતા-પિતાએ અથવા વાલીએ, છ વર્ષથી ચૌદ વર્ષ સુધીની વયના પોતાના બાળક અથવા યથાપ્રસંગ, પાલ્યને શિક્ષણની તકો પૂરી પાડવાની.].

---

૧. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૧૧થી આ ભાગ દાખલ કર્યો છે.

૨. સંવિધાન (છયાંસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૨ની કલમ ૪થી આ ખંડ ઉમેર્યો છે.

ભાગ ૫

સંઘ

પ્રકરણ ૧ કારોબારી

રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ

૫૨. ભારતના એક રાષ્ટ્રપતિ રહેશે. **ભારતના રાષ્ટ્રપતિ.**

૫૩. (૧) સંઘની કારોબારી સત્તા રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત થશે અને આ સંવિધાન અનુસાર તેઓ પોતે અથવા પોતાના તાબાના અધિકારીઓ મારફત તે વાપરશે. **સંઘની કારોબારી સત્તા.**

(૨) પૂર્વવર્તી જોગવાઈની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા સિવાય, સંઘના સંરક્ષણ દળોનું સર્વોપરી આધિપત્ય રાષ્ટ્રપતિમાં નિહિત થશે અને તેના અમલનું નિયમન કાયદાથી થશે.

(૩) આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ મજકૂરથી-

(ક) કોઈ વિદ્યમાન કાયદાથી કોઈ રાજ્યની સરકારને કે બીજા સત્તાધિકારીને અપાયેલાં કાર્યો રાષ્ટ્રપતિને સોંપાયેલ ગણાશે નહિ, અથવા

(ખ) રાષ્ટ્રપતિ સિવાયના બીજા સત્તાધિકારીઓને કાયદાથી કાર્યો સોંપવામાં સંસદને બાધ આવશે નહિ.

૫૪. રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી- **રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી**

(ક) સંસદના બન્ને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સભ્યોના, અને

(ખ) રાજ્યોની વિધાનસભાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યોના,

બનેલા મતદારગણના સભ્યો કરશે.

[૧][**સ્પષ્ટીકરણ.**- આ અનુચ્છેદમાં અને અનુચ્છેદ ૫૫માં, ''રાજ્યમાં'' દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાનીના રાજ્યક્ષેત્ર અને *પોંડિચેરીના સંઘ રાજ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.]

[૨][**૫૫.** (૧) રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીના પ્રસંગે જુદા જુદા રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વના પ્રમાણમાં બની શકે ત્યાં સુધી એકરૂપતા રહેશે. **રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીની રીત.**

(૨) રાજ્યોમાં અંદરોઅંદર આવી એકરૂપતા અને તેમના સમગ્ર સમૂહ તથા સંઘ વચ્ચે સમાનત્વ જાળવવાના હેતુ માટે સંસદના તેમજ દરેક રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા દરેક સભ્યને એવી ચૂંટણી પ્રસંગે કેટલા મત આપવાનો હક રહેશે તે નીચેની રીતે નક્કી કરવામાં આવશે :-

(ક) રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા દરેક સભ્યને તે રાજ્યની વસ્તીના સંખ્યાકને તે સભાના ચૂંટાયેલ સભ્યોની કુલ સંખ્યા વડે ભાગતા જે ભાગાકાર આવે તેમાં એક હજારના જેટલા ગુણાંક હોય તેટલા મતો રહેશે.

(ખ) એક હજારના સદરહુ ગુણાંકો કાઢયા પછી, શેષ પાંચસોથી ઓછી ન રહેતી હોય તો, પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલા દરેક સભ્યના મતોમાં એક મતનો ઉમેરો કરવામાં આવશે.

(ગ) પેટા-ખંડો (ક) અને (ખ) હેઠળ રાજ્યોની વિધાનસભાઓના સભ્યો માટે મુકરર કરાયેલા મતોની કુલ સંખ્યાને સંસદના બન્ને ગૃહોના ચૂંટાયેલા સભ્યોની કુલ સંખ્યા વડે ભાગતાં અને એક દ્વિતીયાંશ ઉપરના અપૂર્ણાંકને એક તરીકે ગણતાં અને તેથી ઓછા અપૂર્ણાંકોને ગણતરીમાં નહિ લેતાં જે સંખ્યા આવે તેટલા મતો સંસદના બન્ને ગૃહોનાં ચૂંટાયેલા દરેક સભ્યને રહેશે.

(૩) રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ અનુસાર ક્રમિક મતપદ્ધતિથી કરવામાં આવશે અને એ ચૂંટણી પ્રસંગે મતદાન ગુપ્ત મતદાનથી થશે.

---

૧. સંવિધાન (સિત્તેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૨થી આ મજકૂર દાખલ કરેલ છે.

૨. આ અધિનિયમના હેતુઓ માટે જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની વસ્તી ત્રેંસઠ લાખની ગણવામાં આવશે.

* હવે પુડુચેરી, જુઓ પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬, કલમ-૩ (તારીખ ૧-૧૦-૨૦૦૬થી અમલી)

[1][**સ્પષ્ટીકરણ.**- આ અનુચ્છેદમાં ''વસ્તી'' શબ્દનો અર્થ, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી-ગણતરીમાં નક્કી કર્યા પ્રમાણેની વસ્તી એવો થાય છે :

પરંતુ આ સ્પષ્ટીકરણમાં જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખનો અર્થ, સન [2][૨૦૨૬] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી-ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સન ૧૯૭૧ની વસ્તી-ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો રહેશે.]

રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત.

૫૬. (૧) રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત, તેઓ પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની રહેશે :

પરંતુ-

(ક) રાષ્ટ્રપતિ, ઉપ-રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) સંવિધાનના ઉલ્લંઘન માટે રાષ્ટ્રપતિને અનુચ્છેદ ૬૧માં જોગવાઈ કર્યા પ્રમાણે મહાઆરોપ દ્વારા હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ, પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થવા છતાં, પોતાના ઉત્તરાધિકારી હોદ્દો સંભાળે ત્યાં સુધી, હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેશે.

(૨) ખંડ (૧) ના પરંતુકના ખંડ (ક) હેઠળ પોતાને સંબોધાયેલા રાજીનામાની જાણ ઉપ-રાષ્ટ્રપતિએ લોકસભાના અધ્યક્ષને તરત કરવી પડશે.

ફરી ચૂંટાવાની પાત્રતા.

૫૭. રાષ્ટ્રપતિ તરીકેનો હોદ્દો ધરાવતી અથવા ધરાવી ચૂકેલી વ્યક્તિ આ સંવિધાનની બીજી જોગવાઈઓને અધીન રહીને, એ હોદ્દા ઉપર ફરી ચૂંટાવવાને પાત્ર ગણાશે.

રાષ્ટ્રપતિ તરીકેની ચૂંટણી માટેની લાયકાતો.

૫૮. (૧) કોઈપણ વ્યક્તિ-

(ક) ભારતની નાગરિક ન હોય,

(ખ) પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર પૂરી કરી ચૂકી ન હોય, અને

(ગ) લોકસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે લાયક ન હોય,

તો તે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવાને પાત્ર ગણાશે નહિ.

(૨) ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્યની સરકાર હેઠળ અથવા સદરહુ સરકારો પૈકીના કોઈના નિયંત્રણને અધીન કોઈ સ્થાનિક કે બીજા સત્તાધિકારી હેઠળ કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી વ્યક્તિ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ.-આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, કોઈ વ્યક્તિ સંઘની રાષ્ટ્રપતિ કે ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ હોય અથવા કોઈ રાજ્યની રાજ્યપાલ [3]* * * હોય અથવા સંઘની કે કોઈ રાજ્યની મંત્રી હોય એટલા જ કારણે તે કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવે છે એમ ગણાશે નહિ.

રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની શરતો.

૫૯. (૧) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના સભ્ય હોવા જોઈશે નહિ અને સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના સભ્ય જો રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાય તો તેઓ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખે તેમણે તે ગૃહમાંની પોતાની બેઠક ખાલી કરી ગણાશે.

---

૧. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૧૨થી અસલ સ્પષ્ટીકરણને સ્થાને આ સ્પષ્ટીકરણ મૂક્યું છે.

૨. સંવિધાન (ચોર્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૨ થી, ''૨૦૦૦'' એ આંકડાને બદલે ''૨૦૨૬'' એ આંકડા મૂક્યા છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''કે રાજપ્રમુખ કે ઉપ-રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(૨) રાષ્ટ્રપતિ બીજો કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવી શકશે નહિ.

(૩) રાષ્ટ્રપતિને ભાડું આપ્યા વગર પોતાના હોદ્દાકીય નિવાસનો ઉપયોગ કરવાનો તેમજ કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તે મળતરો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારોનો હક રહેશે, અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણેનાં મળતરો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારોનો હક રહેશે.

(૪) રાષ્ટ્રપતિનાં મળતરો અને ભથ્થા તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન ઘટાડી શકાશે નહિ.

રાષ્ટ્રપતિએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા.

૬૦. દરેક રાષ્ટ્રપતિએ અને રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરતી અથવા રાષ્ટ્રપતિનાં કાર્યો બજાવતી દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો હોદ્દો સંભાળતા પહેલાં ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ઉપલભ્ય ન્યાયાધીશોમાંથી સૌથી સિનિયર ન્યાયાધીશની હાજરીમાં નીચેના નમૂનામાં શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને તેના ઉપર પોતાની સહી કરવી જોઈશે.

''હું, અ. બ., ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું/ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું ભારતના રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની ફરજો નિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરીશ (અથવા રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવીશ) અને મારી પૂરી શક્તિથી સંવિધાન અને કાયદાની જાળવણી, રક્ષણ અને બચાવ કરીશ અને ભારતના લોકોની સેવા અને કલ્યાણમાં રત રહીશ''.

રાષ્ટ્રપતિ ઉપરના મહાઆરોપની કાર્યરીતિ.

૬૧. (૧) રાષ્ટ્રપતિ ઉપર સંવિધાનના ઉલ્લંઘન માટે મહાઆરોપ મૂકવાનો હોય ત્યારે સંસદનાં બેમાંથી કોઈ એક ગૃહે તહોમત મૂકવું જોઈશે.

(૨) એવું કોઈ તહોમત,-

(ક) તે મૂકવાની દરખાસ્તવાળો ઠરાવ તે ગૃહના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના ઓછામાં ઓછો એક ચતુર્થાંશ સભ્યોએ તેને રજૂ કરવાના પોતાના ઈરાદાની પોતાની સહીઓ સાથેની ઓછામાં ઓછી ૧૪ દિવસની લેખિત નોટિસ આપ્યા બાદ રજૂ કરવામાં આવેલ ન હોય, અને

(ખ) એવો ઠરાવ તે ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની ઓછામાં ઓછી બે તૃતીયાંશ બહુમતીથી પસાર થયો ન હોય,

તો મૂકી શકાશે નહિ.

(૩) સંસદનાં બેમાંથી કોઈ એક ગૃહે આ રીતે તહોમત મૂક્યું હોય ત્યારે બીજા ગૃહે એ તહોમતની તપાસ કરવી અથવા કરાવડાવવી જોઈશે અને રાષ્ટ્રપતિને એવી તપાસ વખતે હાજર રહેવાનો અને પોતાના વતી રજૂઆત કરાવવાનો હક રહેશે.

(૪) તપાસના પરિણામે તે તહોમતની તપાસ કરનાર અથવા કરાવનાર ગૃહની કુલ સભ્ય સંખ્યાની ઓછામાં ઓછી બે તૃતીયાંશ બહુમતીથી રાષ્ટ્રપતિની સામે મુકાયેલું તહોમત ટકી રહે છે એમ જાહેર કરતો ઠરાવ પસાર થાય તો તે ઠરાવની અસર તે પસાર થયાની તારીખથી રાષ્ટ્રપતિને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કર્યા બરાબર છે.

રાષ્ટ્રપતિનો હોદ્દો ખાલી પડે તો તે ભરવા માટે ચૂંટણી કરવાનો સમય અને પ્રસંગોપાત ખાલી પડતી જગા ભરવા ચૂંટાયેલી વ્યક્તિના હોદ્દાની મુદત.

૬૨. (૧) રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત પૂરી થવાથી ખાલી પડતી જગા ભરવા માટેની ચૂંટણી તે મુદત પૂરી થતાં પહેલાં કરી લેવી જોઈશે.

(૨) રાષ્ટ્રપતિના મૃત્યુ, રાજીનામા કે પદભ્રંશને અથવા બીજા કોઈ કારણે તેમના હોદ્દાની જગા ખાલી પડે, તો જગા ખાલી પડ્યાની તારીખ પછી બનતી ત્વરાએ અને કોઈપણ સંજોગોમાં છ મહિના વીતે તે પહેલાં તે ભરવા માટે ચૂંટણી કરવામાં આવશે અને ખાલી પડેલી જગા ઉપર ચૂંટાયેલી વ્યક્તિને અનુચ્છેદ ૫૬ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને પોતે હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની પૂરી મુદત સુધી હોદ્દો ધરાવવાનો હક રહેશે.

ભારતના ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ.

૬૩. ભારતના એક ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ રહેશે.

ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ હોદ્દાની રૂએ રાજ્યસભાના સભાપતિ રહેશે.

૬૪. ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, હોદ્દાની રૂએ, રાજ્યસભાના સભાપતિ રહેશે અને બીજો કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવી શકશે નહિ :

પરંતુ કોઈ મુદત દરમિયાન ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ અનુચ્છેદ ૬૫ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરે અથવા રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવે, ત્યારે તે રાજ્યસભાના સભાપતિના હોદ્દાની ફરજો બજાવી શકશે નહિ અને તેમને અનુચ્છેદ ૯૭ હેઠળ રાજ્યસભાના સભાપતિને અપાતો પગાર કે ભથ્થાં મેળવવાનો હક રહેશે નહિ.

રાષ્ટ્રપતિનો હોદ્દો પ્રસંગોપાત ખાલી રહે તે દરમિયાન અથવા તેમની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરશે અથવા તેમના કાર્યો બજાવશે.

૬૫. (૧) રાષ્ટ્રપતિના મૃત્યુ, રાજીનામા કે પદભ્રંશને અથવા બીજા કારણે રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની જગા ખાલી પડે તે પ્રસંગે, આ પ્રકરણની જોગવાઈઓ અનુસાર ચૂંટાયેલા નવા રાષ્ટ્રપતિ એ રીતે ખાલી પડેલી જગાનો પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખ સુધી ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરશે.

(૨) ગેરહાજરીના, માંદગીના અથવા બીજા કોઈ કારણે રાષ્ટ્રપતિ પોતાના કાર્યો બજાવી શકે તેમ ન હોય, ત્યારે તેઓ પોતાની ફરજો ફરી સંભાળે તે તારીખ સુધી ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તેમનાં કાર્યો બજાવશે.

(૩) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ એ રીતે રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરતા હોય અથવા રાષ્ટ્રપતિનાં કાર્યો બજાવતા હોય તે સમય દરમિયાન અને તે અંગે તેમને રાષ્ટ્રપતિની સર્વ સત્તાઓ અને મુક્તિઓ રહેશે અને તેઓને કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તેવાં મળતરો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારોનો અને એ અર્થે આવી જોગવાઈ ન થાય ત્યાં સુધી બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા મુજબ, મળતરો, ભથ્થાં, અને વિશેષાધિકારોનો હક રહેશે.

ઉપ-રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી.

૬૬. (૧) [૧][સંસદનાં બન્ને ગૃહોના સભ્યોના બનેલા મતદારગણના સભ્યો] પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ અનુસાર ક્રમિક મતપદ્ધતિથી ઉપ-રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી કરશે અને એવી ચૂંટણી પ્રસંગે મતદાન, ગુપ્ત મતદાનથી થશે.

(૨) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના/અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાન મંડળના કોઈ ગૃહના સભ્ય હોવા જોઈશે નહિ, અને સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના સભ્ય ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાય તો તેઓ ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તરીકે હોદ્દો સંભાળે તે તારીખે તેમણે તે ગૃહમાંની પોતાની બેઠક ખાલી કરી ગણાશે.

(૩) કોઈપણ વ્યક્તિ-

(ક) ભારતની નાગરિક ન હોય;

(ખ) પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર પૂરી કરી ચૂકી ન હોય; અને

(ગ) રાજ્યસભાના સભ્ય તરીકે ચૂંટાવા માટે લાયક ન હોય,

તો તે ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવાને પાત્ર ગણાશે નહિ.

(૪) ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ અથવા સદરહુ સરકારો પૈકી કોઈના નિયંત્રણને અધીન કોઈ સ્થાનિક કે બીજા સત્તામંડળ હેઠળ કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી વ્યક્તિ, ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તરીકે ચૂંટાવા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ.- આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, કોઈ વ્યક્તિ સંઘની રાષ્ટ્રપતિ કે ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ હોય અથવા રાજ્યની રાજ્યપાલ [૨]* * * હોય અથવા સંઘની અથવા કોઈ રાજ્યની મંત્રી હોય એટલા જ કારણે તે લાભદાયક હોદ્દો ધરાવે છે એમ ગણાશે નહિ.

ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત.

૬૭. ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત, તેઓ પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની રહેશે.

પરંતુ-

(ક) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે.

(ખ) રાજ્યસભાના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર થયેલા અને લોકસભાએ સંમતિ આપેલા રાજ્યસભાના ઠરાવથી ઉપ-રાષ્ટ્રપતિને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે; પણ આ ખંડના હેતુ માટેનો કોઈ ઠરાવ, તે રજૂ કરવાના ઈરાદાથી ઓછામાં ઓછા ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાઈ ન હોય તો રજૂ કરી શકાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (અગિયારમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ની કલમ ૨ થી ''સંસદનાં બંને ગૃહની સંયુક્ત બેઠકમાં ભેગા મળેલા સભ્યો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.
૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''કે રાજપ્રમુખ કે ઉપ-રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(ગ) પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થવા છતાં પોતાના ઉત્તરાધિકારી હોદ્દો સંભાળે ત્યાં સુધી ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેશે.

૬૮. (૧) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની મુદત પૂરી થવાથી ખાલી પડતી જગા ભરવા માટેની ચૂંટણી તે મુદત પૂરી થતાં પહેલાં કરી લેવી જોઈશે.

ઉપ-રાષ્ટ્રપતિનો હોદ્દો ખાલી પડે તો તે ભરવા માટે ચૂંટણી કરવાનો, સમય અને પ્રસંગોપાત્ત ખાલી પડતી જગા ભરવા ચૂંટાયેલ વ્યક્તિના હોદ્દાની મુદત.

(૨) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના મૃત્યુ, રાજીનામા કે પદભ્રંશને અથવા બીજા કારણે તેમના હોદ્દાની જગા ખાલી પડે તો, જગા ખાલી પડ્યાની તારીખ પછી બનતી ત્વરાએ ભરવા માટે ચૂંટણી કરવામાં આવશે અને ખાલી પડેલી જગા ઉપર ચૂંટાયેલી વ્યક્તિને, અનુચ્છેદ ૬૭ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, પોતે હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની પૂરી મુદત સુધી હોદ્દો ધરાવવાનો હક રહેશે.

૬૯. દરેક ઉપ-રાષ્ટ્રપતિએ હોદ્દો સંભાળતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ અથવા તેમણે આ માટે નીમેલી વ્યક્તિ સમક્ષ નીચેના નમૂનામાં શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને તેના ઉપર પોતાની સહી કરવી જોઈશે-

ઉપ-રાષ્ટ્રપતિએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા.

''હું, અ. બ., ઈશ્વરના નામે સોગંદ લઉં છું/ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ અને હું સ્વીકારી રહ્યો છું તે કર્તવ્ય નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવીશ.''

૭૦. આ પ્રકરણમાં જેને માટે જોગવાઈ કરી ન હોય એવા કોઈ આકસ્મિક પ્રસંગે રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવવા માટે સંસદ પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી જોગવાઈ કરી શકશે.

અન્ય આકસ્મિક પ્રસંગે રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવવા બાબત.

[1][**૭૧.**(૧)રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણીમાંથી ઊભી થતી અથવા તે સંબંધી તમામ શંકાઓ અને તકરારોની તપાસ તથા તેનો નિર્ણય ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયે કરવો જોઈશે, જેનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે.

રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી અંગેની અથવા તે સંબંધી બાબતો.

(૨) કોઈ વ્યક્તિની રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તરીકેની ચૂંટણી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે રદબાતલ જાહેર કરી હોય, તો તેણે ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયના નિર્ણયની તારીખે અથવા તે પહેલાં, યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની સત્તા વાપરતાં તથા ફરજો બજાવતાં કરેલાં કાર્યો તે જાહેરાતને કારણે ગેરકાયદેસર ઠરાવી શકાશે નહિ.

(૩) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંસદ રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિની ચૂંટણી અંગેની અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી કોઈ બાબતનું કાયદાથી નિયમન કરી શકશે.

(૪) કોઈ વ્યક્તિની રાષ્ટ્રપતિ અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ તરીકેની ચૂંટણી સામે તેમને ચૂંટનાર મતદારગણના સભ્યોમાંથી ગમે તે કારણે કોઈની જગા ખાલી હોવાના કારણે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.]

૭૨. (૧) રાષ્ટ્રપતિને-

માફી, વગેરે આપવાની તથા અમુક દાખલાઓમાં સજા મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા તે ઘટાડવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા.

(ક) જ્યાં લશ્કરી ન્યાયાલયે શિક્ષા અથવા સજા કરી હોય તેવા તમામ કેસોમાં;

(ખ) સંઘની કારોબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરતી હોય તે સંબંધી કોઈ કાયદા વિરૂદ્ધના ગુના માટે શિક્ષા અથવા સજા થઈ હોય તેવા તમામ કેસોમાં;

(ગ) મોતની સજા થઈ હોય તેવા તમામ કેસોમાં;

કોઈ ગુના માટે દોષિત ઠરેલી વ્યક્તિને થયેલી શિક્ષા માફ કરવાની, તેનો અમલ મોકૂફ રાખવાની, તે ઓછી રાખવાની કે તેમાંથી મુકિત આપવાની અથવા ફરમાવાયેલી સજાને મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા તે ઘટાડવાની સત્તા રહેશે.

(૨) લશ્કરી ન્યાયાલયે ફરમાવેલી સજા મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની કે તેને હળવી કરવાની સંઘના સશસ્ત્ર દળોના કોઈ અધિકારીને કાયદાથી અપાયેલી સત્તાને ખંડ (૧) ના પેટા-ખંડ (ક) ના મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૦થી અસલને સ્થાને આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

(૩) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા હેઠળ મોતની સજા મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા તે હળવી કરવાની કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૧]** વાપરી શકે તેવી સત્તાને ખંડ (૧) ના પેટા-ખંડ (ગ) ના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

સંઘની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર.

૭૩. (૧) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંઘની કારોબારી સત્તા-

(ક) જેને અંગે સંસદને કાયદા કરવાની સત્તા હોય તેવી બાબતો સુધી, અને

(ખ) કોઈ સંધિ કે કરારની રૂએ ભારત સરકાર ભોગવી શકે તેવા હકો, અધિકાર તથા હકૂમત વાપરવા સુધી,

વિસ્તરશે :

પરંતુ આ સંવિધાનમાં અથવા સંસદે કરેલા કોઈ કાયદામાં સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરવામાંઆવી હોય તે સિવાય, પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલી કારોબારી સત્તા [૨]* * * કોઈ રાજ્યમાં, જેને અંગે તે રાજ્યના વિધાનમંડળે પણ કાયદા કરવાની સત્તા હોય તે બાબતો સુધી તે રાજ્યમાં વિસ્તરશે નહિ.

(૨) સંસદ અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, આ અનુચ્છેદમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, જે બાબતો અંગે સંસદને કોઈ રાજ્ય માટે કાયદા કરવાની સત્તા હોય તેવી બાબતો અંગે, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં તે રાજ્ય અથવા તેના અધિકારી કે સત્તાધિકારી વાપરી શકતા હોય તેવી કારોબારી સત્તા વાપરવાનું અથવા તેવાં કાર્યો બજાવવાનું, રાજ્ય અને તેના કોઈ અધિકારી કે સત્તાધિકારી ચાલુ રાખી શકશે.

મંત્રીમંડળ

રાષ્ટ્રપતિને મદદ કરવા અને સલાહ આપવા માટે મંત્રીમંડળ.

૭૪. [૩][(૧) રાષ્ટ્રપતિને સહાય કરવા માટે તથા સલાહ આપવા માટે પ્રધાનમંત્રી જેના વડા હોય તેવું એક મંત્રીમંડળ રહેશે; રાષ્ટ્રપતિ પોતાના કર્તવ્યો અદા કરતી વખતે તેની સલાહને અનુસરીને કાર્ય કરશે :]

[૪][પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ એવી સલાહની સામાન્ય રીતે અથવા અન્યથા ફેરવિચારણા કરવા મંત્રીમંડળને કહી શકશે અને એવી ફેરવિચારણા પછી અપાયેલી સલાહ પ્રમાણે રાષ્ટ્રપતિ કાર્ય કરશે.]

(૨) મંત્રીઓએ રાષ્ટ્રપતિને કોઈ સલાહ આપી હતી કે કેમ, અને આપી હોય તો શી આપી હતી એ પ્રશ્નની કોઈ ન્યાયાલયમાં તપાસ કરી શકાશે નહિ.

મંત્રીઓ અંગેની બીજી જોગવાઈઓ.

૭૫. (૧) પ્રધાનમંત્રીને રાષ્ટ્રપતિ નીમશે અને પ્રધાનમંત્રીની સલાહથી રાષ્ટ્રપતિ બીજા મંત્રીઓને નીમશે.

[૫][(૧ક) મંત્રીમંડળમાં પ્રધાનમંત્રી સહિત મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા લોકસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના પંદર ટકાથી વધુ હોવી જોઈશે નહિ.

(૧ખ) કોઈપણ રાજકીય પક્ષના સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહના સભ્ય જેઓ, દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨ હેઠળ તે ગૃહના સભ્ય હોવા માટે ગેરલાયક ઠર્યા હોય તેઓ પોતાની ગેરલાયકાતની તારીખથી શરૂ થતી અને એવા સભ્ય તરીકે પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થાય તે તારીખ સુધીની અથવા આવી મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં પોતે સંસદના કોઈપણ ગૃહની કોઈ ચૂંટણી લડતા હોય, તો તેમને ચૂંટાયેલા જાહેર કરવામાં આવે તે તારીખ સુધીની, બેમાંથી જે વહેલી હોય તે, મુદત માટે ખંડ(૧) હેઠળ મંત્રી તરીકે નીમાવા માટે પણ ગેરલાયક ગણાશે.].

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૩. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૧૩થી અસલ ખંડ (૧)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે.

૪. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૧થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે.

૫. સંવિધાન (એકાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨થી આ ખંડો દાખલ કર્યા છે.

(૨) મંત્રીઓ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે.

(૩) મંત્રીમંડળ લોકસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે.

(૪) કોઈ મંત્રી પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ તેમની પાસે, ત્રીજી અનુસૂચિમાં એ હેતુ માટે આપવામાં આવેલા નમૂના અનુસાર હોદ્દાના અને ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવશે.

(૫) સતત છ મહિનાની મુદત સુધી સંસદમાં બેમાંથી કોઈ ગૃહના સભ્ય ન હોય તે મંત્રી, એ મુદત પૂરી થયે, મંત્રી તરીકે રહી શકશે નહિ.

(૬) મંત્રીઓના પગાર અને ભથ્થાં સંસદ વખતોવખત કાયદાથી ઠરાવે તેવાં રહેશે, અને સંસદ એ રીતે ન ઠરાવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે રહેશે.

ભારતના એટર્ની જનરલ

૭૬. (૧) રાષ્ટ્રપતિ ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાવાને લાયક હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિને ભારતના એટર્ની જનરલ તરીકે નીમશે. **ભારતના એટર્ની જનરલ.**

(૨) રાષ્ટ્રપતિ તરફથી વખતોવખત વિચારણા માટે મોકલવામાં આવે કે સોંપવામાં આવે તે કાયદા વિષયક બાબતોમાં ભારત સરકારને સલાહ આપવાની અને કાયદાના રૂપની બીજી ફરજો બજાવવાની અને આ સંવિધાન અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તેમને સોંપાયેલાં કાર્યો બજાવવાની એટર્ની જનરલની ફરજ રહેશે.

(૩) પોતાની ફરજો બજાવવા માટે એટર્ની જનરલને ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના તમામ ન્યાયાલયોમાં સુનાવણીનો હક રહેશે.

(૪) એટર્ની જનરલ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે અને તેમને રાષ્ટ્રપતિ નક્કી કરશે તે જ મહેનતાણું મળશે.

સરકારી કામકાજનું સંચાલન

૭૭. (૧) ભારત સરકારનું તમામ કારોબારી કાર્ય રાષ્ટ્રપતિના નામે થયાનું કહેવાશે. **ભારત સરકારના કામકાજનું સંચાલન.**

(૨) રાષ્ટ્રપતિના નામથી કરેલા અને તેમના સહીસિક્કાવાળા હુકમો અને બીજા લેખો રાષ્ટ્રપતિએ કરવાના [૧]નિયમોમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે રીતે પ્રમાણિત કરવામાં આવશે અને એ રીતે પ્રમાણિત કરેલા કોઈ હુકમ અથવા લેખની કાયદેસરતા સામે, તે હુકમ કે લેખ રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા નથી કે તેમના સહીસિક્કાવાળા નથી એ કારણે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(૩) ભારત સરકારના કામકાજના વધુ સુગમ સંચાલન માટે અને મંત્રીઓના સદરહુ કામકાજની ફાળવણી માટે રાષ્ટ્રપતિ નિયમો કરશે.

[૨][(૪) * * * *]

૭૮. પ્રધાનમંત્રીની ફરજો નીચે પ્રમાણે રહેશે : **રાષ્ટ્રપતિને માહિતી પૂરી પાડવા વગેરે સંબંધી પ્રધાનમંત્રીની ફરજો.**

(ક) સંઘના કામકાજના વહીવટ અને કાયદા કરવા માટેની દરખાસ્તો સંબંધી મંત્રીમંડળના તમામ નિર્ણયોની રાષ્ટ્રપતિને જાણ કરવી;

(ખ) સંઘના કામકાજના વહીવટ અને કાયદા કરવા માટેની દરખાસ્તો સંબંધી રાષ્ટ્રપતિ માગે તે માહિતી પૂરી પાડવી; અને

(ગ) જેને વિષે કોઈ મંત્રીએ નિર્ણય લીધો હોય પણ જેને વિષે મંત્રીમંડળે વિચારણા કરી ન હોય તેવી કોઈ બાબત રાષ્ટ્રપતિ ફરમાવે તો મંત્રીમંડળની વિચારણા માટે રજૂ કરવી.

---

૧. જુઓ સન ૧૯૫૮ના ભારતના રાજપત્ર અસાધારણ, ભાગ-૨, વિભાગ ૩(૨) પાના ૧૩૧૫ ઉપરનું વખતોવખત સુધાર્યા મુજબનું, સન ૧૯૫૮ના નવેમ્બર મહિનાની ૩જી તારીખનું જાહેરનામું નંબર એસ-ઓ-૨૨૯૭.

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૨થી ખંડ (૪) કાઢી નાંખ્યો છે.

પ્રકરણ ૨ - સંસદ
સામાન્ય

સંસદની રચના. **૭૯.** સંઘને માટે એક સંસદ રહેશે, જે રાષ્ટ્રપતિ અને અનુક્રમે રાજ્યસભા અને લોકસભા એ નામે ઓળખાતા બે ગૃહોની બનશે.

રાજ્યસભાની રચના. **૮૦.** (૧) [૧][[૨]* * *રાજ્યસભા]-

(ક) ખંડ (૩)ની જોગવાઈઓ અનુસાર, રાષ્ટ્રપતિ નિયુકત કરે તે બાર સભ્યોની, અને

(ખ) રાજ્યોના [૩][અને સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોના] વધુમાં વધુ બસો આડત્રીસ પ્રતિનિધિઓની,

બનશે.

(૨) રાજ્યસભામા રાજ્યોના [૩][અને સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોના] પ્રતિનિધિઓથી પૂરવાની બેઠકોની ફાળવણી ચોથી અનુસૂચિમાં તે અર્થે જણાવેલી જોગવાઈઓ અનુસાર થશે.

(૩) ખંડ (૧) ના પેટા-ખંડ (ક) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ નિયુકત કરવાના સભ્યો, નીચેના વિષયોનું ખાસ જ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધરાવતા હોવા જોઈશે :-

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા અને સમાજ સેવા.

(૪) રાજ્યસભામાના [૪]* * * દરેક રાજ્યના પ્રતિનિધિઓની ચૂંટણી રાજ્યની વિધાનસભામાંના ચૂંટાયેલા સભ્યો પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ અનુસાર ક્રમિક મતપદ્ધતિથી કરશે.

(૫) રાજ્યસભામાના [૫][સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોના] પ્રતિનિધિઓને સંસદ કાયદાથી ઠરાવે એ રીતે પસંદ કરવામાં આવશે.

લોકસભાની રચના. [૬][[૭]**૮૧.** (૧) [૮][અનુચ્છેદ ૩૩૧ [૯]* * *ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને] લોકસભા-

(ક) રાજ્યોમાંના પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણીથી પસંદ કરેલા વધુમાં વધુ [૧૦][પાંચસો ત્રીસ સભ્યો]ની, અને

(ખ) સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા અને કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તે રીતે પસંદ કરેલા વધુમાં વધુ [૧૧][વીસ સભ્યો]ની,

બનશે.

(૨) ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (ક) ના હેતુઓ માટે--

---

૧. સંવિધાન (પાંત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૩થી ''રાજયસભા'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તા.૧-૩-૧૯૭૫થી અમલી).

૨. સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૫(ખ)થી ''દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૪ની જોગવાઈને અધીન રહીને'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે (તા.૨૬-૪-૧૯૭૫ થી અમલી).

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩થી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ખ માં ઉલ્લેખેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૫. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩થી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ગ માં નિર્દિષ્ટ કરેલાં રાજ્યો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો અને અક્ષરો મૂકયા છે.

૬. એજનની કલમ ૪ થી અનુચ્છેદ ૮૧ અને ૮૨ ને બદલે આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યા છે.

૭. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૮૧માં ખંડો (૨) અને (૩)ને સ્થાને નીચેના ખંડો મૂકવા :-

''(૨) ખંડ (૧) ના પેટા-ખંડ (ક) ના હેતુઓ માટે-- (ક) લોકસભાની છ બેઠકો રાજ્યને ફાળવવામાં આવશે;

(ખ) સીમાંકન કમિશન અધિનિયમ, ૧૯૭૨ હેઠળ રચાયેલ સીમાંકન કમિશનને યોગ્ય લાગે તેવી કાર્યરીતિ અનુસાર, તે કમિશન દ્વારા રાજ્યનું એક-સભ્યવાળાં પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાં વિભાજન કરવામાં આવશે;

(ગ) મતદાર મંડળો, શકય હોય ત્યાં સુધી, ભૌગોલિક રીતે એકબીજા સાથે જોડાયેલા વિસ્તારો હોવા જોઈશે અને તે વિસ્તારોનું સીમાંકન કરવામાં ભૌગોલિક રચના, વહીવટી એકમોની વિદ્યમાન સીમાઓ, વાહન-વ્યવહારની સગવડો અને લોકોની અનુકૂળતા ધ્યાનમાં લેવી જોઈશે;

(ઘ) જે મતદાર મંડળોમાં રાજ્યનું વિભાજન કરવામાં આવે તેમાં પાકિસ્તાનના કબજા હેઠળના વિસ્તારનો સમાવેશ થવો જોઈશે નહિ.

(૩) સીમાંકન કમિશન અધિનિયમ, ૧૯૭૨ હેઠળ સંસદીય મતદાર મંડળના સીમાંકનને લગતા સીમાંકન કમિશનના આખરી હુકમ અથવા હુકમોની ભારતના રાજપત્રમાંની પ્રસિદ્ધિની તારીખે અસ્તિત્વમાં હોય તેવાં ગૃહોનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી ખંડ (૩)માંના કોઈ પણ મજકૂરથી લોકસભામાં રાજ્યના પ્રતિનિધિત્વને બાધ આવશે નહિ.

(૪) (ક) સીમાંકન કમિશન રાજ્ય અંગેની પોતાની ફરજોમાં પોતાને મદદ માટે રાજ્યનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા લોક્સભાના સભ્યો હોય તેવી પાંચ વ્યકિતઓનો સહયોગ લેશે.

(ખ) એવા સહયોગી સભ્યોની નિયુકિત લોકસભાના અધ્યક્ષ લોકસભાની રચનાને ધ્યાનમાં રાખી કરશે.

(ગ) પેટા-ખંડ (ખ) હેઠળ કરવાની પહેલી નિયુકિત લોકસભાના અધ્યક્ષે સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડતા) બીજા સુધારા હુકમ, ૧૯૭૪ના આરંભથી બે મહિનાની અંદર કરવી જોઈએ.

(ઘ) કોઈપણ સહયોગી સભ્યને, સીમાકંન કમિશનના કોઈ નિર્ણય ઉપર મત આપવાનો કે સહી કરવાનો હક રહેશે નહિ.

(ચ) મૃત્યુ અથવા રાજીનામાને લીધે સહયોગી સભ્યની જગા ખાલી પડે તો, તે જગા બનતી ત્વરાથી અને પેટા ખંડો (ક) અને (ખ)ની જોગવાઈઓ અનુસાર લોકસભાના અધ્યક્ષે ભરવી જોઈશે.''

૮. સંવિધાન (પાંત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૪થી '' અનુચ્છેદ ૩૩૧ ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તા.૧-૩-૧૯૭૫થી અમલી).

૯. સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૫ થી ''અને દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૪'' એ શબ્દો અને આંકડા કમી કર્યા છે. (તારીખ ૨૬-૪-૧૯૭૫થી અમલી).

૧૦. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૬૩થી ''પાંચસો પચીસ સભ્યો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ મજકૂર મૂકયો છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી).

૧૧. એજનની કલમ ૨(ક) (૨)થી ''પચીસ સભ્યો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

(ક) દરેક રાજ્યને લોકસભાની બેઠકોની સંખ્યા એવી રીતે ફાળવવામાં આવશે કે તે સંખ્યા અને રાજ્યની વસ્તીનું પ્રમાણ શકય હોય ત્યાં સુધી, તમામ રાજ્યો માટે એકસરખું રહે; અને

(ખ) દરેક રાજ્યનું, પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાં એવી રીતે વિભાજન કરવામાં આવશે કે જેથી દરેક મતદાર મંડળની વસ્તી અને તેને ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ, શકય હોય ત્યાં સુધી, તે રાજ્યમાં સર્વત્ર એકસરખું રહે :

[૧][પરંતુ કોઈ રાજ્યની વસ્તી સાઠ લાખથી વધુ ન હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્યની લોકસભામાંની બેઠકોની ફાળવણીના હેતુ માટે આ ખંડના પેટા-ખંડ (ક) ની જોગવાઈઓ લાગુ પડશે નહિ.]

(૩) આ અનુચ્છેદમાં ''વસ્તી'' શબ્દનો અર્થ, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી, એવો થાય છે :

[૨][પરંતુ, આ ખંડમાં જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખનો અર્થ, સન [૩][૨૦૨૬] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી,

[૪][(૧) ખંડ (૨)ના પેટા-ખંડ (ક) અને તે પેટા-ખંડના પરંતુકના હેતુઓ માટે, સન ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઈશે; અને

(૨) ખંડ (૨)ના પેટા-ખંડ (ખ)ના હેતુઓ માટે સન [૫][૨૦૦૧] ની વસ્તી-ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઈશે.]]

દરેક વસ્તી ગણતરી પછી ફેર ગોઠવણી.

[૬][**૮૨.** દરેક વસ્તી ગણતરી પૂરી થયે, રાજ્યોને ફાળે આવતી લોકસભાની બેઠકોની અને દરેક રાજ્યના પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાં વિભાજનની, કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તેવા સત્તાધિકારી વડે અને તે રીતે, ફેરગોઠવણી કરવામાં આવશે :

પરંતુ તે વખતના વિદ્યમાન ગૃહનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી આવી ફેરગોઠવણીની અસર લોકસભામાંના પ્રતિનિધિત્વ ઉપર થશે નહિ :]

[૭][વધુમાં, આવી ફેરગોઠવણી, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તેવી તારીખથી અમલમાં આવશે અને એવી ફેરગોઠવણી અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી, ગૃહની કોઈપણ ચૂંટણી, આવી ફેરગોઠવણી પહેલાં વિદ્યમાન પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોના ધોરણે કરી શકાશે :

વળી, સન [૮] [૨૦૨૬] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ અનુચ્છેદ હેઠળ,

[૯][(૧) સન ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરીના આધારે ફેરગોઠવણી કર્યા પ્રમાણે રાજ્યોને ફાળે આવતી લોકસભાની બેઠકોની ફેરગોઠવણી કરવાની જરૂર રહેશે નહિ; અને

(૨) સન [૧૦][૨૦૦૧]ની વસ્તી ગણતરીના આધારે ફેરગોઠવણી કરવામાં આવે તે પ્રમાણે દરેક રાજયનું પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાં વિભાજન કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.]]

---

૧. સંવિધાન (એકત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ની કલમ ૨-ખ થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.

૨. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૧૫થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.

૩. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૩(૧) થી, ''૨૦૦૦' એ આંકડાને બદલે, ''૨૦૨૬'' એ આંકડા મૂક્યા છે.

૪. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૩(૨) થી, અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કરેલ છે.

૫. સંવિધાન (સત્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨ થી, ''૧૯૯૧'' એ આંકડાને બદલે , ''૨૦૦૧'' એ આંકડા મૂક્યા છે.

૬. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૪ થી, અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કરેલ છે.

૭. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૧૬થી, આ પરંતુકો દાખલ કર્યા છે.સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૩(૨) થી, અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કરેલ છે.

૮. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૪ થી, ''૨૦૦૦' આંકડાને બદલે, ''૨૦૨૬'' એ આંકડા મૂક્યા છે.

૯. એજનની કલમ ૪થી, અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કરેલ છે.

૧૦. સંવિધાન (સત્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨ થી, ''૧૯૯૧'' એ આંકડાને બદલે , ''૨૦૦૧'' એ આંકડા મૂક્યા છે.

સંસદના ગૃહોની મુદત.

૮૩. (૧) રાજ્યસભાનું વિસર્જન થઈ શકશે નહિ, પરંતુ તેની એક તૃતીયાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યો, સંસદે, તે અર્થે કાયદાથી કરેલી જોગવાઈઓ અનુસાર દર બીજા વર્ષને અંતે બનતી ત્વરાએ નિવૃત્ત થશે.

(૨) લોકસભાનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો, તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી થયેલી તારીખથી [૧][પાંચ વર્ષ] સુધી તે ચાલુ રહેશે, પણ તેથી વધુ નહિ; અને સદરહુ [૧][પાંચ વર્ષ]ની મુદત પૂરી થાય એટલે તે ગૃહનું વિસર્જન થયું ગણાશે :

પરંતુ સદરહુ મુદત સંસદ કાયદો કરીને કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તે દરમિયાન એકીસાથે વધારેમાં વધારે એક વર્ષ સુધી લંબાવી શકશે, પરંતુ ઉદ્‌ઘોષણાનો અમલ બંધ થયા પછી કોઈ સંજોગોમાં તે એ મુદત છ મહિનાથી વધુ લંબાવી શકશે નહિ.

સંસદના સભ્યપદ માટેની લાયકાત.

૮૪. કોઈ વ્યક્તિ,-

[૨][(ક) ભારતની નાગરિક ન હોય અને ચૂંટણી કમિશને તે અર્થે અધિકાર આપેલી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં એ હેતુ માટે આપેલા નમૂના અનુસાર જેણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હોય અને તેની નીચે સહી કરી ન હોય,]

(ખ) રાજ્યસભાની બેઠક માટે ઓછામાં ઓછા ત્રીસ વર્ષની અને લોકસભાની બેઠક માટે ઓછામાં ઓછા પચીસ વર્ષની ઉંમરની ન હોય, અને

(ગ) સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તે અર્થે ઠરાવવામાં આવે તેવી બીજી લાયકાતો ધરાવતી ન હોય,

તો તે સંસદની કોઈ બેઠક પૂરવા માટે પસંદગી પામવાને લાયક ગણાશે નહિ.

સંસદના સત્રો, સત્રસમાપ્તિ અને વિસર્જન.

[૩][**૮૫.** (૧) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહની બેઠક પોતાને યોગ્ય લાગે તે સમયે અને સ્થળે વખતોવખત બોલાવશે, પણ એક સત્રમાંની તેની છેલ્લી બેઠક અને તરત પછીના સત્રમાંની તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી કરેલી તારીખ વચ્ચે છ મહિના કરતાં વધારે ગાળો પડવો જોઈશે નહિ.

(૨) રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત-

(ક) ગૃહોની અથવા બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની સત્ર-સમાપ્તિ કરી શકશે;

(ખ) લોકસભાનું વિસર્જન કરી શકશે.]

ગૃહોને સંબોધવાનો તથા સંદેશા મોકલવાનો રાષ્ટ્રપતિનો હક.

૮૬. (૧) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહને અથવા એકત્રિત થયેલા બન્ને ગૃહોને સંબોધી શકશે અને તે હેતુ માટે સભ્યોને હાજર રહેવા જણાવી શકશે.

(૨) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહને, સંસદમાં તે સમયે વિચારણા માટે બાકી હોય તેવા વિધેયક અંગે કે અન્ય બાબત અંગે સંદેશા મોકલી શકશે અને જે ગૃહને એ રીતે સંદેશો મોકલવામાં આવે તે ગૃહે સંદેશામાં વિચારણામાં લેવી આવશ્યક ગણી હોય તે બાબત, બનતી ત્વરાએ, વિચારણામાં લેવી જોઈશે.

રાષ્ટ્રપતિનું ખાસ સંબોધન.

૮૭. (૧) [૪][લોકસભાની દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પછીના પહેલા સત્રને અને દરેક વર્ષના પહેલા સત્રને આરંભે] રાષ્ટ્રપતિ સંસદના એકત્રિત થયેલા બંને ગૃહોને સંબોધશે અને સંસદને બોલાવવાનાં કારણો જણાવશે.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૩(૧)થી અનુચ્છેદ ૮૩ના ખંડ (૨)માં જે બે સ્થળે ''છ વર્ષ'' એ શબ્દો આવે છે ત્યાં તેને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૨. સંવિધાન (સોળમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૩થી, ખંડ (ક)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે.

૩. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૬થી અસલને બદલે આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૪. એજનની કલમ ૭થી ''દરેક સત્રને આરંભે'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

(૨) એવા સંબોધનમાં ઉલ્લેખેલી બાબતોની ચર્ચા માટે સમય ફાળવવા માટે [1]* * * બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની કાર્યરીતિનું નિયમન કરતા નિયમોથી જોગવાઈ કરવામાં આવશે.

૮૮. દરેક મંત્રીને અને ભારતના એટર્ની જનરલને બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં, ગૃહોની કોઈ સંયુક્ત બેઠકમાં અને જેમાં તેમનું નામ સભ્ય તરીકે હોય તેવી સંસદની કોઈ સમિતિમાં બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક રહેશે, પણ તેમને આ અનુચ્છેદની રૂએ મત આપવાનો હક રહેશે નહિ. **ગૃહો અંગે મંત્રીઓ અને એટર્ની જનરલના હકો.**

સંસદના અધિકારીઓ

૮૯. (૧) ભારતના ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, હોદ્દાની રૂએ, રાજ્યસભાના સભાપતિ રહેશે. **રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ.**

(૨) રાજ્યસભા, બનતી ત્વરાએ, પોતાના એક સભ્યને ઉપ-સભાપતિ તરીકે પસંદ કરશે અને ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે બીજા સભ્યને ઉપ-સભાપતિ તરીકે પસંદ કરશે.

૯૦. રાજ્યસભાના ઉપ-સભાપતિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્ય- **ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી કરવા બાબત અને તેમના રાજીનામાં અને તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા બાબત.**

(ક) રાજ્યસભાના સભ્ય ન રહે તો તેમણે પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરવો જોઈશે;

(ખ) સભાપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) રાજ્યસભાના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીએ પસાર કરેલા ઠરાવથી તેમને પોતાના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે :

પરંતુ ખંડ (ગ)ના હેતુ માટેનો ઠરાવ, તે રજૂ કરવાના ઈરાદાથી ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાઈ ન હોય, તો રજૂ કરી શકાશે નહિ.

૯૧. (૧) સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી હોય તે દરમિયાન, અથવા ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ, રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કાર્ય કરતા હોય અથવા તેમના કાર્યો બજાવતા હોય તેવી કોઈ મુદત દરમિયાન, તે હોદ્દાની ફરજો ઉપ-સભાપતિ બજાવશે અથવા ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે નીમે તેવા રાજ્યસભાના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે. **સભાપતિના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપ-સભાપતિ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા.**

(૨) રાજ્યસભાની કોઈ બેઠકમાં સભાપતિની ગેરહાજરી દરમિયાન, ઉપ-સભાપતિ અથવા જો તેઓ પણ ગેરહાજર હોય તો રાજ્યસભાની કાર્યરીતિના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે એવી વ્યક્તિ, અથવા એવી કોઈ વ્યક્તિ હાજર ન હોય, તો રાજ્યસભા નક્કી કરે એવી બીજી વ્યક્તિ, સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરશે.

૯૨. (૧) રાજ્યસભાની કોઈ બેઠકમાં ઉપ-રાષ્ટ્રપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે સભાપતિ પોતે અથવા ઉપ-સભાપતિને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટે કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે ઉપ-સભાપતિ પોતે હાજર હોય તો પણ અધ્યક્ષસ્થાન લઈ શકશે નહિ અને અનુચ્છેદ ૯૧ ના ખંડ (૨)ની જોગવાઈઓ, યથાપ્રસંગ, સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિ જેમાં ગેરહાજર હોય તેવી બેઠકને જેમ લાગુ પડે છે તેમ, આવી દરેક બેઠકને લાગુ પડશે. **સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ.**

(૨) ઉપ-રાષ્ટ્રપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે, સભાપતિને રાજ્યસભામાં બોલવાનો, અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક રહેશે, પણ અનુચ્છેદ ૧૦૦માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, એવા ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન બીજી કોઈ બાબત ઉપર મત આપવાનો તેમને કોઈ હક રહેશે નહિ.

૯૩. લોકસભા બનતી ત્વરાએ પોતાના બે સભ્યોને, અનુક્રમે, તેના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે અને, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે ગૃહ કોઈ બીજા સભ્યને અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે. **લોકસભાના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ.**

---

૧. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૭થી ''તથા ગૃહના બીજા કામકાજ પહેલાં આવી ચર્ચાને પસંદગી આપવા માટે'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી કરવા બાબત અને તેમના રાજીનામા અને તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા બાબત.

૯૪. લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્ય -

(ક) લોકસભાના સભ્ય ન રહે તો તેમણે પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરવો જોઈશે;

(ખ) એવા સભ્ય અધ્યક્ષ હોય તો ઉપાધ્યક્ષને, અને ઉપાધ્યક્ષ હોય તો અધ્યક્ષને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) લોકસભાના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીએ પસાર કરેલા ઠરાવથી તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે :

પરંતુ ખંડ (ગ) ના હેતુ માટેનો ઠરાવ, તે રજૂ કરવાના ઈરાદાની ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાઈ ન હોય, તો રજૂ કરી શકાશે નહિ :

વધુમાં, લોકસભાનું વિસર્જન થાય ત્યારે વિસર્જન પછીની લોકસભાની પહેલી બેઠક મળે ત્યાં સુધી, અધ્યક્ષ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરી શકશે નહિ.

અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા બીજી વ્યકિતની સત્તા.

૯૫. (૧) અધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે ઉપાધ્યક્ષ તે હોદ્દાની ફરજો બજાવશે અને ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો રાષ્ટ્રપતિ તે હેતુ માટે નીમે તેવા લોકસભાના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે.

(૨) લોકસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપાધ્યક્ષ અથવા તેઓ પણ જો ગેરહાજર હોય તો ગૃહની કાર્યરીતિના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે એ વ્યકિત, અથવા તે વ્યકિત હાજર ન હોય તો ગૃહ નક્કી કરે એવી બીજી વ્યકિત અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દુર કરવાના ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તે અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ.

૯૬. (૧) લોકસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે અધ્યક્ષ પોતે અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે ઉપાધ્યાક્ષ પોતે હાજર હોય તો પણ, અધ્યક્ષસ્થાન લઈ શકશે નહિ, અને અનુચ્છેદ ૯૫ ના ખંડ (૨)ની જોગવાઈઓ, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ ગેરહાજર હોય તેવી બેઠકને જેમ લાગુ પડે છે તેમ, આવી દરેક બેઠકને લાગુ પડશે.

(૨) લોકસભામાં અધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તેમને ગૃહમાં બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક રહેશે, અને અનુચ્છેદ ૧૦૦માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, એવા ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન બીજી કોઈ બાબત ઉપર તેમને ફકત પહેલી વાર મત આપવાનો હક રહેશે, પણ મતો સરખા પડે ત્યારે તેવો હક રહેશે નહિ.

સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ તથા અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યાક્ષના પગાર અને ભથ્થાં.

૯૭. રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિને તથા લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષને સંસદ કાયદાથી નક્કી કરે તે પ્રમાણે અને તે અર્થે એવી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને ભથ્થાં આપવામાં આવશે.

સંસદનું સચિવાલય.

૯૮. (૧) સંસદના દરેક ગૃહને જુદો દફતરી સ્ટાફ રહેશે :

પરંતુ સંસદનાં બન્ને ગૃહોની સહિયારી જગાઓ ઊભી કરવામાં આ ખંડના કોઈ મજકૂરથી બાધ આવે છે એમ સમજવું નહિ.

(૨) સંસદનાં બે માંથી કોઈ પણ ગૃહના દફતરી સ્ટાફની ભરતીનું અને તે ઉપર નીમાયેલી વ્યકિતઓની નોકરીની શરતોનું નિયમન સંસદ કાયદાથી કરી શકશે.

(૩) સંસદ ખંડ (૨) હેઠળ જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ, યથાપ્રસંગ, લોકસભાના અધ્યક્ષના અથવા રાજ્યસભાના સભાપતિ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, લોકસભા અથવા રાજ્યસભાના દફતરી સ્ટાફની ભરતી માટે અને તે ઉપર નીમાયેલી વ્યકિતઓની નોકરીની શરતોના નિયમન માટે નિયમો કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા નિયમો સદરહુ ખંડ હેઠળ કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને અમલી બનશે.

કામકાજનું સંચાલન

૯૯. સંસદના બેમાંથી કોઈ પણ ગૃહના દરેક સભ્યે, પોતાની બેઠક સંભાળતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ, અથવા તેમણે એ અર્થે નીમેલી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે આપેલા નમૂના પ્રમાણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર પોતાની સહી કરવી જોઈશે. **સભ્યોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા.**

૧૦૦. (૧) આ સંવિધાનમાં અન્યથા જોગવાઈ કરી હોય તે સિવાય બેમાંથી કોઈ ગૃહની કોઈ બેઠકમાં અથવા બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકમાં તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ કે અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ સિવાયના તેમાં હાજર રહી મત આપનારા સભ્યોની બહુમતીથી થશે. **ગૃહોમાં મતદાન, ખાલી જગા હોવા છતા કાર્ય કરવાની ગૃહોની સત્તા અને કોરમ.**

સભાપતિ કે અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ કે અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ પહેલાં તો મત આપી શકશે નહિ, પણ મતો સરખા પડે ત્યારે તેમને નિર્ણાયક મત રહેશે, જે તેમણે આપવો જોઈશે.

(૨) ગૃહમાં કોઈ સભ્યપદ ખાલી પડે તેમ છતાં, સંસદના બેમાંથી કોઈ પણ ગૃહને કાર્ય કરવાની સત્તા રહેશે, અને સંસદની કોઈ પણ કાર્યવાહી દરમિયાન બેસવાનો કે મત આપવાનો કે બીજી રીતે કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક ન ધરાવતી કોઈ વ્યક્તિએ તેમ કર્યાનું પાછળથી માલૂમ પડે તેમ છતાં, તે કાર્યવાહી કાયદેસર ગણાશે.

(૩) સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, સંસદના બેમાંથી કોઈ પણ ગૃહની બેઠક માટેનું કોરમ ગૃહના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના એક દશાંશથી થશે.

(૪) કોઈ ગૃહની બેઠક દરમિયાન કોઈ સમયે કોરમ ન થાય તો ગૃહ મોકૂફ રાખવાની અથવા કોરમ ન થાય ત્યાં સુધી તેની બેઠક મુલતવી રાખવાની સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ અથવા તે હેસિયતથી કાર્ય કરનાર વ્યક્તિની ફરજ રહેશે.

સભ્યોની ગેરલાયકાતો

૧૦૧. (૧) કોઈ વ્યક્તિ સંસદના બન્ને ગૃહોની સભ્ય થઈ શકશે નહિ અને બન્ને ગૃહોના સભ્ય તરીકે પસંદ થયેલી વ્યક્તિ એક અથવા બીજા ગૃહમાંની તેની બેઠક ખાલી કરે એ માટે સંસદે કાયદાથી જોગવાઈ કરવી જોઈશે. **બેઠકો ખાલી કરાવવા બાબત.**

(૨) કોઈ વ્યક્તિ સંસદની અને [૧]* * * કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહની એમ બન્નેની સભ્ય થઈ શકશે નહિ અને કોઈ વ્યક્તિ, સંસદની અને [૨][કોઈ રાજ્યના] વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહની એમ બન્નેની સભ્ય તરીકે પસંદ થાય, તો તેણે રાજ્યના વિધાનમંડળમાંની પોતાની બેઠકનું અગાઉથી રાજીનામું આપ્યું ન હોય તો રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા [૩]નિયમોમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી મુદત પૂરી થયે તેની સંસદમાંની બેઠક ખાલી પડશે.

(૩) સંસદના બેમાંથી કોઈ પણ ગૃહના સભ્ય-

(ક) [૪][અનુચ્છેદ ૧૦૨ના ખંડ (૧) અથવા ખંડ (૨)] માં જણાવ્યા પ્રમાણે ગેરલાયક બને; અથવા

[૫][(ખ)યથાપ્રસંગ, સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપે અને, યથાપ્રસંગ, સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ તે સ્વીકારે,] તો તેમ થયે તેની બેઠક ખાલી પડશે :

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૨. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''આવા રાજ્યના'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૩. જુઓ ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણના પાના ૬૭૮ ઉપરના સન ૧૯૫૦ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૬મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા નંબર ફ, ૪૬૫-ગ સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલ સંસદ તેમજ રાજ્ય વિધાનમંડળ, એમ બન્નેના એકી સાથેના સભ્યપદ ઉપર પ્રતિબંધ મૂકવા બાબતના નિયમો, ૧૯૫૦.

૪. સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫થી સુધાર્યા પ્રમાણે આ મજકૂર મૂક્યો છે.

૫. સંવિધાન (તેત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૨(૧)થી પેટા-ખંડ (ખ)ને સ્થાને આ પેટા-ખંડ મૂક્યો છે.

[1][પરંતુ પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલા કોઈ રાજીનામાના દાખલામાં મળેલી માહિતી ઉપરથી અથવા બીજી રીતે અને પોતે યોગ્ય ગણે તેવી તપાસ કર્યા પછી, યથાપ્રસંગ, સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષને ખાતરી થાય કે એવું રાજીનામું સ્વૈચ્છિક અથવા વાસ્તવિક નથી, તો તે એ રાજીનામું સ્વીકારી શકશે નહિ.]

(૪) સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના સભ્ય ગૃહની પરવાનગી વિના તેની તમામ બેઠકોમાં થઈને સાઠ દિવસની મુદત સુધી ગેરહાજર રહે તો ગૃહ તેની બેઠક ખાલી પડી હોવાનું જાહેર કરી શકશે :

પરંતુ સદરહુ સાઠ દિવસની મુદતની ગણતરી કરતી વખતે, જે મુદત દરમિયાન ગૃહનું સત્ર સમાપ્ત થયેલું હોય તે મુદત અથવા સતત ચારથી વધુ દિવસ સુધી ગૃહની બેઠક મુલતવી રહી હોય તો તે મુદત ગણવામાં આવશે નહિ.

સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો.

૧૦૨. (૧) કોઈ વ્યક્તિ-

(ક) જે હોદ્દો ધરાવવાથી ગેરલાયક થવાતું નથી એમ સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તે સિવાયનો ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્યની સરકાર હેઠળ બીજો કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી હોય;

(ખ) અસ્થિર મગજની હોય અને સત્તા ધરાવતા ન્યાયાલયે તેને તેવી હોવાનું જાહેર કર્યું હોય;

(ગ) મુકત નહિ ઠરાવેલી નાદાર હોય;

(ઘ) ભારતની નાગરિક ન હોય અથવા તેણે સ્વેચ્છાએ કોઈ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરી હોય અથવા કોઈ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અથવા વફાદારી સ્વીકારી હોય;

(ચ) સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ એ રીતે ગેરલાયક ઠરાવાયેલી હોય,

તો તે, સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહની સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અને રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

[2][**સ્પષ્ટીકરણ.**- આ ખંડના હેતુઓ માટે,] કોઇ વ્યકિત સંઘના અથવા કોઇ રાજયના મંત્રી છે તેવા કારણ માત્રથી, ભારત સરકાર અથવા તેવા રાજયની સરકાર હેઠળ કોઇ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતો હોવાનું ગણાશે નહિ.

[3][(૨) કોઈ વ્યક્તિ દસમી અનુસૂચિ હેઠળ એવી રીતે ગેરલાયક બની હોય તો, તે, સંસદનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહની સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.]

સભ્યોની ગેરલાયકાતો અંગેના પ્રશ્નો ઉપર નિર્ણય.

[4][**૧૦૩.** (૧) સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહનો સભ્ય અનુચ્છેદ ૧૦૨ના ખંડ (૧)માં જણાવેલી, ગેરલાયકાતો પૈકી કોઈપણ ગેરલાયકાતને અધીન બન્યો છે કે કેમ તે સંબંધી કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો તે પ્રશ્ન રાષ્ટ્રપતિને નિર્ણયાર્થે લખી મોકલવામાં આવશે અને તેમનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૨) એવા કોઈ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય આપતા પહેલાં, રાષ્ટ્રપતિ ચૂંટણી કમિશનનો અભિપ્રાય મેળવશે અને એવા અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તશે.]

અનુચ્છેદ ૯૯ હેઠળ શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં અથવા લાયક ન હોવા અથવા ગેરલાયક થવા છતાં ગૃહમાં બેસવા અને મત આપવા માટે દંડ.

૧૦૪. કોઈ વ્યક્તિ અનુચ્છેદ ૯૯ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પહેલાં અથવા પોતે સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના સભ્યપદ માટે લાયક નથી અથવા ગેરલાયક થઈ છે અથવા સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓથી પોતાને સભ્ય તરીકે ગૃહમાં બેસવાનો કે મત આપવાનો પ્રતિબંધ છે એમ જાણતી હોવા છતાં, ગૃહમાં બેસે કે મત આપે તો એ રીતે તે દરેક દિવસ માટે પાંચસો રૂપિયાના દંડને પાત્ર થશે અને તે રકમો સંઘના લેણાં તરીકે વસૂલ કરવામાં આવશે.

---

૧. સંવિધાન (તેત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૨(૨)થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.

૨. સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫ની કલમ ૩થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ : ૧-૩-૧૯૮૫થી અમલી).

૪. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૪થી અસલને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

સંસદ અને તેના સભ્યોના સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ

૧૦૫. (૧) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ તથા સંસદની કાર્યરીતિના નિયમન માટેના નિયમો અને સ્થાયી હુકમોને અધીન રહીને, સંસદમાં વાણી-સ્વાતંત્ર્ય રહેશે. **સંસદના ગૃહોના અને તેમના સભ્યોના અને સમિતિઓની સત્તા, વિશેષાધિકારો, વગેરે.**

(૨) સંસદના કોઈ સભ્યે સંસદમાં અથવા તેની કોઈ સમિતિમાં કંઈ કહ્યું હોય અથવા મત આપ્યો હોય તે સંબંધમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં તેના ઉપર કોઈપણ કાર્યવાહી થઈ શકશે નહિ અને સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના અધિકારની રૂએ કે તે હેઠળ કોઈ રિપોર્ટ, કાગળ, નિર્ણયો અથવા કાર્યવાહી પ્રકાશિત કરવા અંગે કોઈ વ્યક્તિ સામે એ રીતે કાર્યવાહી થઈ શકશે નહિ.

(૩) બીજી બાબતોમાં, સંસદના દરેક ગૃહના અને દરેક ગૃહના સભ્યોના અને સમિતિઓનાં સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ સંસદ કાયદાથી વખતોવખત નક્કી કરે તેવા રહેશે, અને એવી રીતે નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી,[૧][સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૫ અમલમાં આવે તેની તરત પહેલાં તે ગૃહનાં અને તેના સભ્યોના અને તેની સમિતિઓના સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ હોય તે રહેશે.]

(૪) ખંડો (૧), (૨) અને (૩) ની જોગવાઈઓ જેમ સંસદના સભ્યોના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેમ, જે વ્યક્તિઓને સંસદના કોઈ ગૃહમાં કે તેની કોઈ સમિતિમાં આ સંવિધાનની રૂએ બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક હોય તેમના સંબંધમાં લાગુ પડશે.

૧૦૬. સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહના સભ્યોને સંસદ વખતોવખત કાયદાથી ઠરાવે તેવાં પગાર અને ભથ્થાં મેળવવાનો, અને એ રીતે જોગવાઈ ન થાય ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનની સંવિધાન સભાના સભ્યોની બાબતમાં લાગુ પડતા હોય તે દરોએ અને તે શરતોએ પગાર અને ભથ્થાં મેળવવાનો હક રહેશે. **સભ્યોના પગાર અને ભથ્થાં.**

ધારાકીય કાર્યરીતિ

૧૦૭. (૧) નાણા વિધેયકો અને અન્ય નાણાવિષયક વિધેયકો અંગેના અનુચ્છેદો ૧૦૯ અને ૧૧૭ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંસદનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં કોઈપણ વિધેયક લાવી શકાશે. **વિધેયકો દાખલ કરવા અને પસાર કરવા અંગે જોગવાઈઓ.**

(૨) અનુચ્છેદો ૧૦૮ અને ૧૦૯ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંસદનાં બંને ગૃહોએ સુધારા વગર અથવા બન્ને ગૃહોએ સંમતિ આપી હોય તેવા જ સુધારા સહિત, કોઈ વિધેયકને સંમતિ આપી ન હોય ત્યાં સુધી, તે, સંસદનાં બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે નહિ.

(૩) સંસદમાં વિચારણા હેઠળ હોય તે વિધેયક ગૃહોની સત્ર સમાપ્તિને કારણે રદ થશે નહિ.

(૪) રાજયસભામાં વિચારણા હેઠળનું લોકસભાએ પસાર કર્યું ન હોય તેવું વિધેયક લોકસભાનું વિસર્જન થતાં રદ થશે નહિ.

(૫) લોકસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય અથવા લોકસભાએ પસાર કર્યું હોય અને રાજયસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય તેવું વિધેયક, અનુચ્છેદ ૧૦૮ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, લોકસભાનું વિસર્જન થતાં રદ થશે.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયિમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૫થી અસલ મજકૂરને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

અમુક સંજોગોમાં બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક.

૧૦૮.(૧) એક ગૃહે કોઈ વિધેયક પસાર કરીને બીજા ગૃહને મોકલી આપ્યા પછી-

(ક) બીજું ગૃહ તે વિધેયકને નામંજૂર કરે; અથવા

(ખ) તે વિધેયકમાં કરવાના સુધારા વિશે ગૃહો છેવટે સહમત ન થાય; અથવા

(ગ) તે વિધેયક બીજા ગૃહને મળે તે તારીખથી છ મહિના કરતાં વધુ સમય સુધી તે ગૃહમાં પસાર થયા વિના પડ્યું રહે,

તો લોકસભાના વિસર્જનને કારણે તે વિધેયક વિલય પામ્યું ન હોય તો, તેની ઉપર વિચારણા કરવા અને મત આપવાના હેતુ માટે રાષ્ટ્રપતિ બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક ભરવા ગૃહોને બોલાવવાનો પોતાનો ઇરાદો ગૃહોની બેઠક ચાલુ હોય તો સંદેશાથી અને ચાલુ ન હોય તો રાજપત્રિત જાહેરનામાથી ગૃહોને જણાવી શકશે :

પરંતુ આ ખંડમાંનો કોઈપણ મજકૂર કોઇ નાણા વિધેયકને લાગુ પડશે નહિ.

(૨) ખંડ (૧) માં ઉલ્લેખેલી છ મહિનાની મુદતની ગણતરી કરતી વખતે, જે મુદત દરમિયાન તે ખંડના પેટા-ખંડ (ગ)માં ઉલ્લેખેલા ગૃહનું સત્ર સમાપ્ત થયેલું હોય તે મુદત અથવા સતત ચારથી વધારે દિવસ સુધી તે ગૃહની બેઠક મુલતવી રહી હોય તે મુદત ગણવામાં આવશે નહિ.

(૩) રાષ્ટ્રપતિએ ખંડ (૧) અનુસાર બન્ને ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક ભરવા માટે ગૃહોને બોલાવવાનો પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો હોય ત્યારે બેમાંથી કોઇ ગૃહ તે વિધેયક અંગે આગળ કાર્યવાહી ચલાવી શકશે નહિ, પણ રાષ્ટ્રપતિ પોતાના જાહેરનામાની તારીખ પછી કોઇ પણ સમયે તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરેલા હેતુ માટે તે ગૃહોની સંયુક્ત બેઠક ભરવા ગૃહોને બોલાવી શકશે અને તેઓ એમ કરે તો, ગૃહો તે અનુસાર મળશે.

(૪) બે ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકમાં કોઇ સુધારા સ્વીકારાય તો તે સહિત તે વિધેયક સંયુક્ત બેઠકમાં બન્ને ગૃહોના હાજર રહી મત આપનારા સભ્યોની કુલ સંખ્યાની બહુમતીથી પસાર થાય તો, તે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે :

પરંતુ સંયુક્ત બેઠકમાં–

(ક) તે વિધેયક એક ગૃહે પસાર કર્યા પછી બીજા ગૃહે સુધારા સહિત પસાર કર્યું ન હોય અને જે ગૃહમાં તે પ્રથમ લાવવામાં આવ્યું હોય તેને એ પાછું મોકલવામાં આવ્યું ન હોય, તો તે વિધેયક પસાર કરવામાં વિલંબને લીધે તેમાં કરવો જરૂરી બન્યો હોય તે સિવાયનો બીજો કોઇ સુધારો તેમાં સૂચવી શકાશે નહિ;

(ખ) તે વિધેયક એ રીતે પસાર થયું હોય અને પાછું મોકલ્યું હોય તો તે વિધેયકના ફક્ત ઉપર જણાવેલા સુધારા, અને જેને અંગે ગૃહો સહમત થયા ન હોય તેવી બાબતોને લગતા બીજા સુધારા સૂચવી શકાશે;

અને આ ખંડ હેઠળ ક્યા સુધારા ગ્રાહ્ય છે તે વિશે અધ્યક્ષસ્થાને હોય તે વ્યક્તિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૫) રાષ્ટ્રપતિએ જે સંયુક્ત બેઠક ભરવા માટે ગૃહોને બોલાવવાનો પોતાનો ઇરાદો જણાવ્યો હોય તે પછી, વચમાં લોકસભાનું વિસર્જન થયું હોય તે છતાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ સંયુક્ત બેઠક ભરી શકાશે અને વિધેયક તેમાં પસાર કરી શકાશે.

નાણા વિધેયકો અંગે ખાસ કાર્યરીતિ.

૧૦૯. (૧) નાણા વિધેયક રાજ્યસભામાં રજૂ કરી શકાશે નહિ.

(૨) લોકસભાએ નાણા વિધેયક પસાર કર્યા પછી, રાજ્યસભાને તેની ભલામણ માટે તે મોકલવામાં આવશે, અને રાજ્યસભાએ તે મળ્યાની તારીખથી ચૌદ દિવસની મુદતની અંદર પોતાની ભલામણો સહિત લોકસભાને તે પાછું

મોકલવું જોઇશે અને તેમ થયે લોકસભા, રાજ્યસભાની તમામ અથવા તેમાંની કોઇ ભલામણનો સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરી શકશે.

(૩) રાજ્યસભાએ કરેલી કોઇ ભલામણનો લોકસભા સ્વીકાર કરે તો રાજ્યસભાએ ભલામણ કરેલા અને લોકસભાએ સ્વીકારેલા સુધારા સહિત તે નાણા વિધેયક બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું જ ગણાશે.

(૪) રાજ્યસભાએ કરેલી કોઇ ભલામણનો લોકસભા સ્વીકાર કરે નહિ, તો, તે નાણા વિધેયક રાજ્યસભાએ ભલામણ કરેલા સુધારા વિના લોકસભાએ પસાર કરેલું હોય તે રૂપમાં જ બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે.

(૫) લોકસભાએ પસાર કરેલું અને રાજસભાને તેની ભલામણ માટે મોકલેલું નાણા વિધેયક, ચૌદ દિવસની સદરહુ મુદતની અંદર લોકસભાને પાછું મોકલવામાં ન આવે તો સદરહુ મુદત પૂરી થતાં લોકસભાએ તે પસાર કર્યું હોય તે રૂપમાં જ બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે.

૧૧૦. (૧) આ પ્રકરણના હેતુઓ માટે, કોઇ વિધેયકમાં નીચેની તમામ અથવા તે પૈકી કોઇ બાબતને લગતી જોગવાઇઓ જ આવતી હોય તો તે વિધેયક, નાણા વિધેયક ગણાશે :- **"નાણા વિધેયકો"ની વ્યાખ્યા.**

(ક) કોઇ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની;

(ખ) ભારત સરકારે નાણાં કરજે લેવાનું કે કોઇ બાંયધરી આપવાનું નિયમન કરવાની અથવા ભારત સરકારે લીધેલી કે લેવાની કોઇ નાણાકીય જવાબદારીઓ અંગેના કાયદામાં સુધારો કરવાની;

(ગ) ભારતના એકત્રિત ફંડના અથવા આકસ્મિક ફંડના હવાલાની, એવા કોઇ ફંડના નાણાં ભરવાની અથવા તેમાંથી નાણાં ઉપાડવાની;

(ઘ) ભારતમાં એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંનો વિનિયોગ કરવાની;

(ચ) કોઇ ખર્ચને ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવાનું જાહેર કરવાની અથવા એવા કોઇ ખર્ચની રકમો વધારવાની;

(છ) ભારતના એકત્રિત ફંડ અથવા ભારતના જાહેર હિસાબ ખાતે નાણાં પ્રાપ્ત કરવાની અથવા એવાં નાણાંનો હવાલો રાખવાની કે તે નાણાં આપવાની અથવા સંઘ કે કોઇ રાજ્યના હિસાબોના ઓડિટ અંગેની; અથવા

(જ) પેટા-ખંડો (ક) થી (છ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઇ બાબતને આનુષંગિક કોઇ બાબતની.

(૨) કોઇ વિધેયક, દંડ નાખવાની કે નાણાંના રૂપમાં બીજી શિક્ષા કરવાની અથવા લાઇસન્સ માટેની ફી કે બજાવેલ સેવા માટેની ફી માંગવાની કે આપવાની જોગવાઇ કરતું હોય તેટલા જ કારણે અથવા સ્થાનિક હેતુઓ માટે કોઇ સ્થાનિક સત્તામંડળે કે મંડળે કોઇ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની તે જોગવાઇ કરતું હોય તેટલા જ કારણે તે નાણા વિધેયક ગણાશે નહિ.

(૩) કોઇ વિધેયક નાણા વિધેયક છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો તે અંગે લોકસભાના અધ્યક્ષનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૪) અનુચ્છેદ ૧૦૯ હેઠળ જ્યારે દરેક નાણા વિધેયક રાજ્યસભાને મોકલવામાં આવે અને અનુચ્છેદ ૧૧૧ હેઠળ જ્યારે તે રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ અનુમતિ માટે રજૂ કરવામાં આવે ત્યારે તે નાણા વિધેયક છે એવા લોકસભાના અધ્યક્ષની સહીવાળા પ્રમાણપત્રનો શેરો તેના ઉપર થયેલો હોવો જોઇશે.

૧૧૧. સંસદના ગૃહોએ વિધેયક પસાર કર્યું હોય ત્યારે તેને રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવું જોઇશે અને રાષ્ટ્રપતિ એવું જાહેર કરશે કે પોતે તે વિધેયકને અનુમતિ આપે છે અથવા અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખે છે : **વિધેયકોને અનુમતિ.**

પરંતુ કોઇ વિધેયક અનુમતિ માટે તેમની સમક્ષ રજૂ થયા પછી, જો તે નાણા વિધેયક ન હોય તો, ગૃહો વિધેયકની અથવા તેની કોઇ નિર્દિષ્ટ કરેલી જોગવાઇઓની પુનર્વિચારણા કરે અને ખાસ કરીને, પોતાના સંદેશામાં પોતે જેની ભલામણ કરી હોય તેવા સુધારા દાખલ કરવાનું ઇચ્છવાજોગ છે કે કેમ તે વિચારે તેવી વિનંતીવાળા સંદેશા સાથે રાષ્ટ્રપતિ, તે વિધેયક બનતી ત્વરાએ ગૃહોને પાછું મોકલી શકશે, અને કોઇ વિધેયક એ રીતે પાછું મોકલવામાં આવે ત્યારે તે અનુસાર વિધેયકની પુનર્વિચારણા કરવી જોઇશે અને જો ગૃહો સુધારા સાથે કે સુધારા વગર તે વિધેયક ફરી પસાર કરે અને રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ અનુમતિ માટે તે રજૂ કરવામાં આવે, તો રાષ્ટ્રપતિથી તેને અનુમતિ આપવાનું રોકી શકાશે નહિ.

નાણાકીય બાબતોમાં કાર્યરીતિ

વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક.

૧૧૨. (૧) દરેક નાણાકીય વર્ષ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિ તે વર્ષ માટે ભારત સરકારની અંદાજી આવક તથા ખર્ચનું પત્રક જેનો આ ભાગમાં ''વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક'' તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે સંસદના બન્ને ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરાવશે.

(૨) વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં સમાવેલા ખર્ચના અંદાજમાં–

(ક) આ સંવિધાનમાં ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા ખર્ચ તરીકે વર્ણવેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જોઇતી રકમો, અને

(ખ) ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી જે બીજું ખર્ચ કરવાની દરખાસ્ત હોય તે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જોઇતી રકમો,

અલગ બતાવવામાં આવશે અને મહેસૂલ ખાતેના ખર્ચને અન્ય ખર્ચથી જુદું દર્શાવવામાં આવશે.

(૩) નીચેનું ખર્ચ ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલું ખર્ચ ગણાશે :-

(ક) રાષ્ટ્રપતિના મળતરો અને ભથ્થાં અને તેમના હોદ્દા અંગેનું બીજું ખર્ચ;

(ખ) રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિના તથા લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના પગાર અને ભથ્થાં;

(ગ) જે ચૂકવવાની જવાબદારી ભારત સરકાર ઉપર હોય તેવાં દેવાં અંગેનું ખર્ચ, જેમાં વ્યાજ, દેવાં-ભરપાઇ ફંડ-ખર્ચ અને દેવાં-ચુકવણી ખર્ચ અને લોન ઊભી કરવા અંગેના અને દેવાંની વ્યવસ્થા અને તેની ચુકવણી અંગેના બીજા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે;

(ઘ) (૧) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને અથવા તેમના સંબંધમાં આપવાના પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શનનો;

(૨) ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને અથવા તેમના સંબંધમાં આપવાના પેન્શનો;

(૩) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં સમાવિષ્ટ કોઇ વિસ્તાર સંબંધમાં હકૂમત ભોગવતી અથવા [૧][હિંદ ડુમિનિયનના ગવર્નરના પ્રાંતમાં] સમાવિષ્ટ કોઇ વિસ્તારના સંબંધમાં આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કોઇ સમયે હકૂમત ભોગવી ચૂકેલા કોઇ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને અથવા તેમના સંબંધમાં આપવાના પેન્શન;

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-કમાં ઉલ્લેખેલ રાજયના તત્સમાન પ્રાંતમાં'' એ શબ્દો અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

(ચ) ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક અથવા તેમના સંબંધમાં આપવાના પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શન;

(છ) કોઈ ન્યાયાલય કે લવાદી ટ્રિબ્યુનલનો કોઈ ફેંસલો, હુકમનામું અથવા ચુકાદાની પતવણી માટે જોઈતી રકમો;

(જ) આ સંવિધાને અથવા સંસદે કાયદાથી એ રીતે ઉધારવું એમ જાહેર કર્યું હોય તેવું બીજું ખર્ચ.

૧૧૩. (૧) ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા ખર્ચને લગતા હોય તેટલા પૂરતા અંદાજો સંસદમાં મતદાન માટે રજૂ કરવામાં આવશે નહિ, પણ આ ખંડનો કોઈ મજકૂર તેમાંના કોઈ અંદાજોની સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં ચર્ચા થતાં અટકાવે છે એમ સમજવું નહિ. **સંસદમાં અંદાજો અંગેની કાર્યરીતિ.**

(૨) સદરહુ અંદાજોમાંથી બીજા ખર્ચને લગતા હોય તેટલા પૂરતા અંદાજો લોકસભા સમક્ષ અનુદાનની માગણીઓના રૂપે રજૂ કરવા જોઈશે અને લોકસભાને તેવી કોઈ માગણીને અનુમતિ આપવાની અથવા ન આપવાની અથવા તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી રકમો ઘટાડીને માગણીને અનુમતિ આપવાની સત્તા રહેશે.

(૩) રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ વગર અનુદાન માટેની કોઈ માગણી કરી શકાશે નહિ.

૧૧૪. (૧) અનુચ્છેદ ૧૧૩ હેઠળ લોકસભાએ અનુદાન મંજૂર કર્યા પછી-- **વિનિયોગ વિધેયકો.**

(ક) લોકસભાએ એ રીતે મંજૂર કરેલ અનુદાનને; અને

(ખ) ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા પણ સંસદ સમક્ષ અગાઉ મૂકેલા પત્રકમાં, બતાવેલી રકમો કરતાં કોઈ પણ સંજોગોમાં વધુ નહિ તેટલા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જોઈતા તમામ નાણાંનો ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી વિનિયોગ કરવા માટે જોગવાઈ કરવા બનતી ત્વરાએ વિધેયક રજૂ કરવું જોઈશે.

(૨) એ રીતે મંજૂર કરેલા કોઈ અનુદાનની રકમોમાં ફેરફાર થતો હોય કે તેનું લક્ષ્ય બદલાતું હોય અથવા ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા કોઈ ખર્ચની રકમોમાં ફેરફાર થતો હોય તેવી મતલબનો એવા કોઈ વિધેયક અંગેનો કોઈ સુધારો સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં લાવી શકાશે નહિ અને કોઈ સુધારો આ ખંડ હેઠળ અસ્વીકાર્ય છે કે કેમ તે સંબંધી અધ્યક્ષસ્થાને હોય તે વ્યક્તિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૩) અનુચ્છેદો ૧૧૫ અને ૧૧૬ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આ ની જોગવાઈઓ અનુસાર પસાર થયેલા કાયદાથી કરાયેલા વિનિયોગ હેઠળ હોય તે સિવાય, ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી કોઈ નાણાં ઉપાડી શકાશે નહિ.

૧૧૫. (૧) રાષ્ટ્રપતિએ-- **પૂરક, વધારાનું કે અધિક અનુદાન.**

(ક) અનુચ્છેદ ૧૧૪ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરેલા કોઈ કાયદાથી ચાલુ નાણાકીય વર્ષ માટે કોઈ ખાસ સેવા માટે ખર્ચવાને અધિકૃત કરેલી રકમો તે વર્ષ માટે અપૂરતી જણાય તો, અથવા તે વર્ષ માટેના વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં વિચારેલી નહિ એવી કોઈ નવી સેવા ખાતે પૂરક અથવા વધારાના ખર્ચની જરૂર ચાલુ નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન ઊભી થઈ હોય તો, અથવા

(ખ) કોઈ નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન કોઈ સેવા ખાતે થયેલું ખર્ચ તે સેવા ખાતે અને તે વર્ષ માટે મંજૂર કરેલી રકમો કરતાં વધુ થયું હોય તો, સંસદના બન્ને ગૃહો સમક્ષ, યથાપ્રસંગ, તે ખર્ચની અંદાજી રકમો બતાવતું બીજું પત્રક મુકાવવું જોઈશે અથવા લોકસભા સમક્ષ એવા વધારા માટેની માગણી રજૂ કરાવવી જોઈશે.

(૨) અનુચ્છેદ ૧૧૨, ૧૧૩ અને ૧૧૪ની જોગવાઈઓ, વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક અને તેમાં, દર્શાવેલ ખર્ચ સંબંધમાં અથવા અનુદાન માટેની માગણીના અને એ ખર્ચને અથવા અનુદાનને પહોંચી વળવા ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરેલા કાયદા સંબંધમાં જેમ અસરકર્તા થાય છે, તેમ તે જોગવાઈઓ, એવા કોઈ પત્રક અને ખર્ચ અથવા માગણીના સંબંધમાં તેમ જ એવા ખર્ચને અથવા એવી માગણી અંગેના અનુદાનને પહોંચી વળવા માટે ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કોઈ કાયદા સંબંધમાં અસરકર્તા થશે.

હિસાબ પેટે મંજૂર કરવાના(લેખાનુદાન), વિશ્વાસ પર મંજૂર કરવાના અને અપવાદરૂપ અનુદાન.

૧૧૬. (૧) આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં--

(ક) કોઈ નાણાકીય વર્ષના કોઈ ભાગ માટે અંદાજી ખર્ચ અંગે, એવા અનુદાન વિશેના મતદાન માટે અનુચ્છેદ ૧૧૩માં ઠરાવેલી કાર્યરીતિ પૂરી ન થાય તેમજ તે ખર્ચ સંબંધમાં અનુચ્છેદ ૧૧૪ની જોગવાઈઓ અનુસાર કાયદો ન થાય ત્યાં સુધી અગાઉથી કોઈ અનુદાન આપવાની,

(ખ) કોઈ સેવા અંગે ભારતની સાધનસામગ્રી ઉપર અણધારી માંગ ઊભી થાય અને તે સેવાનાં વ્યાપકતા અને અનિશ્ચિત સ્વરૂપને કારણે તેને લગતી માગણી વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં સામાન્ય રીતે અપાતી વિગતો સાથે રજૂ કરવાનું શક્ય ન હોય ત્યારે તેવી માંગને પહોંચી વળવા માટે અનુદાન આપવાની,

(ગ) કોઈ નાણાકીય વર્ષની ચાલુ સેવાના ભાગરૂપ ન હોય તેવું અપવાદરૂપ અનુદાન આપવાની,

લોકસભાને સત્તા રહેશે અને સદરહુ અનુદાનોને જે હેતુઓ માટે મંજૂર કરવામાં આવ્યા હોય તે હેતુ માટે ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના ઉપાડને કાયદાથી અધિકૃત કરવાની સંસદને સત્તા રહેશે.

(૨) અનુચ્છેદો ૧૧૩ અને ૧૧૪ની જોગવાઈઓ, વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં દર્શાવેલા કોઈ ખર્ચ અંગે અનુદાન આપવા સંબંધમાં અને એવા ખર્ચને પહોંચી વળવા ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કાયદા સંબંધમાં જેમ અસરકર્તા થાય છે, તેમ તે જોગવાઈઓ, ખંડ (૧) હેઠળ કોઈ અનુદાન આપવાના અને તે ખંડ હેઠળ કરવાના કોઈ કાયદા સંબંધમાં અસરકર્તા થશે.

નાણાકીય વિધેયકોને લગતી ખાસ જોગવાઈઓ.

૧૧૭. (૧) અનુચ્છેદ ૧૧૦ના ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડો (ક) થી (ચ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત માટે જોગવાઈ કરતું વિધેયક અથવા સુધારો, રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ સિવાય રજૂ કે પ્રસ્થાપિત કરી શકાશે નહિ અને એવી જોગવાઈ કરતું વિધેયક રાજ્યસભામાં રજૂ કરી શકાશે નહિ :

પરંતુ કોઇ કરમાં ઘટાડો કરવાની કે તે નાબૂદ કરવાની જોગવાઇ કરતો કોઇ સુધારો પ્રસ્તાવિત કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઇ ભલામણની જરૂર રહેશે નહિ.

(૨) કોઇ વિધેયક અથવા સુધારો માત્ર દંડ નાખવાની કે નાણાંના રૂપમાં બીજી શિક્ષા કરવાની અથવા લાઇસન્સ માટેની ફી કે બજાવેલી સેવા માટેની ફી માગવાની કે આપવાની જોગવાઇ કરતો હોય તેટલા જ કારણે અથવા સ્થાનિક હેતુઓ માટે કોઇ સ્થાનિક સત્તામંડળ કે મંડળ દ્વારા કોઇ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની જોગવાઇ કરતો હોય તેટલા જ કારણે તે ઉપર જણાવેલી કોઇ બાબતની જોગવાઇ કરે છે એમ ગણાશે નહિ.

(૩) અધિનિયમિત કરીને જેને અમલમાં લાવવાથી ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી ખર્ચ કરવાનું થતું હોય તેવું વિધેયક, રાષ્ટ્રપતિએ તે ઉપર વિચારણા કરવા માટે તે ગૃહને ભલામણ કરી ન હોય, તો સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહથી પસાર કરી શકાશે નહિ.

સામાન્ય કાર્યરીતિ

૧૧૮. (૧) સંસદનું દરેક ગૃહ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, પોતાની કાર્યરીતિ અને પોતાના કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા માટે નિયમો કરી શકશે. **કાર્યરીતિના નિયમો.**

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ નિયમો કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનના વિધાનમંડળ અંગે જે કાર્યરીતિના નિયમો અને સ્થાયી હુકમો અમલમાં હોય તે, યથાપ્રસંગ, રાજ્યસભાના સભાપતિ અથવા લોકસભાના અધ્યક્ષ તેમાં સુધારાવધારા અને અનુકૂળ ફેરફારો કરે તેને અધીન રહીને, સંસદ સંબંધમાં અમલી થશે.

(૩) રાજ્યસભાના સભાપતિ અને લોકસભાના અધ્યક્ષ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ બે ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકો અને બે ગૃહો વચ્ચેના વ્યવહારો અંગેની કાર્યરીતિને લગતા નિયમો કરી શકશે.

(૪) બે ગૃહોની સંયુક્ત બેઠકમાં લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં ખંડ (૩) હેઠળ કરેલા કાર્યરીતિના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે.

૧૧૯. નાણાકીય કામકાજ સમયસર પૂરું કરવાના હેતુ માટે, નાણાકીય બાબતના અથવા ભારતના એકત્રિત ફંડમાથી નાણાંના વિનિયોગ માટેના કોઈ વિધેયક સંબંધમાં સંસદના દરેક ગૃહની કાર્યરીતિ અને તેના કામકાજના સંચાલનનું કાયદાથી સંસદ નિયમન કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ સંસદના કોઈ ગૃહે અનુચ્છેદ ૧૧૮ના ખંડ (૧) હેઠળ કરેલા નિયમ અથવા તે અનુચ્છેદના ખંડ (૩) હેઠળ સંસદ સંબંધમાં અમલી કોઈ નિયમ કે સ્થાયી હુકમ સાથે અસંગત હોય, તો તેટલે અંશે કાયદાની તે જોગવાઈ પ્રવર્તશે. **સંસદમાં નાણાકીય કામકાજ અંગેની કાર્યરીતિનું કાયદાથી નિયમન.**

૧૨૦. (૧) ભાગ ૧૭માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં પણ અનુચ્છેદ ૩૪૮ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંસદનું કામકાજ હિંદી અથવા અંગ્રેજીમાં ચલાવવામાં આવશે : **સંસદમાં વાપરવાની ભાષા.**

પરંતુ જે સભ્ય પોતાને કહેવાનું હોય તે હિંદી અથવા અંગ્રેજીમાં બરાબર વ્યક્ત કરી શકતા ન હોય તેમને તેમની માતૃભાષામાં ગૃહને સંબોધવાની પરવાનગી, યથાપ્રસંગ, રાજ્યસભાના સભાપતિ અથવા લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ આપી શકશે.

(૨) સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે તો, આ સંવિધાનના આરંભથી પંદર વર્ષની મુદત પૂરી થયા પછી આ અનુચ્છેદમાંથી ''અથવા અંગ્રેજીમાં'' એ શબ્દો કમી કરવામાં આવ્યા હોય તેમ તેનો અમલ થશે.

૧૨૧. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની પોતાની ફરજો બજાવતી વેળાએ વર્તણૂક અંગે, આમાં હવે પછી જોગવાઈ કર્યા પ્રમાણે તે ન્યાયાધીશને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટે અરજ કરતું નિવેદન રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવા માટેના પ્રસ્તાવ ઉપર ચર્ચા થતી હોય તે સિવાય, સંસદમાં કોઈ ચર્ચા થઈ શકશે નહિ. **સંસદમાં ચર્ચાવિચારણા ઉપર નિયંત્રણ.**

૧૨૨. (૧) કાર્યરીતિની કહેવાતી અનિયમસરતાને કારણે સંસદની કોઈ કાર્યવાહીની કાયદેસરતા સામે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ. **સંસદની કાર્યવાહી અંગે ન્યાયાલયો તપાસ કરી શકશે નહિ.**

(૨) સંસદમાં કાર્યરીતિનું અથવા કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા અથવા વ્યવસ્થા જાળવવા માટે, આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ સંસદના જે અધિકારી કે સભ્યમાં સત્તા નિહિત થઈ હોય તે, એ સત્તા વાપરે ત્યારે તે અંગે કોઈ ન્યાયાલયની હકૂમતને અધીન ગણાશે નહિ.

પ્રકરણ ૩

રાષ્ટ્રપતિની ધારાકીય સત્તા

સંસદની બેઠકો ચાલુ ન હોય ત્યારે વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા.

૧૨૩. (૧) સંસદના બન્ને ગૃહોનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે કોઇ પણ સમયે, રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે તાત્કાલિક પગલાં લેવાનું પોતાને માટે જરૂરી બનાવે એવા સંજોગો પ્રવર્તે છે, તો તેઓ એ સંજોગોમાં પોતાને આવશ્યક જણાય તેવા વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરી શકશે.

(૨) આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલા વટહુકમને સંસદના અધિનિયમના જેટલો જ પ્રભાવ અને અમલ રહેશે, પણ એવો દરેક વટહુકમ,–

(ક) સંસદના બન્ને ગૃહો સમક્ષ મૂકવો જોઇશે, અને સંસદ ફરી મળે ત્યારથી છ અઠવાડિયા પૂરાં થયે અથવા તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં બન્ને ગૃહો તેને અનુમતિ ન આપતા ઠરાવો પસાર કરે, તો તેમાંનો બીજો ઠરાવ પસાર થયે તે અમલમાં રહેશે નહિ; અને

(ખ) રાષ્ટ્રપતિ કોઇપણ સમયે તેને પાછો ખેંચી શકશે.

સ્પષ્ટીકરણ.– સંસદના ગૃહોને જુદી જુદી તારીખોએ ફરી મળવા જણાવવામાં આવે તો આ ખંડના હેતુઓ માટે છ અઠવાડિયાની મુદતની ગણતરી તે તારીખોમાંથી મોડી હોય તે તારીખથી કરવામાં આવશે.

(૩) આ સંવિધાન હેઠળ સંસદને જેના માટે અધિનિયમ કરવાની સત્તા ન હોય તેવી કોઇ જોગવાઇ આ અનુચ્છેદ હેઠળ વટહુકમથી કરવામાં આવે તો અને તેટલે અંશે તે વટહુકમ રદબાતલ ગણાશે.

[૧](૪) * * * *

પ્રકરણ ૪

સંઘનું ન્યાયતંત્ર

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયોની સ્થાપના અને રચના.

૧૨૪. (૧) ભારતનું એક ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય રહેશે, જે ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનું અને કાયદાથી સંસદ વધુ સંખ્યા ઠરાવે નહિ ત્યાં સુધી વધુમાં વધુ [૨]સાત ન્યાયાધીશોનું બનશે.

(૨) પોતે, આ હેતુ માટે જરૂરી ગણે તેવા ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને રાજ્યોના ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ પોતાનાં સહીસિક્કાવાળા આદેશપત્રથી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને નીમશે, જે પાંસઠ વર્ષની ઉંમરના થાય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવી શકશે :

પરંતુ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના કોઈ ન્યાયાધીશની નિમણૂકની બાબતમાં હંમેશા ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચારવિનિમય કરવામાં આવશે :

વધુમાં--

(ક) કોઈ ન્યાયાધીશ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) ખંડ (૪)ની જોગવાઈ મુજબ કોઈ ન્યાયાધીશને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૬ થી ખંડ (૪) કાઢી નાખ્યો છે.

૨. હવે ''પચ્ચીસ'', જુઓ સન ૧૯૮૬નો ૨૨મો અધિનિયમ.

[1][(૨ક) સંસદ કાયદાથી ઠરાવે એવા સત્તાધિકારી દ્વારા અને તેવી રીતે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની ઉંમર નક્કી કરવામાં આવશે.]

(૩) કોઈ વ્યક્તિ ભારતની નાગરિક ન હોય અને--

(ક) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની અથવા એક પછી એક બે કે વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની ઓછામાં ઓછા પાંચ વર્ષ સુધી ન્યાયાધીશ રહી ન હોય; અથવા

(ખ) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની અથવા એક પછી એક બે કે વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી એડવોકેટ રહી ન હોય; અથવા

(ગ) રાષ્ટ્રપતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે તે નામાંકિત કાયદા નિષ્ણાત ન હોય તો, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાવા માટે તે લાયક ગણાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ ૧.--આ ખંડમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલય એટલે ભારતના રાજયક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગમાં હકૂમત ધરાવતું અથવા આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે હકૂમત ધરાવી હોય એવું ઉચ્ચ ન્યાયાલય.

સ્પષ્ટીકરણ ૨.--આ ખંડના હેતુઓ માટે કોઈ વ્યક્તિની એડવોકેટ રહ્યાની મુદતની ગણતરી કરતી વખતે, તે વ્યક્તિએ એડવોકેટ થયા પછી, જિલ્લા ન્યાયાધીશના હોદ્દા કરતાં ઊતરતા દરજ્જાનો નહિ તેવો કોઈ ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તે મુદતનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

(૪) સાબિત થયેલ ગેરવર્તણૂક અથવા અપાત્રતાને કારણે ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયાધીશને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટે સંસદના દરેક ગૃહે તે ગૃહની કુલ સભ્યસંખ્યાની બહુમતીના તથા તે ગૃહના હાજર રહીને મત આપનાર ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતીના ટેકાવાળું નિવેદન રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ એક જ સત્રમાં રજૂ કર્યું હોય તે પછી રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા હુકમ સિવાય, તેમને હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે નહિ.

(૫) ખંડ (૪) હેઠળ નિવેદન રજૂ કરવા માટેની અને ન્યાયાધીશની ગેરવર્તણૂક કે અપાત્રતાની તપાસ અને સાબિતી માટેની કાર્યરીતિનું નિયમન સંસદ કાયદાથી કરી શકશે.

(૬) ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નીમાયેલી દરેક વ્યક્તિએ પોતે હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ અથવા તેમણે તે અર્થે નીમેલી વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં આ હેતુ માટે આપેલા નમૂના અનુસાર શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને પ્રતિજ્ઞાપત્ર ઉપર પોતાની સહી કરવી જોઈશે.

(૭) ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકેનો હોદ્દો ધરાવી ચૂકેલી કોઈ પણ વ્યકિત ભારતના રાજયક્ષેત્રની અંદરના કોઈ ન્યાયાલયમાં અથવા કોઈ સત્તાધિકારી સમક્ષ વકીલાત કે કામકાજ કરી શકશે નહિ.

૧૨૫. [2][(૧) ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને સંસદે કરેલા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તેવા પગાર અને તે અર્થે તેવી રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં હોય તેવા પગાર આપવામાં આવશે.] **ન્યાયાધીશનો પગાર, વગેરે.**

---

૧. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૬૩ની કલમ ૨થી આ ખંડ ઉમેર્યો છે.

૨. સંવિધાન (ચોપ્પનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૨ થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

(૨) દરેક ન્યાયાધીશને સંસદે કરેલા કાયદાથી કે તે હેઠળ વખતોવખત નક્કી કરવામાં આવે તેવા વિશેષાધિકારો અને ભથ્થાં અને રજા અને પેન્શન અંગેના હકો અને એ રીતે નક્કી કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા હોય તે વિશેષાધિકારો, ભથ્થાં અને હકો મળશે :

પરંતુ કોઈ ન્યાયાધીશના વિશેષાધિકારો અથવા ભથ્થાં કે રજા અથવા પેન્શન અંગેના હકોમાં તેમની નિમણૂક પછી તેમને ગેરલાભ થાય તેવો ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

કામચલાઉ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક.

૧૨૬. ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે, અથવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, ગેરહાજરીને કારણે કે બીજા કારણે પોતાના હોદ્દાની ફરજો બજાવી ન શકે, ત્યારે તે ન્યાયાલયના બીજા ન્યાયાધીશોમાંથી રાષ્ટ્રપતિ આ હેતુ માટે નીમે તે ન્યાયાધીશ તે હોદ્દાની ફરજો બજાવશે.

તદર્થ ન્યાયાધીશોની નિમણૂક.

૧૨૭. (૧) જો કોઈ સમયે ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયનું સત્ર યોજવા કે ચાલુ રાખવા માટે તે ન્યાયાલયને ન્યાયાધીશોનું કોરમ ન થાય, તો રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વ સંમતિ લઈને અને સંબંધિત ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચારવિનિમય કરીને, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકેની નિમણૂક માટે નિયમાનુસાર લાયકાત ધરાવતા હોય તેવા તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયાધીશને, જરૂરી મુદત સુધી તદર્થ ન્યાયાધીશ તરીકે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની બેઠકમાં હાજરી આપવાને લેખિત વિનંતી કરી શકશે.

(૨) પોતાના હોદ્દાની બીજી ફરજો કરતા અગ્રતા આપીને, પોતાની હાજરીની જરૂર હોય તે સમયે અને તેટલી મુદત સુધી, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની બેઠકોમાં હાજરી આપવાની એ રીતે નામનિર્દિષ્ટ થયેલા ન્યાયાધીશની ફરજ રહેશે અને એ રીતે હાજરી આપે તે દરમિયાન તેમને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશના તમામ હકૂમત, સત્તા અને વિશેષાધિકારો રહેશે, તેમજ તેમની ફરજો તે બજાવશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયોની બેઠકોમાં નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોની હાજરી.

૧૨૮. આ પ્રકરણમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કોઈ પણ સમયે રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વસંમતિ લઈને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અથવા ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તેવી [૧][અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ધરાવ્યો હોય અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાવાની નિયમાનુસાર લાયકાત ધરાવતી] વ્યક્તિને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવાની અને કાર્ય કરવાની વિનંતી કરી શકશે અને એ રીતે જેને વિનંતી કરવામાં આવી હોય તેવી દરેક વ્યક્તિને તે એ રીતે બેસીને કાર્ય કરતી હોય ત્યાં સુધી રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નક્કી કરે તેવાં ભથ્થાંનો હક રહેશે, તેમજ તેમને તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશના તમામ હકૂમત, સત્તા અને વિશેષાધિકારો રહેશે, પણ બીજી રીતે તે એ ન્યાયાલયની ન્યાયાધીશ ગણાશે નહિ :

પરંતુ ઉપર જણાવેલી કોઈ વ્યક્તિ, તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવા અને કાર્ય કરવા સંમત ન થાય, તો તેને આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ પણ મજકૂરથી તેમ કરવાનું ફરજરૂપ ગણાશે નહિ.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય રેકર્ડ ન્યાયાલય રહેશે.

૧૨૯. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય રેકર્ડ ન્યાયાલય રહેશે અને તેને પોતાનો તિરસ્કાર થવા માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિતની એવા ન્યાયાલયની તમામ સત્તા રહેશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનું સ્થળ.

૧૩૦. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય દિલ્હીમાં અથવા રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી લઈને ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ વખતોવખત નક્કી કરે એવા બીજા સ્થળે કે સ્થળોએ બેસશે.

---

૧. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૩થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

૧૩૧. આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને-- **ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની મૂળ હકૂમત.**

(ક) ભારત સરકાર અને એક અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચેની; અથવા

(ખ) એક તરફ ભારત સરકાર તથા કોઈ રાજ્ય કે રાજ્યો, અને બીજી તરફ બીજા એક અથવા વધુ રાજ્યો વચ્ચેની; અથવા

(ગ) બે અથવા વધારે રાજ્યો વચ્ચેની,

કોઈ તકરારમાં જેના ઉપર કાયદેસરના કોઈ હકનું અસ્તિત્વ કે તેનો વિસ્તાર આધાર રાખતાં હોય તેવો (કાયદા અથવા હકીકતનો) પ્રશ્ન સમાયેલો હોય તો અને તેટલે અંશે બીજા કોઈ ન્યાયાલયને નહિ પણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયને જ મૂળ હકૂમત રહેશે :

[૧][પરંતુ આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં જે કરેલી હોય કે જેના ઉપર સહીસિક્કા થયાં હોય અને જે એવા આરંભ પછી ચાલુ હોય તેવી અથવા સદરહુ હકૂમત જેમાંથી ઉદ્દભવતી તકરાર સુધી વિસ્તરશે નહિ એવી જેમાં જોગવાઈ કરવામાં આવી હોય તેવી કોઈ સંધિ, કબૂલાતનામું, કરારનામું, સમજૂતી, સનદ અથવા તેવા બીજા ખતમાંથી ઉદ્દભવતી તકરાર સુધી સદરહુ હકૂમત વિસ્તરશે નહિ.]

[૨][**૧૩૧-ક.** [કેન્દ્રીય કાયદાની સંવૈધાનિક કાયદેસરતા અંગેના પ્રશ્નો સંબંધમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની સુવાંગ હકુમત.] સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૪(૧)થી રદ કર્યો છે.

૧૩૨. (૧) ભારતના રાજયક્ષેત્રમાંની કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની દીવાની, ફોજદારી કે અન્ય કાર્યવાહીમાંના, કોઈ ફેંસલા, હુકમનામા કે આખરી હુકમ અંગે [૩][તે ઉચ્ચ ન્યાયાલય અનુચ્છેદ ૧૩૪-ક હેઠળ એવું પ્રમાણપત્ર આપે] કે તે કેસમાં આ સંવિધાનના અર્થઘટનની બાબતમાં કાયદાનો તાત્વિક પ્રશ્ન સમાયેલો છે તો, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે. **અમુક કેસોમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી આવેલી અપીલોમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની અપીલીય હકૂમત.**

[૪][(૨) * * * *]

(૩) એવું પ્રમાણપત્ર [૫] * * આપવામાં આવે ત્યારે ઉપર જણાવેલ કોઈ પ્રશ્નનો નિર્ણય, ખોટી રીતે થયો છે એ કારણે [૫] * * તે કેસોમાંનો કોઈ પક્ષકાર ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપીલ કરી શકશે.

સ્પષ્ટીકરણ.-- આ અનુચ્છેદના હેતુ માટે ''આખરી હુકમ'' એ શબ્દમાં, જે મુદ્દાનો નિર્ણય અપીલ કરનારના લાભમાં થાય તો કેસના આખરી નિકાલ માટે તે પૂરતો થાય તેવા મુદ્દાનો નિર્ણય કરનારા હુકમનો સમાવેશ થાય છે.

[૬]**૧૩૩.** [૭][(૧) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની દીવાની કાર્યવાહીમાંના કોઈ ફેંસલા, હુકમનામા અથવા આખરી હુકમ અંગે **દીવાની બાબતો સંબંધી ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી આવેલી અપીલોમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની અપીલીય હકૂમત.**

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૫ થી અસલ પરંતુકને સ્થાને આ પરંતુક મુક્યો છે.

૨. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨૩થી અનુચ્છેદ ૧૩૧ પછી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૭(ક) થી અસલ મજકૂરને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૪. એજનની કલમ ૧૭(ખ) થી ખંડ (૨) કાઢી નાખ્યો છે.

૫. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૭(ગ) થી આ શબ્દો કાઢી નાખ્યા છે.

૬. અનુચ્છેદ ૧૩૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, ખંડ (૧) પછી નીચેનો ખંડ ઉમેરવો :-

''(૧ક) સંવિધાન (ત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ની કલમ ૩ની જોગવાઈઓ, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં એમાંના ''આ અધિનિયમ'', ''આ અધિનિયમનો આરંભ,'' ''આ અધિનિયમ પસાર થયો ન હોત'' અને ''આ અધિનિયમથી સુધાર્યા પ્રમાણે'' એ ઉલ્લેખોનો અર્થ, તે અનુક્રમે સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડવા બાબતના) બીજા સુધારા હુકમ, ૧૯૭૪, ''સદરહુ હુકમનો આરંભ'', ''સદરહુ હુકમ કરવામાં આવ્યો ન હોય'' અને ''સદરહુ હુકમના આરંભ પછી જે પ્રવર્તે છે તે અનુસારના'' ઉલ્લેખો છે એમ કરવાનો રહેશે એવા ફેરફારને અધીન રહીને, લાગુ પડશે.''.

૭. સંવિધાન (ત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ની કલમ ૨થી અસલ ખંડ (૧)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૭-૨-૧૯૭૩થી અમલી)

[1][જો તે ઉચ્ચ ન્યાયાલય અનુચ્છેદ ૧૩૪-ક હેઠળ એવું પ્રમાણપત્ર આપે]કે-

(ક) તે કેસમાં કાયદાનો વ્યાપક મહત્વનો તાત્ત્વિક પ્રશ્ન સમાયેલો છે, અને

(ખ) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અભિપ્રાય મુજબ સદરહુ પ્રશ્નનો નિર્ણય ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે કરવો જરૂરી છે,

તો, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપીલ થઈ શકશે.]

(૨) અનુચ્છેદ ૧૩૨માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં ખંડ (૧) હેઠળ અપીલ કરનાર કોઈ પક્ષકાર એ અપીલ માટેના એક કારણ તરીકે એમ દલીલ કરી શકશે કે આ સંવિધાનના અર્થઘટનની બાબતમાં કાયદાના તાત્ત્વિક પ્રશ્નનો નિર્ણય ખોટી રીતે થયો છે.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કાયદાથી સંસદ અન્યથા જોગવાઈ ન કરે, તો ઉચ્ચ ન્યાયાલયના એક જ ન્યાયાધીશના ફેંસલા, હુકમનામા કે આખરી હુકમ ઉપર ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે નહિ.

ફોજદારી બાબતો સંબંધી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની અપીલીય હકૂમત.

[2]**૧૩૪.** (૧) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંની કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની ફોજદારી કાર્યવાહીમાંના કોઈ ફેંસલા, આખરી હુકમ કે સજા ઉપર, જો તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયે--

(ક) અપીલ થયે આરોપીની દોષમુક્તિનો હુકમ ફેરવીને તેને મોતની સજા કરી હોય; અથવા

(ખ) પોતાના અધિકાર નીચેના કોઈ ન્યાયાલયમાંથી કોઈ કેસ પોતાના સમક્ષ ચલાવવા માટે પાછો ખેંચી લીધો હોય અને તેવી ઈન્સાફી કાર્યવાહીમાં આરોપી વ્યક્તિને દોષિત ઠરાવીને મોતની સજા કરી હોય; અથવા

(ગ) કેસ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરવા યોગ્ય છે, [3][એવું પ્રમાણપત્ર અનુચ્છેદ ૧૩૪-ક હેઠળ આપ્યું હોય,]

તો ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં અપીલ કરી શકાશે :

પરંતુ પેટા-ખંડ (ગ) હેઠળની અપીલ, અનુચ્છેદ ૧૪૫ના ખંડ (૧) હેઠળ તે અર્થે કરવામાં આવે તેવી જોગવાઈઓને અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય ઠરાવે કે ફરમાવે તે શરતોને અધીન રહીને, કરી શકાશે.

(૨) ભારતના રાજયક્ષેત્રમાંથી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની ફોજદારી કાર્યવાહીમાંના કોઈ ફેંસલા, આખરી હુકમ કે સજા ઉપર, કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી શરતો અને મર્યાદાઓને અધીન રહીને, અપીલો સ્વીકારવાની તથા સાંભળવાની વધુ સત્તા, કાયદાથી સંસદ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને આપી શકશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપીલ કરવા માટેનું પ્રમાણપત્ર.

[4][**૧૩૪--ક.** અનુચ્છેદ ૧૩૨ના ખંડ (૧) અથવા અનુચ્છેદ ૧૩૩ના ખંડ (૧) અથવા અનુચ્છેદ૧૩૪ના ખંડ(૧)માં ઉલ્લેખેલ ફેંસલો, હુકમનામું, આખરી હુકમ કે સજા કરનાર દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય, અનુચ્છેદ ૧૩૨ના ખંડ (૧) અથવા અનુચ્છેદ ૧૩૩ના ખંડ (૧) અથવા, યથાપ્રસંગ, અનુચ્છેદ ૧૩૨ના ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (ગ)માં ઉલ્લેખેલા પ્રકારનું પ્રમાણપત્ર તે કેસ માટે આપી શકાય કે કેમ તે પ્રશ્નનો નિર્ણય,--

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૮ થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો.

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૧૩૪ના ખંડ (૨)માં ''સંસદ'' એ શબ્દ પછી ''રાજ્યના વિધાનમંડળની વિનંતી ઉપરથી'' એ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૧૯થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૪. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૦થી અનુચ્છેદ ૧૩૪-ક દાખલ કર્યો છે.

(ક) તેને તેમ કરવાનું યોગ્ય લાગે, તો તે પછી બનતી ત્વરાએ પોતાની મેળે કરી શકશે; અને

(ખ) નારાજ થયેલા પક્ષકાર તરફથી અથવા તેના તરફથી મૌખિક અરજી કરવામાં આવી હોય, તો તે નિર્ણય, એવો ફેંસલો, હુકમનામું, આખરી હુકમ અથવા સજા કર્યા પછી તેણે તરત કરવો જોઈશે.]

વિદ્યમાન કાયદા હેઠળના ફેડરલ ન્યાયાલયની હકૂમત અને સત્તા ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય વાપરી શકશે.

[૧]**૧૩૫.** અનુચ્છેદ ૧૩૩ અથવા અનુચ્છેદ ૧૩૪ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તેવી જે બાબત અંગે આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઈ વિદ્યમાન કાયદા હેઠળ ફેડરલ ન્યાયાલય હકૂમત અને સત્તા વાપરતું હોય તે બાબત સંબંધમાં કાયદાથી સંસદ અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને પણ હકૂમત અને સત્તા રહેશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે અપીલ કરવા માટે ખાસ પરવાનગી આપવા બાબત.

૧૩૬. (૧) આ પ્રકરણમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય પોતાની વિવેક-બુદ્ધિ અનુસાર ભારતના રાજયક્ષેત્રમાંના કોઈ ન્યાયાલયે કે ટ્રિબ્યુનલે કોઈ દાવા કે બાબતમાં આપેલા કોઈ ફેંસલા અથવા કરેલાં કોઈ હુકમનામા, નિર્ણય, સજા અથવા હુકમ ઉપર અપીલ કરવાની ખાસ પરવાનગી આપી શકશે.

(૨) સશસ્ત્ર દળો સંબંધી કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ રચેલા કોઈ ન્યાયાલયે કે ટ્રિબ્યુનલે આપેલા કોઈ ફેંસલા અથવા કરેલા કોઈ નિર્ણય, સજા અથવા હુકમ ને ખંડ(૧)નો કોઈપણ મજકૂર લાગુ પડશે નહીં.

ફેંસલા અથવા હુકમોની ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય દ્વારા પુનર્વિચારણા.

૧૩૭. સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની અથવા અનુચ્છેદ ૧૪૫ હેઠળ કરેલા નિયમોની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને પોતે સંભળાવેલા કોઈ ફેંસલાની અથવા કરેલા હુકમની પુનર્વિચારણા કરવાની સત્તા રહેશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની હકૂમત વિસ્તારવા બાબત.

૧૩૮. (૧) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને સંઘ યાદીમાંની કોઈ પણ બાબત અંગે કાયદાથી સંસદ આપે તેવી વધારાની હકૂમત અને સત્તા રહેશે.

(૨) કોઈ બાબત અંગે ભારત સરકાર અને કોઈ રાજયની સરકાર ખાસ કરારથી આપે એવી હકૂમત અને સત્તા ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય વાપરે તેવી જોગવાઈ કાયદાથી સંસદ કરે તો ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને તેવી વધુ હકૂમત અને સત્તા રહેશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અમુક રિટ કાઢવાની સત્તા આપવા બાબત.

[૨]**૧૩૯.** અનુચ્છેદ ૩૨ના ખંડ (૨)માં જણાવેલા હોય તે સિવાયના કોઈ હેતુઓ માટે, જેમાં બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ (હેબિયસ કોરપસ), પરમાદેશ (મેન્ડેમસ), પ્રતિષેધ (પ્રોહિબિશન), અધિકાર--પૃચ્છા (ક્વો વોરન્ટો) અને ઉત્પ્રેષણ (સર્શિયોરરી) પ્રકારની રિટ અથવા તેમાંની કોઈ રિટનો સમાવેશ થાય છે તેવા આદેશો, હુકમો અથવા રિટ કાઢવાની સત્તા કાયદાથી સંસદ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને આપી શકશે.

અમુક કેસો તબદીલ કરવા બાબત.

[૩][**૧૩૯-ક.** [૪][(૧) જેમાં કાયદાના તેના તે જ અથવા વસ્તુતઃ તે જ તાત્ત્વિક પ્રશ્નો સમાયેલા હોય તેવા કેસો ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને એક કે વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સમક્ષ અથવા બે કે વધુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સમક્ષ નિકાલ બાકી હોય ત્યારે અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને પોતાની મેળે અથવા ભારતના એટર્ની જનરલે અથવા એવા કોઈ કેસના પક્ષકારે કરેલી અરજી ઉપરથી એવી ખાતરી થાય કે એવા પ્રશ્નો વ્યાપક અગત્ય ધરાવતા તાત્ત્વિક પ્રશ્નો છે ત્યારે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય, ઉચ્ચ ન્યાયાલય અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સમક્ષ નિકાલબાકી હોય તેવા કેસ કે કેસો પાછા ખેંચી લઇ શકશે અને પોતે તમામ કેસોનો નિકાલ કરી શકશે :

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૩૫ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૨. અનુચ્છેદ ૧૩૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨૪થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૪. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૧ થી અસલ ખંડ (૧)ને સ્થાને આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

પરંતુ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય કાયદાના સદરહુ પ્રશ્નોનો નિર્ણય કર્યા પછી, તેવી રીતે પાછો ખેંચી લીધેલો કોઇપણ કેસ એવા પ્રશ્નો અંગેના ફેંસલાની એક નકલ સાથે જે ન્યાયાલયમાંથી કેસ પાછો ખેંચી લીધો હોય તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયને પાછો મોકલી શકશે અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય તે મળ્યે, એવા ફેંસલાને અનુરૂપ કેસોનો નિકાલ કરવાની કાર્યવાહી કરશે.]

(૨) ન્યાયનો હેતુ સિદ્ધ કરવા માટે તેમ કરવું ઈષ્ટ છે એમ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને લાગે તો, તે કોઇપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં નિકાલબાકી હોય તેવો કોઇ કેસ, અપીલ અથવા બીજી કાર્યવાહી બીજા કોઇ ઉચ્ચ ન્યાયાલયને તબદીલ કરશે.]

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની સહાયક સત્તા.

૧૪૦. આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપાયેલી હકૂમત તે ન્યાયાલય વધુ અસરકારક રીતે ભોગવી શકે તે હેતુ માટે જરૂરી કે ઇચ્છવાજોગ જણાય તેવી આ સંવિધાનની કોઇ જોગવાઇઓ સાથે અસંગત ન હોય તેવી પૂરક સત્તા તે ન્યાયાલયને આપવા માટે સંસદ કાયદાથી જોગવાઇ કરી શકશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે પ્રતિપાદિત કરેલો કાયદો તમામ ન્યાયાલયોને બંધનકર્તા રહેશે.

૧૪૧. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે પ્રતિપાદિત કરેલો કાયદો ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના તમામ ન્યાયાલયોને બંધનકર્તા રહેશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના હુકમનામા અને હુકમો અને દસ્તાવેજો પ્રગટ કરવાના હુકમો, વગેરેનો અમલ.

૧૪૨. (૧) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય પોતાની હકૂમત વાપરતાં પોતાની સમક્ષ વિચારણા માટે બાકી હોય તેવા કોઇ દાવા કે બાબતમાં સંપૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે પોતાને જરૂરી લાગે એવું હુકમનામું અથવા એવો હુકમ કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા હુકમનામાનો અથવા હુકમનો સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ ઠરાવ્યું હોય એ રીતે અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઇ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ [૧]હુકમથી ઠરાવે એ રીતે ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલ થશે.

(૨) સંસદે આ અર્થે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર અંગે કોઇપણ વ્યક્તિને હાજર કરાવવાના, દસ્તાવેજો પ્રગટ કે રજૂ કરાવવાના અથવા પોતાના તિરસ્કારની તપાસ કે શિક્ષા કરવાના હેતુ માટે કોઇ હુકમ કરવાની તમામ અને દરેક સત્તા રહેશે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સાથે વિચારવિનિમય કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા.

૧૪૩. (૧) રાષ્ટ્રપતિને કોઇ સમયે એમ જણાય કે કાયદાનો કે હકીકતનો કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો છે કે થવાનો સંભવ છે, જે એવા પ્રકારનો અને એવા જાહેર મહત્ત્વનો છે કે તે અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનો અભિપ્રાય મેળવવો ઈષ્ટ છે, તો તેઓ તે ન્યાયાલયને તે પ્રશ્ન વિચારણા માટે મોકલી શકશે અને તે ન્યાયાલય પોતાને ઉચિત લાગે એવી સુનાવણી કર્યા બાદ, રાષ્ટ્રપતિ તેના ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય જણાવી શકશે.

(૨) અનુચ્છેદ ૧૩૧માંના [૨][પરંતુકમાં] ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ [૩][સદરહુ પરંતુકમાં] જણાવેલા પ્રકારની તકરાર ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અભિપ્રાય માટે મોકલી શકશે અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે પોતાને ઉચિત લાગે એવી સુનાવણી કર્યા બાદ રાષ્ટ્રપતિને તેના ઉપર પોતાનો અભિપ્રાય જણાવવો જોઇશે.

મુલકી તથા ન્યાયિક સત્તાધિકારીઓએ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની મદદમાં કાર્ય કરવા બાબત.

૧૪૪. ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના તમામ મુલકી તથા ન્યાયિક સત્તાધિકારીઓ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની મદદમાં કાર્ય કરી શકશે.

---

૧. જુઓ પુરવણીમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય (હુકમનામાં અને હુકમો) અમલ બાબતનો હુકમ, ૧૯૫૪ (સી. ઓ. ૪૭).

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પરંતુકના ખંડ (૧) માં'' એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડાને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે.

૩. એજનથી ''સદરહુ ખંડમાં'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

[૧][**૧૪૪-ક.** [કાયદાની સંવૈધાનિક કાયદેસરતાને લગતા પ્રશ્નોના નિકાલ અંગેની ખાસ જોગવાઇઓ.] સંવિધાન (તેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૫(૧)થી રદ કર્યો છે.

ન્યાયાલયના નિયમો, વગેરે.

૧૪૫. (૧) સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, વખતોવખત રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી લઇને પોતાનાં શિરસ્તાં અને કાર્યરીતિનું સામાન્યપણે નિયમન કરવા માટે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય નિયમો કરી શકશે, જેમાં નીચેનાનો સમાવેશ થશે :–

(ક) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સમક્ષ વકીલાત કરતી વ્યક્તિઓ વિષેના નિયમો;

(ખ) અપીલોની સુનાવણી માટેની કાર્યરીતિ તથા અપીલો સંબંધી બીજી બાબતો, તેમાં સદરહુ ન્યાયાલયોમાં અપીલો નોંધવાની સમયમર્યાદાનો સમાવેશ થાય છે તે વિષેના નિયમો;

(ગ) ભાગ ૩થી આપેલા કોઇપણ હક્નો અમલ કરાવવા માટે સદરહુ ન્યાયાલયમાંની કાર્યવાહી વિષેના નિયમો;

[૨][(ગગ) [૩][અનુચ્છેદ ૧૩૯-ક] હેઠળની ન્યાયાલયમાંની કાર્યવાહી વિષેના નિયમો;]

(ઘ) અનુચ્છેદ ૧૩૪ના ખંડ(૧) ના પેટા-ખંડ (ગ) હેઠળ અપીલો સ્વીકારવા વિષેના નિયમો;

(ચ) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે જાહેર કરેલા ફેંસલાની કે કરેલા હુકમની પુનર્વિચારણા માટેની શરતો અને એવી પુનર્વિચારણા માટે ન્યાયાલયે કરવાની અરજીઓ નોંધાવવાની સમયમર્યાદા સહિત એવી પુનર્વિચારણા માટેની કાર્યરીતિ વિષેના નિયમો;

(છ) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાંની કોઇ કાર્યવાહીના તથા તેના આનુષંગિક ખર્ચને લગતા તેમજ તેમાંની કાર્યવાહી અંગે લેવાની ફી વિષેના નિયમો;

(જ) જામીન આપવા વિષેના નિયમો;

(ઝ) કાર્યવાહી રોકવા વિષેના નિયમો;

(ટ) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને જે અપીલ ક્ષુલ્લક અથવા ત્રાસદાયક અથવા વિલંબ કરવાના હેતુ માટે કરવામાં આવેલી જણાય તેનો ત્વરિત નિર્ણય કરવા માટે જોગવાઇ કરતા નિયમો;

(ઠ) અનુચ્છેદ ૩૧૭ના ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલી તપાસ માટેની કાર્યરીતિ વિષેના નિયમો;

(૨) [૪][[૫]*** ખંડ (૩)ની જોગવાઇઓને] અધીન રહીને, આ અનુચ્છેદ હેઠળ કરેલા નિયમોથી કોઇ હેતુ માટે બેસનારા ન્યાયાધીશોની ઓછામાં ઓછી સંખ્યા નક્કી કરી શકાશે અને એકલ ન્યાયાધીશોની તથા વિભાગીય ન્યાયાલયોની સત્તા માટે જોગવાઇ કરી શકાશે.

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ ની કલમ ૨૫ થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.
૨. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ ની કલમ ૨૬(ક) થી આ પેટા-ખંડ દાખલ કર્યો છે.
૩. સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ ની કલમ ૬(ક) થી ''અનુચ્છેદ ૧૩૧-ક અને ૧૩૯-ક''એ અસલને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે.
૪. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨૬(ખ) થી ''ખંડ(૩) ની જોગવાઇઓ'' એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડાને સ્થાને ''અનુચ્છેદ ૧૪૪-ક અને ખંડ (૩) ની જોગવાઇઓ'' એ શબ્દો, આંકડા, અક્ષર અને કૌંસ મૂક્યા છે. (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી).
૫. સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૬(ખ) થી ''અનુચ્છેદ ૧૪૪-ક અને'' એ શબ્દો, આંકડા, અક્ષર કાઢી નાખ્યા છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮ થી અમલી).

(૩) આ સંવિધાનના અર્થઘટન બાબતમાં કાયદાનો તાત્ત્વિક પ્રશ્ન સમાયેલો હોય તેવી બાબતનો નિર્ણય કરવાના હેતુ માટે અથવા અનુચ્છેદ ૧૪૩ હેઠળ વિચારણા માટે મોકલેલી બાબતની સુનાવણી કરવાના હેતુ માટે બેસનારા ન્યાયાધીશોની સંખ્યા [1][[2]*** ઓછામાં ઓછી] પાંચની રહેશે :

પરંતુ આ પ્રકરણની તપાસ અનુચ્છેદ ૧૩૨ સિવાયની કોઇ જોગવાઇઓ હેઠળ અપીલ સાંભળનાર ન્યાયાલય પાંચથી ઓછા ન્યાયાધીશોનું બનેલું હોય અને અપીલની સુનાવણી દરમિયાન તે ન્યાયાલયને ખાતરી થાય કે અપીલમાં આ સંવિધાનના અર્થઘટન બાબતમાં કાયદાનો કોઇ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન સમાયેલો છે જે નક્કી કરવાનું તે અપીલના નિકાલ માટે જરૂરી છે ત્યારે, આવું ન્યાયાલય એ પ્રશ્ન જેમાં સમાયેલો છે તે કેસનો નિર્ણય કરવાના હેતુ માટે આ ખંડની આવશ્યકતા મુજબ રચાયેલા ન્યાયાલયને તે પ્રશ્ન અભિપ્રાય માટે મોકલી આપશે અને તે અભિપ્રાય પ્રાપ્ત થયે તેને અનુસરીને અપીલનો નિકાલ કરશે.

(૪) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય બીજી રીતે નહિ, પણ ખુલ્લા ન્યાયાલયમાં ફેંસલો આપશે, તેમજ ખુલ્લા ન્યાયાલયમાં જ આપેલા અભિપ્રાય અનુસાર ન હોય તેવો રિપોર્ટ અનુચ્છેદ ૧૪૩ હેઠળ કરી શકશે નહિ.

(૫) કેસની સુનાવણી વખતે હાજર હોય તે ન્યાયાધીશોની બહુમતીની સહમતી સિવાય ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયથી કોઇપણ ફેંસલો કે એવો કોઇ અભિપ્રાય આપી શકાશે નહિ પણ સહમત ન થતા હોય તેવા ન્યાયાધીશને અસંમતિદર્શક ફેંસલો કે અભિપ્રાય આપવામાં આ ખંડમાંના કોઇ મજકૂરથી બાધ આવે છે એમ ગણાશે નહિ.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ અને તેનું ખર્ચ.

૧૪૬. (૧) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂકો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા તે જેને આદેશ કરે તેવા તે ન્યાયાલયના બીજા કોઇ ન્યાયાધીશ અથવા અધિકારી કરશે :

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ નિયમ દ્વારા ફરમાવી શકશે કે સદરહુ નિયમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે એવા દાખલાઓમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સાથે અગાઉથી જોડાયેલી ન હોય તેવી કોઇપણ વ્યક્તિને સંઘ લોકસેવા આયોગ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા સિવાય ન્યાયાલય સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઇ હોદ્દા ઉપર નીમી શકાશે નહિ.

(૨) સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નોકરીની શરતો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ અથવા ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ આ હેતુ માટે નિયમો કરવાને અધિકૃત કરેલા ન્યાયાલયના કોઇ બીજા ન્યાયાધીશે કે અધિકારીએ કરેલા નિયમોથી ઠરાવવામાં આવે તે રહેશે :

પરંતુ આ ખંડ હેઠળ કરેલા નિયમો, પગાર, ભથ્થાં, રજા કે પેન્શનો સંબંધી હોય તેટલે અંશે, તેને રાષ્ટ્રપતિની અનુમતિની જરૂર રહેશે.

(૩) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનું વહીવટી ખર્ચ, જેમાં તે ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓને અથવા તેમના સંબંધમાં આપવાનાં તમામ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શનોનો સમાવેશ થાય છે, તે ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે લીધેલી ફી કે અન્ય નાણાં તે ફંડના ભાગરૂપ બનશે.

અર્થઘટન.

૧૪૭. આ પ્રકરણમાં અને ભાગ-૬ના પ્રકરણ ૫ માં આ સંવિધાનના અર્થઘટન બાબતમાં કાયદાના કોઇ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન વિશેના ઉલ્લેખોમાં હિંદરાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫ના (તે અધિનિયમ સુધારતા કે પૂરક કોઇ અધિનિયમ સહિત) અથવા કોઇ ઓર્ડર ઇન કાઉન્સિલ અથવા તે હેઠળ કરેલા કોઈ હુકમના અથવા હિંદ સ્વાતંત્ર અધિનિયમ, ૧૯૪૭ના અથવા તે હેઠળ કરેલા હુકમના અર્થઘટનની બાબતમાં કાયદાના તાત્ત્વિક પ્રશ્ન વિષેના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે એમ સમજવું.

---

૧. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૨૬(ગ)થી ''ઓછામાં ઓછી'' એ શબ્દોને સ્થાને, '' અનુચ્છેદ ૧૪૪-કની જોગવાઇઓને અધીન રહીને ઓછામાં ઓછી'' એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર મૂક્યા છે. (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી).

૨. સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૫(ગ)થી '' અનુચ્છેદ ૧૪૪-કની જોગવાઇઓને અધીન રહીને'' એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર કાઢી નાખ્યા છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮ થી અમલી).

પ્રકરણ ૫

ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક

ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક.

૧૪૮. (૧) ભારતના એક નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક રહેશે, જેમને રાષ્ટ્રપતિ પોતાનાં સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રોથી નીમશે, અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને જે રીતે અને જે કારણે હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવે તે રીતે અને તે કારણે તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે.

(૨) ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક તરીકે નીમાયેલી દરેક વ્યક્તિએ પોતે હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં રાષ્ટ્રપતિ અથવા તેમણે તે અર્થે નીમેલી કોઇ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે આપવામાં આવેલા નમૂના પ્રમાણે શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇશે અને તે પર પોતાની સહી કરવી જોઇશે.

(૩) નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકના પગાર અને સેવાની બીજી શરતો કાયદાથી સંસદ નક્કી કરે તે રહેશે અને એ રીતે નક્કી કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે રહેશે :

પરંતુ નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકના પગારમાં અથવા રજા, પેન્શન કે નિવૃત્તિવય અંગેના તેમના હકોમાં તેમની નિમણૂક થયા પછી, તેમને ગેરલાભ થાય તેવો ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

(૪) નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક પોતાનો હોદ્દો ધરાવતા બંધ થયા હોય તે પછી, ભારત સરકાર હેઠળના અથવા તો કોઇ રાજ્ય સરકારની હેઠળના બીજા કોઇ હોદ્દા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

(૫) આ સંવિધાનની અને સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ભારતના ઓડિટ અને હિસાબ ખાતામાં નોકરી કરનાર વ્યક્તિઓની નોકરીની શરતો તેમજ નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકની વહીવટી સત્તા, નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા નિયમોથી ઠરાવવામાં આવે એવી રહેશે.

(૬) નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકની કચેરીનું વહીવટી ખર્ચ, જેમાં તે કચેરીમાં નોકરી કરનાર વ્યક્તિઓને અથવા તેમનાં સંબંધી આપવાનાં તમામ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શનોનો સમાવેશ થાય છે, તે ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકની ફરજો અને સત્તા.

૧૪૯. નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક, સંઘના તથા રાજ્યોના તથા અન્ય કોઇ સત્તામંડળના અથવા મંડળના હિસાબ સંબંધમાં સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી કે તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવે તેવી ફરજો અદા કરશે અને તેવી સત્તા વાપરશે અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઇ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સંઘના અને રાજ્યોના હિસાબ સંબંધમાં આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અનુક્રમે હિંદ ડુમિનિયન અને પ્રાંતોના હિસાબ સંબંધમાં ભારતના મહાલેખા પરીક્ષકને સોંપાયેલી હોય તે ફરજો અદા કરશે અથવા તેમણે વાપરવાની હોય તે સત્તાઓ વાપરશે.

સંઘના તેમજ રાજ્યોના હિસાબોના નમૂના બાબત.

[૧][**૧૫૦.** સંઘના તેમજ રાજ્યોના હિસાબો ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક [૨][ની સલાહથી] રાષ્ટ્રપતિ ઠરાવે તેવા નમૂનામાં રાખવામાં આવશે.]

---

૧. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨૭થી અસલને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.
૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૨થી અસલને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે.

ઓડિટ રિપોર્ટ. **૧૫૧.** (૧) સંઘના હિસાબો સંબંધી ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકના રિપોર્ટો રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરવા જોઇશે અને તેઓ તેને સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

(૨) રાજ્યના હિસાબો સંબંધી ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકના રિપોર્ટો રાજ્યના રાજ્યપાલ [૧]*** સમક્ષ રજૂ કરવા જોઇશે અને તેઓ તેને રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકાવશે.

ભાગ ૬

[૨]* *

રાજ્યો

પ્રકરણ-૧--સામાન્ય

વ્યાખ્યા. **૧૫૨.** આ ભાગમાં સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, ''રાજ્ય'' એ શબ્દમાં [૩][જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો સમાવેશ થતો નથી]

પ્રકરણ-૨--કારોબારી

રાજ્યપાલ

રાજ્યોના રાજ્યપાલો. [૪]**૧૫૩.** દરેક રાજ્યના એક રાજ્યપાલ રહેશે.

[૫][પરંતુ એક જ વ્યક્તિની બે અથવા વધુ રાજ્યોના રાજ્યપાલ તરીકેની નિમણૂકને આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.]

રાજ્યની કારોબારી સત્તા. [૪]**૧૫૪.** (૧) રાજ્યની કારોબારી સત્તા રાજ્યપાલમાં નિહિત થશે અને તે સંવિધાન અનુસાર તેઓ પોતે અથવા પોતાના તાબાના અધિકારીઓ મારફત વાપરશે.

(૨) આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ મજકૂરથી--

(ક) કોઈ વિદ્યમાન કાયદાથી કોઈ બીજા સત્તાધિકારીને અપાયેલા કાર્યો રાજ્યપાલને સોંપાયેલા ગણાશે નહિ; અથવા

(ખ) રાજ્યપાલના તાબાના કોઈ સત્તાધિકારીને કાયદાથી કાર્યો સોંપવામાં સંસદને અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળને બાધ આવશે નહિ.

રાજ્યપાલની નિમણૂંક. [૬]**૧૫૫.** કોઈ પણ રાજ્યના રાજ્યપાલને રાષ્ટ્રપતિ પોતાના સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રથી નીમશે.

રાજ્પાલના હોદ્દાની મુદત. [૬]**૧૫૬.** (૧) રાજ્યપાલ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે.

(૨) રાજ્યપાલ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે.

(૩) આ અનુચ્છેદની અગાઉની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્યપાલના હોદ્દાની મુદત, તેઓ પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી પાંચ વર્ષની રહેશેઃ

પરંતુ રાજ્યપાલ પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થવા છતાં, તેમના ઉત્તરાધિકારી હોદ્દો ન સંભાળે ત્યાં સુધી હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેશે.

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''કે રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.
૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક માંના'' એ શબ્દો અને અક્ષર કમી કર્યા છે.
૩. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''નો અર્થ પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક માં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્ય છે'' એ શબ્દો અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.
૪. અનુચ્છેદ ૧૫૩ અને ૧૫૪ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૫. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૬ થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.
૬. અનુચ્છેદ ૧૫૫ અને ૧૫૬ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

રાજ્યપાલ તરીકેની નિમણૂક માટેની લાયકાતો.

[૧]**૧૫૭.** ભારતની નાગરિક ન હોય અને પાંત્રીસ વર્ષની ઉંમર પૂરી કરી ચૂકી ન હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિ રાજ્યપાલ તરીકે નીમાવા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

રાજ્યપાલના હોદ્દાની શરતો.

[૧] **૧૫૮.** (૧) રાજ્યપાલ સંસદનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહના અથવા પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના સભ્ય હોવા જોઈશે નહિ, અને સંસદનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહના અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ ગૃહના સભ્ય જો રાજ્યપાલ તરીકે નીમાય તો તેઓ રાજ્યપાલ તરીકે પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખે તેમણે તે ગૃહમાંની પોતાની બેઠક ખાલી કરી ગણાશે.

(૨) રાજ્યપાલ બીજો કોઈ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવી શકશે નહિ.

(૩) રાજ્યપાલને, ભાડું આપ્યા વગર પોતાના હોદ્દાકીય નિવાસનો ઉપયોગ કરવાનો તેમજ કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તે મળતરો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો મેળવવાનો હક રહેશે, અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણેનાં મળતરો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો મેળવવાનો હક રહેશે.

[૨][(૩-ક) એક જ વ્યક્તિને બે અથવા વધુ રાજ્યોના રાજ્યપાલ તરીકે નીમવામાં આવી હોય ત્યારે, તે રાજ્યપાલને આપવાના મળતરો અને ભથ્થાં રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નક્કી કરે તે પ્રમાણમાં તે રાજ્યો વચ્ચે ફાળવવામાં આવશે.]

(૪) રાજ્યપાલના મળતરો અને ભથ્થાં તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન ઘટાડી શકાશે નહિ.

રાજ્યપાલે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા

[૩] **૧૫૯.** દરેક રાજ્યપાલે અને રાજ્યપાલનાં કાર્યો બજાવતી દરેક વ્યક્તિએ પોતાનો હોદ્દો સંભાળતાં પહેલાં, તે રાજ્યના સંબંધમાં હકૂમત ધરાવતા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ, અથવા તેમની ગેરહાજરીમાં તે ન્યાયાલયના ઉપલબ્ધ ન્યાયાધીશોમાંથી સૌથી સિનિયર ન્યાયાધીશની હાજરીમાં નીચેના નમૂનામાં શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને તેમાં પોતાની સહી કરવી જોઈશે :–

''હું, અ, બ, ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું/ગંભીરતાપૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું કે હું .... (રાજ્યનું નામ) ના રાજ્યપાલના હોદ્દાની ફરજો નિષ્ઠાપૂર્વક અદા કરીશ, (અથવા રાજ્યપાલનાં કાર્યો બજાવીશ) અને મારી પૂરી શક્તિથી સંવિધાન અને કાયદાની જાળવણી, રક્ષણ અને બચાવ કરીશ, તથા .... (રાજ્યનું નામ)ના લોકોની સેવા અને કલ્યાણમાં રત રહીશ.''

અમુક આકસ્મિક પ્રસંગે રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવવા બાબત.

[૩]**૧૬૦.** આ પ્રકરણમાં જેને માટે જોગવાઈ કરી ન હોય એવા કોઈ આકસ્મિક પ્રસંગે રાષ્ટ્રપતિ, રાજ્યના રાજ્યપાલનાં કાર્યો બજાવવા માટે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી જોગવાઈ કરી શકશે.

માફી, વગેરે આપવાની તથા અમુક દાખલા-ઓમાં સજા મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની, અથવા તે હળવી કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા.

[૪]**૧૬૧.** રાજ્યના રાજ્યપાલને, રાજ્યની કારોબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરી હોય તે સંબંધી કોઈ કાયદા વિરુદ્ધના ગુના માટે દોષિત ઠરેલી વ્યક્તિને થયેલી શિક્ષા માફ કરવાની, તેનો અમલ મોકૂફ રાખવાની, તેમાં મહેતલ આપવાની કે તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા ફરમાવેલી સજાને મુલતવી રાખવાની, તેમાંથી મુક્તિ આપવાની અથવા તે હળવી કરવાની સત્તા રહેશે.

રાજ્યની કારોબારી સત્તાનો વિસ્તાર.

[૪]**૧૬૨.** આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્યની કારોબારી સત્તા, તે રાજ્યના વિધાનમંડળને જેને અંગે કાયદા કરવાની સત્તા હોય તેવી બાબતો સુધી વિસ્તરશેઃ

પરંતુ જેના અંગે રાજ્યના વિધાનમંડળને અને સંસદને કાયદા કરવાની સત્તા હોય તેવી બાબતમાં રાજ્યની કારોબારી સત્તા, આ સંવિધાનથી અથવા સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી સંઘ અથવા તેના સત્તામંડળોને સ્પષ્ટપણે અપાયેલી કારોબારી સત્તાને અધીન રહેશે અને તેનાથી મર્યાદિત બનશે.

---

૧. અનુચ્છેદો ૧૫૭ અને ૧૫૮, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ-૭થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૩. અનુચ્છેદો ૧૫૯ અને ૧૬૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૪. અનુચ્છેદો ૧૬૧ અને ૧૬૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

મંત્રી મંડળ

રાજ્યપાલને મદદ કરવા અને સલાહ આપવા માટે મંત્રીમંડળ.

[૧]**૧૬૩.** (૧) રાજ્યપાલે આ સંવિધાનથી અથવા તે હેઠળ જેટલે સુધી જે કાર્યો બજાવવાની આવશ્યક હોય અથવા પોતાની મુનસફી અનુસાર તેમાંના કોઇ કાર્ય બજાવવાનું આવશ્યક હોય તેવા કાર્યો સિવાયના કાર્યો બજાવવામાં રાજયપાલને મદદ કરવા અને સલાહ આપવા માટે એક મંત્રીમંડળ રહેશે, જેના વડા મુખ્યમંત્રી રહેશે.

(૨) આ સંવિધાનથી અથવા તે હેઠળ રાજ્યપાલને પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કોઈ બાબત અંગે કાર્ય કરવાનું આવશ્યક છે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો રાજ્યપાલે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરેલો નિર્ણય આખરી ગણાશે, અને તેમણે કરેલા કોઈ કાર્યની કાયદેસરતા સામે તેમણે તે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરવું જોઈતું હતું કે નહોતું કરવું જોઈતું એ કારણે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(૩) મંત્રીઓએ રાજ્યપાલને કોઈ સલાહ આપી હતી કે કેમ, અને આપી હોય તો શી આપી હતી, એ પ્રશ્નની કોઈ ન્યાયાલયમાં તપાસ કરી શકાશે નહિ.

મંત્રીઓ અંગેની બીજી જોગવાઈઓ.

[૨]**૧૬૪.** (૧) મુખ્યમંત્રીને રાજ્યપાલ નીમશે અને મુખ્યમંત્રીની સલાહથી રાજ્યપાલ બીજા મંત્રીઓને નીમશે, અને મંત્રીઓ, રાજ્યપાલની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે :

પરંતુ [૩][છત્તીસગઢ, ઝારખંડ,] મધ્યપ્રદેશ અને ઓરિસ્સા રાજ્યોમાં આદિજાતિના કલ્યાણની બાબત જેમના હસ્તક હોય તેવા એક મંત્રી રહેશે, જેઓ વધુમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને પછાત વર્ગોના કલ્યાણની બાબતો અથવા બીજી કોઈ કામગીરી સંભાળી શકશે.

[૪][(૧ક) કોઈ રાજયના મંત્રીમંડળમાં મુખ્યમંત્રી સહિત મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા તે રાજયની વિધાનસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના પંદર ટકાથી વધુ હોવી જોઇશે નહિ :

પરંતુ રાજયમાં મુખ્યમંત્રી સહિત મંત્રીઓની સંખ્યા બારથી ઓછી હોવી જોઈશે નહિ :

વધુમાં, કોઈપણ રાજયના મંત્રીમંડળમાં મુખ્યમંત્રી સહિત મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા, સંવિધાન (એકાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ના આરંભ વખતે, સદરહુ પંદર ટકા અથવા યથાપ્રસંગ, પ્રથમ પરંતુકમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી સંખ્યાથી વધુ હોય, તો તે રાજયમાં મંત્રીઓની કુલ સંખ્યા, રાષ્ટ્રપતિ જાહેરનામાથી નક્કી કરે તેવી તારીખથી* છ મહિનાની અંદર, આ ખંડની જોગવાઈઓને સુસંગત કરવી જોઈશે.

(૧ખ) કોઈપણ રાજકીય પક્ષના કોઈ રાજયની વિધાનસભાના અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજયના વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહના સભ્ય જેઓ, દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨ હેઠળ તે ગૃહના સભ્ય હોવા માટે ગેરલાયક ઠર્યા હોય તેઓ, પોતાની ગેરલાયકાતની તારીખથી શરૂ થતી અને એવા સભ્ય તરીકે પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થાય તે તારીખ સુધીની અથવા આવી મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં પોતે રાજયની વિધાનસભાની અથવા યથાપ્રસંગ, વિધાન પરિષદવાળા રાજયના વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની ચૂંટણી લડતા હોય, તો તેમને ચૂંટાયેલા જાહેર કરવામાં આવે તે તારીખ સુધીની, બેમાંથી જે વહેલી હોય તે, મુદત માટે, ખંડ(૧) હેઠળ મંત્રી તરીકે નીમાવા માટે પણ ગેરલાયક ગણાશે.]

(૨) મંત્રીમંડળ, રાજ્યની વિધાનસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે.

(૩) કોઈ મંત્રી પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં રાજ્યપાલ તેમની પાસે, ત્રીજી અનુસૂચિમાં આ હેતુ માટે આપવામાં આવેલા નમૂના અનુસાર હોદ્દાના અને ગુપ્તતાના શપથ લેવડાવશે.

(૪) સતત છ મહિનાની મુદત સુધી રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્ય ન હોય તે મંત્રી એ મુદત પૂરી થયે મંત્રી તરીકે રહેશે નહિ.

(૫) મંત્રીઓના પગાર અને ભથ્થાં રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી ઠરાવે તેવાં રહેશે અને રાજ્યનું વિધાનમંડળ એ રીતે ન ઠરાવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા પ્રમાણે રહેશે.

---

૧. અનુચ્છેદો ૧૬૩ અને ૧૬૪ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૨. સંવિધાન (ચોરાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ની કલમ ૨થી ''બિહાર'' એ શબ્દને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે.
૩. સંવિધાન (એકાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૩થી આ ખંડો દાખલ કર્યા છે.
* ૭-૧-૨૦૦૪, જુઓ તારીખ : ૭-૧-૨૦૦૪નો એસ.ઓ.૨૧(ઇ)

રાજ્યના એડવોકેટ જનરલ

[૧] **૧૬૫.** (૧) દરેક રાજ્યના રાજ્યપાલ, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ નીમાવાને લાયક હોય તેવી કોઈ વ્યક્તિને રાજ્યના એડવોકેટ જનરલ તરીકે નીમશે. રાજ્યના એડવોકેટ જનરલ.

(૨) રાજ્યપાલ તરફથી વખતોવખત વિચારણા માટે મોકલવામાં આવે કે સોંપવામાં આવે તેવી કાયદાવિષયક બાબતોમાં રાજ્યની સરકારને સલાહ આપવાની અને કાયદાના રૂપની બીજી ફરજો બજાવવાની અને આ સંવિધાન અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ તેમને સોંપાયેલાં કાર્યો બજાવવાની એડવોકેટ જનરલની ફરજ રહેશે.

(૩) એડવોકેટ જનરલ રાજ્યપાલની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે અને તેમને રાજ્યપાલ નક્કી કરે તે મહેનતાણું મળશે.

સરકારી કામકાજનું સંચાલન

[૧]**૧૬૬.** (૧) રાજ્ય સરકારનું તમામ કારોબારી કાર્ય રાજ્યપાલના નામે થયું છે તેમ કહેવાશે. રાજ્યની સરકારના કામકાજનું સંચાલન.

(૨) રાજ્યપાલના નામથી કરેલા અને તેમનાં સહી-સિક્કાવાળા હુકમો અને બીજાં ખતો રાજ્યપાલે કરવાના નિયમોમાં નિર્દિષ્ટ કરવામા આવે તે રીતે પ્રમાણિત કરવામાં આવશે અને એ રીતે પ્રમાણિત કરેલા કોઈ હુકમ અથવા ખતની કાયદેસરતા સામે, તે હુકમ અથવા ખત રાજ્યપાલે કરેલું નથી કે તેમનાં સહી-સિક્કાવાળું નથી એ કારણે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(૩) રાજ્ય સરકારના કામકાજના વધુ સુગમ સંચાલન માટે અને આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કાર્ય કરવાનું પોતાને માટે આવશ્યક હોય તે સિવાયનું કામકાજ, મંત્રીઓ વચ્ચે ફાળવવા માટે રાજ્યપાલ નિયમો કરશે

[૨][(૪) * * * *]

[૧]**૧૬૭.** દરેક રાજ્યના મુખ્યમંત્રીની ફરજો નીચે પ્રમાણે રહેશે :– રાજ્યપાલને માહિતી પૂરી પાડવા, વગેરે અંગે મુખ્યમંત્રીની ફરજો.

(ક) રાજ્યના કામકાજના વહીવટ અને કાયદા કરવા માટેની દરખાસ્તો સંબંધી મંત્રીમંડળના તમામ નિર્ણયોની રાજ્યના રાજ્યપાલને જાણ કરવાની;

(ખ) રાજ્યના કામકાજના વહીવટ અને કાયદા કરવા માટેની દરખાસ્તો સંબંધી રાજ્યપાલ માગે તે માહિતી પૂરી પાડવાની; અને

(ગ) જેને વિષે કોઈ મંત્રીએ નિર્ણય લીધો હોય પણ જેને વિષે મંત્રીમંડળે વિચારણા કરી ન હોય તેવી કોઈ બાબત રાજ્યપાલ ફરમાવે તો મંત્રીમંડળની વિચારણા માટે રજૂ કરવાની.

પ્રકરણ ૩

રાજ્યનું વિધાનમંડળ

સામાન્ય

[૧] **૧૬૮.** (૧) દરેક રાજ્યનું એક વિધાનમંડળ રહેશે, જે રાજ્યપાલ અને, રાજ્યોમાંના વિધાનમંડળોની રચના.

(ક) [૩][આંધ્ર- દેશ,] બિહાર, [૪]* * * [૫][મધ્ય- દેશ], [૬]* * * [૭][મહારાષ્ટ્ર] , [૮][કર્ણાટક], [૯] * * * [૧૦] [અને ઉત્તર પ્રદેશ] રાજ્યોમાં બે ગૃહોનું;

(ખ) બીજા રાજ્યોમાં એક ગૃહનું,

બનશે.

(૨) રાજ્યના વિધાનમંડળના બે ગૃહો હોય તો એક વિધાન પરિષદ અને બીજું વિધાનસભા એ નામે ઓળખાશે અને એક જ ગૃહ હોય ત્યાં તે વિધાનસભા એ નામે ઓળખાશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૬૫, ૧૬૬, ૧૬૭ અને ૧૬૮ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડેશે નહિ.
૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૩ થી આ ખંડ કાઢી નાખ્યો છે.
૩. આંધ્ર- દેશ વિધાન કાઉન્સિલ અધિનિયમ, ૨૦૦૫ (સન ૨૦૦૬ના ૧લા)ની કલમ ૩થી ''આંધ્રપ્રદેશ'' એ શબ્દો દાખલ કર્યા છે.(તારીખ ૩૦-૩-૨૦૦૭ થી અમલી)
૪. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની કલમ ૨૦થી ''મુંબઈ'' એ શબ્દ કમી કર્યો છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી).
૫. આ પેટા-ખંડમાં ''મધ્યપ્રદેશ'' એ શબ્દો દાખલ કરવા માટે સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૮(૨) થી કોઈ તારીખ મુકરર કરવામાં આવી નથી.
૬. ''તામિલનાડુ'' એ શબ્દો તામિલનાડુ વિધાન કાઉન્સિલ નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૪૦મા) ની કલમ-૪થી કાઢી નાખ્યા છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૮૬ થી અમલી).
૭. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની કલમ ૨૦થી આ શબ્દ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી).
૮. મ્હૈસુર રાજ્ય (નામફેર) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ ની કલમ ૪ થી '' મ્હૈસુર'' શબ્દ કે જે સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૮ (૧)થી ઉમેરેલ તેને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૭૩ થી અમલી).
૯. પંજાબ વિધાન પરિષદ (નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ ૪થી ''પંજાબ'' એ શબ્દ કમી કર્યો છે. (તારીખ ૭-૧-૧૯૭૦થી અમલી).
૧૦. પશ્ચિમ બંગાળ વિધાન પરિષદ (નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ ૪થી ''ઉત્તર પ્રદેશ અને પશ્ચિમ બંગાળ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૧-૮-૧૯૬૯થી અમલી).

રાજ્યોમાં વિધાન-પરિષદની નાબૂદી અથવા રચના.

[1]**૧૬૯.** (૧) અનુચ્છેદ ૧૬૮માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યમાં પરિષદ નાબૂદ કરવા માટે અને તેવી પરિષદ વિનાના રાજ્યમાં પરિષદ રચવા માટે તે રાજ્યની વિધાનસભા તેની કુલ સભ્યસંખ્યાની બહુમતીથી અને સભામાં હાજર રહીને મત આપનારા સભ્યોની ઓછામાં ઓછી બે તૃતીયાંશ બહુમતીથી તે મતલબનો ઠરાવ કરે, તો કાયદાથી સંસદ તેની જોગવાઇ કરી શકશે.

(૨) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલા કોઇ કાયદાની અંદર તે કાયદાની જોગવાઇઓના અમલ માટે તેમાં આ સંવિધાનને સુધારવા માટે જરૂરી જોગવાઇઓનો સમાવેશ થવો જોઇશે અને સંસદ આવશ્યક ગણે એવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઇઓનો પણ તેમાં સમાવેશ થઇ શકશે.

(૩) ઉપર જણાવેલો કોઇ કાયદો અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

વિધાનસભાઓની રચના.

[1][[2]**૧૭૦.** (૧) અનુચ્છેદ ૩૩૩ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, દરેક રાજ્યની વિધાનસભા રાજ્યમાંના પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણીથી પસંદ કરેલા વધુમાં વધુ પાંચસો અને ઓછામાં ઓછા સાઠ સભ્યોની બનશે.

(૨) ખંડ (૧)ના હેતુઓ માટે, દરેક રાજ્યનું પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાં એવી રીતે વિભાજન કરવામાં આવશે કે તેથી દરેક મતદારમંડળની વસ્તી અને તેને ફાળવવામાં આવેલી બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ શક્ય હોય ત્યાં સુધી તે રાજ્યમાં સર્વત્ર એકસરખું રહે.

[3] [**સ્પષ્ટીકરણ.**- આ ખંડમાં ''વસ્તી''એ શબ્દનો અર્થ, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તીગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી, એવો થાય છે :

પરંતુ આ સ્પષ્ટીકરણમાં જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તીગણતરીના, છેલ્લા ઉલ્લેખનો અર્થ, સન[4][૨૦૨૬] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તીગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સન [4][[5][૨૦૦૧]ની વસ્તીગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઇશે.]

(૩) દરેક વસ્તીગણતરી પૂરી થયે, દરેક રાજ્યની વિધાનસભામાંની બેઠકોની કુલ સંખ્યાની અને દરેક રાજ્યની પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાં વિભાજનની કાયદાથી સંસદ ઠરાવે તેવા સત્તાધિકારી વડે અને તે રીતે ફેરગોઠવણી કરવામાં આવશે :

પરંતુ તે વખતની વિદ્યમાન સભાનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી, આવી ફેરગોઠવણીની અસર વિધાનસભામાંના પ્રતિનિધિત્વ ઉપર થશે નહિ.]

[6][વધુમાં, આવી ગોઠવણી, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તેવી તારીખથી અમલમાં આવશે અને આવી ફેરગોઠવણી અમલમાં ન આવે ત્યાં સુધી વિધાનસભાની કોઇપણ ચૂંટણી, આવી ફેરગોઠવણી પહેલાંનાં વિદ્યમાન પ્રાદેશિક મતદારમંડળોના ધોરણે કરી શકાશે :

વળી, સન [7][૨૦૨૬] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તીગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ ખંડ હેઠળ

[8][(૧) સન ૧૯૭૧ની વસ્તી ગણતરીના આધારે ફેરગોઠવણી કર્યા પ્રમાણે દરેક રાજયની વિધાનસભાની બેઠકોની કુલ સંખ્યાની ફેરગોઠવણી કરવાનું; અને

(૨) સન [9][૨૦૦૧] ની વસ્તી ગણતરીના આધારે ફેરગોઠવણી કરવામાં આવે તે પ્રમાણે રાજયનું પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાં વિભાજનની ફેરગોઠવણી કરવાનું જરૂરી રહેશે નહિ.]

વિધાન પરિષદોની રચના.

[1]**૧૭૧.** (૧) વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભ્યોની કુલ સંખ્યા તે રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના [10][એક તૃતીયાંશ] કરતાં વધુ રહેશે નહિ :

પરંતુ રાજ્યની વિધાન પરિષદનાં સભ્યોની કુલ સંખ્યા કોઇપણ સંજોગોમાં ચાલીસથી ઓછી હોવી જોઇશે નહિ.

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૬૯, ૧૭૦ અને ૧૭૧ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૯થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર મૂકયો છે.
૩. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨૯ (ક)થી, અસલ સ્પષ્ટીકરણને સ્થાને આ સ્પષ્ટીકરણ મૂક્યું છે.(તા. ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી)
૪. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૫ (ક)થી, ''૨૦૦૦'' અને ''૧૯૭૧'' એ આંકડાને બદલે, અનુક્રમે ''૨૦૨૬'' અને ''૧૯૯૧'' એ આંકડા મૂક્યા છે.
૫. સંવિધાન (સત્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૪(૧)થી, ''૧૯૯૧'' એ આંકડાને બદલે, ''૨૦૦૧'' એ આંકડા મૂક્યા છે.
૬. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨૯ (ખ)થી, આ પરંતુકો દાખલ કર્યા છે.
૭. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૫ (ખ)(૧)થી ''૨૦૦૦'' એ આંકડા બદલે, ''૨૦૨૬'' એ આંકડા મૂક્યા છે.
૮. એજનની કલમ ૫(ખ)(૨) થી અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.
૯. સંવિધાન (સત્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૪(૨)થી, ''૧૯૯૧'' એ આંકડાને બદલે, ''૨૦૦૧'' એ આંકડા મૂક્યા છે.
૧૦. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૦ થી ''એક ચતુર્થાંશ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

(૨) કાયદાથી સંસદ અન્યથા જોગવાઇ ન કરે ત્યાં સુધી, રાજ્યની વિધાન પરિષદની રચના ખંડ (૩)માં કરેલી જોગવાઇ પ્રમાણે રહેશે.

(૩) રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના–

(ક) એક તૃતીયાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી રાજ્યની નગરપાલિકાઓ, જિલ્લા બોર્ડો તથા કાયદાથી સંસદ નિર્દિષ્ટ કરે તેવાં અન્ય સ્થાનિક સત્તામંડળોનાં મતદારમંડળો કરશે;

(ખ) એક બારાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની કોઇપણ યુનિવર્સિટીની ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી સ્નાતક હોય અથવા સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી કે તે હેઠળ આવી કોઇ યુનિવર્સિટીની સ્નાતકની લાયકાતોની સમકક્ષ ઠરાવેલી લાયકાતો ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી ધરાવતી હોય, એવી રાજ્યમાં રહેતી વ્યકિતઓનાં બનેલા મતદારમંડળો કરશે ;

(ગ) એક બારાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી કે તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવે તેવી માધ્યમિક શાળાની કક્ષા કરતા નીચલી કક્ષાની ન હોય એવી રાજ્યમાંની શિક્ષણ સંસ્થાઓમાં ઓછામાં ઓછા ત્રણ વર્ષથી શિક્ષણ આપવાનું કામ કરતી વ્યક્તિઓનાં બનેલાં મતદારમંડળો કરશે;

(ઘ) એક તૃતીયાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યોની ચૂંટણી રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યો ન હોય તેવી વ્યક્તિઓમાંથી તે સભાના સભ્યો કરશે;

(ચ) બાકીના સભ્યોને ખંડ (૫)ની જોગવાઇઓ અનુસાર રાજ્યના રાજ્યપાલ નિયુકત કરશે.

(૪) ખંડ (૩)ના પેટા-ખંડો (ક), (ખ) અને (ગ) હેઠળ ચૂંટવાના સભ્યો સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી કે તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવે તેવા પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી પસંદ કરવામાં આવશે અને સદરહુ પેટા-ખંડો હેઠળની તથા સદરહુ ખંડના પેટા-ખંડ (ઘ) હેઠળની ચૂંટણીઓ પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ અનુસાર ક્રમિક મતપદ્ધતિથી કરવામાં આવશે.

(૫) ખંડ (૩)ના પેટા-ખંડ (ચ) હેઠળ રાજ્યપાલે નિયુક્ત કરવાના સભ્યો નીચેના વિષયોનું ખાસ જ્ઞાન અથવા પ્રત્યક્ષ અનુભવ ધરાવતા હોવા જોઇશે :–

સાહિત્ય, વિજ્ઞાન, કલા, સહકારી પ્રવૃત્તિ અને સમાજસેવા.

રાજ્ય વિધાનમંડળોની મુદત.

[૧]**૧૭૨.** (૧) દરેક રાજ્યની વિધાનસભાનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી થયેલી તારીખથી [૨][પાંચ વર્ષ] સુધી તે ચાલુ રહેશે પણ તેથી વધુ નહિ અને સદરહુ [૨][પાંચ વર્ષની] મુદત પૂરી થયે તે સભાનું વિસર્જન થયું ગણાશે :

પરંતુ કટોકટીની ઉદ્દઘોષણા અમલમાં હોય તે દરમિયાન સંસદ કાયદો કરીને સદરહુ મુદત એકસાથે વધુમાં વધુ એક વર્ષ સુધી લંબાવી શકશે પરંતુ ઉદ્દઘોષણાનો અમલ બંધ થયા પછી કોઇ સંજોગોમાં તે મુદત વધુમાં વધુ છ મહિના કરતાં વધારે લંબાવી શકાશે નહિ.

(૨) રાજ્યની વિધાન પરિષદનું વિસર્જન થઇ શકશે નહિ, પણ તેની એક તૃતીયાંશની શક્ય હોય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યો, સંસદે તે અર્થે કાયદાથી કરેલી જોગવાઇઓ અનુસાર દર બીજા વર્ષનાં અંતે બનતી ત્વરાએ નિવૃત્ત થશે.

રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યપદ માટેની લાયકાત.

[૧]**૧૭૩.** કોઇ વ્યક્તિ–

[૩][(ક) ભારતની નાગરિક ન હોય, અને ચૂંટણી કમિશને તે અર્થે અધિકાર આપેલી કોઇ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં એ હેતુ માટે આપેલા નમૂના અનુસાર જેણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લીધી ન હોય અને તેણે તે પર સહી કરી ન હોય;]

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૭૨ અને ૧૭૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૪ (૧)થી અસલ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૩. સંવિધાન (સોળમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૪થી ખંડ (ક)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે.

(ખ) વિધાનસભાની બેઠક માટે ઓછામાં ઓછા પચીસ વર્ષની અને વિધાન પરિષદની બેઠક માટે ઓછામાં ઓછા ત્રીસ વર્ષની ઉંમરની ન હોય; અને

(ગ) સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી કે તે હેઠળ તે અર્થે ઠરાવવામાં આવે તેવી બીજી લાયકાતો ધરાવતી ન હોય,

તો, તે, રાજ્યના વિધાનમંડળમાંની કોઇ બેઠક માટે પસંદગી પામવાને લાયક ગણાશે નહિ.

રાજ્યના વિધાનમંડળનાં સત્રો, સત્રસમાપ્તિ અને વિસર્જન.

[1][[2]**૧૭૪.** (૧) રાજ્યપાલ, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની અથવા દરેક ગૃહની બેઠક, પોતાને યોગ્ય લાગે તે સમયે અને સ્થળે વખતોવખત બોલાવશે પણ એક સત્રમાંની તેની છેલ્લી બેઠક અને તરત પછીના સત્રમાંની તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી કરેલી તારીખો વચ્ચે છ મહિના કરતાં વધારે લાંબો ગાળો પડવો જોઇશે નહિ.

(૨) રાજ્યપાલ વખતોવખત–

(ક) ગૃહની અથવા બેમાંથી કોઇ ગૃહની સત્રસમાપ્તિ કરી શકશે;

(ખ) વિધાનસભાનું વિસર્જન કરી શકશે.]

ગૃહને અથવા ગૃહોને સંબોધવાનો તથા સંદેશા મોકલવાનો રાજ્યપાલનો હક.

[2]**૧૭૫.** (૧) રાજ્યપાલ વિધાનસભાને અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની બાબતમાં રાજ્યના વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઇ ગૃહને અથવા એકત્રિત થયેલાં બંને ગૃહોને સંબોધી શકશે, અને તે હેતુ માટે સભ્યોને હાજર રહેવા જણાવી શકશે.

(૨) રાજ્યપાલ, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને અથવા ગૃહોને વિધાનમંડળમાં તે સમયે વિચારણા માટે બાકી હોય તેવા વિધેયક અંગે કે અન્ય બાબત અંગે સંદેશા મોકલી શકશે અને જે ગૃહને એ રીતે સંદેશા મોકલવામાં આવે તે ગૃહે સંદેશામાં વિચારણામાં લેવી આવશ્યક ગણી હોય તે બાબત, બનતી ત્વરાએ વિચારણામાં લેવી જોઇશે.

રાજ્યપાલનું ખાસ સંબોધન.

[2]**૧૭૬.** (૧) [3][વિધાનસભાની દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પછીના પહેલા સત્રને અને દરેક વર્ષના પહેલા સત્રને આરંભે] રાજ્યપાલ વિધાનસભાને અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની બાબતમાં એકત્રિત થયેલાં બન્ને ગૃહોને સંબોધશે અને વિધાનમંડળને બોલાવવાનાં કારણો જણાવશે.

(૨) એવા સંબોધનમાં ઉલ્લેખેલી બાબતોની ચર્ચા માટે સમય ફાળવવા માટે [4]* * * * ગૃહની અથવા બેમાંથી કોઇ ગૃહની કાર્યરીતિનું નિયમન કરતા નિયમોથી જોગવાઇ કરવામાં આવશે.

ગૃહો અંગે મંત્રીઓ અને ઍડવોકેટ જનરલના હકો.

[2]**૧૭૭.** રાજ્યના દરેક મંત્રીને અને ઍડવોકેટ જનરલને રાજ્યની વિધાનસભામાં અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની બાબતમાં બન્ને ગૃહોમાં બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો અને જેમાં તેમનું નામ સભ્ય તરીકે મૂકવામાં આવ્યું હોય તેવી વિધાનમંડળની કોઇ સમિતિમાં બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક રહેશે, પણ તેમને આ અનુચ્છેદની રૂએ મત આપવાનો હક રહેશે નહિ.

રાજ્ય વિધાનમંડળના અધિકારીઓ

વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ.

[2]**૧૭૮.** રાજ્યની દરેક વિધાનસભા, બનતી ત્વરાએ પોતાના બે સભ્યોને અનુક્રમે તેના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે અને યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે સભા બીજા સભ્યને અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે પસંદ કરશે.

---

૧. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૮થી અસલને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૨. અનુચ્છેદ ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬, ૧૭૭ અને ૧૭૮ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૯થી ''દરેક સત્ર'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૪. એજનની કલમ ૯થી ''તથા ગૃહના અન્ય કામની અપેક્ષાએ આવી ચર્ચાને અગ્રતા આપવા માટે'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

[૧]**૧૭૯.** સભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્ય– **અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના હોદ્દા ખાલી કરવા બાબત અને તેમના રાજીનામા અને તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા બાબત.**

(ક) સભાના સભ્ય ન રહે તો, તેમણે પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરવો જોઈશે ;

(ખ) એવા સભ્ય અધ્યક્ષ હોય તો ઉપાધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષ હોય તો અધ્યક્ષને સંબોધીને, પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી, ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) સભાના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીએ પસાર કરેલા સભાના ઠરાવથી તેમને તેમના હોદ્દા પરથી દૂર કરી શકાશે :

પરંતુ ખંડ (ગ)ના હેતુ માટેના ઠરાવ તે રજૂ કરવાના ઈરાદાની ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાઈ ન હોય તો રજૂ કરી શકાશે નહિ :

વધુમાં, સભાનું વિસર્જન થાય ત્યારે વિસર્જન પછીની સભાની પહેલી બેઠક મળે તેની તરત પહેલાં સુધી, અધ્યક્ષ પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરી શકશે નહિ.

[૧]**૧૮૦.** (૧) અધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે ઉપાધ્યક્ષ તે હોદ્દાની ફરજો બજાવશે અથવા ઉપાધ્યક્ષનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો, રાજ્યપાલ તે હેતુ માટે નીમે તેવા સભાના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે. **અધ્યક્ષના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપાધ્યક્ષ અથવા બીજી વ્યક્તિની સત્તા.**

(૨) સભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપાધ્યક્ષ અથવા તેઓ પણ જો ગેરહાજર હોય, તો સભાની કાર્યરીતિના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે એવી વ્યક્તિ, અથવા તે વ્યક્તિ હાજર ન હોય તો સભા નક્કી કરે તે બીજી વ્યક્તિ અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

[૧]**૧૮૧.** (૧) વિધાનસભાની કોઈ બેઠકમાં અધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે અધ્યક્ષ પોતે અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે ઉપાધ્યક્ષ પોતે હાજર હોય તો પણ તે અધ્યક્ષસ્થાન લઈ શકશે નહિ અને અનુચ્છેદ ૧૮૦ ના ખંડ (૨) ની જોગવાઈઓ, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ તથા ઉપાધ્યક્ષ ગેરહાજર હોય તો તેવી બેઠકને જેમ લાગુ પડે છે તેમ, આવી બેઠકને લાગુ પડશે. **અધ્યક્ષને અથવા ઉપાધ્યક્ષને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ.**

(૨) વિધાનસભામાં અધ્યક્ષને હોદ્દા પરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તેમને સભામાં બોલાવવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક રહેશે અને અનુચ્છેદ ૧૮૯માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, એવા ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન બીજી કોઈ બાબત ઉપર તેમને ફક્ત પહેલી વાર મત આપવાનો હક રહેશે પણ મતો સરખા પડે ત્યારે એવો હક રહેશે નહિ.

[૧]**૧૮૨.** વિધાન પરિષદવાળા દરેક રાજ્યની એવી પરિષદ, બનતી ત્વરાથી સભાના બે સભ્યોને અનુક્રમે તેના સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિ તરીકે પસંદ કરશે અને જ્યારે જ્યારે સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી પડે ત્યારે ત્યારે બીજા સભ્યને, સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિ તરીકે પસંદ કરાશે. **વિધાન પરિષદના સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિ.**

[૧]**૧૮૩.** વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા સભ્યો-- **સભાપતિ તથા ઉપ-સભાપતિના હોદ્દા ખાલી કરવા બાબત અને તેમના રાજીનામાં અને તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા બાબત.**

(ક) પરિષદના સભ્ય ન રહે, તો તેમણે પોતાનો હોદ્દો ખાલી કરવો જોઈએ ;

(ખ) આવા સભ્ય સભાપતિ હોય તો ઉપ-સભાપતિને અને ઉપ-સભાપતિ હોય તો સભાપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી ગમે ત્યારે પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે; અને

(ગ) પરિષદના તે વખતના તમામ સભ્યોની બહુમતીએ પસાર કરેલા ઠરાવથી તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકશે :

પરંતુ ખંડ (ગ) ના હેતુ માટેનો ઠરાવ, તે રજૂ કરવાના ઈરાદાની ઓછામાં ઓછી ચૌદ દિવસની નોટિસ અપાઈ ન હોય તો રજૂ કરી શકાશે નહિ.

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧, ૧૮૨, અને ૧૮૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

સભાપતિના હોદ્દાની ફરજો બજાવવાની અથવા સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરવાની ઉપ-સભાપતિ અથવા અન્ય વ્યક્તિની સત્તા.

[૧]**૧૮૪.** (૧) સભાપતિનો હોદ્દો ખાલી હોય તે દરમિયાન તે હોદ્દાની ફરજો ઉપ-સભાપતિ બજાવશે અને ઉપ-સભાપતિનો હોદ્દો પણ ખાલી હોય તો રાજ્યપાલ તે હેતુ માટે નીમે તેવા પરિષદના સભ્ય તે ફરજો બજાવશે.

(૨) પરિષદની કોઈ બેઠકમાં સભાપતિની ગેરહાજરી દરમિયાન ઉપ-સભાપતિ અથવા જો તેઓ પણ ગેરહાજર હોય, તો પરિષદની કાર્યરીતિના નિયમોથી નક્કી કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ, અથવા તે વ્યક્તિ ગેરહાજર હોય તો પરિષદ નક્કી કરે તેવી એવી બીજી વ્યક્તિ સભાપતિ તરીકે કાર્ય કરશે.

સભાપતિને અથવા ઉપ-સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવાના ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તેઓ અધ્યક્ષસ્થાન લેશે નહિ.

[૧]**૧૮૫.** (૧) વિધાન પરિષદની કોઈ બેઠકમાં સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેનાં કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે સભાપતિ પોતે અથવા ઉપ-સભાપતિને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે ઉપ-સભાપતિ પોતે હાજર હોય તો પણ તે અધ્યક્ષસ્થાન લઈ શકશે નહિ અને અનુચ્છેદ ૧૮૪ના ખંડ(૨) ની જોગવાઈઓ, યથાપ્રસંગ, સભાપતિ અથવા ઉપ-સભાપતિ ગેરહાજર હોય તો તેવી બેઠકને જેમ લાગુ પડે છે તેમ, આવી દરેક બેઠકને લાગુ પડશે.

(૨) વિધાન પરિષદમાં સભાપતિને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેના કોઈ ઠરાવ ઉપર વિચારણા ચાલતી હોય તે વખતે તેમને પરિષદમાં બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક રહેશે પણ અનુચ્છેદ ૧૮૯માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, એવા ઠરાવ ઉપર અથવા એવી કાર્યવાહી દરમિયાન બીજી કોઈ બાબત ઉપર તેમને ફક્ત પહેલી વાર મત આપવાનો હક રહેશે, પણ મતો સરખા પડે ત્યારે તેવો હક રહેશે નહિ.

અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ અને સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિના પગાર અને ભથ્થાં.

[૧]**૧૮૬.** વિધાનસભાના અધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષને તથા વિધાન પરિષદના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિને રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી નક્કી કરે તે પ્રમાણે અને તે અર્થે એવી જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને ભથ્થાં આપવામાં આવશે.

રાજ્યના વિધાનમંડળનું સચિવાલય.

[૧]**૧૮૭.** (૧) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને અથવા દરેક ગૃહને જુદો દફતરી સ્ટાફ રહેશેઃ

પરંતુ વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યના વિધાનમંડળની બાબતમાં, એવા વિધાનમંડળનાં બંને ગૃહો માટે સહિયારી જગાઓ ઊભી કરવામાં આ ખંડમાંનાં કોઇપણ મજકૂરથી બાધ આવે છે એમ સમજવું નહિ.

(૨) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા ગૃહોના દફતરી સ્ટાફની ભરતીનું અને તે ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની નોકરીની શરતોનું નિયમન કાયદાથી રાજ્યનું વિધાનમંડળ કરી શકશે.

(૩) રાજ્યનું વિધાનમંડળ ખંડ (૨) હેઠળ જોગવાઇ ન કરે ત્યાં સુધી, રાજ્યપાલ, યથાપ્રસંગ વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા વિધાન પરિષદના સભાપતિ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, સભા અથવા પરિષદના દફતરી સ્ટાફની ભરતી માટે અને તે ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની નોકરીની શરતોના નિયમન માટે નિયમો કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા નિયમો સદરહુ ખંડ હેઠળ કરેલા કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને અમલી બનશે.

કામકાજનું સંચાલન

સભ્યોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા.

[૧]**૧૮૮.** વિધાનસભાના અથવા વિધાન પરિષદના દરેક સભ્યે, પોતાની બેઠક સંભાળતા પહેલાં રાજ્યપાલ અથવા તેમણે તે અર્થે નીમેલી કોઇ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં તે હેતુ માટે આપેલા નમૂના પ્રમાણે શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઇશે અને તેના ઉપર પોતાની સહી કરવી જોઇશે.

ગૃહોમાં મતદાન, ખાલી જગાઓ હોવા છતાં, કાર્યો કરવાની, ગૃહોની સત્તા અને કોરમ.

[૧]**૧૮૯.** (૧) આ સંવિધાનમાં અન્યથા જોગવાઇ કરી હોય તે સિવાય, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની કોઇ બેઠકમાં તમામ પ્રશ્નોનો નિર્ણય અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ સિવાયના તેમાં હાજર અને મત આપનાર સભ્યોની બહુમતીથી થશે.

અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ અથવા તે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ પહેલી વાર મત આપી શકશે નહિ, પણ મતો સરખા પડે ત્યારે તેમને નિર્ણાયક મત રહેશે, જે તેમણે આપવો રહેશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૮૪, ૧૮૫, ૧૮૬, ૧૮૭, ૧૮૮ અને ૧૮૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(૨) ગૃહમાં કોઇ સભ્યપદ ખાલી પડે તે છતાં, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને કાર્ય કરવાની સત્તા રહેશે અને વિધાનમંડળની કોઇપણ કાર્યવાહી દરમિયાન બેસવાનો કે મત આપવાનો કે બીજી રીતે ભાગ લેવાનો હક ન ધરાવતી કોઇ વ્યક્તિએ તેમ કર્યાનું પાછળથી માલૂમ પડે તે છતાં, તે કાર્યવાહી કાયદેસર ગણાશે.

(૩) રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઇ ન કરે ત્યાં સુધી, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની બેઠક માટેનું કોરમ, તે ગૃહના દસ સભ્યો અથવા તે ગૃહના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના એક દશાંશ, એ બેમાંથી જે વધુ હોય તે રહેશે.

(૪) રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદની બેઠક દરમિયાન કોઇ સમયે કોરમ ન થાય તો ગૃહ મોકૂફ રાખવાની અથવા કોરમ ન થાય ત્યાં સુધી તેની બેઠક મુલતવી રાખવાની, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ અથવા તે હેસિયતથી કાર્ય કરનાર વ્યક્તિની ફરજ રહેશે.

સભ્યોની ગેરલાયકાતો

[૧]**૧૯૦.** (૧) કોઇ વ્યક્તિ રાજ્યના વિધાનમંડળનાં બંને ગૃહોની સભ્ય થઇ શકશે નહિ અને બંને ગૃહોના સભ્ય તરીકે પસંદ થયેલી વ્યક્તિ પાસે એક અથવા બીજા ગૃહમાંની તેની બેઠક ખાલી કરાવવા માટે રાજ્યના વિધાનમંડળે કાયદાથી જોગવાઇ કરવી જોઇશે. **બેઠકો ખાલી કરાવવા બાબત.**

(૨) કોઇ વ્યક્તિ પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં બે અથવા વધારે રાજ્યોનાં વિધાનમંડળોની સભ્ય થઇ શકશે નહિ અને કોઇ વ્યક્તિ, એવાં બે કે વધારે રાજ્યોના વિધાનમંડળોની સભ્ય તરીકે પસંદ થાય, તો તેણે એક સિવાયના તમામ રાજ્યોના વિધાનમંડળોમાંથી પોતાની બેઠકનું અગાઉથી રાજીનામું આપ્યું ન હોય તો રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા [૨][નિયમોમાં] નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી મુદત પૂરી થયે તે વ્યક્તિની એવાં તમામ રાજ્યોનાં વિધાનમંડળોમાંની બેઠક ખાલી પડશે.

(૩) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહના કોઇ સભ્ય–

(ક) [૩][અનુચ્છેદ ૧૯૧ના ખંડ (૧) અથવા ખંડ (૨)માં] જણાવ્યા પ્રમાણે ગેરલાયક બને; અથવા

[૪][(ખ) યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિને સંબોધીને પોતાની સહીથી કરેલા લખાણથી પોતાની બેઠકનું રાજીનામું આપે અને યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિ તે સ્વીકારે,]

તો, તેમ થયે તેમની બેઠક ખાલી પડશે :

[૫][પરંતુ પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલ કોઇ રાજીનામાના દાખલામાં, મળેલી માહિતી ઉપરથી અથવા બીજી રીતે, અને પોતે યોગ્ય ગણે તેવી તપાસ કર્યા પછી, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા સભાપતિને ખાતરી થાય કે એવું રાજીનામું સ્વૈચ્છિક અથવા વાસ્તવિક નથી, તો તે એવું રાજીનામું સ્વીકારી શકશે નહિ.]

(૪) રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહના કોઇ સભ્ય, ગૃહની પરવાનગી વિના તેની તમામ બેઠકોમાં સાઠ દિવસની મુદત સુધી ગેરહાજર રહે, તો ગૃહ તેની બેઠક ખાલી પડી હોવાનું જાહેર કરી શકશે :

પરંતુ સદરહુ સાઠ દિવસની મુદતની ગણતરી કરવામાં, જે કોઇ મુદત દરમિયાન ગૃહનું સત્ર સમાપ્ત થયેલું હોય અથવા સતત ચારથી વધુ દિવસ સુધી ગૃહ મોકૂફ રહ્યું હોય તે મુદત ગણવામાં આવશે નહિ.

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૯૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. જુઓ ભારત રાજપત્ર, અસાધારણના પૃ. ૬૭૮ પરના સન ૧૯૫૦ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૬મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા નંબર-ફ, ૪૬/૫૦-ગ સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલ સંસદ તેમજ રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યપદ પર પ્રતિબંધ મૂકવા બાબતના નિયમો, ૧૯૫૦.

૩. સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૪. સંવિધાન (તેત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૩ (૧) થી અસલ પેટા-ખંડ (ખ) ને સ્થાને આ પેટા-ખંડ મૂક્યો છે.

૫. સંવિધાન (તેત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૩ (૨)થી ખંડ (૩) ને અંતે આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.

સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો.

[૧]**૧૯૧.** (૧) કોઇ વ્યક્તિ–

(ક) જે હોદ્દો ધરાવવાથી ગેરલાયક થવાતું નથી એમ રાજ્યના વિધાનમંડળે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તે સિવાયના ભારત સરકાર અથવા પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઇ રાજ્યની સરકાર હેઠળ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવતી હોય;

(ખ) અસ્થિર મગજની હોય અને સત્તા ધરાવતા ન્યાયાલયે તેને તેવી હોવાનું જાહેર કર્યું હોય;

(ગ) મુક્ત નહિ ઠરાવેલી નાદાર હોય;

(ઘ) ભારતની નાગરિક ન હોય અથવા તેણે સ્વેચ્છાએ કોઇ વિદેશી રાજ્યની નાગરિકતા પ્રાપ્ત કરી હોય અથવા કોઇ વિદેશી રાજ્ય પ્રત્યેની નિષ્ઠા અથવા વફાદારી સ્વીકારી હોય;

(ચ) સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી કે તે હેઠળ તેને ગેરલાયક ઠરાવાયેલ હોય,

તો , રાજ્યની વિધાનસભાના અથવા વિધાન પરિષદના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અને રહેવા માટે તે ગેરલાયક ગણાશે.

[૨][સ્પષ્ટીકરણ.– આ ખંડના હેતુઓ માટે] કોઇ વ્યક્તિ, સંઘનો અથવા પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઇ રાજ્યનો મંત્રી હોય એટલા જ કારણે તે ભારત સરકાર અથવા એવા કોઇ રાજ્યની સરકાર હેઠળ લાભદાયક હોદ્દો ધરાવે છે એમ ગણાશે નહિ.

(૨) કોઇ વ્યક્તિ, દસમી અનુસૂચિ હેઠળ એવી રીતે ગેરલાયક બની હોય તો તે, રાજ્યની વિધાનસભાની અથવા વિધાન પરિષદની સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

સભ્યોની ગેરલાયકાતો અંગેના પ્રશ્નો ઉપર નિર્ણય.

[૧][[૩]**૧૯૨.** (૧) રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઇ ગૃહનો સભ્ય, અનુચ્છેદ ૧૯૧ના ખંડ (૧)માં જણાવ્યા પ્રમાણેની કોઇ ગેરલાયકાતને અધીન બન્યો છે કે કેમ તે અંગે કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો, તે પ્રશ્ન રાજ્યપાલને નિર્ણયાર્થે લખી મોકલવામાં આવશે અને તેમનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૨) એવા કોઇ પ્રશ્ન અંગે નિર્ણય આપતા પહેલાં, રાજ્યપાલ, ચૂંટણી કમિશનનો અભિપ્રાય મેળવશે અને તેઓ તે અભિપ્રાય પ્રમાણે વર્તશે.]

અનુચ્છેદ ૧૮૮ હેઠળ શપથ કે પ્રતિજ્ઞા લીધા પહેલાં અથવા લાયક ન હોવા અથવા ગેરલાયક હોવા છતાં ગૃહમાં બેસવા અને મત આપવા માટે દંડ.

[૧]**૧૯૩.** કોઇ વ્યક્તિ અનુચ્છેદ ૧૮૮ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પહેલાં અથવા પોતે રાજ્યની વિધાનસભા કે વિધાન પરિષદના સભ્યપદ માટે લાયક નથી અથવા ગેરલાયક છે અથવા સંસદે કે રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓથી પોતાને સભ્ય તરીકે ગૃહમાં બેસવાનો કે મત આપવાનો પ્રતિબંધ છે એમ જાણતી હોવા છતાં ગૃહમાં બેસે કે મત આપે તો એવી રીતે તે બેસે કે મત આપે તે દરેક દિવસ માટે તે પાંચસો રૂપિયાના દંડને પાત્ર થશે અને તે રકમો રાજ્યનાં લેણાં તરીકે વસૂલ કરવામાં આવશે.

રાજ્યના વિધાનમંડળો અને તેમના સભ્યોના સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ.

વિધાનમંડળોના ગૃહોના અને તેમના સભ્યોના અને સમિતિઓના સત્તા, વિશેષાધિકારો, વગેરે.

[૧]**૧૯૪.** (૧) સંવિધાનની જોગવાઇઓને અને વિધાનમંડળની કાર્યરીતિના નિયમન માટેના નિયમો અને સ્થાયી હુકમોને અધીન રહીને, દરેક રાજ્યના વિધાનમંડળમાં વાણી સ્વાતંત્ર્ય રહેશે.

(૨) રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઇ સભ્યે વિધાનમંડળમાં અથવા તેની સમિતિમાં કંઇ કહ્યું હોય અથવા મત આપ્યો હોય તે સંબંધમાં કોઇ ન્યાયાલમાં તેના ઉપર કશી કાર્યવાહી થઇ શકશે નહિ અને એવા વિધાનમંડળના ગૃહના અધિકારની રૂએ કે તે હેઠળ કોઇ રિપોર્ટ, કાગળ, મતો અથવા કાર્યવાહી પ્રગટ કરવા અંગે કોઇ વ્યક્તિ સામે એ રીતે કાર્યવાહી થઇ શકશે નહિ.

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩ અને ૧૯૪ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫ની કલમ ૫થી, અસલને બદલે આ મજકૂર મૂકર્યો છે.

૩. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩૩થી અનુચ્છેદ ૧૯૨ ઉત્તરોત્તર બદલવામાં આવી છે. (તારીખ ૩-૧-૭૭થી અમલી) અને (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૫થી ઉપર પ્રમાણે વંચાય છે. (તા. ૨૦-૬-૭૯થી અમલી).

(૩) બીજી બાબતોમાં, રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઇ ગૃહમાં અને એવા વિધાનમંડળના ગૃહના સભ્યોના અને સમિતિઓના સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ, વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી મુકરર કરે તેવાં રહેશે અને એ રીતે મુકરર કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, [૧][સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૬ અમલમાં આવે તેની તરત પહેલાં તે ગૃહના અને તેના સભ્યોના અને સમિતિઓના હોય તે રહેશે.]

(૪) ખંડો (૧), (૨) અને (૩)ની જોગવાઇઓ જેમ રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યોના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેમ, જે વ્યક્તિઓને રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહમાં કે તેની કોઇ સમિતિમાં આ સંવિધાનની રૂએ બોલવાનો અને બીજી રીતે તેની કાર્યવાહીમાં ભાગ લેવાનો હક હોય તેમના સબંધમાં લાગુ પડશે.

સભ્યોના પગાર અને ભથ્થાં.

[૨]**૧૯૫.** રાજ્યની વિધાનસભા અને વિધાન પરિષદના સભ્યોને રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી ઠરાવે તેવાં પગાર અને ભથ્થાં મેળવવાનો અને તે અંગે એવી રીતે જોગવાઇ ન થાય ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં તત્સમાન પ્રાન્તની વિધાનસભાના સભ્યોની બાબતમાં લાગુ પડતા હોય તે દરોએ અને તે શરતોએ પગાર અને ભથ્થાં મેળવવાનો હક રહેશે.

ધારાકીય કાર્યરીતિ

વિધેયકો દાખલ કરવા અને પસાર કરવા અંગે જોગવાઇઓ.

[૨]**૧૯૬.** (૧) નાણા વિધેયક અને અન્ય નાણાવિષયક વિધેયકો અંગેની અનુચ્છેદ ૧૯૮ અને ૨૦૭ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યના વિધાનમંડળનાં બેમાંથી કોઇ ગૃહમાં કોઇ પણ વિધેયક લાવી શકાશે.

(૨) અનુચ્છેદ ૧૯૭ અને ૧૯૮ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યના વિધાનમંડળના બંને ગૃહોએ, સુધારા વગર અથવા બંને ગૃહોએ સંમતિ આપી હોય તેવા જ સુધારા સહિત કોઇ વિધેયકને સંમતિ આપી ન હોય ત્યાં સુધી, તેને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે નહિ.

(૩) રાજ્ય વિધાનમંડળમાં વિચારણા હેઠળ હોય તે વિધેયક, તેના ગૃહ કે ગૃહોની સત્રસમાપ્તિને કારણે વિલય પામશે નહિ.

(૪) વિધાનસભાએ પસાર કર્યું ન હોય તેવું રાજ્યની વિધાન પરિષદમાં વિચારણા હેઠળનું વિધેયક તે સભાનું વિસર્જન થતાં વિલય પામશે નહિ.

(૫) રાજ્યની વિધાનસભામાં વિચારણા હેઠળ હોય અથવા વિધાનસભાએ પસાર કર્યું હોય અને વિધાન પરિષદમાં વિચારણા હેઠળ હોય તે વિધેયક, વિધાનસભાનું વિસર્જન થતાં વિલય પામશે.

નાણા વિધેયકો સિવાય બીજા વિધેયકોને લગતી વિધાન પરિષદની સત્તા ઉપર નિયંત્રણ.

[૨]**૧૯૭.** (૧) વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની વિધાનસભાએ કોઇ વિધેયક પસાર કરીને વિધાન પરિષદને મોકલી આપ્યા પછી–

(ક) પરિષદ તે વિધેયકને નામંજૂર કરે; અથવા

(ખ) તે વિધેયક પરિષદ સમક્ષ મૂકવામાં આવે તે તારીખથી ત્રણ મહિના કરતાં વધુ સમય સુધી તે પસાર થયા વિના પડ્યું રહે; અથવા

(ગ) પરિષદ તે વિધેયક એવા સુધારા સહિત પસાર કરે કે જેની સાથે વિધાનસભા સંમત થાય નહિ,

તો, વિધાનસભા, પોતાની કાર્યરીતિનું નિયમન કરતા નિયમોને અધીન રહીને, વિધાન પરિષદે કરેલા, સૂચવેલા કે સંમતિ આપેલા સુધારા હોય તો તે સહિત અથવા તે વિના તે વિધેયકને તે જ અથવા પછીના કોઇ સત્રમાં ફરીથી પસાર કરી શકશે અને પછી એ રીતે પસાર કરેલું વિધેયક વિધાન પરિષદને મોકલી શકશે.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૬થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી).

૨. અનુચ્છેદ ૧૯૫, ૧૯૬ અને ૧૯૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(૨) વિધાનસભાએ એ રીતે બીજી વાર વિધેયક પસાર કર્યા પછી અને વિધાન પરિષદને તે મોકલી આપ્યા પછી–

(ક) પરિષદ તે વિધેયકને નામંજૂર કરે; અથવા

(ખ) પરિષદ સમક્ષ વિધેયક મૂકવામાં આવે તે તારીખથી એક મહિના કરતાં વધુ સમય સુધી તે પસાર થયા વિના પડ્યું રહે; અથવા

(ગ) પરિષદ તે વિધેયકને એવા સુધારા સહિત પસાર કરે કે જેની સાથે વિધાનસભા સંમત થાય નહિ,

તો, વિધાન પરિષદે કરેલા અથવા સૂચવેલા અને જેને વિધાનસભાએ સંમતિ આપી હોય એવા કોઈ સુધારા હોય તો તે સહિત જે રૂપમાં વિધાનસભાએ તે વિધેયક બીજી વાર પસાર કર્યું હોય તે રૂપમાં રાજ્યના વિધાનમંડળનાં ગૃહોએ તે પસાર કરેલું ગણાશે.

(૩) કોઇ નાણા વિધેયકને આ અનુચ્છેદમાંનો કોઈપણ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ.

નાણાવિધેયકો અંગે ખાસ કાર્યરીતિ.

[૧]**૧૯૮.** (૧) નાણા વિધેયક વિધાન પરિષદમાં રજૂ કરી શકાશે નહિ.

(૨) વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની વિધાનસભાએ નાણા વિધેયક પસાર કર્યા પછી વિધાન પરિષદને તેની ભલામણો માટે તે મોકલવામાં આવશે અને વિધાન પરિષદે તે મળ્યાની તારીખથી ચૌદ દિવસની મુદતની અંદર પોતાની ભલામણો સહિત વિધાનસભાને તે પાછું મોકલવું જોઈશે અને તેમ થયે વિધાનસભા, વિધાન પરિષદની તમામ અથવા તે પૈકી કોઈ ભલામણનો સ્વીકાર અથવા અસ્વીકાર કરી શકશે.

(૩) વિધાનસભા, વિધાન પરિષદે કરેલી કોઈ પણ ભલામણનો સ્વીકાર કરે, તો વિધાન પરિષદે ભલામણ કરેલા અને વિધાનસભાએ સ્વીકારેલા સુધારા સહિત તે નાણા વિધેયક બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે.

(૪) વિધાનસભા, વિધાન પરિષદે કરેલી કોઈપણ ભલામણનો સ્વીકાર કરે નહિ તો તે નાણા વિધેયક વિધાન પરિષદે ભલામણ કરેલા સુધારા વિના વિધાનસભાએ પસાર કરેલું હોય તે રૂપમાં જ બન્ને ગૃહોએ પસાર કરેલું ગણાશે.

(૫) વિધાનસભાએ પસાર કરેલું અને વિધાન પરિષદને તેની ભલામણ માટે મોકલેલું નાણા વિધેયક ચૌદ દિવસની સદરહુ મુદતની અંદર વિધાનસભાને પાછું મોકલવામાં ન આવે, તો સદરહુ મુદત પૂરી થતાં વિધાનસભાએ તે પસાર કર્યું હોય તે રૂપમાં જ બન્ને ગૃહો એ પસાર કરેલું ગણાશે.

''નાણા વિધેયકો''ની વ્યાખ્યા.

[૧]**૧૯૯.** (૧) આ પ્રકરણના હેતુઓ માટે, કોઇ વિધેયકમાં ફક્ત નીચેની તમામ અથવા તે પૈકી કોઈ બાબતને લગતી જોગવાઈઓ આવતી હોય, તો તે વિધેયક નાણા વિધેયક છે એમ ગણાશે :–

(ક) કોઈ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની;

(ખ) રાજ્યે નાણાં કરજે લેવાનું કે કોઈ બાયધરી આપવાનું નિયમન કરવાની અથવા રાજ્યે લીધેલી કે લેવાની કોઈ નાણાકીય જવાબદારીઓ અંગેના કાયદામાં સુધારો કરવાની;

(ગ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડના અથવા આકસ્મિક ફંડના હવાલાની, એવાં કોઈ ફંડનાં નાણાં ભરવાની અથવા તેમાંથી નાણાં ઉપાડવાની;

(ઘ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંનો વિનિયોગ કરવાની;

(ચ) કોઈ ખર્ચને રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવાનું જાહેર કરવાની અથવા એવા કોઈ ખર્ચની રકમો વધારવાની;

---

૧. અનુચ્છેદ ૧૯૮ અને ૧૯૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(છ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડ અથવા રાજ્યના જાહેર હિસાબ ખાતે નાણાં પ્રાપ્ત કરવાની અથવા એવાં નાણાંનો હવાલો રાખવાની કે તે આપવાની; અથવા

(જ) પેટા-ખંડો (ક) થી (છ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ પણ બાબતને આનુષંગિક કોઈ બાબતની;

(૨) કોઈ વિધેયક દંડ નાખવાની કે નાણાંના રૂપની બીજી શિક્ષા કરવાની અથવા લાઈસન્સ માટેની ફી કે બજાવેલી સેવા માટેની ફી માગવાની કે આપવાની જોગવાઈ કરતું હોય તેટલા જ કારણે અથવા સ્થાનિક હેતુઓ માટે કોઈ સ્થાનિક સત્તાધિકારી કે મંડળે કોઈ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની તે જોગવાઈ કરતું હોય તેટલા જ કારણે તે નાણા વિધેયક ગણાશે નહિ.

(૩) વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યના વિધાનમંડળમાં રજૂ થયેલ વિધેયક નાણા વિધેયક છે કે નહિ એવો પ્રશ્ન ઊભો થાય, તો તે અંગે તેવા રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૪) અનુચ્છેદ ૧૯૮ હેઠળ દરેક નાણા વિધેયક વિધાન પરિષદને મોકલવામાં આવે અને અનુચ્છેદ ૨૦૦ હેઠળ તે રાજ્યપાલ સમક્ષ અનુમતિ માટે રજૂ કરવામાં આવે, ત્યારે તે નાણા વિધેયક છે એવા વિધાનસભાના અધ્યક્ષની સહીવાળા પ્રમાણપત્રનો શેરો તેના ઉપર થયેલો હોવો જોઈશે.

વિધેયકોને અનુમતિ.

[૧]**૨૦૦.** રાજ્યની વિધાનસભાએ અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યમાં, રાજ્યના વિધાનમંડળનાં બન્ને ગૃહોએ કોઈ વિધેયક પસાર કર્યું હોય ત્યારે, તેને રાજ્યપાલ સમક્ષ રજૂ કરવું જોઈશે અને રાજ્યપાલે એવું જાહેર કરવું જોઈશે કે પોતે તે વિધેયકને અનુમતિ આપે છે અથવા અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખે છે અથવા પોતે રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે વિધેયકને અનામત રાખે છેઃ

પરંતુ વિધેયક અનુમતિ માટે તેમની સમક્ષ રજૂ થયા પછી જો તે નાણા વિધેયક ન હોય તો ગૃહ અથવા ગૃહો તે વિધેયકની અથવા તેની કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલી જોગવાઈઓની પુનર્વિચારણા કરે અને ખાસ કરીને પોતાના સંદેશામાં પોતે જેની ભલામણ કરી હોય તેવા સુધારા દાખલ કરવાનું ઈચ્છવાજોગ છે કે કેમ તે વિચારે તેવી વિનંતીવાળા સંદેશા સાથે રાજ્યપાલ તે વિધેયકને બનતી ત્વરાએ ગૃહોને પાછું મોકલી શકશે અને કોઈ વિધેયક એ રીતે પાછું મોકલવામાં આવે, ત્યારે ગૃહ અથવા ગૃહોએ તે અનુસાર તે વિધેયકની પુનઃ વિચારણા કરવી જોઈશે અને જો ગૃહ અથવા ગૃહો સુધારા સાથે કે તે વિના વિધેયક ફરી પસાર કરે અને રાજ્યપાલ સમક્ષ અનુમતિ માટે તે રજૂ કરવામાં આવે તો રાજ્યપાલથી તેને અનુમતિ આપવાનું રોકી શકાશે નહિ :

વધુમાં, રાજ્યપાલનો એવો અભિપ્રાય થાય કે કોઈ વિધેયક કાયદો બને તો ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સત્તા એટલે સુધી ઘટી જશે કે તે ન્યાયાલયને આ સંવિધાનથી આપવા ધારેલ સ્થાન જોખમાશે, તો પોતે એવા વિધેયકને અનુમતિ આપશે નહિ, પણ રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખશે.

વિચારણા માટે અનામત રાખેલા વિધેયકો.

[૧]**૨૦૧.** રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે રાજ્યપાલે કોઈ વિધેયક અનામત રાખ્યું હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિએ એવું જાહેર કરવું જોઈશે કે પોતે વિધેયકને અનુમતિ આપે છે અથવા અનુમતિ આપવાનું રોકી રાખે છે :

પરંતુ તે વિધેયક, નાણા વિધેયક ન હોય તો અનુચ્છેદ ૨૦૦ના પહેલા પરંતુકમાં જણાવ્યા પ્રમાણેના સંદેશા સાથે રાષ્ટ્રપતિ, યથાપ્રસંગ, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહને અથવા ગૃહોને પાછું મોકલવાનો આદેશ રાજયપાલને આપી શકશે અને વિધેયક એ રીતે પાછું મોકલાવામાં આવે, ત્યારે એવો સંદેશો મળ્યાની તારીખથી છ માહિનાની મુદતની અંદર તે ગૃહે અથવા ગૃહોએ તે અનુસાર વિધેયકની પુનર્વિચારણા કરવી જોઈશે અને જો વિધેયક તે ગૃહ અથવા ગૃહો સુધારા સાથે અથવા સુધારા વગર ફરી પસાર કરે તો તેને ફરીથી રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ વિચારણા માટે રજૂ કરવું જોઈશે.

નાણાકીય બાબતોમાં કાર્યરીતિ

વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક.

[૧]**૨૦૨.** (૧) દરેક નાણાકીય વર્ષ સંબંધમાં રાજયપાલ તે વર્ષ માટે રાજયનું અંદાજી આવક તથા ખર્ચનું પત્રક જેનો આ ભાગમાં ''વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક'' તરીકે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે રાજ્યમાં વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ રજૂ કરાવશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૦૦, ૨૦૧ અને ૨૦૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(૨) વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકોમાં સમાવેલ ખર્ચના અંદાજમાં--

(ક) આ સંવિધાનમાં રાજયના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા ખર્ચ તરીકે વર્ણવેલા ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જોઈતી રકમો; અને

(ખ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી જે બીજું ખર્ચ કરવાની દરખાસ્ત હોય તે ખર્ચને પહોંચી વળવા માટે જોઈતી રકમો,

અલગ બતાવવામાં આવશે અને મહેસૂલ ખાતેના ખર્ચને અન્ય ખર્ચથી જુદું દર્શાવવામાં આવશે.

(૩) નીચેનું ખર્ચ દરેક રાજયના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલું ખર્ચ ગણાશે :--

(ક) રાજ્યપાલનાં મળતરો અને ભથ્થાં અને તેમના હોદ્દા અંગેનું બીજું ખર્ચ;

(ખ) વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષના તથા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની બાબતમાં વિધાન પરિષદના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિનાં પણ પગાર અને ભથ્થાં;

(ગ) જે ચૂકવવાની જવાબદારી રાજ્ય ઉપર હોય તેવાં દેવાં અંગેનું ખર્ચ જેમાં વ્યાજ, દેવા ભરપાઈ-ફંડ-ખર્ચ અને દેવાં-ચુકવણી ખર્ચ અને લોન ઊભી કરવા અંગેના તથા દેવાંની વ્યવસ્થા અને તેની ચુકવણી અંગેના બીજા ખર્ચનો સમાવેશ થાય છે;

(ઘ) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોનાં પગાર અને ભથ્થાં અંગેનું ખર્ચ ;

(ચ) કોઈ ન્યાયાલય કે લવાદી ટ્રિબ્યુનલના કોઈ ફેંસલા, હુકમનામા અથવા ચુકાદાની પતવણી માટે જોઈતી રકમો;

(છ) આ સંવિધાનથી અથવા રાજયના વિધાનમંડળે એ રીતે ઉધારવું કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેવું બીજું ખર્ચ.

વિધાનમંડળમાં અંદાજો અંગેની કાર્યરીતિ.

[૧]**૨૦૩.** (૧) રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા ખર્ચને લગતા હોય તેટલા પૂરતા અંદાજો વિધાનસભામાં મતદાન માટે રજૂ કરવામાં આવશે નહિ, પણ વિધાનમંડળમાં તેમાંના કોઈપણ અંદાજોની ચર્ચાને બાધ આવે છે એવો આ ખંડના કોઈ મજકૂરનો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

(૨) સદરહુ અંદાજોમાંથી બીજા ખર્ચને લગતા હોય તેટલા પૂરતા અંદાજો વિધાનસભા સમક્ષ અનુદાનની માગણીઓ રૂપે રજૂ કરવા જોઈશે અને વિધાનસભાને તેવી કોઈ માગણીની અનુમતિ આપવાની અથવા ન આપવાની અથવા તેમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી રકમો ઘટાડીને માગણીને અનુમતિ આપવાની સત્તા રહેશે.

(૩) રાજ્યપાલની ભલામણ વગર અનુદાન માટેની કોઈ માગણી કરી શકાશે નહિ.

વિનિયોગ વિધેયકો.

[૧]**૨૦૪.** (૧) અનુચ્છેદ ૨૦૩ હેઠળ વિધાનસભાએ અનુદાનો મંજૂર કર્યા પછી--

(ક) સભાએ એ રીતે મંજૂર કરેલી અનુદાનોને; અને

(ખ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા પણ ગૃહ અથવા ગૃહો સમક્ષ અગાઉ મૂકેલા પત્રકમાં બતાવેલી રકમો કરતાં કોઈપણ સંજોગોમાં વધુ નહિ તેટલા ખર્ચને,

પહોંચી વળવા માટે જોઈતાં તમામ નાણાંનો રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી વિનિયોગ કરવા માટે જોગવાઈ કરવા બનતી ત્વરાએ વિધેયક રજૂ કરવું જોઈશે.

(૨) એ રીતે મંજૂર કરેલા કોઈ અનુદાનની રકમોમાં ફેરફાર થયો હોય કે તેનું લક્ષ્ય બદલાતું હોય અથવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારેલા કોઈ ખર્ચની રકમોમાં કોઈ ફેરફાર થતો હોય તેવી મતલબનો એવા કોઈ વિધેયક અંગેનો કોઈ સુધારો, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહમાં અથવા બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં લાવી શકાશે નહિ, અને કોઈ સુધારો આ ખંડ હેઠળ અસ્વીકાર્ય છે કે કેમ તે સંબંધી અધ્યક્ષસ્થાને હોય તે વ્યક્તિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૦૩ અને ૨૦૪ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(૩) અનુચ્છેદ ૨૦૫ અને ૨૦૬ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ અનુસાર પસાર થયેલા કાયદાથી કરાયેલા વિનિયોગ હેઠળ હોય તે સિવાય રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી કોઈ નાણાં ઉપાડી શકાશે નહિ.

પૂરક, વધારાના કે અધિક અનુદાનો.

[૧]**૨૦૫** (૧) રાજ્યપાલે-

(ક) અનુચ્છેદ ૨૦૪ની જોગવાઈઓ અનુસાર કરેલા કોઈ કાયદાથી ચાલુ નાણાકીય વર્ષ માટે કોઈ ખાસ સેવા માટે ખર્ચવાને અધિકૃત કરેલી રકમો તે વર્ષ માટે અપૂરતી જણાય તો, અથવા તે વર્ષ માટેના વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં વિચારેલી નહિ એવી કોઈ નવી સેવા ખાતે પૂરક અથવા વધારાના ખર્ચની જરૂર ચાલુ નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન ઊભી થઈ હોય તો, અથવા

(ખ) કોઈ નાણાકીય વર્ષ દરમિયાન કોઈ સેવા ખાતે થયેલું ખર્ચ, તે સેવા માટે અને તે વર્ષ માટે મંજૂર કરેલી રકમો કરતાં વધુ થયું હોય તો, રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે ગૃહો સમક્ષ યથાપ્રસંગ, તે ખર્ચની અંદાજી રકમો બતાવતું બીજું પત્રક મૂકાવવું જોઈશે અથવા રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ એવા વધારા માટેની માંગણી રજૂ કરાવડાવવી જોઈશે.

(૨) અનુચ્છેદ ૨૦૨, ૨૦૩ અને ૨૦૪ની જોગવાઇઓ, વાર્ષિક નાણાકીય પત્રક અને તેમાં દર્શાવેલા ખર્ચ સંબંધમાં અથવા અનુદાન માટેની માંગણીના અને એવા ખર્ચને અથવા અનુદાનને પહોંચી વળવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કાયદાના સંબંધમાં જેમ અમલી થાય છે, તેમ તે જોગવાઇઓ, એવા કોઇ પત્રક અને ખર્ચ અથવા માગણીના સંબંધમાં તેમ જ એવા બીજા ખર્ચને અથવા એવી માગણી અંગેના અનુદાનને પહોંચી વળવા માટે રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કોઇ કાયદા સંબંધમાં અસરકર્તા થશે.

હિસાબ પેટે મંજૂર કરવાની, વિશ્વાસ ઉપર મંજૂર કરવાના અને અપવાદરૂપ અનુદાન.

[૧]**૨૦૬.** (૧) આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં--

(ક) કોઇ નાણાકીય વર્ષના કોઇ ભાગ માટે અંદાજી ખર્ચ અંગે કોઇ અનુદાન વિષેના મતદાન માટે અનુચ્છેદ ૨૦૩માં ઠરાવેલી કાર્યરીતિ પૂરી થાય તેમ જ તે ખર્ચ સંબંધમાં અનુચ્છેદ ૨૦૪ની જોગવાઇઓ અનુસાર કાયદો ન થાય ત્યાં સુધી અગાઉથી એવું અનુદાન આપવાની;

(ખ) કોઇ સેવા અંગે રાજ્યની સાધનસંપત્તિ ઉપર અણધારી માંગ ઊભી થાય અને તે સેવાનાં વ્યાપકતા અને અનિર્ણિત સ્વરૂપને કારણે તેને લગતી માંગણી વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં સામાન્ય રીતે અપાતી વિગતો સાથે રજૂ કરવાનું શક્ય ન હોય, ત્યારે તેવી માંગને પહોંચી વળવા માટે અનુદાન આપવાની;

(ગ) કોઇ નાણાકીય વર્ષની ચાલુ સેવાના ભાગરૂપ ન હોય તેવા અપવાદરૂપ અનુદાન આપવાની,

રાજ્યની વિધાનસભાને સત્તા રહેશે અને સદરહુ અનુદાનો જે હેતુઓ માટે મંજૂર કરવામાં આવી હોય તે હેતુઓ માટે રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાંના ઉપાડને કાયદાથી અધિકૃત કરવાની, રાજ્યના વિધાનમંડળને સત્તા રહેશે.

(૨) અનુચ્છેદ ૨૦૩ અને ૨૦૪ની જોગવાઇઓ, વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં દર્શાવેલા કોઇ ખર્ચ અંગે અનુદાન આપવા સંબંધમાં અને એવા ખર્ચને પહોંચી વળવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી જ નાણાના વિનિયોગને અધિકૃત કરવા માટે કરવાના કોઇ કાયદા સંબંધમાં જેમ અમલી થાય છે, તેમ તે જોગવાઇઓ, ખંડ (૧) હેઠળ કોઇ અનુદાન આપવાના અને તે ખંડ હેઠળ કરવાના એવા કાયદા સંબંધમાં અસરકર્તા થશે.

નાણાકીય વિધેયકોને લગતી ખાસ જોગવાઇઓ.

[૧]**૨૦૭.** (૧) અનુચ્છેદ ૧૯૯ના ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ(ક)થી પેટા-ખંડ(છ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઇ પણ બાબત માટે જોગવાઇ કરતું વિધેયક અથવા સુધારો, રાજ્યપાલે ભલામણ કર્યા સિવાય દાખલ કે પ્રસ્તાવિત કરી શકાશે નહિ અને એવી જોગવાઇ કરતું વિધેયક વિધાન પરિષદમાં દાખલ કરી શકાશે નહિ :

પરંતુ કોઇ કરમાં ઘટાડો કરવાની કે તે નાબુદ કરવાની જોગવાઇ કરતો કોઇ સુધારો પ્રસ્તાવિત કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઇ ભલામણની જરૂર રહેશે નહિ.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૦૫, ૨૦૬ અને ૨૦૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(૨) કોઇ વિધેયક અથવા સુધારો માત્ર દંડ નાખવાની કે નાણાના રૂપમાં બીજી શિક્ષા કરવાની અથવા લાયસન્સ માટેની ફી કે બજાવેલી સેવા માટેની ફી માગવાની કે આપવાની જોગવાઇ કરતો હોય તેટલા જ કારણે અથવા સ્થાનિક હેતુઓ માટે કોઇ સ્થાનિક સત્તામંડળ કે મંડળે કોઇ કર નાખવાની, નાબૂદ કરવાની, માફ કરવાની, તેમાં ફેરફાર કરવાની અથવા તેનું નિયમન કરવાની તે જોગવાઇ કરતો હોય તેટલા જ કારણે તે ઉપર જણાવેલી કોઇ બાબતની જોગવાઇ કરે છે, એમ ગણાશે નહિ.

(૩) અધિનિયમિત કરીને જેને અમલમાં લાવવાથી રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી ખર્ચ કરવાનું થતું હોય તેવું વિધેયક રાજ્યપાલે તે ઉપર વિચાર કરવા માટે તે ગૃહને ભલામણ કરી ન હોય, તો રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઇ ગૃહથી પસાર કરી શકાશે નહિ.

સામાન્ય કાર્યરીતિ

કાર્યરીતિના નિયમો.

[૧]**૨૦૮.** (૧) રાજ્યના વિધાનમંડળનું કોઇ ગૃહ આ સંવિધાનની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, પોતાની કાર્યરીતિ અને પોતાના કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા માટે નિયમો કરી શકશે.

(૨) ખંડ(૧) હેઠળ નિયમો કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની, તરત પહેલાં તત્સમાન પ્રાંતના વિધાનમંડળ અંગે જે કાર્યરીતિના નિયમો અને સ્થાયી હુકમો અમલમાં હોય તે, યથાપ્રસંગ, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા વિધાન પરિષદના સભાપતિ તેમાં જે સુધારાવધારા અને અનુકૂળ ફેરફારો કરે તેને અધીન રહીને, રાજ્યના વિધાન મંડળ સંબંધમાં અમલી થશે.

(૩) વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યમાં વિધાનસભાના અધ્યક્ષ તથા વિધાન પરિષદના સભાપતિ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, રાજ્યપાલ બે ગૃહો વચ્ચેના વ્યવહારો અંગેની કાર્યરીતિને લગતા નિયમો કરી શકશે.

રાજ્યના વિધાનમંડળમાં નાણાકીય કામકાજ અંગેની કાર્યરીતિનું કાયદાથી નિયમન.

[૧]**૨૦૯.** નાણાકીય કામકાજ સમયસર પૂરૂં કરવાના હેતુ માટે નાણાકીય બાબતના અથવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નાણાના વિનિયોગ માટેના કોઇ વિધેયક સંબંધમાં રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા ગૃહોની કાર્યરીતિ અને તેના કાર્યસંચાલનનું કાયદાથી રાજ્યનું વિધાનમંડળ નિયમન કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા કાયદાની કોઇ જોગવાઇ રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહે અથવા બેમાંથી કોઇ ગૃહે અનુચ્છેદ ૨૦૮ના ખંડ(૧) હેઠળ કરેલા નિયમ સાથે અથવા તે અનુચ્છેદના ખંડ(૨) હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળ સંબંધમાં અમલી કોઇ નિયમ કે સ્થાયી હુકમ સાથે અસંગત હોય તો તેટલે અંશે તેવી જોગવાઇ પ્રવર્તશે.

વિધાનમંડળમાં વાપરવાની ભાષા.

[૧]**૨૧૦.** (૧) ભાગ ૧૭માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, પણ અનુચ્છેદ ૩૪૮ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્યના વિધાનમંડળનું કામકાજ રાજ્યની રાજભાષા કે ભાષાઓમાં અથવા હિન્દી કે અંગ્રેજીમાં ચલાવવામાં આવશેઃ

પરંતુ જે સભ્ય પોતાને સંબોધવાનું હોય, તે ઉપર જણાવેલી કોઈપણ ભાષામાં બરાબર વ્યક્ત કરી શક્તા ન હોય તેમને, યથાપ્રસંગ, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા તે તરીકે કાર્ય કરનાર વ્યક્તિ, તેની માતૃભાષામાં ગૃહને સંબોધવાની પરવાનગી આપી શકશે

(૨) રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે તો, આ સંવિધાનના આરંભથી પંદર વર્ષની મુદત પુરી થયા પછી આ અનુચ્છેદમાંથી ''કે અંગ્રેજીમાં'' એ શબ્દો કમી કરવામાં આવ્યા હોય તેમ તે અમલી થશે :

[૨][પરંતુ [૩][હિમાચલ પ્રદેશ, મણિપુર, મેઘાલય અને ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળોના] સંબંધમા આ ખંડ, તેમાં આવતા ''પંદર વર્ષ'' એ શબ્દોને સ્થાને ''પચ્ચીસ વર્ષ'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોત તેમ અમલી થશે] :

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૦૮, ૨૦૯ અને ૨૧૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ના ૫૩મા)ની કલમ૪૬(ક) થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.(તારીખ ૨૫-૧-૧૯૭૧થી અમલી)

૩. ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનઃરચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ૭૧(ક)થી પરંતુકમાં ''હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય વિધાન મંડળ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી).

[૧][વધુમાં [૨][અરૂણાચલ પ્રદેશ, ગોવા અને મિઝોરમ] [૩][રાજ્યોનાં વિધાનમંડળોના] સંબંધમાં, આ ખંડ, તેમાં આવતાં ''પંદર વર્ષ'' એ શબ્દોને સ્થાને ''ચાળીસ વર્ષ'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય તેમ અમલી થશે].

[૪]**૨૧૧** ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયધીશની પોતાની ફરજો બજાવતી વેળાની વર્તણૂક અંગે રાજ્યના વિધાનમંડળમાં કોઈ ચર્ચા થઈ શકશે નહિ. **વિધાનમંડળમાં ચર્ચા વિચારણા ઉપર નિયંત્રણ.**

[૪]**૨૧૨** (૧) કાર્યરીતિની કહેવાતી અનિયમસરતાને કારણે રાજ્યના વિધાનમંડળની કોઈ કાર્યવાહીની કાયદેસરતા સામે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ. **વિધાનમંડળની કાર્યવાહી અંગે ન્યાયાલયો તપાસ કરી શકશે નહિ.**

(૨) રાજ્યના વિધાનમંડળમાં કાર્યરીતિનું અથવા કામકાજના સંચાલનનું નિયમન કરવા માટે અથવા વ્યવસ્થા જાળવવા માટે, આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળના જે કોઈ અધિકારી કે સભ્યમાં સત્તા નિહિત થઈ હોય તે અધિકારી કે તે સભ્ય તે સત્તા વાપરે ત્યારે કોઈ ન્યાયાલયની હકૂમતને અધીન રહેશે નહિ.

પ્રકરણ ૪

રાજ્યપાલની ધારાકીય સત્તા

[૪]**૨૧૩**. (૧) રાજ્યની વિધાનસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે અથવા જ્યાં રાજ્યમાં વિધાન પરિષદ હોય ત્યાં વિધાનમંડળનાં બંને ગૃહોનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે, કોઈ પણ સમયે રાજ્ય પાલને એવી ખાતરી થાય કે તાત્કાલિક પગલાં લેવાનું પોતાને માટે જરૂરી બનાવે એવા સંજોગો પ્રવર્તે છે, તો તેઓ એ સંજોગોમાં પોતાને આવશ્યક જણાય તેવા વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરી શકશે : **વિધાનમંડળની બેઠકો ચાલુ ન હોય ત્યારે વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરવાની રાજ્યપાલની સત્તા.**

પરંતુ જો-

(ક) એ જ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરતા વિધેયકને વિધાનમંડળમાં રજૂ કરવા માટે આ સંવિધાન હેઠળ રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વમંજૂરી આવશ્યક હોત; અથવા

(ખ) એ જ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરતા વિધેયકને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવું રાજ્યપાલે જરૂરી ગણ્યું હોત; અથવા

(ગ) એ જ જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરતો રાજ્યના વિધાનમંડળનો અધિનિયમ, રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રખાયા પછી તેને, રાષ્ટ્રપતિની અનુમતિ મળી ન હોત તો, આ સંવિધાન હેઠળ બિનકાયદેસર બનત,

તો રાષ્ટ્રપતિની સૂચના સિવાય, એવો કોઈ વટહુકમ રાજ્યપાલ પ્રસિદ્ધ કરી શકશે નહિ.

(૨) આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રસિદ્ધ થયેલા કોઈ વટહુકમને રાજ્યપાલે અનુમતિ આપી હોય તેવા જ રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમ જેટલો જ પ્રભાવ અને અમલ રહેશે, પણ એવો દરેક વટહુકમ,-

(ક) રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ અથવા જે રાજ્યમાં વિધાન પરિષદ હોય ત્યાં બન્ને ગૃહો સમક્ષ મૂકવો જોઈશે અને વિધાનમંડળ ફરી મળે ત્યારથી છ અઠવાડિયાં પૂરા થયે અથવા તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં વિધાનસભા તેને અનુમતિ નહિ આપતો ઠરાવ પસાર કરે અને વિધાન પરિષદ હોય તો, એ ઠરાવને તે સંમતિ આપે તો, યથાપ્રસંગ, ઠરાવ પસાર થયે અથવા તે ઠરાવને પરિષદની સંમતિ મળ્યે તે અમલમાં રહેશે નહિ; અને

(ખ) રાજ્યપાલ કોઈ પણ સમયે તેને પાછો ખેંચી શકશે.

---

૧. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા) ની કલમ ૩૯થી આ પંરતુક દાખલ કરેલ છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી).

૨. અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૬૯મા) ની કલમ ૪૨થી ''મિઝોરમ રાજ્ય વિધાન મંડળ'' એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭ થી અમલી).

૩. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા) ની કલમ ૬૩થી ''અરૂણાચલ પ્રદેશ અને મિઝોરમ'' એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી).

૪. અનુચ્છેદ ૨૧૧, ૨૧૨, અને ૨૧૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ.-વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યના વિધાનમંડળનાં ગૃહોને જુદી જુદી તારીખોએ ફરી મળવા માટે બોલાવવામાં આવે તો, આ ખંડના હેતુઓ માટે છ અઠવાડિયાની મુદતની ગણતરી તે તારીખોમાંથી જે મોડી હોય તે તારીખથી કરવામાં આવશે.

(૩) આ અનુચ્છેદ હેઠળ કોઈ વટહુકમથી કરેલી કોઇ જોગવાઇ જે રાજ્યપાલની અનુમતિ પામેલા રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમમાં અધિનિયમિત કરવામાં આવી હોત, તો કાયદેસર ગણાત નહિ, તો તેવી જોગવાઈ તેટલે અંશે રદબાતલ થશે :

પરંતુ સંસદના કોઈ અધિનિયમથી અથવા સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી બાબત અંગેના વિદ્યમાન કાયદાથી વિરુદ્ધ હોય તેવી રાજ્યના વિધાન મંડળના અધિનિયમની અસર સંબંધી આ સંવિધાનની જોગવાઈઓના હેતુઓ માટે રાષ્ટ્રપતિની સુચનાને અનુસરીને આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરેલો વટહુકમ, રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખેલો અને તેમની અનુમતિ પામેલો રાજ્યના વિધાનમંડળનો અધિનિયમ ગણાશે.

[૧] * * * * * * * * *

પ્રકરણ ૫

રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયો

રાજ્યો માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયો.

[૨] **૨૧૪** [૩] * * * દરેક રાજ્ય માટે એક ઉચ્ચ ન્યાયાલય રહેશે.

[૪] * * * * * * * * *

ઉચ્ચ ન્યાયાલય રેકર્ડ ન્યાયાલય રહેશે.

[૨] **૨૧૫.** દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય રેકર્ડ ન્યાયાલય રહેશે અને તેને પોતાના તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિત એવા ન્યાયાલયની તમામ સત્તા રહેશે.

ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની રચના.

[૨] **૨૧૬.** દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય એક મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનું અને રાષ્ટ્રપતિ વખોતવખત નીમવા જરૂરી ગણે એવા બીજા ન્યાયાધીશોનું બનશે.

[૫] * * * * * * * * *

ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની નિમણૂક અને તેના હોદ્દાની શરતો.

[૨]**૨૧૭.** (૧) ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે, રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે અને મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના બીજા ન્યાયાધીશની નિમણૂકની બાબતમાં, તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ પોતાના સહી સિક્કાવાળા આદેશપત્રથી ઉચ્ચ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને નીમશે અને તે [૬][વધારાના અથવા કાર્યકારી ન્યાયાધીશ હોય, તો અનુચ્છેદ ૨૨૪માં કરેલી જોગવાઇ પ્રમાણે અને તે સિવાયના દાખલામાં, તે [૭][બાસઠ વર્ષની] ઉંમરના ન થાય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવી શકશે :]

પરંતુ-

---

૧. સંવિધાન (આડત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૩થી ખંડ (૪) (ભૂતલક્ષી તારીખથી) દાખલ કર્યો હતો અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૭થી ખંડ (૪) કાઢી નાંખ્યો છે, (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી).
૨. અનુચ્છેદ ૨૧૪, ૨૧૫, ૨૧૬ અને ૨૧૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયન, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''(૧)'' એ કૌંસ અને આંકડો કમી કર્યા છે.
૪. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિ થી ખંડો (૨) અને (૩) કમી કર્યા છે.
૫. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૧ થી આ પરંતુક કમી કર્યો છે.
૬. એજનની કલમ ૧૨થી ''સાઠ વર્ષની ઉંમરના ન થાય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.
૭. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૪થી ''સાઠ વર્ષની'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

(ક) કોઇ ન્યાયાધીશ, રાષ્ટ્રપતિને સંબોધીને પોતાની સહીવાળા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા માટેની અનુચ્છેદ ૧૨૫ના ખંડ(૪)ની જોગવાઇ મુજબ રાષ્ટ્રપતિ કોઇ પણ ન્યાયાધીશને તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકશે;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિએ કોઇ ન્યાયાધીશને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નીમવાથી અથવા રાષ્ટ્રપતિએ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના બીજા કોઇ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં તેમની બદલી કરવાથી તેમનો હોદ્દો ખાલી પડશે.

(૨) કોઇ વ્યક્તિ, ભારતની નાગરિક ન હોય, અને-

(ક) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી તેણે ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો ન હોય; અથવા

(ખ) તે [૧]* * ઉચ્ચ ન્યાયાલય અથવા એક પછી એક એવા બે કે વધુ ન્યાયાલયોની ઓછામાં ઓછાં દસ વર્ષ સુધી એડવોકેટ તરીકે રહી ન હોય; [૨]* * * *

[૨]* * * * * * * * * *

તો ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નીમાવા માટે તે લાયક ગણાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ.-આ ખંડના હેતુ માટે,-

[૩] [(ક) જે મુદત દરમ્યાન કોઇ વ્યક્તિએ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તે મુદતની ગણતરી કરતી વખતે, જે મુદત દરમિયાન તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયની એડવોકેટ થઇ હોય અથવા ટ્રિબ્યુનલના સભ્યનો હોદ્દો અથવા કાયદાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન જરૂરી હોય તેવી સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળની કોઇ જગા તેણે ધરાવી હોય તેવો ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યા પછીની કોઇપણ મુદતનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.]

[૩] [(કક)] કોઇ વ્યક્તિની ઉચ્ચ ન્યાયાલયના એડવોકેટ તરીકે રહ્યાની મુદતની ગણતરી કરતી વખતે, તે વ્યક્તિએ એડવોકેટ થયા પછી [૪][કોઇ ન્યાયિક હોદ્દો અથવા ટ્રિબ્યુનલના સભ્યનો હોદ્દો અથવા કાયદાનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન જેમાં જરૂરી હોય તેવી સંઘ અથવા રાજ્યની કોઇ જગા ધરાવ્યાની] કોઇપણ મુદતનો સમાવેશ કરવામાં આવશે;

(ખ) કોઇ વ્યક્તિની ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં તેણે ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યાની અથવા તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના એડવોકેટ તરીકે રહ્યાની મુદતની ગણતરી કરતી વખતે, સન ૧૯૪૭ના ઓગષ્ટ મહિનાની ૧૫મી તારીખ પહેલાં ‘‘હિન્દ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫માં’’ વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેના ભારતમાં આવેલા વિસ્તારમાં, યથાપ્રસંગ, તેણે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યાની મુદતનો અથવા એવા કોઇ વિસ્તારમાં કોઇ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના એડવોકેટ તરીકે રહ્યાની મુદતનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

[૫][(૩) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયધીશની ઉંમર સંબંધી કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો રાષ્ટ્રપતિ, ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કરશે અને રાષ્ટ્રપતિનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.]

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયન, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ‘‘પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યની’’ એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩૬થી ‘‘અથવા’’ એ શબ્દ અને ખંડ (ગ) દાખલ કર્યા હતા (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭ થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૮થી, કાઢી નાખ્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯ થી અમલી).

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૭૮ની કલમ૨૮(ગ)થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે તથા ખંડ(ક) ને ‘‘(કક)’’ તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯ થી અમલી).

૪. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩૬(ગ)થી ‘‘કોઇ ન્યાયિક હોદ્દો ધરાવ્યાની’’ એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭ થી અમલી).

૫. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૪થી આ ખંડ (પાછલી તારીખથી) દાખલ કર્યો છે.

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અંગેની અમુક જોગવાઈઓ ઉચ્ચ ન્યાયાલયોને લાગુ પાડવા બાબત.

૨૧૮. અનુચ્છેદ ૧૨૪ના ખંડો (૪) અને (૫)ની જોગવાઈઓ, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના સંબંધમાં જેમ લાગુ પડે છે તેમ, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ઉલ્લેખોને બદલે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઉલ્લેખો મૂકીને, ઉચ્ચ ન્યાયાલયને લાગુ પડશે.

ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા.

[૧]**૨૧૯.** [૨] * * * ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયેલી દરેક વ્યક્તિએ પોતે હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં રાજ્યના રાજ્યપાલ અથવા તેમણે તે અર્થે નીમેલી કોઈ વ્યક્તિ સમક્ષ ત્રીજી અનુસૂચિમાં આ હેતુ માટે આપેલા નમૂના અનુસાર શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞા લેવી જોઈશે અને તે પર સહી કરવી જોઈશે.

કાયમી ન્યાયાધીશ થયા પછી વકીલાત કરવા ઉપર નિયંત્રણ.

[૩][**૨૨૦.** આ સંવિધાનના [૪]આરંભ પછી, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કાયમી ન્યાયાધીશ તરીકેનો હોદ્દો ધરાવી ચૂકેલી કોઈપણ વ્યક્તિ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને બીજા ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સિવાય ભારતના કોઈ ન્યાયાલય અથવા કોઈ સત્તાધિકારી સમક્ષ વકીલાત કે કામકાજ કરી શકશે નહિ

સ્પષ્ટીકરણ.-આ અનુચ્છેદમાં 'ઉચ્ચ ન્યાયાલય' એ શબ્દપ્રયોગમાં સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ના [૫]આરંભ પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવા (પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા) રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો સમાવેશ થતો નથી.]

ન્યાયાધીશના પગાર વગેરે.

[૧]**૨૨૧.** [૬][(૧) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને સંસદે કરેલા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તેવા પગાર અને તે અર્થે જોગવાઈ કરે તેવી રીતે કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા હોય તેવા પગાર આપવામાં આવશે.]

(૨) દરેક ન્યાયાધીશને સંસદે કરેલા કાયદાથી કે તે હેઠળ વખતોવખત નક્કી કરવામાં આવે તેવા ભથ્થાં અને ગેરહાજરીની રજા અને પેન્શન અંગેના તેવા હકો મળશે અને તે રીતે નક્કી કરવામાં આવે નહિ ત્યાં સુધી, બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં ભથ્થાં અને હકો મળશે :

પરંતુ ન્યાયાધીશનાં ભથ્થાં કે ગેરહાજરીની રજા અથવા પેન્શન અંગેના તેમના હકોમાં તેમની નિમણૂંક પછી, તેમને ગેરલાભ થાય તેવી રીતે ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી બીજા ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં ન્યાયાધીશની બદલી.

[૭]**૨૨૨.** (૧) ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, રાષ્ટ્રપતિ, કોઈ ન્યાયાધીશની એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી [૮] * * * બીજા કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી કરી શકશે.

[૯][(૨) કોઈ ન્યાયાધીશની એ રીતે બદલી કરવામાં આવી હોય કે આવે, ત્યારે સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ના આરંભ પછી, તેઓ બીજા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયધીશ તરીકે કામ કરે તે મુદત દરમિયાન પોતાના પગાર ઉપરાંત વધારામાં કાયદાથી સંસદ નક્કી કરે તે વળતર ભથ્થું મેળવવા અને એ રીતે ઠરાવાય નહિ ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નક્કી કરે તે વળતર-ભથ્થું મેળવવા તેઓ હકદાર રહેશે.]

કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની નિમણૂક.

[૧]**૨૨૩.** ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો હોદ્દો ખાલી હોય ત્યારે અથવા એવા કોઈ મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિની ગેરહાજરીને કારણે કે બીજા કારણે પોતાના હોદ્દાની ફરજો અદા ન કરી શકે, ત્યારે ન્યાયાલયના બીજા ન્યાયાધીશોમાંથી રાષ્ટ્રપતિ આ હેતુ માટે નીમે તે ન્યાયાધીશ તે હોદ્દાની ફરજો અદા કરશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૧૯, ૨૨૧ અને ૨૨૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''કોઈ રાજ્યમાંના'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. એજનની કલમ ૧૩થી અસલ અનુચ્છેદ ૨૨૦ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૪. જમ્મું અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં સંવિધાનના આરંભના ઉલ્લેખોનો અર્થ સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડવા બાબત) સુધારા હુકમ, ૧૯૬૦ના આરંભના ઉલ્લેખો તરીકે કરવો.

૫. તારીખ ૧લી નવેમ્બર, ૧૯૫૬.

૬. સંવિધાન (ચોપ્પનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૩થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૭. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૨૨૨માં, ખંડ (૧) પછી, નીચેનો નવો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે :
''(૧-ક) જમ્મુ અને કાશ્મીરના ઉચ્ચ ન્યાયલયમાંથી અથવા તે ઉચ્ચ ન્યાયલયમાં કરેલી એવી દરેક બદલી, રાજ્યપાલ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી કરવામાં આવશે''.

૮. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૪થી ''ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૯. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ ની કલમ ૫થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. અસલ ખંડ (૨) સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૪ થી કમી કર્યો હતો.

[૧][[૨]**૨૨૪.** (૧) કોઇ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કામકાજમાં થોડા સમય પૂરતો વધારો થવાના અથવા તેમાં કામ ચડી ગયાના કારણે રાષ્ટ્રપતિને એમ લાગે કે તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોની સંખ્યા તે સમય પૂરતી વધારવી જોઇએ, તો યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિઓને રાષ્ટ્રપતિ પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તેવી વધુમાં વધુ બે વર્ષ સુધીની મુદત માટે તે ન્યાયાલયના વધારાના ન્યાયયાધીશ તરીકે નીમી શકશે. **વધારાના અને કાર્યકારી ન્યાયાધીશોની નિમણૂક.**

(૨) મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના કોઇ ન્યાયાધીશ ગેરહાજર હોવાને અથવા બીજા કોઇ કારણે પોતાના હોદ્દાની ફરજો અદા ન કરી શકે અથવા તેમની હંગામી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે નિમણૂક કરવામાં આવે ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિ, કાયમી ન્યાધીશ પોતાની ફરજ ઉપર હાજર ન થાય ત્યાં સુધી યોગ્ય લાયકાત ધરાવતી વ્યક્તિને તે ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે કાર્ય કરવા માટે નીમી શકશે.

(૩) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના વધારાના અથવા કાર્યકારી ન્યાયાધીશ તરીકે નીમાયેલી કોઇ વ્યક્તિ [૩][બાસઠ વર્ષની] ઉંમર થયા પછી હોદ્દો ધરાવી શકશે નહિ.]

[૨][[૪][**૨૨૪.ક** આ પ્રકરણમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કોઇ રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કોઇપણ સમયે, રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વસંમતિ લઇને ન્યાયાલયના અથવા બીજા કોઇ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશનો હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તેવી કોઇ વ્યક્તિને તે રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવાની અને કાર્ય કરવાની વિનંતી કરી શકશે અને તે રીતે જેને વિનંતી કરવામાં આવી હોય તેવી દરેક વ્યક્તિને તે એ રીતે બેસીને કાર્ય કરતી હોય ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નક્કી કરે તેવાં ભથ્થાંનો હક રહેશે. તેમ જ તેમને તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશની તમામ હકૂમત, સત્તા અને વિશેષાધિકારો રહેશે, પણ બીજી રીતે તે એ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ છે એમ ગણાશે નહિઃ **ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની બેઠકમાં નિવૃત્ત ન્યાયાધીશોની નિમણૂક.**

પરંતુ ઉપર જણાવ્યા મુજબની વ્યક્તિ તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ તરીકે બેસવા અને કાર્ય કરવા સંમત ન થાય, તો તેમને આ અનુચ્છેદમાંના કોઇપણ મજકૂરથી તેમ કરવાનું ફરજરૂપ છે એમ ગણાશે નહિ.]

[૨]**૨૨૫.** આ સંવિધાનની જોગવાઇઓને અને આ સંવિધાનની સમુચિત વિધાનમંડળને અપાયેલી સત્તાની રૂએ તે વિધાનમંડળે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, કોઇ વિદ્યમાન ઉચ્ચ ન્યાયાલયની હકૂમત અને તેમાં ચાલતો કાયદો અને તે ન્યાયાલયમાં ન્યાયના વહીવટના સંબંધમાં તેના ન્યાયાધીશોની પોતપોતાની સત્તા, જેમાં ન્યાયાલયના નિયમો કરવાની અને ન્યાયાલયની અને એકલા અથવા વિભાગીય ન્યાયાલયોમાં બેસતા તેના સભ્યોની બેઠકોનું નિયમન કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થાય છે, તે આ સંવિધાનના આરંભના તરત પહેલાં હતાં તેવાં જ રહેશેઃ **વિદ્યમાન ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની હકૂમત.**

[૫][પરંતુ મહેસૂલ સંબંધી અથવા તેની વસૂલાત અંગે ફરમાવેલા કે કરેલા કોઇ કાર્યને લગતી કોઇ બાબત સંબંધી કોઇપણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની મૂળ હકૂમત વાપરવાનું આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જે મર્યાદાને અધીન હતું તે મર્યાદા એવી હકૂમત વાપરવાને હવે પછી લાગુ પડશે નહિ.]

[૬][**૨૨૬.** (૧) અનુચ્છેદ ૩૨માંગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં [૭] * * * * દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયને જેના સંબંધમાં તે હકૂમત વાપરતું હોય તે સમગ્ર રાજ્ય ક્ષેત્રમાં [૮][ભાગ ૩થી અપાયેલ હકો પૈકી કોઇ હકના અમલ માટે અને બીજા કોઇપણ હેતુ માટે તે રાજ્યક્ષેત્રની અંદરની કોઇપણ વ્યક્તિ અથવા સત્તામંડળ ઉપર તેમજ યોગ્ય દાખલાઓમાં કોઇ સરકાર ઉપર પણ આદેશો, હુકમો અથવા જેમાં બંદી પ્રત્યક્ષીકરણ (હેબિયસ કોરપસ), પરમાદેશ(મેન્ડેમસ), પ્રતિષેધ(પ્રોહિબિશન), અધિકાર-પૃચ્છા (ક્વો વોરંટો) ઉત્પ્રેષણ(સર્શિયોરરી) પ્રકારની રિટોનો] સમાવેશ થાય છે, એવી રિટો અથવા તેમાની કોઇ રિટ કાઢવાની સત્તા રહેશે. **અમુક રિટ કાઢવાની ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની સત્તા.**

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૫થી અસલ અનુચ્છેદ ૨૨૪ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૨. અનુચ્છેદ ૨૨૪, ૨૨૪-ક અને ૨૨૫ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩. વિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૬થી ''સાઠ વર્ષની''એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૪. એજનની કલમ ૭થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૫. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૨૯થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે.(તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી), મૂળ પરંતુક સંવિધાન(બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩૭થી કાઢી નાખ્યા હતો..(તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી)

૬. સંવિધાન(બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩૮થી અસલ અનુચ્છેદ ૨૨૬ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે. (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી).

૭. સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૭થી ''પરંતુ અનુચ્છેદ ૧૩૧-ક અને અનુચ્છેદ ૨૨૬-કની જોગવાઇઓને અધીન રહીને''એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષરો કાઢી નાખ્યા છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮થી અમલી)

૮. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૦(ક)થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૮-૧૯૭૯ થી અમલી).

(૨) કોઈ સરકાર, સત્તામંડળ અથવા વ્યક્તિ ઉપર આદેશો, હુકમો અથવા રિટ કાઢવા માટે ખંડ (૧)થી અપાયેલી સત્તા, તે સરકાર અથવા સત્તામંડળનું મથક અથવા તે વ્યક્તિનું નિવાસસ્થાન તે પ્રદેશમાં આવેલું ન હોય તે છતાં, જેમાં એવી સત્તા વાપરવા માટે દાવાનું પુરૂં અથવા આંશિક કારણ ઉપસ્થિત થાય તે રાજ્યક્ષેત્રોના સંબંધમાં એવી સત્તા વાપરવા માટે હકૂમત વાપરતું ઉચ્ચ ન્યાયાલય પણ વાપરી શકશે.

[૧][(૩) ખંડ (૧) હેઠળ અરજી ઉપર અથવા તેને લગતી કોઈ કાર્યવાહીમાં (મનાઈ હુકમ કરીને અથવા સ્ટેથી અથવા બીજી કોઈ રીતે) કોઈ વચગાળાનો હુકમ જેની વિરુદ્ધ કરવામાં આવ્યો હોય તે પક્ષકાર-

(ક) એવા વચગાળાના હુકમ માટેની વિનંતીના સમર્થનમાં એવી અરજીની અને તમામ દસ્તાવેજોની નકલો, તેવા પક્ષકારને આપ્યા વિના; અને

(ખ) એવા પક્ષકારને જે કાંઈ કહેવું હોય તે કહી સંભળાવવાની તક આપ્યા વિના,

એવો હુકમ ઉઠાવી લેવા માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયને અરજી કરે અને તે અરજીની એક નકલ જેની તરફેણમાં હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તે પક્ષકારને અથવા તે પક્ષકારના વકીલને પૂરી પાડે, ત્યારે ઉચ્ચ ન્યાયાલય તે મળે તે તારીખ અથવા એવી અરજીની નકલ તેવી રીતે આપ્યાની તારીખ, એ બેમાંથી જે મોડી હોય તે તારીખથી બે અઠવાડિયાની મુદતની અંદર અથવા તે મુદતના છેલ્લા દિવસે ઉચ્ચ ન્યાયાલય બંધ હોય તો ત્યારપછી આવતા બીજા જ દિવસે ઉચ્ચ ન્યાયાલય ખુલ્લું હોય તે દિવસ પૂરો થતાં પહેલાં અરજીઓનો નિકાલ કરશે; અને અરજીનો તેવી રીતે નિકાલ કરવામાં આવ્યો ન હોય તો વચગાળાનો હુકમ, યથાપ્રસંગ, તે મુદત પૂરી થતાં અથવા બીજો દિવસર પૂરો થયે ઉઠાવી લીધેલો ગણાશે.]

[૨][(૪)] આ અનુચ્છેદથી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયને અપાયેલી સત્તાથી, અનુચ્છેદ ૩૨ના ખંડ (૨) થી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપાયેલી સત્તામાં ઘટાડો થશે નહિ.]

૨૨૬-ક. [કેન્દ્ર કાયદાની સંવૈધાનિક કાયદેસરતા, અનુચ્છેદ ૨૨૬ હેઠળની કાર્યવાહીમાં વિચારણામાં ન લેવા બાબત.] સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૮(૧) થી આ અનુચ્છેદ ૨૬ કર્યો છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮થી અમલી.).

તમામ ન્યાયાલયો ઉપર દેખરેખ રાખવાની ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સત્તા.

[૩]**૨૨૭.** [૪][(૧) જેના સંબંધમાં પોતે હકૂમત વાપરતું હોય તે સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાંનાં તમામ ન્યાયાલયો અને ટ્રિબ્યુનલો ઉપર દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયની દેખરેખ રહેશે.]

(૨) પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા સિવાય, ઉચ્ચ ન્યાયાલય-

(ક) એવા ન્યાયાલય પાસેથી પત્રકો મંગાવી શકશે;

(ખ) એવા ન્યાયાલયની કાર્યપ્રણાલી અને કાર્યવાહીનું નિયમન કરવા માટે સામાન્ય નિયમો કરી તે બહાર પાડી શકશે અને નમૂનાઓ ઠરાવી શકશે; અને

(ગ) એવા કોઈ ન્યાયાલયોના અધિકારીઓએ કેવા નમૂના પ્રમાણે ચોપડા, નોંધો અને હિસાબો રાખવાં તે ઠરાવી શકશે.

(૩) એવા ન્યાયાલયોના શેરીફને અને તમામ કારકુનો અને અધિકારીઓને તથા તેમાં વકીલાત કરતા એટર્ની, એડવોકેટ અને વકીલોને આપવાની ફીના કોઠા પણ ઉચ્ચ ન્યાયાલય નક્કી કરી શકશે :

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૦(ખ) થી ખંડો (૩), (૪), (૫) અને (૬) ને સ્થાને ખંડ (૩) દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૮-૧૯૭૯થી અમલી.)

૨. એજનની કલમ ૩૦(ગ) થી અસલ ખંડ (૭) ને ખંડ (૪) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે. (તારીખ ૧-૮-૧૯૭૯થી અમલી).

૩. અનુચ્છેદ ૨૨૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૪. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૦થી ખંડ (૧) ઉત્તરોત્તર બદલવામાં આવ્યો છે. (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૧ થી ઉપર પ્રમાણે વાંચવો. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી).

પરંતુ ખંડ (૨) અથવા ખંડ (૩) હેઠળ કરેલા નિયમો, ઠરાવેલા નમૂના અથવા નક્કી કરેલા કોઠા તે સમયે અમલમાં હોય એવા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઈ સાથે અસંગત હોવા જોઈશે નહિ અને તેને માટે અગાઉથી રાજ્યપાલની મંજૂરી મેળવવી જોઈશે.

(૪) સશસ્ત્ર દળો સંબંધી કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ રચાયેલા કોઈપણ ન્યાયાલય કે ટ્રિબ્યુનલ ઉપર દેખરેખ રાખવાની સત્તા અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ મજકૂરથી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયને આપવામાં આવી છે એમ ગણાશે નહિ.

[૧]* * * * *

ઉચ્ચ ન્યાયાલયને અમુક કેસો તબદીલ કરવા બાબત.

[૨]**૨૨૮.** ઉચ્ચ ન્યાયાલયને ખાતરી થાય કે, પોતાના તાબાના કોઈપણ ન્યાયાલયની વિચારણા હેઠળ હોય તેવા કેસમાં આ સંવિધાનના અર્થઘટન બાબત કાયદાનો કોઈ તાત્ત્વિક પ્રશ્ન સમાયો છે, જેનો નિર્ણય કરવાનું એ કેસના નિકાલ માટે જરૂરી છે તો [૩][તે એ કેસ પોતાની પાસે મંગાવી લેશે; અને

[૪]* * *]

(ક) પોતે તે કેસનો નિકાલ કરી શકશે, અથવા

(ખ) સદરહુ કાયદાના પ્રશ્નનો નિર્ણય કરી શકશે અને જે ન્યાયાલયમાંથી એ રીતે કેસ મંગાવી લેવામાં આવ્યો હોય તે ન્યાયાલયને તે પ્રશ્ન ઉપરના પોતાના ફેંસલાની નકલ સાથે કેસ પાછો મોકલી શકશે અને સદરહુ ન્યાયાલયે, તે મળ્યે, તેવા ફેંસલાને અનુરૂપ તે કેસનો નિકાલ કરવા માટે કાર્યવાહી કરવી જોઈશે.

[૫]**૨૨૮ ક.** [રાજ્ય કાયદાની સંવૈધાનિક કાયદેસરતાને લગતા પ્રશ્નોના નિકાલ કરવા અંગેની ખા, જોગવાઈઓ.] સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૧૦થી આ અનુચ્છેદ રદ કર્યો છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮થી અમલી.)

ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ અને તેનું ખર્ચ.

[૨]**૨૨૯.** (૧) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂકો તે ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા તેઓ આદેશ કરે તેવા તે ન્યાયાલયના બીજા ન્યાયાધીશ કે અધિકારી કરશેઃ

પરંતુ [૬]* * * રાજ્યના રાજ્યપાલ નિયમ દ્વારા ફરમાવી શકશે કે સદરહુ નિયમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે એવા દાખલાઓમાં ન્યાયાલય સાથે અગાઉથી જોડાયેલી ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિને રાજ્ય લોકસેવા આયોગ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા સિવાય, તે ન્યાયાલય સાથે સંબંધ ધરાવતા કોઈ હોદ્દા ઉપર નીમી શકાશે નહિ.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની સેવાની શરતો, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ અથવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ આ હેતુ માટે નિયમો કરવાને અધિકૃત કરેલા ન્યાયાલયના બીજા કોઈ ન્યાયાધીશ કે અધિકારીએ કરેલા નિયમોથી ઠરાવવામાં આવે તે રહેશે :

પરંતુ આ ખંડ હેઠળ કરાયેલા નિયમોને પગાર, ભથ્થાં, રજા કે પેન્શનો સાથે સંબંધ હોય તેટલે અંશે, તેમને [૬]* * * રાજ્યના રાજ્યપાલની અનુમતિની જરૂર રહેશે.

(૩) ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું વહીવટી ખર્ચ જેમાં તે ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓને, અથવા તેમના સંબંધી આપવાના તમામ પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શનોનો સમાવેશ થાય છે તે, રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે અને તે ન્યાયાલયે લીધેલી ફી કે બીજા કોઈ નાણાં તે ફંડના ભાગરૂપ બનશે.

---

૧. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૦થી ખંડ (૫) દાખલ કર્યો હતો. (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી) અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૧(ખ) થી ખંડ (૫) કાઢી નાખ્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી).

૨. અનુચ્છેદ ૨૨૮ અને ૨૨૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૧થી ''તે એ કેસ પોતાની પાસે મંગાવી લેશે અને'' એ શબ્દોને બદલે ''તે એ કેસ પોતાની પાસે મંગાવી લેશે અને અનુચ્છેદ૧૩૧-કની જોગવાઈઓને અધીન રહીને'' એ શબ્દો મૂક્યા છે.

૪. સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૯થી '' અનુચ્છેદ ૧૩૧-ક ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને'' એ મજકૂર કાઢી નાંખ્યો છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮થી અમલી.)

૫. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૨થી નવો અનુચ્છેદ ૨૨૮-ક દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી).

૬. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ-૨૯ અને અનુસૂચિથી ''તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું મુખ્ય મથક જે રાજ્યમાં હોય તે'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો સુધી ઉચ્ચ ન્યાયાલયોની હકૂમતની વ્યાપ્તિ.

[1][[2]**૨૩૦.** (૧) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની હકૂમત કોઈપણ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સુધી સંસદ કાયદાથી વિસ્તારી શકશે અથવા તેમાંથી તેને બાકાત રાખી શકશે.

(૨) રાજ્યનું ઉચ્ચ ન્યાયાલય સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સંબંધમાં હકૂમત વાપરતું હોય ત્યારે-

(ક) રાજ્યના વિધાનમંડળને તે હકૂમત વધારવા, તેનું નિયંત્રણ કરવા કે તેને નાબૂદ કરવાની સત્તા આપવામાં આવે છે, તેવો આ સંવિધાનના કોઈપણ મજકૂરનો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ; અને

(ખ) અનુચ્છેદ ૨૨૭માં રાજ્યપાલ અંગેનો ઉલ્લેખ, તે રાજ્યક્ષેત્રમાં તાબાના ન્યાયાલયો માટેના કોઈ નિયમો, નમૂના અથવા કોઠા સંબંધમાં, રાષ્ટ્રપતિ અંગેનો ઉલ્લેખ છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે.

બે કે વધુ રાજ્યો માટે એક જ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના.

[2]**૨૩૧.** (૧) આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કાયદાથી સંસદ બે કે વધુ રાજ્યો વચ્ચે અથવા બે કે વધુ રાજ્યો અને સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર વચ્ચે એક જ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની સ્થાપના કરી શકશે.

(૨) એવા કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલય સંબંધમાં-

(ક) અનુચ્છેદ ૨૧૭માં રાજ્યના રાજ્યપાલ અંગેનો ઉલ્લેખ, જે રાજ્યો સંબંધમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલય હકૂમત વાપરતું હોય તે તમામ રાજ્યોના રાજ્યપાલો અંગેનો ઉલ્લેખ છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે;

(ખ) અનુચ્છેદ ૨૨૭માં રાજ્યપાલ અંગેનો ઉલ્લેખ, તાબાનાં ન્યાયાલયો માટેના કોઈ નિયમો, નમૂના અથવા કોઠા સંબંધમાં, જે રાજ્યમાં તાબાનાં ન્યાયાલયો આવેલા હોય તે રાજ્યના રાજ્યપાલ અંગેનો ઉલ્લેખ છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે; અને

(ગ) અનુચ્છેદ ૨૧૯ અને ૨૨૯માં રાજ્ય અંગેના ઉલ્લેખો, જેમાં ઉચ્ચ ન્યાયાલયનું મુખ્ય મથક આવેલું હોય તે રાજ્ય અંગેના ઉલ્લેખો છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે :

પરંતુ જો આવું મુખ્યમથક સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાં હોય, તો અનુચ્છેદ ૨૧૯ અને ૨૨૯માં રાજ્યના રાજ્યપાલ, લોકસેવા આયોગ, વિધાનમંડળ અને એકત્રિત ફંડ અંગેના ઉલ્લેખો, અનુક્રમે રાષ્ટ્રપતિ સંઘ લોકસેવા આયોગ, સંસદ અને ભારતના એકત્રિત ફંડ અંગેના ઉલ્લેખો છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે.

૨૩૨. (રદ કર્યો છે.)]

પ્રકરણ ૬

તાબાના ન્યાયાલયો

જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક.

[2]**૨૩૩** (૧) કોઈ રાજ્યના જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે વ્યક્તિઓની નિમણૂકો અને તેમની જગા ઉપર નિયુક્તિ અને બઢતી તે રાજ્ય સંબંધમાં હકૂમત વાપરતા ઉચ્ચ ન્યાયાલય સાથે વિચાર વિનિમય કરીને રાજ્યના રાજ્યપાલ કરશે.

(૨) સંઘ અથવા રાજ્યની નોકરીમાં ન હોય એવી વ્યક્તિ, ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષ સુધી તે એડવોકેટ કે વકીલ રહી હોય અને તેની નિમણૂક માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલયે ભલામણ કરી હોય, તો જ જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાવાને પાત્ર ગણાશે.

અમુક જિલ્લા ન્યાયાધીશોની નિમણૂક અને તેઓએ આપેલા ફેંસલા, વગેરેને કાયદેસર ઠરાવવા બાબત.

[1][[2]**૨૩૩ક.** કોઇ ન્યાયાલયનો ફેંસલો, હુકમનામું અથવા હુકમ હોય તે છતાં,-

(ક) (૧) રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિની અથવા ઓછામાં ઓછા સાત વર્ષ સુધી એડવોકેટ અથવા વકીલ રહી હોય તેવી કોઇ વ્યક્તિની તે રાજ્યમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકેની કોઇ નિમણૂક; અને

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૩૦, ૨૩૧, ૨૩૩ અને ૨૩૩-ક જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૨થી અનુચ્છેદ ૨૩૩-ક દાખલ કર્યો છે.

(૨) જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે એવી કોઇ વ્યક્તિની જગા ઉપર નિયુક્તિ, બઢતી અથવા બદલી, સંવિધાન (વીસમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૬૬ના આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે અનુચ્છેદ ૨૩૩ અથવા અનુચ્છેદ ૨૩૫ની જોગવાઇઓ અનુસાર ન હોય તે રીતે કરેલી હોય તો, એવી નિમણૂક, સ્થળ નિયુક્તિ, બઢતી અથવા બદલી સદરહુ જોગવાઇઓ અનુસાર કરવામાં આવી ન હતી તે હકીકતને કારણે જ તે ગેરકાદેસર અથવા રદબાતલ બને છે અથવા તે ક્યારેક તેવી બની છે એમ ગણાશે નહિ;

(ખ) અનુચ્છેદ ૨૩૩ અથવા અનુચ્છેદ ૨૩૫ની જોગવાઇઓ અનુસાર ન હોય તે રીતે, કોઇ રાજ્યમાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાયેલી, તે જગ્યા ઉપર નિયુક્ત થયેલી, બઢતી પામેલી કે બદલી થયેલી કોઇ વ્યક્તિએ સંવિધાન (વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૬ના આરંભ પહેલાં તેણે વાપરેલી હકૂમત, આપેલો ફેંસલો, કરેલું હુકમનામું, કરેલી સજા અથવા હુકમ, અને તેની સમક્ષ લેવાયેલું બીજું પગલું કે થયેલી કાર્યવાહી, એવી નિમણૂક, સ્થળ નિયુક્તિ, બઢતી અથવા બદલી સદરહુ જોગવાઇઓ અનુસાર કરવામાં આવી ન હતી તે હકીકતને કારણે જ ગેરકાયદેસર અથવા અમાન્ય બને છે અથવા ક્યારેક તેવી બની હોય એમ ગણાશે નહિ.]

જિલ્લા ન્યાયાધીશો સિવાયની બીજી વ્યક્તિઓની ન્યાયિક સેવામાં ભરતી.

[૧]**૨૩૪.** રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં જિલ્લા ન્યાયાધીશ સિવાયની અન્ય વ્યક્તિઓની નિમણૂકો તે રાજ્યના રાજ્યપાલ, રાજ્ય લોકસેવા આયોગ સાથે અને તે રાજ્ય સંબંધમાં હકૂમત વાપરતા ઉચ્ચ ન્યાયાલય સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, તે વિષે પોતે કરેલા નિયમો અનુસાર કરશે.

તાબાના ન્યાયાલયો ઉપર નિયંત્રણ.

[૧]**૨૩૫.** રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાંની અને જિલ્લા ન્યાયાધીશ કરતાં ઊતરતા દરજ્જાની કોઇ જગા ધરાવનારી વ્યક્તિઓની તે જગા ઉપર નિયુક્તિ અને બઢતી અને તેમની રજાની મંજૂરી સહિત જિલ્લા ન્યાયાલયો અને તેના તાબાના ન્યાયાલયો ઉપરનું નિયંત્રણ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં નિહિત થશે, પણ એવી કોઇ વ્યક્તિનો તેની નોકરીની શરતોનું નિયમન કરતા કાયદા હેઠળ અપીલ કરવાનો હક હોય તે આથી લઇ લેવામાં આવે છે એવી અથવા એવા કાયદા હેઠળ ઠરાવેલી તેની નોકરીની શરતો અનુસાર નહિ, પણ બીજી રીતે તેની સાથે કામ લેવાનો અધિકાર ઉચ્ચ ન્યાયાલયને આપવામાં આવે છે તેવો આ અનુચ્છેદમાંના કોઇપણ મજકૂરનો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

અર્થઘટન.

[૧]**૨૩૬.** આ પ્રકરણમાં,-

(ક) ''જિલ્લા ન્યાયાધીશ'' એ શબ્દમાં સિટી સિવિલના ન્યાયાધીશ, વધારાના જિલ્લા ન્યાયાધીશ, સંયુક્ત જિલ્લા ન્યાયાધીશ, મદદનીશ જિલ્લા ન્યાયાધીશ, સ્મોલ કોઝ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયાધીશ, ચીફ પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટ, વધારાના ચીફ પ્રેસિડન્સી મેજિસ્ટ્રેટ, સેશન્સ ન્યાયાધીશ, વધારાના સેશન્સ ન્યાયાધીશ અને મદદનીશ સેશન્સ ન્યાયાધીશનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) ''ન્યાયિક સેવા'' એટલે જિલ્લા ન્યાયાધીશની જગા અને જિલ્લા ન્યાયાધીશ કરતાં ઊતરતા દરજ્જાની બીજી દીવાની ન્યાયિક જગ્યાઓ જેમનાથી પૂરવા ધાર્યું હોય તે વ્યક્તિઓની જ બનેલી સેવા.

મેજિસ્ટ્રેટોના અમુક વર્ગ અથવા વર્ગોને આ પ્રકરણની જોગવાઇઓ લાગુ પાડવા બાબત.

[૧]**૨૩૭.** રાજ્યપાલ જાહેરનામાથી ફરમાવી શકશે કે આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓ અને તે હેઠળ કરેલા નિયમો, જેમ રાજ્યની ન્યાયિક સેવામાં નીમેલી વ્યક્તિઓ સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેમ, રાજ્યના મેજિસ્ટ્રેટોના કોઇ વર્ગ અથવા વર્ગો સંબંધમાં આ અર્થે તે પોતે નક્કી કરે તે તારીખથી, તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે અપવાદો અને ફેરફારો સાથે લાગુ પડશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૩૪, ૨૩૫, ૨૩૬ અને ૨૩૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

ભાગ-૭ [પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખ ના રાજ્યો], સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યો છે.

[૧]ભાગ ૮

[૨][સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો]

સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોનો વહીવટ.

[૩][**૨૩૯.** (૧) સંસદ, કાયદાથી અન્યથા જોગવાઇ કરે તે સિવાય, રાષ્ટ્રપતિ દરેક સંઘ રાજ્યક્ષેત્રનો વહીવટ કરશે અને તેઓ પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા હોદ્દાથી પોતે નીમે તેવા વહીવટકર્તા દ્વારા પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલે અંશે કાર્યો કરશે.

(૨) ભાગ-૬માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ કોઇ રાજ્યના રાજ્યપાલને તે રાજ્યની લગોલગ આવેલા કોઇ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તા તરીકે નીમી શકશે અને તે રીતે નીમાયેલા રાજ્યપાલ, એવા વહીવટકર્તા તરીકેના પોતાના કાર્યો પોતાના મંત્રીમંડળથી સ્વતંત્ર રહીને બજાવશે.

અમુક સંઘ-રાજ્યક્ષેત્રો માટે સ્થાનિક વિધાનમંડળો અથવા મંત્રીમંડળ અથવા બંનેની રચના.

[૪][**૨૩૯. ક.** (૧) [૫][[૬][પુડુચેરી]ના સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર માટે,]

(ક) તે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય બજાવવા માટે ચૂંટાયેલા અથવા અંશતઃ નિયુક્ત થયેલા અને અંશતઃ ચૂંટાયેલા મંડળની, અથવા

(ખ) મંત્રીમંડળની,

અથવા બંનેની, સંસદ કાયદાથી રચના કરી શકશે અને એ દરેકની રચના, સત્તા અને કાર્યો તે કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવાં રહેશે.

(૨) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલો કોઇ કાયદો, તેમાં આ સંવિધાનમાં સુધારો કરતી અથવા સુધારાની અસરવાળી જોગવાઇ હોય તે છતાં, અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે તે કાયદો આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ.]

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ-૧૭થી અસલ શીર્ષક ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ગ માંના રાજ્યોને'' સ્થાને આ શીર્ષક મૂક્યું છે.

૩. એજનની કલમ ૧૭થી અસલ અનુચ્છેદ ૨૩૯ અને ૨૪૦ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયા છે.

૪. સંવિધાન (ચૌદમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમ ૪થી અનુચ્છેદ ૨૩૯-ક દાખલ કર્યો છે.

૫. ગોવા, દમણ અને દીવ પુર્નરચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૬૩થી અસલ મજકૂરને બદલે આ મજકૂર મૂકયો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૬. પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૪૪મા) ની કલમ ૪થી, '' પોંડિચેરી'' એ શબ્દને બદલે, આ શબ્દ મૂકયો છે. (૧-૧૦-૨૦૦૬થી અમલી.)

[૧][**૨૩૯ કક.** (૧) સંવિધાન (અગણોસીત્તેરમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૯૧ના આરંભની તારીખે, દિલ્હી રાજ્યક્ષેત્રને, દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર (જેનો આ ભાગમાં, '' રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે) કહેવામાં આવશે અને અનુચ્છેદ ૨૩૯ હેઠળ તે માટે નિમાયેલ વહીવટકર્તાને, ઉપ-રાજ્યપાલ કહેવામાં આવશે. **દિલ્હી અંગે ખાસ જોગવાઇઓ.**

(૨)(ક) રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર માટે એક વિધાનસભા રહેશે અને આવી વિધાનસભાની બેઠકો, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રમાંના પ્રાદેશિક મતવિસ્તારમાંથી, સીધી ચૂંટણી દ્વારા ચૂંટાયેલા સભ્યો વડે ભરવામાં આવશે.

(ખ) વિધાનસભામાં બેઠકોની કુલ સંખ્યા, અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અનામત રાખેલ બેઠકોની સંખ્યા, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રના પ્રાદેશિક મત વિસ્તારમાં વિભાજન (આવા વિભાજન માટેના આધાર સહિત), અને વિધાનસભાના કામકાજને લગતી તમામ અન્ય બાબતોનું નિયમન, સંસદે ઘડેલા કાયદાથી કરવામાં આવશે.

(ગ) રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભા અને તેના સભ્યોના સંબંધમાં અનુચ્છેદ ૩૨૪ થી ૩૨૭ અને ૩૨૯ની જોગવાઇઓ, અનુક્રમે રાજ્ય, રાજ્ય વિધાનસભા અને તેના સભ્યોના સંબંધમાં જે રીતે લાગુ પડે છે તે જ રીતે લાગુ પડશે; અને ''યોગ્ય વિધાનમંડળ''ને લગતો, અનુચ્છેદ ૩૨૬ થી ૩૨૯ માંનો કોઇ ઉલ્લેખ, એ સંસદના ઉલ્લેખ તરીકે ગણાશે.

(૩)(ક) આ સંવિધાનની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્ય-યાદીમાં અથવા સમવર્તી યાદીમાં જણાવેલી બાબતો પૈકી કોઇ બાબત, જેટલે સુધી આવી કોઇ બાબત, રાજ્ય યાદીની નોંધો ૧, ૨, અને ૧૮ અને જેટલે સુધી તે સદરહુ નોંધો ૧, ૨ અને ૧૮ સાથે સબંધ ધરાવે છે તેટલે સુધી તે યાદીની નોંધો ૬૪, ૬૫ અને ૬૬ સંબંધી બાબતો સિવાય, સંઘ રાજ્ય-ક્ષેત્રોને લાગુ પડતી હોય તેટલે સુધી, સમગ્ર રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર માટે અથવા તેના કોઇ ભાગ માટે કાયદા કરવાની વિધાનસભાને સત્તા રહેશે.

(ખ) પેટા-ખંડ (ક)માંના કોઇ મજકૂરથી, સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઇ ભાગ માટેની કોઇ બાબતના સંબંધમાં કાયદા કરવાની, આ સંવિધાન હેઠળની સંસદની સત્તામાં ઘટાડો થશે નહિ.

(ગ) કોઈપણ બાબતના સંબંધમાં વિધાનસભાએ કરેલા કોઈ કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ, તે બાબત સંબંધી સંસંદે કરેલા કોઈ કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ સાથે અસંગત હોય, પછી તે વિધાનસભાએ કરેલા કાયદાની પહેલાં કે પછી પસાર કરવામાં આવેલ હોય અથવા વિધાનસભાએ કરેલા કાયદા સિવાય અગાઉના કાયદાની પહેલાં કે પછી પસાર કરવામાં આવેલ હોય તો યથાપ્રસંગ, સંસદે કરેલો કાયદો અથવા તેવો અગાઉનો કાયદો પ્રવર્તશે અને વિધાનસભાએ કરેલ કાયદો, જેટલે સુધી તે અસંગત હોય તેટલે સુધી નિરર્થક ગણાશે :

પરંતુ વિધાનસભાએ કરેલ આવો કોઈ કાયદો રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય અને તેમની સંમતિ મળેલી હોય તો, એવો કાયદો રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રમાં પ્રવર્તશે :

વધુમાં, આ પેટા-ખંડના કોઈ મજકૂરથી, તેવી રીતે વિધાનસભાએ કરેલા કાયદામાં ઉમેરો કરતા, સુધારો કરતા, ફેરફાર કરતા અથવા રદ કરતા કોઈ કાયદા સહિત, તે બાબત સંબંધી કોઈપણ કાયદો, કોઈપણ સમયે અધિનિયમિત કરવા માટે સંસદને અટકાવવામાં આવે છે તેમ ગણાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (અગણોસીત્તેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૧ની કલમ ૨થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

(૪) ઉપ-રાજ્યપાલને, જેટલે સુધી તેમને કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ પોતાના સ્વવિવેકાનુસાર કાર્ય કરવું પડતું હોય તેટલે સુધી હોય તે સિવાય, જેના સંબંધમાં વિધાનસભાને કાયદો કરવાની સત્તા હોય તે સંબંધી બાબતોને લગતાં તેમનાં કાર્યોની રૂએ સહાય અને સલાહ આપવા માટે મુખ્યમંત્રીના વડપણ હેઠળ વિધાનસભામાંના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના દસ ટકા કરતાં વધુ ન હોય તેટલી સંખ્યાની બનેલી મંત્રી પરિષદ રહેશે :

પરંતુ કોઈપણ બાબત પરત્વે ઉપ-રાજ્યપાલ અને તેના મંત્રીઓ વચ્ચે અભિપ્રાયમાં ફેર હોય તેવા કિસ્સામાં ઉપ-રાજ્યપાલ નિર્ણયાર્થે રાષ્ટ્રપતિને લખી મોકલશે અને રાષ્ટ્રપતિએ તે ઉપર આપેલ નિર્ણય અનુસાર વર્તશે અને આવો નિર્ણય ન આવે ત્યાં સુધી જે પ્રસંગે કોઈ બાબત તેમના અભિપ્રાય પ્રમાણે એટલી બધી તાકીદની હોય કે તાત્કાલિક પગલાં લેવાનું તેમના માટે જરૂરી હોય તે પ્રસંગે, ઉપ-રાજ્યપાલ, સદરહુ બાબતમાં પોતાને યોગ્ય લાગે તેવું પગલું લે અથવા તેવા આદેશો આપે તો તે સક્ષમ ગણાશે.

(૫) મુખ્યમંત્રીને રાષ્ટ્રપતિ નીમશે અને અન્ય મંત્રીઓની નિમણૂક, મુખ્યમંત્રીની સલાહથી રાષ્ટ્રપતિ કરશે અને મંત્રીઓ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે.

(૬) મંત્રી પરિષદ, વિધાનસભાને સામૂહિક રીતે જવાબદાર રહેશે.

[૧][(૭) (ક)] સંસદ, પૂર્વવર્તી ખંડોમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓનો અમલ કરવા અથવા તેને પૂરક બનવા માટે અને તેને આનુષંગિક કે પારિણામિક હોય તેવી તમામ બાબતો માટે કાયદો કરીને જોગવાઈઓ કરી શકશે.

[૨][(ખ) ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલો કોઈ કાયદો, તેમાં આ સંવિધાનમાં સુધારો કરતી અથવા સુધારાની અસરવાળી જોગવાઈ હોય તે છતાં, અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે તે કાયદો આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ.]

(૮) અનુચ્છેદ ૨૩૯ખની જોગવાઈઓ, જેટલે સુધી તે અનુક્રમે [૩][પુડુચેરી]ના સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર, વહીવટકર્તા અને તેના વિધાનમંડળના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેટલે સુધી તે, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્ર, ઉપ-રાજ્યપાલ અને વિધાનસભાના સંબંધમાં લાગુ પડશે; અને ''અનુચ્છેદ ૨૩૯કના ખંડ (૧)'' સંબંધી તે અનુચ્છેદના કોઈ ઉલ્લેખને યથાપ્રસંગ, આ અનુચ્છેદ અથવા અનુચ્છેદ ૨૩૯કખના ઉલ્લેખ તરીકે ગણવામાં આવશે.

સંવૈધાનિક તંત્રની નિષ્ફળતા પ્રસંગે જોગવાઈ

૨૩૯ક.ખ. રાષ્ટ્રપતિને ઉપ-રાજ્યપાલનો અહેવાલ સંપન્ન થયેથી અથવા અન્યથા એમ ખાતરી થાય કે-

(ક) એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે કે જેમાં અનુચ્છેદ ૨૩૯ કકની અથવા તે અનુચ્છેદ અનુસાર કરેલ કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓ અનુસાર રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રનું સંચાલન થઈ શકે એમ નથી; અથવા

(ખ) રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રના સુયોગ્ય સંચાલન અર્થે તેમ કરવું આવશ્યક અથવા ઈષ્ટ છે,

તો રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, અનુચ્છેદ ૨૩૯ કકની કોઈ જોગવાઈ અથવા તે અનુચ્છેદ અનુસાર કરેલા કોઈ કાયદાની તમામ કે કોઈ જોગવાઈનો અમલ, સદરહુ કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલી મુદત સુધી અને તેવી શરતોને અધીન રહીને, મોકૂફ રાખી શકશે અને અનુચ્છેદ ૨૩૯ અને અનુચ્છેદ ૨૩૯ કકની જોગવાઈઓ અનુસાર, રાષ્ટ્રીય રાજધાની રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટ માટે પોતાને આવશ્યક અથવા ઈષ્ટ લાગે તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકશે.]

વિધાનમંડળની બેઠકો ચાલુ ન હોય ત્યારે વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરવાની વહીવટકર્તાની સત્તા.

[૪][**૨૩૯ ખ.** (૧) [૩][પુડુચેરી]ના સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વિધાનમંડળનું સત્ર ચાલુ ન હોય, ત્યારે કોઈપણ સમયે એવાં તાત્કાલિક પગલાં લેવાનું પોતાને માટે જરૂરી બનાવે એવા સંજોગો પ્રવર્તે છે એવી તેના વહીવટકર્તાને ખાતરી થાય તો, તે એ સંજોગો પ્રમાણે પોતાને આવશ્યક જણાય તેવા વટહુકમો પ્રસિદ્ધ કરી શકશે :

---

૧. સંવિધાન (સિત્તેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૩(૧) થી આ મજકૂર મૂક્યો છે.

૨. એજનની કલમ ૩(૨) થી આ પેટા-ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૩. પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૪૪મા) ની કલમ ૪થી, '' પોંડિચેરી'' એ શબ્દને બદલે, આ શબ્દ મૂકયો છે. (૧-૧૦-૨૦૦૬થી અમલી.)

૪. સંવિધાન (સત્તાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ની કલમ ૩થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તા.૩૦-૧૨-૭૧થી અમલી)

પરંતુ આ માટે રાષ્ટ્રપતિની સૂચના મેળવ્યા સિવાય, વહીવટકર્તા એવો કોઈ વટહુકમ પ્રસિદ્ધ કરી શકશે નહિ :

વધુમાં, સદરહુ વિધાનમંડળનું વિસર્જન થયું હોય અથવા અનુચ્છેદ ૨૩૯-કના ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેવા કોઈ કાયદા હેઠળ લીધેલા કોઈ પગલાને કારણે તેમના કાર્યો બજાવવાનું મોકૂફ રાખવામાં આવ્યું હોય ત્યારે, વહીવટકર્તા એવા વિસર્જન અથવા મોકૂફીની મુદત દરમિયાન કોઈ વટહુકમ પ્રસિદ્ધ કરી શકશે નહિ.

(૨) રાષ્ટ્રપતિની સૂચના અનુસાર આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરેલો કોઈપણ વટહુકમ, અનુચ્છેદ ૨૩૯ કના ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખ કર્યો હોય તેવા કોઈ કાયદામાં આપેલી તે અંગેની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા પછી વિધિસર કરવામાં આવેલો સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વિધાનમંડળનો અધિનિયમ હોય એમ ગણાશે, પરંતુ એવો દરેક વટહુકમ-

(ક) સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઈશે અને વિધાનમંડળ ફરી મળે ત્યારથી છ અઠવાડિયા પૂરાં થયે અથવા તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં વિધાનમંડળ તેને અનુમતિ ન આપતો ઠરાવ પસાર કરે તો તે ઠરાવ પસાર થયે અમલમાં રહેશે નહિ; અને

(ખ) આ માટે રાષ્ટ્રપતિની સૂચના મેળવ્યા પછી, વહીવટકર્તા કોઈપણ સમયે પાછો ખેંચી શકશે.

(૩) આ અનુચ્છેદ હેઠળનો વટહુકમ, જો અને જેટલે અંશે અનુચ્છેદ ૨૩૯ કના ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલા કોઈ કાયદામાં જણાવેલી તે અંગેની જોગવાઈઓનું પાલન કર્યા પછી કરવામાં આવેલા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વિધાનમંડળના અધિનિયમમાં અધિનિયમિત કરવામાં આવી હોત, તો કાયદેસર ગણાત નહિ તેવી જોગવાઈ કરતો હોય તો અને તેટલે અંશે તે જોગવાઈ રદબાતલ થશે.]

[૧] * * * * * * * * *

અમુક સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો માટે વિનિયમો કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા.

૨૪૦. (૧) નીચેના સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોનાં શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે રાષ્ટ્રપતિ વિનિયમો કરી શકશે--

(ક) આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ;

[૨][(ખ) લક્ષદ્વીપ;]

[૩][(ગ) દાદરા અને નગર હવેલી;]

[૪][(ઘ) દમણ અને દીવ;]

[૫][(ચ)[૬][પુડુચેરી]]

[૭][(છ) * *]

[૮][(જ) * *]

---

૧. સંવિધાન (આડત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૪થી (ભૂતલક્ષી તારીખથી) ખંડ (૪) દાખલ કર્યો હતો અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૨થી કાઢી નાખ્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૨. લક્ષદ્વીપ, મીનીકોય અને અમીનદીવી ટાપુ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ના ૩૪મા) ની કલમ ૪થી ''(ખ) લક્ષદ્વીપ, મીનીકોય અને અમીનદીવી ટાપુઓ'' એ ખંડને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૭૩થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (દસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ ની કલમ ૩થી પેટા-ખંડ (ગ) ઉમેર્યો છે.

૪. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા) ની કલમ ૬૩થી નોંધ (ઘ) ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી.)

૫. સંવિધાન (ચૌદમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમો ૫ અને ૭થી પેટા-ખંડ (ચ) ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧૬-૮-૧૯૬૨થી અમલી.)

૬. પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૪૪મા) ની કલમ ૪થી, '' પોંડિચેરી'' એ શબ્દને બદલે, આ શબ્દ મૂક્યો છે. (૧-૧૦-૨૦૦૬થી અમલી.)

૭. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા) ની કલમ ૩૯થી આ મજકૂર કમી કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૮. અરૂણાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૬૯મા) ની કલમ ૪૨થી નોંધ (જ) કમી કરી છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

[1][પરંતુ અનુચ્છેદ ૨૩૯-ક મુજબ [2][[3][પુડુચેરી]ના સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] માટે વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય બજાવવા કોઈ મંડળ રચવામાં આવે ત્યારે, વિધાનમંડળની પ્રથમ બેઠક માટે નિયત કરેલી તારીખથી તે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે રાષ્ટ્રપતિ, કોઈપણ રેગ્યુલેશન કરી શકશે નહિ:]

[4][વધુમાં, ગોવા, દમણ અને દીવ, [5][[3][પુડુચેરીના]]સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર માટે વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય બજાવતા કોઈ મંડળનું વિસર્જન કરવામાં આવે અથવા અનુચ્છેદ ૨૩૯-કના ખંડ (૧) માં ઉલ્લેખેલા કોઈ કાયદા હેઠળ લીધેલા કોઈ પગલાંને કારણે એવા વિધાનમંડળ તરીકે તે મંડળને કાર્ય કરતું મોકુફ કરાય તો રાષ્ટ્રપતિ, એવા વિસર્જનની અથવા મોકૂફીની મુદત દરમિયાન તે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે રેગ્યુલેશનો કરી શકશે.]

(૨) એ રીતે કરેલા કોઈ રેગ્યુલેશન સંસદે કરેલા કોઈ અધિનિયમને અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રને તે સમયે લાગુ પડતા [6][બીજા કોઈ કાયદાને] રદ કરી શકશે અથવા તેને સુધારી શકશે અને રાષ્ટ્રપતિ તેને પ્રસિદ્ધ કરે, ત્યારે તેને તે રાજ્યક્ષેત્રને લાગુ પડતા સંસદના અધિનિયમ જેટલાં જ પ્રભાવ અને અસર રહેશે.]

સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો માટેનું ઉચ્ચ ન્યાયાલય.

૨૪૧. (૧) કાયદાથી સંસદ [7][સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલય રચી શકશે અથવા [8][એવા કોઈ રાજ્યક્ષેત્રમાંના] કોઈ ન્યાયાલયને આ સંવિધાનના તમામ અથવા કોઈપણ હેતુ માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે જાહેર કરી શકશે.

(૨) ભાગ ૬ના પ્રકરણ ૫ની જોગવાઈઓ, અનુચ્છેદ ૨૧૪માં ઉલ્લેખેલા ઉચ્ચ ન્યાયાલય સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેમ, કાયદાથી સંસદ જોગવાઈ કરે તેવા ફેરફાર અથવા અપવાદો સાથે ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલા દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયના સંબંધમાં લાગુ પડશે.

[9][(૩) આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અને આ સંવિધાનથી કે તે હેઠળ સમુચિત વિધાનમંડળને અપાયેલી સત્તાની રૂએ કરેલા તે વિધાનમંડળના કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ના આરંભની તરત પહેલાં કોઈ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સંબંધમાં હકૂમત ધરાવતું દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલય એવા આરંભ પછી જે તે રાજ્યક્ષેત્ર સંબંધમાં એવી હકૂમત ધરાવવાનું ચાલુ રાખશે.

(૪) કોઈ રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયની હકૂમતને કોઈપણ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઈ ભાગ સુધી વિસ્તારવાની અથવા તેમાંથી બાકાત રાખવાની સંસદની સત્તામાં આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ મજકૂરથી ઘટાડો થતો નથી.]

કુર્ગ.

૨૪૨. કુર્ગ [સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યો છે.]

અસલ ભાગ-૯.-[પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ઘ માંના રાજક્ષેત્રો તેમજ તે અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા ન હોય તેવાં બીજા રાજ્યક્ષેત્રો.] સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યો હતો.

---

૧. સંવિધાન (ચૌદમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ ની કલમ ૫થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.

૨. સંવિધાન (સત્તાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૪થી, ''ગોવા, દમણ અને દીવ અથવા પૉંડિચેરી'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.(તારીખ : ૧૫-૨-૧૯૭૨થી અમલી.)

૩. પૉંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬થી '' પૉંડિચેરી''એ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે.

૪. સંવિધાન (સત્તાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ ની કલમ ૪થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧૫-૨-૧૯૭૨થી અમલી.)

૫. ગોવા, દમણ અને દીવ પુર્નરચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૬૩થી અસલ મજકૂરને બદલે આ મજકૂર મૂકયો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૬. સંવિધાન (સત્તાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ ની કલમ ૪થી ''કોઈ વિદ્યમાન કાયદાને'' આ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મુક્યા છે. (તારીખ ૧૫-૨-૧૯૭૨થી અમલી.)

૭. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ગમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્ય''એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

૮. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિ થી ''એવા રાજ્યમાંના'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૯. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી અસલ ખંડો (૩) અને (૪)ને સ્થાને આ ખંડો મૂક્યા છે.

[1][ભાગ ૯

પંચાયતો

૨૪૩. આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો,- વ્યાખ્યા.

(ક) ''જિલ્લો'' એટલે, રાજ્યમાંનો જિલ્લો;

(ખ) ''ગ્રામ સભા'' એટલે, ગ્રામ સ્તરે, પંચાયત વિસ્તારમાં સમાવિષ્ટ ગામને લગતી મતદાર યાદીમાં નોંધાયેલી વ્યક્તિઓનું બનેલું મંડળ;

(ગ) ''મધ્યવર્તી સ્તર'' એટલે, રાજ્યના રાજ્યપાલ જાહેરનામાથી, આ ગામના હેતુઓ માટે મધ્યવર્તી સ્તર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરે તેવું ગ્રામ્ય અને જિલ્લા સ્તર વચ્ચેનું સ્તર;

(ઘ) ''પંચાયત'' એટલે, ગ્રામ્ય વિસ્તારો માટે અનુચ્છેદ ૨૪૩-ખ હેઠળ રચાયેલ (ગમે તે નામે ઓળખાતી) સ્વરાજ્યની સંસ્થા;

(ચ) ''પંચાયત વિસ્તાર'' એટલે પંચાયતનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર;

(છ) ''વસ્તી'' એટલે એને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઇ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી;

(જ) ''ગામ'' એટલે આ ભાગના હેતુઓ માટે, રાજ્યપાલે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરેલ ગામ અને તેમાં તેવી રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલ ગામોના સમૂહનો સમાવેશ થશે ;

૨૪૩ક. ગ્રામસભા, ગ્રામ્ય સ્તરે રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઇ કરે તેવી સત્તાઓ વાપરી શકશે અને તેવા કાર્યો બજાવી શકશે. ગ્રામસભા.

૨૪૩ખ. (૧) આ ભાગની જોગવાઇઓ અનુસાર, દરેક રાજ્યમાં, ગામ, મધ્યવર્તી અને જિલ્લા સ્તરે, પંચાયતોની રચના કરવી જોઇશે. પંચાયતોની રચના.

(૨) ખંડ (૧)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, વીસ લાખથી વધુ ન હોય તેવી વસ્તીવાળા રાજ્યમાં, મધ્યવર્તી સ્તરે, પંચાયતોની રચના કરી શકાશે નહિ.

૨૪૩ગ. (૧) આ ભાગની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાની પંચાયતોની સંરચના સંબંધી જોગવાઇઓ કરી શકશેઃ પંચાયતોની સંરચના.

પરંતુ કોઇપણ સ્તરની પંચાયતના પ્રાદેશિક વિસ્તારની વસ્તી અને ચૂંટણીથી ભરવાની આવી પંચાયતોની બેઠકોની સંખ્યા વચ્ચેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, સમગ્ર રાજ્યમાં એકસરખું હોવું જોઇશે.

(૨) પંચાયતોની તમામ બેઠકો, પંચાયત વિસ્તારના પ્રાદેશિક મતદારમંડળમાંથી, સીધી ચૂંટણી કરીને, પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા ભરવી જોઇશે અને આ હેતુ માટે, દરેક પંચાયત વિસ્તારનું પ્રાદેશિક મતદાર મંડળમાં એવી રીતે વિભાજન કરવું જોઇશે કે જેથી દરેક મતદાર મંડળની વસ્તી અને તેને ફાળવેલી બેઠકોની સંખ્યાનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, સમગ્ર પંચાયત વિસ્તારમાં એકસરખું રહે.

(૩) રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરીને,-

(ક) ગ્રામ્ય સ્તરની પંચાયતો માટે, મધ્યવર્તી સ્તરની પંચાયતો માટે અથવા મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયતો ન હોય તેવા રાજ્યની બાબતમાં જિલ્લા સ્તરની પંચાયતો માટે, અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિના;

(ખ) જિલ્લા સ્તરની પંચાયતોમાં, મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયતો માટે, અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિના;

(ગ) તેવી પંચાયતમાં ગ્રામ્ય સ્તર સિવાયના અન્ય સ્તરે સંપૂર્ણતઃ કે અંશતઃ પંચાયત વિસ્તારના બનેલા મતદાર મંડળોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા લોકસભાના સભ્યોના અને રાજ્ય વિધાનમંડળના સભ્યોના;

---

૧. સંવિધાન (તોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૨થી અસલને સ્થાને આ ભાગ દાખલ કર્યો છે. .(તારીખ ૨૪-૪-૧૯૯૩થી અમલી.)

(ઘ) રાજ્યસભાના સભ્યો અને રાજ્ય વિધાન પરિષદના સભ્યો, જ્યારે તેઓ,-

(૧) મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયતમાં, મધ્યવર્તી સ્તરે પંચાયત વિસ્તારમાં;

(૨) જિલ્લા સ્તરે પંચાયતમાં, જિલ્લા સ્તરે પંચાયત વિસ્તારમાં;

મતદારો તરીકે નોંધાયેલા હોય ત્યારે, તેના પ્રતિનિધિત્વ માટે જોગવાઇ કરી શકશે.

(૪) પંચાયત વિસ્તારમાંના પ્રાદેશિક મતદાર મંડળમાંથી સીધી ચૂંટણીથી પસંદ થયા હોય કે થયા ન હોય તેવા, પંચાયતનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિને અને પંચાયતમાં બીજા સભ્યોને પંચાયતની બેઠકમાં મત આપવાનો હક રહેશે.

(૫)(ક) રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરીને ઠરાવે તેવી રીતે ગ્રામ્ય સ્તરના પંચાયતના; અને

(ખ) મધ્યવર્તી સ્તરની અથવા જિલ્લા સ્તરની પંચાયતના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા અને તેમનામાંથી,

અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિને ચૂંટી કાઢવી જોઇશે.

બેઠકો અનામત રાખવા બાબત.

૨૪૩ઘ. (૧) દરેક પંચાયતમાં,-

(ક) અનુસૂચિત જાતિઓ, અને

(ખ) અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવી જોઇશે અને તેવી રીતે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું તે પંચાયતમાં સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, શક્ય હેય ત્યાં સુધી, તે પંચાયત વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા તે પંચાયત વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિઓની વસ્તીનું પ્રમાણ, તે વિસ્તારની કુલ વસ્તી જોડે જેટલું હોય તેટલું રહેશે અને આવી બેઠકો, તે પંચાયત વિસ્તારમાંના જુદા જુદા મતદાર મંડળમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ અનામત બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો યથાપ્રસંગ, અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત આદિજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટે, અનામત રાખવી જોઇશે.

(૩) દરેક પંચાયતમાં, સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો (અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટેની અનામત બેઠકોની સંખ્યા સહિત), સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવી જોઇશે અને એવી બેઠકો પંચાયતોના જુદા જુદા મતદાર મંડળમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(૪) ગ્રામ અથવા બીજા કોઇ સ્તરે, પંચાયતોમાં અધ્યક્ષોના હોદ્દા, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઇ કરે તેવી રીતે, અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત આદિજાતિઓ અને સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવા જોઇશેઃ

પરંતુ કોઇપણ રાજ્યમાં, દરેક સ્તરે પંચાયતોમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે અનામત રાખેલ અધ્યક્ષના હોદ્દાઓની સંખ્યાનું, દરેક સ્તરની પંચાયતોમાં એવા હોદ્દાઓની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, તે રાજ્યના અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા રાજ્યની અનુસૂચિત આદિજાતિઓનું પ્રમાણ, તે રાજ્યમાંની કુલ વસ્તી જોડે જેટલું હોય તેટલું રહેશેઃ

વધુમાં, દરેક સ્તરની પંચાયતોના અધ્યક્ષોના હોદ્દાની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછા ન હોય તેટલા હોદ્દાઓ, સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવા જોઇશેઃ

વળી આ ખંડ હેઠળ અનામત રાખેલ હોદ્દાઓ, દરેક સ્તરની જુદી જુદી પંચાયતોમાં વારાફરતી ફાળવવા જોઇશે.

(૫) ખંડ (૧) અને (૨) હેઠળની બેઠકો અનામત રાખવાનું અને ખંડ (૪) હેઠળ (સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી હોય તે બેઠકો સિવાયના) અધ્યક્ષના હોદ્દાઓ અનામત રાખવાનું, અનુચ્છેદ ૩૩૪માં નિર્દિષ્ટ મુદત પૂરી થયે બંધ થશે.

(૬) આ ભાગમાંના કોઇપણ મજકૂરથી, પછાતવર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં, રાજ્ય વિધાનમંડળને કોઇપણ સ્તરની કોઇ પંચાયતમાં, બેઠકો અનામત રાખવા અથવા પંચાયતમાં અધ્યક્ષના હોદ્દાઓ અનામત રાખવા માટેની જોગવાઇ કરવામાં બાધ આવશે નહિ.

૨૪૩ચ. (૧) દરેક પંચાયત તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઇ કાયદા હેઠળ, તેનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો, તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી થયેલી તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી તે ચાલુ રહેશે, પણ તેથી વધુ નહિ. **પંચાયતોની મુદત વગેરે.**

(૨) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઇ કાયદાનો કોઇ સુધારો, ખંડ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, આવા સુધારાની તરત પહેલાં, કામ કરતી હોય તેવી કોઇપણ સ્તરની પંચાયતનું વિસર્જન કરવામાં અમલી બનશે નહિ.

(૩) કોઇ પંચાયતની રચના કરવા માટેની ચૂંટણી,-

(ક) ખંડ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી તેની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં કરવી જોઇશે;

(ખ) તેનાં વિસર્જનની તારીખથી છ મહિનાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં કરવી જોઇશેઃ

પરંતુ વિસર્જિત પંચાયત ચાલુ રહી હોત તેવી બાકી રહેલી મુદત, છ મહિના કરતાં ઓછી હોય તો એવી મુદત માટે પંચાયતોની રચના કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઇ ચૂંટણી કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

(૪) પંચાયતની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં, તેનું વિસર્જન થયે, રચવામાં આવેલી પંચાયત, તેનું એવી રીતે વિસર્જન કરવામાં આવ્યું ન હોત તો, ખંડ(૧) હેઠળ જે મુદત માટે વિસર્જિત પંચાયત, ચાલુ રહી હોત તેટલી બાકીની મુદત માટે જ ચાલુ રહેશે.

૨૪૩છ. (૧) કોઇપણ વ્યક્તિ, પંચાયતના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અને રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે :- **સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો.**

(ક) જો સંબંધિત રાજ્ય વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઇ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ, તેને તેવી રીતે ગેરલાયક ઠરાવી હોય તોઃ

પરંતુ કોઇપણ વ્યક્તિને જો તે એકવીસ વરસની ઉંમરની થઇ હોય તો, તે વ્યક્તિ પચીસ વરસથી ઓછી ઉંમરની છે તે કારણે, તેને ગેરલાયક ઠરાવી શકાશે નહિ;

(ખ) જો રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઇ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ તેને તેવી રીતે ગેરલાયક ઠરાવી હોય તો,

(૨) કોઇ પંચાયતનો કોઇ સભ્ય, ખંડ(૧)માં જણાવેલ ગેરલાયકાતો પૈકી કોઇ ગેરલાયકાતને પાત્ર બન્યો છે કે કેમ એવો કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો, તે પ્રશ્ન રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી જોગવાઇ કરે તેવી રીતે અને તેવા સત્તાધિકારીના નિર્ણય માટે મોકલવો જોઇશે.

૨૪૩જ. સંવિધાનની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી પંચાયતોને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરીકે તેમને કાર્યો કરવા માટે જરૂરી હોય તેવી સત્તાઓ અને અધિકાર આપી શકશે અને આવા કાયદામાં, નીચે જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી શરતોને અધીન રહીને, યોગ્ય સ્તરે પંચાયતોની સત્તા અને જવાબદારીઓની વહેંચણી માટેની જોગવાઇઓનો સમાવેશ કરી શકાશે :- **પંચાયતોની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ.**

(ક) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવા બાબત;

(ખ) અગિયારમી અનુસૂચિમાં જણાવેલ યાદીની બાબતોના સંબંધમાં હોય તે બાબતો સહિત તેમને સોંપવામાં આવે તેવી આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટેની યોજનાના અમલીકરણ બાબત.

પંચાયતોની કર નાખવાની સત્તા અને ફંડ બાબત.

૨૪૩ઝ. રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી, કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી,-

(ક) કાર્યવાહી અનુસાર અને તેવી મર્યાદાને અધીન રહીને, કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફી નાખવા, ઉઘરાવવા અને તેનો વિનિયોગ કરવા, પંચાયતને અધિકાર આપી શકશે;

(ખ) તેવા હેતુઓ માટે અને તેવી શરતો અને મર્યાદાને અધીન રહીને, રાજ્ય સરકારે નાખેલ અને ઉઘરાવેલ એવા કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફી પંચાયતને સોંપી શકશે;

(ગ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી, પંચાયતોને એવું સહાયક અનુદાન આપવાની જોગવાઇ કરી શકશે;

(ઘ) પંચાયતો દ્વારા અથવા તેના વતી અનુક્રમે મેળવેલ તમામ નાણાં જમા કરવા માટે અને વળી તેમાંથી તે નાણાં ઉપાડવા માટે આવા ફંડની રચના કરવા માટે જોગવાઇ કરી શકશે.

નાણાકીય પરિસ્થિતિની પુનર્વિચારણા કરવા નાણા આયોગની રચના કરવા બાબત.

૨૪૩ટ. (૧) રાજ્યના રાજ્યપાલ, સંવિધાન (તોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ના આરંભથી જેમ બને તેમ જલદી એક વરસની અંદર અને ત્યારબાદ દરેક પાંચમા વરસના અંતે, પંચાયતોની નાણાકીય પરિસ્થિતિની પુનર્વિચારણા કરવા માટે અને રાજ્યપાલને તે અંગે નીચેના સંબંધી ભલામણો કરવા નાણા આયોગની રચના કરશે,-

(ક) (૧) રાજ્યે નાખેલ કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફીની ચોખ્ખી ઊપજ, જે આ ભાગ હેઠળ રાજ્ય અને પંચાયતો વચ્ચે વહેંચી શકાય તે તેમની વચ્ચે વહેંચવાને અને પંચાયતના તમામ સ્તરે, આવી ઊપજનો તેમનો સંબંધિત હિસ્સો, તેમની વચ્ચે ફાળવવાને;

(૨) પંચાયતોને સોંપી શકાય અને પંચાયતો વિનિયોગ કરી શકે તેવા કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફી નક્કી કરવાને;

(૩) રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી પંચાયતોને સહાયક અનુદાન આપવાને,

લાગુ પાડવા જોઇએ તે સિદ્ધાંતો બાબત.

(ખ) પંચાયતોની નાણાકીય પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરી પગલાં બાબત,

(ગ) રાજ્યપાલે પંચાયતોની નાણાકીય સદ્ધરતાના હિતમાં નાણા આયોગને મોકલેલી બીજી કોઇ બાબત.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી આયોગની રચના, તેના સભ્યો તરીકે નીમાવા માટે જરૂરી હોય તેવી લાયકાતો અને તેમની પસંદગી કરવા માટેની રીત અંગે જોગવાઇ કરી શકશે.

(૩) આયોગે, તેની કાર્યરીતિ નક્કી કરવી જોઇશે અને તેના કાર્યો કરવા માટે, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી તેને સોંપે તેવી સત્તા રહેશે.

(૪) રાજ્યપાલે, આ અનુચ્છેદ હેઠળ, આયોગે કરેલી દરેક ભલામણ, તેના ઉપર લેવાના પગલાં અંગેની સ્પષ્ટીકરણાત્મક યાદી સાથે, રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકાવવી જોઇશે.

પંચાયતોના હિસાબોનું ઓડિટ.

૨૪૩ઠ. રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને, પંચાયતોએ હિસાબો જાળવવા અને તેવા હિસાબોના ઓડિટ કરવા અંગે, જોગવાઇ કરી શકશે.

પંચાયતોની ચૂંટણીઓ.

૨૪૩ડ. (૧) પંચાયતોની તમામ ચૂંટણીઓ માટે મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવા ઉપર દેખરેખ, માર્ગદર્શન અને તેનું નિયંત્રણ રાખવાનું અને તેનું સંચાલન રાજ્યપાલે નીમવાના રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરના બનેલા, રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનમાં નિહિત થશે.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઇ કાયદાની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરની સેવાની શરતો અને તેની પદાવધિ, રાજ્યપાલ નિયમથી નક્કી કરે તેવા રહેશેઃ

પરંતુ રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરને, ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને જેવી રીતે અને જેવા કારણોથી તેમને પદ ઉપરથી દૂર કરી શકાય છે તેવી રીતે અને તેવા કારણો સિવાય દૂર કરી શકાશે નહિ અને રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનરની સેવાની શરતોમાં, તેની નિમણૂક પછી તેને વિપરિત અસર થાય તેવી રીતે, ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

(૩) રાજ્યના રાજ્યપાલ, રાજ્ય ચૂંટણી કમિશન તેવી વિનંતી કરે ત્યારે ખંડ(૧) હેઠળ રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનને સોંપેલા કાર્યો બજાવવા માટે જરૂરી હોય તેવો સ્ટાફ રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનને આપશે.

(૪) આ સંવિધાનની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી પંચાયતોની ચૂંટણીને લગતી અથવા તે સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો સંબંધી જોગવાઇ કરી શકશે.

સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોને લાગુ પાડવા બાબત.

૨૪૩ઢ. આ ભાગની જોગવાઇઓ, સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોને લાગુ પડશે અને સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોને તે લાગુ પાડતી વખતે, રાજ્યના રાજ્યપાલના ઉલ્લેખો, જાણે કે અનુચ્છેદ ૨૩૯ હેઠળ નિમાયેલ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તાના ઉલ્લેખો હોય તેમ અને રાજ્ય વિધાનમંડળ અથવા વિધાનસભાના ઉલ્લેખો, વિધાનસભાવાળા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના સંબંધમાં, તે વિધાનસભાના ઉલ્લેખો હોય તેમ અસરકર્તા થશેઃ

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ, જાહેરનામાથી એવો આદેશ આપી શકશે કે આ ભાગની જોગવાઇઓ, તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, કોઇપણ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના ભાગને લાગુ પાડવી જોઇશે.

અમુક વિસ્તારોને આ ભાગ લાગુ નહિ પાડવા બાબત.

૨૪૩ત. (૧) આ ભાગમાંનો કોઇપણ મજકૂર, અનુચ્છેદ ૨૪૪ના ખંડ(૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા અનુસૂચિત વિસ્તારોને અને ખંડ(૨)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા આદિજાતિ વિસ્તારોને, લાગુ પડશે નહિ.

(૨) આ ભાગમાંનો કોઈપણ મજકૂર નીચેનાને લાગુ પડશે નહિ :-

(ક) નાગાલેન્ડ, મેઘાલય અને મિઝોરમ રાજ્યોને;

(ખ) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા હેઠળ તેના માટે જિલ્લા કાઉન્સિલો અસ્તિત્વમાં હોય, તે મણિપુર રાજ્યમાંના પર્વતીય વિસ્તારોને,

(૩) (ક) જિલ્લા સ્તરની પંચાયતોને લગતો આ ભાગમાંનો કોઈપણ મજકૂર, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા હેઠળ જેના માટે દાર્જીલિંગ, ગોરખા હિલ્સ કાઉન્સિલ અસ્તિત્વમાં હોય તે પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યમાંના દાર્જીલિંગ જિલ્લાના પર્વતીય વિસ્તારોને લાગુ પડશે નહિ.

(ખ) આ ભાગમાંના કોઈપણ મજકૂરનો અર્થ, આવા કાયદા હેઠળ રચાયેલા દાર્જીલિંગ ગોરખા હિલ્સ કાઉન્સિલના કાર્યો અને સત્તાને બાધ આવે છે તેમ કરવો નહિ.

[૧][(૩ક) સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૨૪૩ ઘમાં અનુસૂચિત જાતિઓ માટેની બેઠકોની અનામતને લગતો ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, તે અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજયને લાગુ પડશે નહિ.].

(૪) આ સંવિધાનમાં, ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) ખંડ (૨)ના પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલ રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી આ ભાગ, ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ વિસ્તારો હોય તો તે સિવાય, તે રાજ્યને લાગુ પાડી શકશે, પરંતુ તે રાજ્યની વિધાનસભાએ તે ગૃહના કુલ સભ્યોની બહુમતીથી અને ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપનાર સભ્યોની બે તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બહુમતીથી, એ મુજબનો ઠરાવ પસાર કર્યો હોવો જોઈએ;

(ખ) સંસદ કાયદો કરીને, આ ભાગની જોગવાઈઓ, આવા કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ અનુસૂચિત વિસ્તારો અને આદિજાતિ વિસ્તારોને લાગુ પાડી શકશે અને આવો કોઈપણ કાયદો, અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (ત્યાંશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૨ થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

વિદ્યમાન કાયદાઓ અને પંચાયતો ચાલુ રહેવા બાબત.

૨૪૩થ. આ ભાગમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંવિધાન (તોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ના આરંભની તરત પહેલાં, રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવા પંચાયતને લગતા કોઈપણ કાયદાની જે કોઈપણ જોગવાઈ, આ ભાગની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત હોય તે જોગવાઈ સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા બીજું સક્ષમ સત્તામંડળ સુધારો ન કરે અથવા રદ ન કરે અથવા આવા આરંભથી એક વર્ષ પૂરું થાય એ બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, અમલમાં રહેવાનું ચાલુ રહેશે :

પરંતુ આવા આરંભની તરત પહેલાં અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ પંચાયતો તેમની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે, સિવાય કે તે રાજ્યની વિધાનસભા અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની બાબતમાં તે રાજ્યમાં વિધાનમંડળના દરેક ગૃહે, તે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરીને વહેલું વિસર્જન કર્યું હોય.

ચૂંટણી સબંધી બાબતમાં ન્યાયાલયની દરમિયાનગીરીનો બાધ.

૨૪૩દ. આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) અનુચ્છેદ ૨૪૩ડ હેઠળ કરેલા અથવા કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા મતદાર મંડળોના સીમાંકનને અથવા આવા મતદારમંડળોને બેઠકો ફાળવવાને લગતા કોઈ કાયદાની કાયદેસરતા અંગે કોઈપણ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(ખ) કોઈ પંચાયતની ચૂંટણી સામે રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ જેના માટે જોગવાઈ કરી હોય તેવા સત્તામંડળ સમક્ષ અને તેવી રીતે ચૂંટણી અરજી રજૂ કરી હોય તે સિવાય, વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.]

[1][**ભાગ ૯ ક**

નગરપાલિકાઓ

વ્યાખ્યા.

૨૪૩-ધ. આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો,-

(ક) ''સમિતિ'' એટલે અનુચ્છેદ ૨૪૩ ફ હેઠળ રચેલ સમિતિ;

(ખ) ''જિલ્લો'' એટલે રાજ્યમાંનો જિલ્લો;

(ગ) ''મેટ્રોપોલિટન વિસ્તાર'' એટલે એક કે વધુ જિલ્લાનો બનેલો અને બે કે વધુ નગરપાલિકાઓ અથવા પંચાયતો વાળો દસ લાખ કે તેથી વધુ વસ્તીવાળો વિસ્તાર અથવા, રાજ્યપાલે જાહેરનામા દ્વારા આ ભાગના હેતુઓ માટે મેટ્રોપોલિટન વિસ્તાર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલ અન્ય લગોલગના વિસ્તારો;

(ઘ) ''નગરપાલિકા વિસ્તાર'' એટલે રાજ્યપાલે જાહેર કર્યા પ્રમાણે નગરપાલિકાનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર;

(ચ) ''નગરપાલિકા'' એટલે અનુચ્છેદ ૨૪૩-ન હેઠળ રચેલ સ્વરાજ્ય સંસ્થા;

(છ) ''પંચાયત'' એટલે અનુચ્છેદ ૨૪૩-ખ હેઠળ રચેલ પંચાયત;

(જ) ''વસ્તી'' એટલે જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય તેવી છેલ્લી વસ્તી, ગણતરીમાં નક્કી થયા પ્રમાણેની વસ્તી.

નગરપાલિકા-ઓની રચના.

૨૪૩ ન. (૧) આ ભાગની જોગવાઈઓ અનુસાર દરેક રાજ્યમાં,-

(ક) વચગાળાના વિસ્તાર, એટલે કે ગ્રામ્ય વિસ્તારથી શહેરી વિસ્તાર સુધીના વચગાળાના વિસ્તાર માટે (ગમે તે નામે ઓળખાતી) નગર પંચાયતની;

(ખ) નાના શહેરી વિસ્તાર માટે મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલની; અને

(ગ) મોટા શહેરી વિસ્તાર માટે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનની;

રચના કરવી જોઈશે :

---

૧. સંવિધાન (ચુંમોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૨થી ભાગ-૯ક દાખલ કરેલ છે, (તા. ૧-૬-૧૯૯૩થી અમલી).

પરંતુ રાજ્યપાલ, વિસ્તારના પ્રમાણને અને તે વિસ્તારમાં ઔદ્યોગિક સંસ્થા દ્વારા પૂરી પાડવામાં આવતી હોય અથવા પૂરી પાડવા ધાર્યું હોય તેવી નગરપાલિકા સેવાઓને અને પોતે યોગ્ય ગણે તેવાં બીજાં પાસાને ધ્યાનમાં લઈને, સરકારી જાહેરનામા દ્વારા ઔદ્યોગિક નગર તરીકે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા, શહેરી વિસ્તાર અથવા તેના ભાગમાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ નગરપાલિકાની રચના કરી શકશે નહિ.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં ''વચગાળાનો વિસ્તાર'', ''નાનો શહેરી વિસ્તાર'' અથવા ''મોટો શહેરી વિસ્તાર'' એટલે રાજ્યપાલ આ ભાગના હેતુઓ માટે, તે વિસ્તારની વસ્તી, તેમાંની વસ્તીની ગીચતા, સ્થાનિક વહીવટ માટે પ્રાપ્ત કરેલ મહેસૂલ, બિન-ખેતી વિષયક પ્રવૃત્તિઓમાં રોજગારની ટકાવારી, આર્થિક મહત્ત્વ અથવા પોતે યોગ્ય ગણે તેવા બીજાં પાસાંને ધ્યાનમાં લઈને જાહેરનામા દ્વારા નિર્દિષ્ટ કરે તેવો વિસ્તાર.

નગરપાલિકાઓની સંરચના.

૨૪૩-પ. (૧) ખંડ (૨)માં ઠરાવ્યું હોય તે સિવાય, નગરપાલિકાની તમામ બેઠકો નગરપાલિકા વિસ્તારમાંના પ્રાદેશિક મતદારમંડળોમાંથી સીધી ચૂંટણી કરીને પસંદ કરેલી વ્યક્તિઓ દ્વારા ભરવી જોઈશે અને આ હેતુ માટે દરેક નગરપાલિકા વિસ્તારને, પ્રાદેશિક મતદાર વિભાગોમાં વિભાજીત કરવામાં આવશે જે વોર્ડ તરીકે ઓળખાશે.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરીને,-

(ક) (૧) નગરપાલિકાના વહીવટનું વિશિષ્ટ જ્ઞાન અથવા અનુભવ ધરાવતી વ્યક્તિઓના;

(૨) સંપૂર્ણતઃ અથવા અંશતઃ નગરપાલિકાના વિસ્તારના બનેલા મતદાર મંડળોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા, લોકસભાના સભ્યોના અને રાજ્ય વિધાનસભાના સભ્યોના;

(૩) નગરપાલિકા વિસ્તારમાં મતદાર તરીકે નોંધાયેલ રાજ્ય સભાના સભ્યોના અને રાજ્ય વિધાન પરિષદના સભ્યોનાં;

(૪) અનુચ્છેદ ૨૪૩-ફ ના ખંડ (પ) હેઠળ રચાયેલ સમિતિઓનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિઓના,

નગરપાલિકાઓમાંના પ્રતિનિધિત્વ માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

પરંતુ પરિચ્છેદ (૧) માં ઉલ્લેખેલ વ્યક્તિઓને, નગરપાલિકાઓની બેઠકોમાં મત આપવાનો અધિકાર રહેશે નહિ.

(ખ) નગરપાલિકાના અધ્યક્ષની ચૂંટણીની રીત બાબત જોગવાઈ કરી શકશે.

વોર્ડ, સમિતિઓ, વગેરેની રચના અને સંરચના.

૨૪૩-ફ. (૧) ત્રણ લાખ કે તેથી વધુ વસ્તી ધરાવતી નગરપાલિકાના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાં એક કે વધુ વોર્ડોની બનેલી વોર્ડ સમિતિઓ રચવામાં આવશે.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી, નીચેની બાબતો સંબંધી જોગવાઈ કરી શકશે –

(ક) વોર્ડ સમિતિની સંરચના અને તેનો પ્રાદેશિક વિસ્તાર;

(ખ) વોર્ડ સમિતિમાં બેઠકો ભરવાની રીત;

(૩) વોર્ડ સમિતિના પ્રાદેશિક વિસ્તારમાંના વોર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા નગરપાલિકાના સભ્ય, તે સમિતિના સભ્ય ગણાશે.

(૪) વોર્ડ, સમિતિ,-

(ક) એક વોર્ડની બનેલી હોય ત્યારે, નગરપાલિકામાં તે વોર્ડનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સભ્ય; અથવા

(ખ) બે અથવા વધુ વોર્ડોની બનેલી હોય ત્યારે, વોર્ડ સમિતિના સભ્યોએ ચૂંટેલા નગરપાલિકાના આવા વોર્ડોનું પ્રતિનિધિત્વ કરતા સભ્યો પૈકીના એક સભ્ય,

તે સમિતિના અધ્યક્ષ ગણાશે.

(પ) આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ મજકૂરથી વોર્ડ સમિતિઓ ઉપરાંત સમિતિઓ રચવા માટે કોઈપણ જોગવાઈ કરવામાં રાજ્ય વિધાનમંડળને બાધ આવે છે એમ ગણાશે નહિ.

બેઠકો અનામત રાખવા બાબત.

૨૪૩-બ (૧) દરેક નગરપાલિકામાં, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવી જોઈશે અને એવી રીતે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું તે નગરપાલિકામાં સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, નગરપાલિકા વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત જાતિની અથવા નગરપાલિકા વિસ્તારમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિની વસ્તીનું પ્રમાણ તે વિસ્તારની કુલ વસ્તી જોડેનું જેટલું હોય તેટલું રહેશે અને આવી બેઠકો, નગરપાલિકામાંના જુદાં જુદાં મતદારમંડળોમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ અનામત રાખેલી બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો યથાપ્રસંગ, અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત આદિજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવી જોઈશે.

(૩) દરેક નગરપાલિકામાં સીધી ચૂંટણીથી ભરવાની બેઠકોની કુલ સંખ્યાના એક તૃતીયાંશથી ઓછી ન હોય તેટલી બેઠકો (અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓની સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યા સહિત) સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવી જોઈશે અને આવી બેઠકો નગરપાલિકાના જુદાં જુદાં મતદારમંડળોમાં વારાફરતી ફાળવી શકાશે.

(૪) નગરપાલિકાઓના અધ્યક્ષના હોદ્દા, રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેવી રીતે, અનુસૂચિત જાતિઓ, અનુસૂચિત આદિજાતિઓ અને સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવા જોઈશે.

(૫) ખંડો (૧) અને (૨) હેઠળની બેઠકો અનામત રાખવાનું અને ખંડ (૪) હેઠળ (સ્ત્રીઓ માટે અનામત રાખવામાં આવી હોય તે બેઠકો સિવાય) અધ્યક્ષના હોદ્દા અનામત રાખવાનું અનુચ્છેદ-૩૨૪માં નિર્દિષ્ટ કરેલ મુદત પૂરી થયે બંધ થશે.

(૬) આ ભાગમાંના કોઈપણ મજકૂરથી, પછાત વર્ગના નાગરિકોની તરફેણમાં રાજ્ય વિધાનમંડળને કોઈપણ નગરપાલિકાની બેઠકો અથવા નગરપાલિકાના અધ્યક્ષના હોદ્દા અનામત રાખવા માટેની કોઈપણ જોગવાઈ કરવામાં બાધ આવશે નહિ.

નગરપાલિકાઓની મુદત વગેરે.

૨૪૩-ભ. (૧) દરેક નગરપાલિકા, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કાયદા હેઠળ તેનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો, તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી થયેલી તારીખથી પાંચ વર્ષ સુધી તે ચાલુ રહેશે, પણ તેથી વધુ નહિ :

પરંતુ નગરપાલિકાને, તેનું વિસર્જન કરતાં પહેલાં, સુનાવણીની વાજબી તક આપવી જોઈશે.

(૨) તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદાનો કોઈ સુધારો આવા સુધારાની તરત પહેલાં કામ કરતી હોય તેવી કોઈપણ સ્તરની નગરપાલિકાની ખંડ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલ મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી તેનું વિસર્જન કરવામાં અમલી બનશે નહિ.

(૩) કોઈ નગરપાલિકાની રચના કરવા માટેની ચૂંટણી,-

(ક) ખંડ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલી તેની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં કરવી જોઈશે;

(ખ) તેના વિસર્જનની તારીખથી છ મહિનાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં કરવી જોઈશે :

પરંતુ વિસર્જિત નગરપાલિકા જે મુદત માટે ચાલુ રહી હોત તેવી બાકી રહેલી મુદત છ મહિના કરતાં ઓછી હોય, તો એવી મુદત માટે નગરપાલિકાની રચના કરવા માટે આ ખંડ હેઠળ કોઈ ચૂંટણી કરવાની જરૂર રહેશે નહિ.

(૪) નગરપાલિકાની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં, તેનું વિસર્જન થયે, રચવામાં આવેલી નગરપાલિકા, તેનું તેવી રીતે વિસર્જન કરવામાં આવ્યું ન હોત તો ખંડ (૧) હેઠળ જે મુદત માટે વિસર્જિત નગરપાલિકા ચાલુ રહી હોય તેટલી બાકીની મુદત માટે જ ચાલુ રહેશે.

સભ્યપદ માટેની ગેરલાયકાતો.

૨૪૩-મ. (૧) કોઈપણ વ્યક્તિ, નગરપાલિકાના સભ્ય તરીકે પસંદ થવા અને ચાલુ રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે,-

(ક) જો સંબંધિત રાજ્ય વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ, તેને એવી રીતે ગેરલાયક ઠરાવી હોય તો :

પરંતુ કોઈ વ્યક્તિ, જો તે એકવીસ વર્ષની ઉંમરની થઈ હોય તો, તે વ્યક્તિ પચ્ચીસ વર્ષથી ઓછી ઉંમરની છે તે કારણે તેને ગેરલાયક ઠરાવી શકાશે નહિ;

(ખ) જો રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઈપણ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ તેને એવી રીતે ગેરલાયક ઠરાવી હોય તો.

(૨) નગરપાલિકાનો કોઈ સભ્ય, ખંડ(૧)માં જણાવેલ ગેરલાયકાતો પૈકી કોઈ ગેરલાયકાતને પાત્ર બન્યો છે કે કેમ એવો કોઈ પણ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો, તે પ્રશ્ન, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી જોગવાઈ કરે તેવી રીતે અને તેવા સત્તાધિકારીઓના નિર્ણય માટે મોકલવો જોઈશે.

નગરપાલિકાઓની સત્તા, અધિકાર અને જવાબદારીઓ વગેરે બાબત.

૨૪૩-ય. આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદાથી,-

(ક) નગરપાલિકાઓને સ્વરાજ્યની સંસ્થાઓ તરીકે તેમને કાર્યો કરવા માટે જરૂરી જણાય તેવી સત્તાઓ અને અધિકાર આપી શકશે અને આવા કાયદામાં નીચે જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી શરતોને અધીન રહીને, નગરપાલિકાઓને સત્તા અને જવાબદારીઓની વહેંચણી કરવા માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરી શકાશે :-

(૧) આર્થિક વિકાસ અને સામાજિક ન્યાય માટે યોજનાઓ તૈયાર કરવા બાબત;

(૨) બારમી અનુસૂચિમાં જણાવેલી બાબતોના સંબંધમાં હોય તે બાબતો સહિત, તેમને સોંપવામાં આવે તેવા કાર્યો અને યોજનાઓના અમલીકરણ બાબત;

(ખ) સમિતિઓને બારમી અનુસૂચિમાં જણાવેલી યાદીની બાબતોના સંબંધમાં, હોય તે બાબતો સહિત, તેમને મળેલી જવાબદારીઓ પાર પાડી શકવાનું તેમને માટે જરૂરી હોય તેવી સત્તા અને અધિકાર આપી શકશે.

નગરપાલિકાઓની કર નાખવાની સત્તા અને તેના ફંડો બાબત.

૨૪૩-૨. રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે,-

(ક) તેવી કાર્યરીતિ અનુસાર અને તેવી મર્યાદાઓને અધીન રહીને તેવા કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફી નાખવા, ઉઘરાવવા અને તેનો વિનિયોગ કરવા નગરપાલિકાને અધિકાર આપી શકશે;

(ખ) તેવા હેતુઓ માટે અને તેવી શરતો અને મર્યાદાને અધીન રહીને, રાજ્ય સરકારે નાખેલ અને ઉઘરાવેલ તેવા કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફી નગરપાલિકાઓને સોંપી શકશે;

(ગ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નગરપાલિકાઓને તેવું સહાયક-અનુદાન આપવાની જોગવાઈ કરી શકશે; અને

(ઘ) નગરપાલિકાઓ દ્વારા અથવા તેના વતી અનુક્રમે મેળવેલ તમામ નાણાં જમા કરવા માટે અને વળી તેમાંથી તે નાણાં ઉપાડવા માટે આવા ફંડોની રચના કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

નાણા આયોગ.

૨૪૩-લ. (૧) અનુચ્છેદ ૨૪૩-ટ હેઠળ રચાયેલા નાણા આયોગે નગરપાલિકાઓની નાણાકીય પરિસ્થિતિની પણ પુર્નવિચારણા કરવી જોઈશે અને રાજ્યપાલને, નીચેના સંબંધી ભલામણો કરવી જોઈશે :-

(ક) (૧) રાજ્યે નાખેલ કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફીની ચોખ્ખી ઉપજ, જે આ ભાગ હેઠળ રાજ્ય અને નગરપાલિકાઓ વચ્ચે વહેંચે તે તેમની વચ્ચે વહેંચવાને અને તમામ સ્તરે આવી ઉપજનો તેમનો સંબંધિત હિસ્સો નગરપાલિકાઓ વચ્ચે ફાળવવાને;

(૨) નગરપાલિકાઓને સોંપી શકાય અથા તેમના દ્વારા તેનો વિનિયોગ કરી શકાય તેવા કર, ડ્યુટી, ટોલ અને ફી નક્કી કરવાને;

(૩) રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી નગરપાલિકાઓને સહાયક અનુદાન આપવાને, લાગુ પાડવા જોઈએ તે સિદ્ધાંતો બાબત.

(ખ) નગરપાલિકાઓની નાણાકીય પરિસ્થિતિ સુધારવા માટે જરૂરી પગલાં બાબત.

(ગ) રાજ્યપાલે, નગરપાલિકાઓની નાણાકીય સદ્ધરતાના હિતમાં, નાણા આયોગને મોકલેલ બીજી કોઈ બાબત.

(૨) રાજ્યપાલે, આ અનુચ્છેદ હેઠળ આયોગે કરેલી દરેક ભલામણ, તેના ઉપર લેવાના પગલાં સંબંધી સ્પષ્ટીકરણાત્મક યાદી સાથે રાજ્ય વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકાવવી જોઈશે.

નગરપાલિકાઓના હિસાબોનું ઓડિટ.

૨૪૩-વ. રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરીને, નગરપાલિકાઓએ હિસાબ જાળવવા અને તેવા હિસાબોના ઓડિટ કરવા અંગે જોગવાઇઓ કરી શકશે.

નગરપાલિકાઓની ચૂંટણીઓ.

૨૪૩-વ.ક (૧) નગરપાલિકાઓની તમામ ચૂંટણીઓ માટે મતદાર-યાદીઓ તૈયાર કરવા ઉપર દેખરેખ, માર્ગદર્શન અને નિયંત્રણ અને તેનું સંચાલન, અનુચ્છેદ ૨૪૩-ડમાં ઉલ્લેખેલ રાજ્ય ચૂંટણી કમિશનમાં નિહિત થશે.

(૨) આ સંવિધાનની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને, નગરપાલિકાઓની ચૂંટણીઓને લગતી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો સંબંધી જોગવાઇઓ કરી શકશે.

સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોને લાગુ પાડવા બાબત.

૨૪૩.વ.ખ. આ ભાગની જોગવાઇઓ, સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોને લાગુ પડશે અને સંઘ રાજ્યક્ષેત્રોને તે લાગુ પાડતી વખતે, રાજ્યના રાજ્યપાલોના ઉલ્લેખો, જાણે કે અનુચ્છેદ ૨૩૯ હેઠળ નિમાયેલ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તાના ઉલ્લેખો હોય તેમ અને રાજ્યના વિધાનમંડળ અથવા વિધાનસભાના ઉલ્લેખો, વિધાનસભાવાળા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના સંબંધમાં તે વિધાનસભાના ઉલ્લેખો હોય તેમ, અસરકર્તા થશેઃ

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ, જાહેરનામાથી એવો આદેશ કરી શકશે કે આ ભાગની જોગવાઇઓ, તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, કોઈપણ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના ભાગને, લાગુ પાડવી જોઇશે.

અમુક વિસ્તારોને આ ભાગ લાગુ નહિ પાડવા બાબત.

૨૪૩-વ.ગ. (૧) આ ભાગનો કોઈપણ મજકૂર, અનુચ્છેદ ૨૪૪ના ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ અનુસૂચિત વિસ્તારને અને ખંડ (૨)માં ઉલ્લેખેલ આદિજાતિ વિસ્તારને લાગુ પડશે નહિ.

(૨) આ ભાગમાંના કોઈપણ મજકૂરનો અર્થ, પશ્ચિમ બંગાળ રાજ્યના દાર્જીલિંગ જિલ્લાના પર્વતીય વિસ્તારો માટે, તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કાયદા હેઠળ રચાયેલી દાર્જીલિંગ ગોરખા હિલ્સ કાઉન્સિલના કાર્યો અને સત્તાને બાધ આવે છે તેમ કરવો નહિ.

(૩) આ સંવિધાનમાં, ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદ, કાયદા દ્વારા આ ભાગની જોગવાઈઓ આવા કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ અનુસૂચિત વિસ્તારો અને આદિજાતિ વિસ્તારોને લાગુ પાડી શકશે અને એવો કોઈ પણ કાયદો, અનુચ્છેદ-૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનને સુધારે છે એમ ગણાશે નહિ.

જિલ્લા આયોજન માટે સમિતિ.

૨૪૩-વ.ઘ.-(૧) દરેક રાજ્યમાં, જિલ્લા કક્ષાએ, જિલ્લામાંની પંચાયતો અને નગરપાલિકાઓએ તૈયાર કરેલ યોજનાના એકત્રીકરણ માટે અને સમગ્ર જિલ્લા માટે વિકાસ યોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માટે જિલ્લા આયોજન સમિતિ રચવી જોઈશે.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને નીચેના સંબંધી જોગવાઈ કરી શકશે :-

(ક) જિલ્લા આયોજન સમિતિઓની રચના;

(ખ) જે રીતે એવી સમિતિઓમાંની બેઠકો ભરવી જોઈએ તે રીત :

પરંતુ તેવી સમિતિઓના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના ચાર પંચમાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યો, જિલ્લા કક્ષાએ પંચાયતના અને જિલ્લામાં નગરપાલિકાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યો દ્વારા અને તેમનામાંથી જિલ્લામાંના ગ્રામીણ વિસ્તારોની અને શહેરી વિસ્તારોની વસ્તી વચ્ચેના પ્રમાણ અનુસાર ચૂંટવા જોઈશે;

(ગ) આવી સમિતિઓને સોંપવામાં આવે તેવા જિલ્લા આયોજનને લગતા કાર્યો;

(ઘ) એવી સમિતિઓના અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યકિતને પસંદ કરવાની રીત;

(૩) દરેક જિલ્લા આયોજન સમિતિએ, -

(ક) નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઈશે :-

(ક) (૧) સ્થાનિક આયોજન, જળ અને અન્ય ભૌતિક તથા પ્રાકૃતિક સાધનોના હિસ્સા, પ્રાથમિક જરૂરિયાતનો સંકલિત વિકાસ અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ સહિત પંચાયત અને નગરપાલિકાઓ વચ્ચેની સામાન્ય હિતની બાબતોને;

(૨) નાણાકીય અથવા બીજા ઉપલભ્ય સાધનોના પ્રમાણ અને પ્રકારને,

(ખ) રાજ્યપાલ, હુકમ કરીને, નિર્દિષ્ટ કરે તેવી સંસ્થાઓ અને સંગઠનો સાથે વિચારવિનિમય કરવો જોઈશે.

(૪) દરેક જિલ્લા આયોજન સમિતિનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યકિતએ એવી સમિતિને ભલામણ કર્યા મુજબની વિકાસ યોજના, રાજ્ય સરકારને મોકલવી જોઈશે.

મેટ્રોપોલિટન આયોજન માટેની સમિતિ.

૨૪૩-વ.ચ. (૧) દરેક મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારમાં સમગ્ર મેટ્રોપોલિટન વિસ્તાર માટે વિકાસ યોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવા માટે, એક મેટ્રોપોલિટન આયોજન સમિતિની રચના કરવામાં આવશે.

(૨) રાજ્ય વિધાનમંડળ, કાયદો કરીને, નીચેની બાબતો સંબંધી જોગવાઈ કરી શકશે,-

(ક) મેટ્રોપોલિટન આયોજન સમિતિઓની રચના;

(ખ) આવી સમિતિઓમાં બેઠકો ભરવાની રીત :

પરંતુ આવી સમિતિના સભ્યોના બે તૃતીયાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યો, નગરપાલિકાઓના ચૂંટાયેલા સભ્યો અને મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારમાં પંચાયતના અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યકિત દ્વારા અને તેમનામાંથી તે વિસ્તારની નગરપાલિકાઓ અને પંચાયતોની વસ્તી વચ્ચેના પ્રમાણ અનુસાર ચૂંટવા જોઈશે.

(ગ) ભારત સરકાર અને રાજ્ય સરકારના તથા એવી સમિતિઓને સોંપેલા કાર્યો કરવા માટે જરૂરી જણાય તેવા સંગઠનો અને સંસ્થાઓના એવી સમિતિઓમાં પ્રતિનિધિત્વ બાબત;

(ઘ) એવી સમિતિઓને સોંપવામાં આવે તેવા મેટ્રોપોલિટન વિસ્તાર માટે આયોજન અને સંકલનને લગતા કાર્યો બાબત.

(ચ) એવી સમિતિઓના અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યકિતની પસંદગીની રીત બાબત;

(૩) દરેક મેટ્રોપોલિટન આયોજન સમિતિને, વિકાસ યોજનાનો મુસદ્દો તૈયાર કરવામાં,-

(ક) નીચેની બાબતો ધ્યાનમાં રાખવી જોઇશે :-

(૧) મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારમાં નગરપાલિકાઓએ અને પંચાયતોએ તૈયાર કરેલી યોજનાને;

(૨) સ્થાનિક આયોજન, જળ અને અન્ય ભૌતિક તથા પ્રાકૃતિક સાધનોના હિસ્સા, પ્રાથમિક જરૂરીયાતનો સંકલિત વિકાસ અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ સહિત નગરપાલિકાઓ અને પંચાયતો વચ્ચેની સામાન્ય હિતની બાબતોને;

(૩) ભારત સરકારે અને રાજ્ય સરકારે નક્કી કરેલ સમગ્ર ઉદ્દેશો અને અગ્રતાક્રમોને;

(૪) ભારત સરકારની અને રાજ્ય સરકારની એજન્સીઓએ મેટ્રોપોલિટન વિસ્તારમાં રોકાણ કરવાનો સંભવ હોય તેનું અને નાણાકીય અથવા બીજા ઉપલબ્ધ સાધનોનું પ્રમાણ અને પ્રકારને;

(ખ) રાજ્યપાલ, હુકમ કરી નિર્દિષ્ટ કરે તેવી સંસ્થાઓ અને સંગઠનો સાથે વિચાર-વિનિમય કરવો જોઇશે.

(૪) દરેક મેટ્રોપોલિટન આયોજન સમિતિનું અધ્યક્ષસ્થાન લેનાર વ્યક્તિએ, રાજ્ય સરકારને એવી સમિતિએ ભલામણ કર્યા મુજબનો વિકાસ પ્લાન મોકલવો જોઇશે.

વિદ્યમાન કાયદાઓ અને નગરપાલિકાઓ ચાલુ રહેવા બાબત.

૨૪૩-વ-છ. આ ભાગમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંવિધાન (ચુંમોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ના આરંભની તરત પહેલાં રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવા નગરપાલિકાઓને લગતા કોઈપણ કાયદાની જોગવાઇ, આ ભાગની જોગવાઇઓ સાથે અસંગત હોય તેટલે સુધી તે, સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા બીજા સક્ષમ સત્તામંડળ સુધારો ન કરે અથવા રદ ન કરે અથવા આવા આરંભથી એક વર્ષ પૂરું ન થાય, તે બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, અમલમાં હોવાનું ચાલું રહેશેઃ

પરંતુ આવા આરંભની તરત અગાઉ અસ્તિત્વ ધરાવતી તમામ નગરપાલિકાઓ, તેમની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી ચાલુ રહેશે, સિવાય કે તે રાજ્યની વિધાનસભાએ અથવા વિધાન પરિષદવાળા રાજ્યની બાબતમાં, તે રાજ્યના વિધાનમંડળના દરેક ગૃહે, તે મુજબનો ઠરાવ પસાર કરીને તેનું વહેલું વિસર્જન કર્યું હોય.

ચૂંટણી સંબંધી બાબતોમાં ન્યાયાલયની દરમિયાનગીરીનો બાધ.

૨૪૩-વ-જ. આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) અનુચ્છેદ-૨૪૩-વ.ક. હેઠળ કરેલા અથવા કર્યા હોવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા મતદારમંડળોના સીમાંકનને અથવા આવા મતદારમંડળોને બેઠકો ફાળવવાને લગતા કોઈપણ કાયદાની કાયદેસરતા અંગે, કોઈપણ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ;

(ખ) કોઈપણ નગરપાલિકાની ચૂંટણી સામે, રાજ્ય વિધાનમંડળે કરેલા કોઇ પણ કાયદાથી, અથવા તે હેઠળ જેના માટે જોગવાઇ કરી હોય તેવા સત્તામંડળ સમક્ષ અને તેવી રીતે ચૂંટણી અરજી રજૂ કરી હોય તે સિવાય, વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.]

ભાગ ૧૦[૧]

અનુસૂચિત અને આદિજાતિ વિસ્તારો

અનુસૂચિત વિસ્તારો અને આદિજાતિ વિસ્તારોનો વહીવટ.

૨૪૪. (૧) [૨]* * * [૩][આસામ, [૪][[૫][મેઘાલય,] ત્રિપુરા અને મિઝોરમ] રાજ્યો] સિવાયના કોઇ પણ રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણને પાંચમી અનુસૂચિની જોગવાઇઓ લાગુ પડશે.

(૨) [૩][આસામ, [૪][[૬][મેઘાલય,] ત્રિપુરા અને મિઝોરમ]ના રાજયોમાંના] આદિજાતિ વિસ્તારોના વહીવટને છઠ્ઠી અનુસૂચિની જોગવાઇઓ લાગુ પડશે.

આસામના અમુક આદિજાતિ વિસ્તારોના બનેલા સ્વાયત્ત રાજ્યની રચના અને તેના માટે સ્થાનિક વિધાનમંડળ અથવા મંત્રીમંડળ અથવા બન્નેની રચના.

[૭][**૨૪૪-ક.** (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદ, કાયદાથી આસામ રાજ્યની અંદર જેમાં છઠ્ઠી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨૦ સાથે જોડેલા કોઠાના [૮][ભાગ-૧]માં નિર્દિષ્ટ કરેલ તમામ અથવા કોઇપણ આદિજાતિ વિસ્તારોનો (પૂર્ણતઃ અથવા અંશતઃ) સમાવેશ થયો હોય તેવું સ્વાયત્ત રાજ્ય રચી શકશે, અને તે માટે--

(ક) સ્વાયત્ત રાજ્યના વિધાનમંડળ તરીકે કાર્ય બજાવવા માટે ચૂંટાયેલા અથવા અંશતઃ નિયુક્ત થયેલા અને અંશતઃ ચૂંટાયેલા મંડળની, અથવા

(ખ) મંત્રીમંડળની,

અથવા બંનેની રચના કરી શકશે અને એ દરેકના રચના, સત્તા અને કાર્યો તે કાયદામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા રહેશે.

(૨) ખંડ (૧) માં ઉલ્લેખેલા કોઇ કાયદાથી ખાસ કરીને,-

(ક) રાજ્ય યાદી અથવા સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી કઇ બાબતો અંગે આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળને બાકાત રાખીને અથવા બાકાત રાખ્યા વગર સ્વાયત્ત રાજ્યના વિધાનમંડળને તેના સમગ્ર પ્રદેશ અથવા તેના કોઇ ભાગ માટે કાયદા કરવાની સત્તા રહેશે તે નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે;

(ખ) સ્વાયત્ત રાજ્યની કારોબારી સત્તા કઇ બાબતો સુધી વિસ્તરશે તે મુકરર કરી શકાશે;

(ગ) આસામ રાજ્યે નાખેલા કોઇ કરની રકમો, જેટલે અંશે તેની આવક સ્વાયત્ત રાજ્યમાંથી મળેલી હોય તેટલે અંશે, સ્વાયત્ત રાજ્યને સોંપી દેવામાં આવશે એવી જોગવાઇ કરી શકાશે;

(ઘ) આ સંવિધાનના કોઇપણ અનુચ્છેદમાં રાજ્યના ઉલ્લેખમાં સ્વાયત્ત રાજ્યના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થાય છે એવો અર્થ કરવામાં આવે એવી જોગવાઇ કરી શકાશે; અને

(ચ) જરૂરી જણાય તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઇઓ કરી શકાશે.

---

૧. ભાગ ૧૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૩. ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧થી ''આસામ રાજ્ય'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૪. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૮૪ની કલમ ૨થી, ''અને મેઘાલય'' એ શબ્દોના સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલી.)

૫. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૩૯થી ''મેઘાલય અને ત્રિપુરા''ના સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૬. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૩૯ના ખંડ (૨)થી ''મેઘાલય અને ત્રિપુરા અને મિઝોરમના સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૭. સંવિધાન (બાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ(૨)થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૮. ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧થી ''ભાગ-કમાં'' એ શબ્દોને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

(૩) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેના કોઇ કાયદાનો સુધારો જેટલે અંશે ખંડ (૨)ના પેટા- ખંડ (ક) અથવા પેટા-ખંડ (ખ) ને લગતો હોય તેટલે અંશે તે સુધારો સંસદના દરેક ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપનારા ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતીથી પસાર થયો ન હોય તો તે સુધારો અસરકર્તા થશે નહિ.

(૪) આ અનુચ્છેદમાં ઉલ્લેખેલ છે એવો કોઇ કાયદો અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો છે એમ ગણાશે નહિ; પછી ભલે તે કાયદામાં આ સંવિધાનને સુધારતી હોય તેવી અથવા જેની અસર આ સંવિધાન સુધાર્યા જેવી થતી હોય તેવી કોઇ જોગવાઇ કરવામાં આવી હોય].

ભાગ ૧૧

સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચેના સંબંધો

પ્રકરણ ૧

ધારાકીય સંબંધો

ધારાકીય સત્તાની વહેંચણી

સંસદે અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ કરેલા કાયદાઓની વ્યાપ્તિ.

૨૪૫. (૧) આ સંવિધાનની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, સંસદ, ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર કે તેના કોઇ ભાગ માટે કાયદા કરી શકશે, અને રાજ્યનું વિધાનમંડળ સમગ્ર રાજ્ય કે તેના કોઇ ભાગ માટે કાયદા કરી શકશે.

(૨) સંસદે કરેલો કોઇ કાયદો, તેનો અમલ રાજ્યક્ષેત્ર બહાર થશે એ કારણે બિનકાયદેસર છે એમ ગણાશે નહિ.

સંસદે અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ કરેલા કાયદાઓનું વિષયવસ્તુ.

[૧]**૨૪૬.** (૧) ખંડો(૨) અને (૩)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સાતમી અનુસૂચિમાંની યાદી (આ સંવિધાનમાં ''સંઘ યાદી'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) માં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા કરવાની સુવાંગ સત્તા સંસદને છે.

(૨) ખંડ(૩)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદને અને ખંડ(૧)ને અધીન રહીને, [૨]* * * કોઇ રાજ્યના વિધાનમંડળને પણ, સાતમી અનુસૂચિમાંની યાદી (આ સંવિધાનમાં ''સમવર્તી યાદી'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) માં ગણાવેલી કોઇપણ બાબત અંગે કાયદા કરવાની સત્તા છે.

(૩) ખંડો (૧) અને (૨)ને અધીન રહીને , [૨]* * * કોઇ રાજ્યના વિધામમંડળને જ તે રાજ્ય કે તેના કોઇ ભાગ માટે સાતમી અનુસૂચિમાંની યાદી (આ સંવિધાનમાં ''રાજ્ય યાદી'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) માં ગણાવેલી કોઇપણ બાબત અંગે કાયદા કરવાની સત્તા છે.

(૪) [૩][કોઈ રાજ્યમાં] સમાવિષ્ટ ન હોય તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગ માટે કોઈ બાબત રાજ્ય યાદીમાં ગણાવેલી હોય તે છતાં, સંસદને તે બાબત અંગે કાયદા કરવાની સત્તા છે.

અમુક વધારાના ન્યાયાલયોની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તા.

૨૪૭. આ પ્રકરણમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદે કરેલા કાયદાઓના અથવા સંઘ યાદીમાં ગણાવેલી બાબત અંગે કોઈ વિદ્યમાન કાયદાના વધુ સારા અમલ માટે કોઈ વધારાના ન્યાયાલયની સ્થાપના કરવાની જોગવાઈ સંસદ કાયદાથી કરી શકશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૪૬ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાં તેના ખંડ (૧)માં આવતા''ખંડો (૨) અને (૩)'' એ શબ્દો, આંકડા અને કૌંસને બદલે, ''ખંડ (૨)'' એ શબ્દ, કૌંસ અને આંકડો મૂકવામાં આવશે અને ખંડ (૨) માં આવતા ''ખંડ (૩) માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં'' એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડો અને ખંડો (૩) અને (૪) પૂરા કમી કરવામાં આવશે.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખ માં '' એ શબ્દોને સ્થાને, આ શબ્દો મૂક્યા છે.

[1]**૨૪૮.** (૧) સમવર્તી યાદી અથવા રાજ્ય યાદીમાં નહિ ગણાવેલી કોઈ પણ બાબત અંગે કાયદો કરવાની સુવાંગ સત્તા સંસદને જ છે. **કાયદા કરવાની અવશિષ્ટ સત્તા.**

(૨) ઉપરની બેમાંથી કોઈ યાદીમાં નહિ જણાવેલો કર નાખતો કાયદો કરવાની સત્તાનો એ સત્તામાં સમાવેશ થશે.

[2]**૨૪૯.** (૧) આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાજ્યસભાએ હાજર રહી મત આપનારાઓમાંના ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોના ટેકાવાળા ઠરાવથી જાહેર કર્યું હોય કે એ ઠરાવમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી રાજ્ય યાદીમાં ગણાવેલી કોઈ બાબત અંગે સંસદ કાયદા કરે એ રાષ્ટ્રીય હિતમાં જરૂરી કે ઈષ્ટ છે, તો એ ઠરાવ અમલમાં રહે ત્યાં સુધી, તે બાબત અંગે ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર કે તેના કોઈ ભાગ માટે કાયદા કરવાનું સંસદ માટે કાયદેસર ગણાશે. **રાજ્ય યાદીમાંની કોઈ બાબત અંગે રાષ્ટ્રીય હિતમાં કાયદા કરવાની સંસદની સત્તા.**

(૨)ખંડ (૧) હેઠળ પસાર થયેલો ઠરાવ, તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી પણ એક વર્ષથી વધુ નહિ તેટલી મુદત સુધી અમલમાં રહેશે :

પરંતુ એવા કોઈ ઠરાવનો અમલ ચાલુ રાખવાની અનુમતિ આપતો ઠરાવ જો અને જેટલીવાર ખંડ(૧) ની જોગવાઈ મુજબ પસાર કરવામાં આવે તો અને તેટલી વાર તે ઠરાવ, જે તારીખે આ ખંડ હેઠળ અન્યથા તેનો અમલ બંધ થયો હોત તો તે તારીખથી વધુ એક વર્ષની મુદત સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે.

(૩) ખંડ (૧) હેઠળ ઠરાવ પસાર ન થયો હોત, તો જે કાયદો કરવાની સંસદને સત્તા ન હોત એવો સંસદે કરેલો કાયદો તેવી સત્તા ન હોવા પૂરતો, તે ઠરાવનો અમલ બંધ થયા પછી છ મહિનાની મુદત પૂરી થયે, સદરહુ મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલાં કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલાં કાર્યો સિવાયની બીજી બાબતો અંગે અમલમાં રહેશે નહિ.

[3]**૨૫૦.** (૧) આ પ્રકરણમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય ત્યાં સુધી, રાજ્ય યાદીમાં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગે ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઈ પણ ભાગ માટે કાયદા કરવાની સંસદને સત્તા રહેશે. **કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તો રાજ્ય યાદીમાંની કોઈ બાબત અંગે કાયદા કરવાની સંસદની સત્તા.**

(૨) કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા થઈ ન હોય તો જે કાયદો કરવા સંસદને સત્તા ન હોત એવો સંસદે કરેલો કાયદો, એવી સત્તા ન હોવા પૂરતો, ઉદ્‌ઘોષણાનો અમલ બંધ થયા પછી છ મહિનાની મુદત પૂરી થયે, સદરહુ મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલાં કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલાં કાર્યો સિવાયની બીજી બાબતો અંગે અમલમાં રહેશે નહિ.

૨૫૧. આ સંવિધાન હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળને કોઈ કાયદો કરવાની સત્તા હોય તે, અનુચ્છેદ ૨૪૯ અને ૨૫૦માંના કોઈપણ મજકૂરથી મર્યાદિત થશે નહિ, પણ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ, સંસદને સદરહુ બન્નેમાંની કોઈ અનુચ્છેદ હેઠળ કાયદો કરવાની સત્તા હોય એવા સંસદે કરેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈઓથી વિરોધી હોય તો, સંસદે કરેલો કાયદો, રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદા પહેલાં કે પછી પસાર થયો હોય તો પણ, તે પ્રવર્તશે, અને રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલો કાયદો, વિરૂદ્ધતા પૂરતો, પરંતુ સંસદે કરેલો કાયદો અમલમાં રહે ત્યાં સુધી જ, બિનઅમલી રહેશે. **અનુચ્છેદ ૨૪૯ અને ૨૫૦ હેઠળ સંસદે કરેલા કાયદા અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ કરેલા કાયદા વચ્ચે અસંગતતા.**

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૨૪૮ને સ્થાને નીચેનો અનુચ્છેદ મૂકવોઃ-

''૨૪૮. કાયદા કરવાની અવશિષ્ટ સત્તાઓ.- નીચેની બાબતો અંગે કોઈ કાયદો કરવાની સુવાંગ સત્તા સંસદને છે,-

(ક) કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકારને પડકારવી અથવા લોકોમાં અથવા લોકોના કોઇ વર્ગમાં આતંક ફેલાવવો અથવા લોકોના વિવિધ વર્ગો વચ્ચેની સંવાદિતાને વિપરિત અસર કરે તેમ લોકોના કોઇ વર્ગને અલગ પાડવા સહિત આતંકવાદ સાથે સંકળાયેલ - વૃત્તિઓ અટકાવવા માટે;

(કક) જુઓ સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડવા બાબત) હુકમ, ૧૯૫૪ની કલમ ૨ (૬)(ખ).

(ખ) (૧) દરિયાઈ કે હવાઈ માર્ગે વિદેશ પ્રવાસ;

(૨) અંતર્દેશીય વિમાન પ્રવાસ;

(૩) મનીઓર્ડર, ફોનોગ્રામ અને તાર સહિત ટપાલની વસ્તુઓ ઉપરના કરવેરા સંબંધમાં

સ્પષ્ટીકરણઃ સંવૈધાનિક હુકમ ૧૨૨ - માણે.

૨. અનુચ્છેદ ૨૪૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૨૪૯માં પેટા-અનુચ્છેદ (૧)માં, ''ઠરાવમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી રાજ્ય યાદીમાં ગણાવેલી કોઇ બાબત'' એ શબ્દોને બદલે, ''સંઘ યાદી અથવા સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી ન હોય તેવી ઠરાવમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઇ બાબત'', એ શબ્દો મૂકવા.

૩. અનુચ્છેદ ૨૫૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, તેમાં ''રાજ્ય યાદીમાં ગણાવેલી કોઈ પણ બાબત અંગે'' એ શબ્દોને સ્થાને, ''સંઘ યાદીમાં નહિ ગણાવેલી બાબતો અંગે પણ'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવશે.

બે અથવા વધારે રાજ્યો માટે તેમની સંમતિથી કાયદો કરવાની સંસદની સત્તા અને એવો કાયદો બીજા કોઈ રાજ્યે અપનાવવા બાબત.

૨૫૨. (૧) અનુચ્છેદ ૨૪૯ અને ૨૫૦ માં કરેલી જોગવાઈ સિવાય, જે બાબતો અંગે સંસદને રાજ્યો માટે કાયદો કરવાની સત્તા નથી તે પૈકી કોઈ બાબતનું નિયમન એવાં રાજ્યોમાં સંસદ કાયદાથી કરે એ ઈચ્છવાજોગ છે એવું બે કે વધારે રાજ્યોનાં વિધાનમંડળોને લાગે અને તે રાજ્યોના વિધાનમંડળોના તમામ ગૃહો એ મતલબના ઠરાવો પસાર કરે, તો તે અનુસાર તે બાબતનું નિયમન કરવા માટે અધિનિયમ પસાર કરવાનું સંસદને માટે કાયદેસર ગણાશે અને એ રીતે પસાર કરેલો કોઈ અધિનિયમ એવાં રાજ્યોને અને બીજા જે રાજ્યે, તે રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહે અથવા જ્યાં બે ગૃહો હોય ત્યાં દરેક ગૃહે તે અર્થે પસાર કરેલા ઠરાવથી તેને પાછળથી અપનાવ્યો હોય તે રાજ્યને લાગુ પડશે.

(૨) સંસદે એ રીતે પસાર કરેલા કોઈ અધિનિયમ, એ જ રીતે પસાર કરેલા કે અપનાવેલા સંસદના અધિનિયમથી સુધારી કે રદ કરી શકાશે, પણ તે લાગુ પડતો હોય એવા કોઈ રાજ્યની બાબતમાં, તે રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમથી તેને સુધારી કે રદ કરી શકાશે નહિ.

આંતરરાષ્ટ્રીય કબૂલાતનામાને અમલમાં લાવવા માટે કાયદો કરવા બાબત.

[૧]**૨૫૩.** આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, બીજા કોઈ દેશ કે દેશો સાથેની કોઈ સંધિ, કબૂલાતનામા કે કરારનામાના અથવા કોઈ આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલન, સંસ્થા કે અન્ય મંડળમાં કરેલા કોઈ નિર્ણયના પાલન માટે ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર કે તેના કોઈ ભાગ માટે સંસદને કોઈપણ કાયદો કરવાની સત્તા છે.

સંસદે કરેલા કાયદા અને રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ કરેલા કાયદા વચ્ચે અસંગતતા.

૨૫૪. (૧) કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈ, સંસદને જે કરવાની સત્તા હોય એવા તેણે કરેલા કાયદાની કોઈ જોગવાઈથી અથવા સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી કોઈ એક બાબત અંગે વિદ્યમાન કાયદાની કોઈ જોગવાઈથી વિરોધી હોય તો, ખંડ (૨) ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંસદે કરેલો કાયદો, એવા રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદા પહેલાં કે પછી પસાર થયો હોય તો પણ, યથાપ્રસંગ, તે કાયદો અથવા વિદ્યમાન કાયદો પ્રવર્તશે અને રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલો કાયદો, વિરુદ્ધતા પૂરતો, રદબાતલ થશે.

(૨) જ્યાં [૨]* * * રાજ્યના વિધાનમંડળે સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી કોઈ એક બાબત અંગે કરેલા કાયદામાં, સંસદે કરેલા અગાઉના કાયદાની અથવા તે બાબત અંગે વિદ્યમાન કાયદાની જોગવાઈઓથી વિરોધી કોઈ જોગવાઈનો સમાવેશ થતો હોય, તો એવા રાજ્યના વિધાનમંડળે એ રીતે કરેલો કાયદો, તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવેલો હોય અને તેને તેમની અનુમતિ મળી હોય, તો તે રાજ્યમાં પ્રવર્તશે :

પરંતુ સંસદને કોઇ પણ સમયે એ જ બાબત અંગે રાજ્યના વિધાનમંડળે એ રીતે કરેલા કાયદામાં ઉમેરો કરતા, સુધારો કરતા, ફેરફાર કરતા કે રદ કરતા કાયદા સહિત કોઇ કાયદો અધિનિયમિત કરવામાં આ ખંડમાંના કોઇપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

ભલામણો અને પૂર્વ-મંજૂરીને લગતી જરૂરિયાતને ફક્ત કાર્યરીતિની બાબત ગણવા બાબત.

[૩]**૨૫૫.** સંસદનો અથવા [૪] * * * કોઈ રાજયના વિધાન મંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ અને એવા અધિનિયમમાંની કોઈપણ જોગવાઈ, જો તે અધિનિયમને-

(ક) રાજયપાલની ભલામણની જરૂર હોય, ત્યાં, રાજયપાલે અથવા રાષ્ટ્રપતિએ;

(ખ) રાજપ્રમુખની ભલામણની જરૂર હોય ત્યાં, રાજપ્રમુખે અથવા રાષ્ટ્રપતિએ;

(ગ) રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ કે પૂર્વ-મંજૂરીની જરૂર હોય ત્યાં, રાષ્ટ્રપતિએ અનુમતિ આપી હોય તો, તે આ સંવિધાનથી આવશ્યક ગણેલી કોઈ ભલામણ કરવામાં કે પૂર્વ-મંજૂરી આપવામાં આવી ન હતી કારણે બિનકાયદેસર ગણાશે નહિ.

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૨૫૩માં નીચેનો પરંતુક ઉમેરવામાં આવશેઃ-
''પરંતુ સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભ પછી, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની વ્યવસ્થાને અસર કરતો કોઈ નિર્ણય તે રાજ્યની સરકારની સંમતિ સિવાય ભારત સરકારથી કરી શકાશે નહિ.''

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૩. અનુચ્છેદ ૨૫૫ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી, ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

પ્રકરણ ૨
વહીવટી સંબંધો
સામાન્ય

રાજ્યોની અને સંઘની ફરજ.

[૧]**૨૫૬.** દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તા એવી રીતે વાપરવી જોઈશે કે જેથી સંસદે કરેલા કાયદાઓનું અને તે રાજયમાં લાગુ પડતા વિદ્યમાન કાયદાઓનું પાલન થાય અને તે હેતુ માટે ભારત સરકારને જરૂર જણાય એવા આદેશો કોઈ રાજ્યને આપવા સુધી સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે.

અમુક સંજોગોમાં રાજ્યો ઉપર સંઘનું નિયંત્રણ.

૨૫૭. (૧) દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તા એવી રીતે વાપરવી જોઈશે કે જેથી સંઘની કારોબારી સત્તા વાપરવામાં અંતરાય આવે નહિ કે તેને પ્રતિકૂળ અસર થાય નહિ અને તે હેતુ માટે ભારત સરકારને જરૂર જણાય એવા આદેશો કોઈ રાજ્યને આપવા સુધી સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે.

(૨) આદેશથી જેમને રાષ્ટ્રીય અથવા લશ્કરી મહત્ત્વના હોવાનું જાહેર કરેલાં હોય એવાં વ્યવહારના સાધનોના બાંધકામ અને નિભાવ વિષે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે :

પરંતુ રાજમાર્ગો અથવા જળમાર્ગોને રાષ્ટ્રીય રાજમાર્ગો અથવા રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો તરીકે જાહેર કરવાની સંસદની સત્તાને અથવા એવી રીતે જાહેર કરેલા રાજમાર્ગો અથવા જળમાર્ગો સંબંધી, સંઘની સત્તાને અથવા નૌકાદળ, ભૂમિદળ, અને હવાઈદળના કામો અંગે પોતાના કાર્યોના ભાગરૂપે વ્યવહારના સાધનોના બાંધકામ અને નિભાવની સંઘની સત્તાને આ ખંડમાંના કોઈપણ મજકૂરથી મર્યાદિત કરવામાં આવી છે એમ ગણાશે નહિ.

(૩) કોઈ રાજ્યની અંદરની રેલવેના રક્ષણ માટે લેવાનાં પગલાં સંબંધી તે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી પણ સંઘની કારોબારી સત્તા વિસ્તરશે.

(૪) ખંડ (૨) હેઠળ વ્યવહારના કોઈ સાધનોના બાંધકામ કે નિભાવ સંબંધી અથવા ખંડ (૩) હેઠળ કોઈ રેલવેના રક્ષણ માટે લેવાના પગલાં સંબંધી કોઈ રાજ્યને આપેલા આદેશોનો અમલ કરવામાં, તેવો આદેશ આપવામાં આવ્યો ન હોત અને તે રાજ્યની સામાન્ય ફરજો બજાવતાં થયું હોત તેના કરતાં વધારે ખર્ચ થયું હોય તો, એ રીતે થયેલા વધારાના ખર્ચ અંગે, સહમત થયા મુજબની અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેટલી રકમો ભારત સરકારે તે રાજ્યને આપવી જોઈશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૫૬ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે, ત્યારે તે અનુચ્છેદને ખંડ (૧) તરીકે ફરીથી નંબર આપવામાં આવશે અને તેમાં નીચેનો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે :- ‘‘(૨) જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યે, તેની કારોબારી સત્તાનો અમલ એવી રીતે કરવો જોઈશે કે જેથી તે રાજ્યના સંબંધમાં સંવિધાન હેઠળ સંઘની ફરજો અને જવાબદારીઓ બજાવવાનું સરળ થાય અને વિશેષમાં સંઘ આવશ્યક ગણે તો સદરહુ રાજ્યે, સંઘ વતી અને સંઘના ખર્ચે મિલકત સંપાદિત અથવા હંગામી સંપાદિત કરવી જોઈશે અથવા તે મિલ્કત રાજ્યની હોય તો સહમત થયા મુજબની અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેવી શરતોએ સંઘને તે તબદીલ કરવી જોઈશે.’’.

[1][**૨૫૭.-ક.** [સંઘના સશસ્ત્રદળો અથવા બીજા દળો મોકલીને રાજ્યોને મદદ કરવા બાબત.] સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૩થી આ અનુચ્છેદ રદ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી),].

અમુક દાખલાઓમાં રાજ્યને સત્તા, વગેરે સોંપવાની સંઘની સત્તા.

૨૫૮. (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, કોઈ રાજ્ય સરકારની સંમતિથી તે સરકારને અથવા તેના અધિકારીઓને, સંઘની કારેબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરતી હોય તે અંગેના કાર્યો, શરતો સાથે અથવા શરતો વિના સોંપી શકશે.

(૨) કોઈ રાજ્યમાં લાગુ પડતો સંસદે કરેલો કાયદો, તે રાજ્યના વિધાનમંડળને જે અંગે કાયદો કરવાની સત્તા ન હોય એવી બાબત સંબંધમાં હોય તે છતાં, તે કાયદો, તે રાજ્યને અથવા તેના અધિકારીઓ અને સત્તાધિકારીઓને સત્તા સોંપી શકશે અને તેમના ઉપર ફરજો નાખી શકશે અથવા સત્તા સોંપવાનું અને ફરજો નાખવાનું અધિકૃત કરી શકશે.

(૩) આ અનુચ્છેદની રૂએ કોઈ રાજ્યને અથવા તેના અધિકારીઓ અથવા સત્તાધિકારીઓને સત્તા આપવામાં આવી હોય કે તેમના ઉપર ફરજો નાખવામાં આવી હોય ત્યાં, તે સત્તા વાપરવા અને ફરજો બજાવવા સંબંધી તે રાજ્યને થયેલા વધારાના વહીવટી ખર્ચ અંગે સહમત થયા મુજબની અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેટલી રકમો ભારત સરકારે તે રાજ્યને આપવી જોઈશે.

સંઘને કાર્યો સોંપવાની રાજ્યોની સત્તા.

[2][**૨૫૮-ક.** આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ, ભારત સરકારની સંમતિથી તે, સરકારને અથવા તેના અધિકારીઓને રાજ્યની કારોબારી સત્તા જે બાબત સુધી વિસ્તરતી હોય તે અંગેના કાર્યો, શરતો સાથે અથવા શરતો વિના સોંપી શકશે.]

૨૫૯.[પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાંનાં રાજ્યોમાંના સશસ્ત્ર દળો.] સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યો છે.

ભારત બહારના રાજ્યક્ષેત્રો સંબંધી સંઘની હકૂમત.

૨૬૦. ભારતના રાજ્યક્ષેત્રનો ભાગ ન હોય એવા કોઈ રાજ્યક્ષેત્રની સરકાર સાથેના કબૂલાત-નામાથી એવા રાજ્યક્ષેત્રની સરકારમાં નિહિત થયેલાં કોઈ કારોબારી, ધારાકીય કે ન્યાયિક કાર્યો ભારત સરકાર હાથ ધરી શકશે, પણ એવું દરેક કબૂલાતનામું વિદેશમાં હકૂમત ભોગવવા સંબંધી તે સમયે અમલમાં હોય એવા કાયદાને અધીન રહેશે અને તે કાયદા અનુસાર હોવું જોઈશે.

જાહેર કાર્યો, રેકર્ડ અને ન્યાયિક કાર્યવાહી.

૨૬૧. (૧) સંઘ અને દરેક રાજ્યના જાહેર કાર્યો, રેકર્ડ અને ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મૂકવામાં આવશે અને તે માન્ય રાખવામાં આવશે.

[3](૨) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલાં કાર્યો, રેકર્ડ અને કાર્યવાહી સાબિત કરવાની અને તેની અસર નક્કી કરવાની રીત અને શરતો સંસદે કરેલા કાયદાથી જોગવાઈ કર્યા મુજબ રહેશે.

(૩) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગમાં દીવાની ન્યાયાલયોએ આપેલા અંતિમ ફેંસલા કે કરેલા હુકમો, તે રાજ્યક્ષેત્રની અંદર કાયદા અનુસાર ગમે ત્યાં બજાવી શકાશે.

પાણી સંબંધી તકરારો

આંતર-રાજ્ય નદીઓ અથવા નદી-ખીણોના પાણી સંબંધી તકરારોનો ન્યાયનિર્ણય.

૨૬૨. (૧) કોઈ આંતર-રાજ્ય નદી કે નદી-ખીણના કે તેમાંના પાણીના ઉપયોગ, વહેંચણી અથવા નિયંત્રણ અંગેની કોઈ તકરાર કે ફરિયાદના ન્યાયનિર્ણય માટે સંસદ કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે.

(૨) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદ કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે કે ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલી કોઈ તકરાર કે ફરિયાદ અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અથવા બીજું કોઈ ન્યાયાલય હકૂમત ભોગવી શકશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૩થી આ કલમ દાખલ કરી હતી. (તા.૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૮થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે, ત્યારે અનુચ્છેદ ૨૬૧ના ખંડ (૨)માં '' સંસદે કરેલા '' એ શબ્દો કમી કરવામાં આવશે.

રાજ્યો વચ્ચે સંકલન

૨૬૩. રાષ્ટ્રપતિને કોઈ સમયે એમ જણાય કે- **આંતરરાજ્ય કાઉન્સિલ અંગેની જોગવાઈઓ.**

(ક) રાજ્યો વચ્ચે ઊભી થઈ હોય એવી તકરારોની તપાસ કરવાની અને તે વિષે સલાહ આપવાની;

(ખ) જેમાં કેટલાક અથવા તમામ રાજ્યોનું અથવા સંઘનું અને એક કે વધારે રાજ્યોનું સહિયારું હિત હોય તે વિષયોની તપાસ કરવાની અને તેની ચર્ચા કરવાની; અથવા

(ગ) એવા કોઈ વિષય ઉપર ભલામણ કરવાની અને ખાસ કરીને તે વિષય અંગે નીતિ અને અમલના વધારે સારા સંકલન માટે ભલામણ કરવાની,

જવાબદારીવાળી કાઉન્સિલની સ્થાપના કરવાથી જાહેર હિત સધાશે, તો હુકમ કરીને તેવી કાઉન્સિલ સ્થાપવાનું અને તેણે બજાવવાની ફરજોનું સ્વરૂપ, તેની તંત્રવ્યવસ્થા અને કાર્યરીતિ મુકરર કરવાનું રાષ્ટ્રપતિ માટે કાયદેસર ગણાશે.

ભાગ ૧૨

નાણાકીય બાબતો, મિલકત, કરારો અને દાવાઓ

પ્રકરણ ૧

નાણાકીય બાબતો

સામાન્ય

[1][**૨૬૪.** આ ભાગમાં ''નાણા કમિશન'' એટલે અનુચ્છેદ ૨૮૦ હેઠળ રચાયેલું નાણા કમિશન.] **અર્થઘટન.**

૨૬૫. કાયદાથી મળેલ અધિકાર સિવાય, કોઈ કર નાખી શકાશે નહિ કે વસૂલ કરી શકાશે નહિ. **કાયદાથી મળેલા અધિકાર સિવાય કર નાખવા નહિ.**

[2]**૨૬૬.** (૧) અનુચ્છેદ ૨૬૭ની જોગવાઈઓને અને અમુક કર અને ડ્યુટીની કુલ ચોખ્ખી આવક કે તેનો કોઈ ભાગ રાજ્યોને સોંપી દેવા અંગે આ પ્રકરણની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ભારત સરકારને મળેલી તમામ આવક, તિજોરી બિલો કાઢીને તેણે ઊભી કરેલી તમામ લોન, બીજી લોન કે સાધનોપાય પેશગીઓ અને લોન ભરપાઈ થતાં તેને મળેલાં તમામ નાણાં મળીને, ''ભારતનું એકત્રિત ફંડ'' એ નામનું એક એકત્રિત ફંડ બનશે, અને કોઈ રાજ્યની સરકારને મળેલી તમામ આવક, તિજોરી બિલો કાઢીને તેણે ઊભી કરેલી તમામ લોન, બીજી લોન કે સાધનોપાય પેશગીઓ અને લોન ભરપાઈ થતાં તેને મળેલાં તમામ નાણા મળીને, ''રાજ્યનું એકત્રિત ફંડ'' એ નામનું એક એકત્રિત ફંડ બનશે. **ભારતના અને રાજ્યોના એકત્રિત ફંડ અને જાહેર હિસાબો.**

(૨) ભારત સરકારે અથવા રાજ્યની સરકારે અથવા તેના વતી મેળવેલા બીજા તમામ જાહેર નાણાં, યથાપ્રસંગ, ભારતના જાહેર હિસાબમાં અથવા રાજ્યના જાહેર હિસાબમાં જમા કરવામાં આવશે.

(૩) કાયદા અનુસાર અને આ સંવિધાનમાં દર્શાવેલા હેતુ માટે અને તે રીતે હોય તે સિવાય, ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી અથવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી કોઈ નાણાંનો વિનિયોગ કરી શકાશે નહિ.

૨૬૭. (૧) સંસદ કાયદાથી ''ભારતનું આકસ્મિક ફંડ'' એ નામનું પેશગીના સ્વરૂપનું એક આકસ્મિક ફંડ સ્થાપી શકશે, જેમાં એવા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તેટલી રકમોો વખતોવખત જમા કરવામાં આવશે, અને અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવાના હેતુ માટે અનુચ્છેદ ૧૧૫ અથવા અનુચ્છેદ ૧૧૬ હેઠળ કાયદાથી સંસદ એ ખર્ચને અધિકૃત ન કરે ત્યાં સુધી તે ફંડમાંથી પોતે પેશગીઓ આપી શકે તે માટે તે રાષ્ટ્રપતિના હસ્તક મૂકવામાં આવશે. **આકસ્મિક ફંડ.**

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી અસલ અનુચ્છેદ ૨૬૪ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૨૬૬માં રાજ્ય અથવા રાજ્યોના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

[1](૨) કાયદાથી રાજ્યનું વિધાનમંડળ ''રાજ્ય આકસ્મિક ફંડ'' એ નામનું પેશગીના સ્વરૂપનું એક આકસ્મિક ફંડ સ્થાપી શકશે, જેમાં એવા કાયદાથી નક્કી કરવામાં આવે તેટલી રકમો વખતોવખત જમા કરવામાં આવશે અને અણધાર્યા ખર્ચને પહોંચી વળવાના હેતુ માટે અનુચ્છેદ ૨૦૫ અથવા અનુચ્છેદ ૨૦૬ હેઠળ કાયદાથી રાજ્યનું વિધાનમંડળ એ ખર્ચને અધિકૃત ન કરે ત્યાં સુધી તે ફંડમાંથી પોતે પેશગીઓ આપી શકે તે માટે તે રાજ્યના રાજ્યપાલના [2] * * હસ્તક મૂકવામાં આવશે.

સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે આવકની વહેંચણી

સંઘે નાખેલી પણ રાજ્યોએ વસૂલ કરી વિનિયોગ કરેલી ડ્યૂટી.

૨૬૮. (૧) સંઘ યાદીમાં જણાવેલી હોય એવી સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી અને દવાઓ અને પ્રસાધન સામગ્રી ઉપરની આબકારી ડ્યૂટી ભારત સરકાર નાખશે, પણ તેની વસૂલાત-

(ક) એવી ડ્યૂટી [3][સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની] અંદર નાખવાપાત્ર હોય ત્યારે, ભારત સરકાર, અને

(ખ) એવી ડ્યૂટી રાજ્યોની અંદર નાખવાપાત્ર હોય ત્યારે, તે રાજ્યો, કરશે.

(૨) કોઈ રાજ્યની અંદર નાખવાપાત્ર એવી કોઈ ડ્યૂટીની કોઈ નાણાકીય વર્ષની આવક ભારતના એકત્રિત ફંડનો ભાગ બનશે નહિ, પણ તે રાજ્યને તે સોંપી દેવામાં આવશે.

સંઘે નાખવાનો અને સંઘ અને રાજ્યોએ વસૂલ કરવાનો અને વિનિયોગ કરવાનો સેવા કર.

[4][**૨૬૮ક.** (૧) ભારત સરકારે સેવા ઉપર કર નાખવો જોઈશે અને આવો કર, ખંડ (૨)માં જોગવાઈ કરેલી રીતે કેન્દ્ર સરકારે અને રાજ્યોએ વસૂલ કરવો જોઈશે અને વિનિયોગ કરવો જોઈશે.

(૨) ખંડ (૧)ની જોગવાઈઓ અનુસાર લેવાના આવા કોઈ કરની નાણાકીય વર્ષની આવક-

સંસદે કાયદાથી ઘડેલા વસૂલાત અને વિનિયોગના સિદ્ધાંતો અનુસાર,-

(ક) ભારત સરકારે અને રાજ્યોએ વસૂલ કરવી જોઈશે;

(ખ) ભારત સરકારે અને રાજ્યોએ વિનિયોગ કરવો જોઈશે].

સંઘે નાખેલા અને વસૂલ કરેલા પણ રાજ્યોને સોંપી દીધેલા કર.

૨૬૯. [5][(૧) માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કર અને માલની રવાનગી ઉપરના કર ભારત સરકાર લેશે અને વસૂલ કરશે, પરંતુ ખંડ (૨)માં જોગવાઈ કરેલી રીતે, તે સન ૧૯૯૬ના એપ્રિલ મહિનાની ૧લી તારીખે અથવા તે પછી રાજ્યોને સોંપી દેવામાં આવશે અને સોંપી દેવામાં આવેલ હોવાનું ગણાશે.

સ્પષ્ટીકરણ.- આ ખંડના હેતુઓ માટે,-

(ક) ''માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કર'' એ શબ્દપ્રયોગનો, આંતર-રાજ્ય વેપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન માલનું વેચાણ અથવા ખરીદી થયેલ હોય ત્યારે, વર્તમાનપત્રો સિવાયના માલના એવા વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કર એવો અર્થ થશે;

(ખ) ''માલની રવાનગી ઉપરના કર'' એ શબ્દપ્રયોગનો, આંતરરાજ્ય વેપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન માલની રવાનગી થયેલ હોય ત્યારે (રવાના કરનાર વ્યક્તિને અથવા બીજી કોઈ વ્યક્તિને રવાનગી કરવામાં આવી હોય તેમ છતાં) માલની એવી રવાનગી ઉપરના કર એવો અર્થ થશે;

(૨) સંઘ રાજયક્ષેત્રોમાંથી થતી આવક સિવાયની કોઈ નાણાકીય વર્ષની એવા કરની ચોખ્ખી આવક, ભારતના એકત્રિત ફંડનો ભાગ બનશે નહિ, પણ જે રાજ્યોની અંદર તે વર્ષમાં તે કર લેવાપાત્ર હોય તેમને સોંપી દેવામાં આવશે અને સંસદ કાયદાથી ઘડે તેવા વહેંચણીના સિદ્ધાંતો અનુસાર તે રાજ્યો વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવશે.]

[6][(૩) [7][માલનું વેચાણ અથવા ખરીદી અથવા માલની રવાનગી] ક્યારે આંતર-રાજ્ય વેપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન થઇ ગણાય તે નક્કી કરવા માટેના સિદ્ધાંતો કાયદાથી સંસદ ઠરાવી શકશે].

---

૧. આ ખંડ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખના'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ગમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યો'' એ શબ્દો અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૪. સંવિધાન (અઠ્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨ થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૫. સંવિધાન (એંશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૦ ની કલમ ૨ થી, ખંડો (૧) અને (૨)ને બદલે આ ખંડો મૂકયા છે.

૬. સંવિધાન (છઠ્ઠા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩ થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૭. સંવિધાન (છેતાળીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ની કલમ૨થી ''માલનું વેચાણ અથવા ખરીદ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

[૧][**૨૭૦.** (૧) [૨][અનુચ્છેદ ૨૬૮, ૨૬૮ક અને ૨૬૯માં] અનુક્રમે ઉલ્લેખેલ ડ્યૂટી અને કર સિવાયના સંઘ યાદીમાં ઉલ્લેખેલ તમામ કર અને ડ્યૂટી, અનુચ્છેદ ૨૭૧માં ઉલ્લેખેલ કર અને ડ્યૂટી ઉપરના સરચાર્જ અને સંસદે કરેલ કોઈ કાયદા હેઠળ ચોક્કસ હેતુ માટે લેવામાં આવતા કોઈ ઉપકર ભારત સરકાર લેશે અને વસૂલ કરશે અને ખંડ (૨)માં જોગવાઈ કરેલી રીતે સંઘ અને રાજયો વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવશે. **લીધેલા કર અને સંઘ તથા રાજ્યોની વચ્ચે તેની વહેંચણી.**

(૨) કોઈ નાણાકીય વર્ષમા એવા કોઈ કર અથવા ડ્યૂટીની ચોખ્ખી આવકના ઠરાવવામાં આવે એવા તેટલા ટકા ભારતના એકત્રિત ફંડનો ભાગ બનશે નહિ, પણ જે રાજયોની અંદર તે વર્ષમાં તે કર અથવા ડયૂટી લેવાપાત્ર હોય તેમને સોંપી દેવામાં આવશે અને ખંડ (૩)માં જોગવાઈ કરેલી રીત અનુસાર ઠરાવવામાં આવે તેવી રીતે અને તેવા સમયથી તે રાજયો વચ્ચે વહેંચી આપવામાં આવશે.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં, ''ઠરાવેલું'' એટલે-

(૧) નાણા આયોગની રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિએ હુકમથી ઠરાવેલું, અને

(૨) નાણા આયોગની રચના કરવામાં આવે તે પછી, નાણા આયોગની ભલામણોને વિચારણામાં લઇને રાષ્ટ્રપતિએ હુકમથી ઠરાવેલું.]

૨૭૧. અનુચ્છેદ ૨૬૯ અને ૨૭૦માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદ કોઇ પણ સમયે તે અનુચ્છેદમાં ઉલ્લેખેલી કોઇપણ ડયુટી અથવા કરમાં સંઘના હેતુઓ માટે સરચાર્જથી વધારો કરી શકશે અને એવા કોઇ સરચાર્જની તમામ આવક ભારતના એકત્રિત ફંડનો ભાગ બનશે. **સંઘના હેતુઓ માટે અમુક ડયુટી અને કર ઉપર સરચાર્જ.**

[**૨૭૨.** સંઘે નાખ્યા હોય અને વસૂલ કર્યા હોય તેવા અને સંઘ અને રાજયો વચ્ચે વહેંચી શકાય તેવા કર] સંવિધાન (એંશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૪(૧)થી આ અનુચ્છેદ રદ કર્યો છે.

[૩]**૨૭૩.** (૧) આસામ, બિહાર, ઓરિસ્સા અને પશ્ચિમ બંગાળના રાજ્યોને શણ અને શણની બનાવટો ઉપરની દરેક વર્ષની નિકાસ-જકાતની ચોખ્ખી આવકનો કોઇ ભાગ આપવાને બદલે, તે રાજ્યોની આવકની સહાયક અનુદાન તરીકે, ઠરાવવામાં આવે તેવી રકમો દર વર્ષે ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે. **શણ અને શણની બનાવટો ઉપરની નિકાસ-જકાતને બદલે અનુદાન.**

(૨) શણ કે શણની બનાવટો ઉપરની કોઇ નિકાસ-જકાત નાખવાનું ભારત સરકાર જ્યાં સુધી ચાલુ રાખે અથવા આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષ પૂરાં થાય, એ બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, એ રીતે ઠરાવેલી રકમો ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવાનું ચાલુ રાખવામાં આવશે.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં ''ઠરાવેલું'' એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, અનુચ્છેદ ૨૭૦માં તેનો જે અર્થ થાય છે તે જ થશે.

૨૭૪. (૧) રાજ્યોનું હિત હોય તેવા કર અથવા ડયુટી નાખતું અથવા તેમાં ફેરફાર કરતું અથવા ભારતના આવકવેરાને લગતા અધિનિયમોના હેતુઓ માટે વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણે ''ખેતીની આવક'' એ શબ્દપ્રયોગના અર્થમાં ફેરફાર કરતું અથવા જે સિદ્ધાંતો મુજબ આ પ્રકરણની કોઇ પૂર્વવર્તી જોગવાઇ હેઠળ રાજ્યોને નાણાં વહેંચવાનાં હોય કે થાય તે સિદ્ધાંતોને અસર કરતું અથવા સંઘના હેતુ માટે આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓમાં જણાવેલો કોઇ સરચાર્જ નાખતું કોઇ વિધેયક અથવા સુધારો રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ સિવાય સંસદનાં બેમાંથી કોઇપણ ગૃહમાં રજૂ કે પ્રસ્તાવિત કરી શકાશે નહિ. **રાજ્યોનું હિત હોય તેવા કરને અસર કરતાં વિધેયકો માટે અગાઉથી રાષ્ટ્રપતિની ભલામણ આવશ્યક હોવા બાબત.**

(૨) આ અનુચ્છેદમાં ''રાજ્યોનું હિત હોય તેવો કર અથવા ડયુટી'' એટલે -

(ક) જેની કુલ ચોખ્ખી આવક અથવા તેનો કોઇ ભાગ કોઇ રાજ્યને સોંપી દેવાનો હોય તેવો કર અથવા ડયુટી; અથવા

(ખ) જેની ચોખ્ખી આવકને અનુલક્ષીને ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી કોઇ રાજ્યને તે સમયે રકમો આપવાની હોય તે કર અથવા ડયુટી.

---

૧. સંવિધાન (એંશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩થી આ અનુચ્છેદ મૂક્યો છે. (તા. ૧-૪-૧૯૯૬થી અમલી).

૨. સંવિધાન (અઠ્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ૩થી અસલને બદલે આ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર મૂક્યા છે.

૩. અનુચ્છેદ ૨૭૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

સંઘમાંથી અમુક રાજ્યોને અનુદાન આપવા બાબત.

૨૭૫. (૧) સંસદ જેને મદદની જરૂરવાળા ઠરાવે તેવાં રાજ્યોની આવકની સહાયક અનુદાન તરીકે કાયદાથી સંસદ જોગવાઇ કરે તે રકમોં દર વર્ષે ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે અને જુદા જુદા રાજ્યો માટે જુદી જુદી રકમોં મુકરર કરી શકાશે :

પરંતુ કોઇ રાજ્યમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓનું કલ્યાણ સાધવા અથવા તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષા સુધારી તેને તે રાજ્યના બાકીના વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષાએ લઇ જવાના હેતુ માટે ભારત સરકારની અનુમતિથી તે રાજ્ય તરફથી હાથ ધરવામાં આવે તેવી વિકાસની યોજનાઓના ખર્ચને તે રાજ્ય પહોંચી વળી શકે તે માટે જરૂરી મૂડીની રકમોં અને આવર્તક-રકમોં તે રાજ્યની આવકની સહાયક અનુદાન તરીકે ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી આપવામાં આવશે :

વધુમાં, આસામ રાજ્યની આવકની સહાયક અનુદાન તરીકે -

(ક) છઠ્ઠી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨૦ની સાથે જોડેલા કોઠાના [૧][ભાગ-૧]માં નિર્દિષ્ટ કરેલા, આદિજાતિ વિસ્તારોના વહીવટ અંગે આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાંના બે વર્ષ દરમિયાન આવક કરતાં ખર્ચના સરેરાશ વધારા જેટલી; અને

(ખ) સદરહુ વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષા સુધારી તેને તે રાજ્યના બાકીના વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષાએ લઇ જવા ભારત સરકારની અનુમતિથી તે રાજ્ય તરફથી હાથ ધરવામાં આવે તેવી વિકાસ યોજનાઓના ખર્ચ જેટલી,

મૂડીની અને આવર્તક રકમોં ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી આપવામાં આવશે.

[૨] [(૧ક) અનુચ્છેદ ૨૪૪-ક હેઠળ સ્વાયત્ત રાજ્ય બન્યું હોય તે તારીખે અને તે તારીખથી,-

(૧) ખંડ (૧)ના બીજા પરંતુકના ખંડ (ક) હેઠળ આપવાની રકમો, જો તે સ્વાયત્ત રાજ્ય તે ખંડમાં ઉલ્લેખેલા તમામ આદિજાતિ વિસ્તારોનું બનેલું હોય તો તેને આપવામાં આવશે અને જો તે સ્વાયત્ત રાજ્ય તેમાંના અમુક આદિજાતિ વિસ્તારોનું જ બનેલું હોય તો, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તે રીતે આસામ રાજ્ય અને તે સ્વાયત્ત રાજ્ય વચ્ચે ફાળવવામાં આવશે;

(૨) સ્વાયત્ત રાજ્યના વહીવટની કક્ષા સુધારીને તેને આસામ રાજ્યના બાકીના વિસ્તારોના વહીવટની કક્ષાએ લઇ જવાના હેતુ માટે ભારત સરકારની અનુમતિથી તે રાજ્ય તરફથી હાથ ધરવામાં આવે તેવી વિકાસની યોજનાના ખર્ચ જેટલી મૂડીની રકમોં અને આવર્તક રકમોં તે સ્વાયત્ત રાજ્યની આવકની સહાયક અનુદાન તરીકે ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી આપવાની રહેશે.]

(૨) સંસદ ખંડ (૧) હેઠળ જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, તે ખંડ હેઠળ તેને અપાયેલી સત્તા રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને વાપરી શકશે, અને રાષ્ટ્રપતિએ આ ખંડ હેઠળ કરેલો કોઈ હુકમ સંસદે એ રીતે કરેલી જોગવાઈઓને અધીન રહીને, અસરકર્તા રહેશે :

પરંતુ નાણા કમિશન રચાયા પછી, તેની ભલામણો વિચારણામાં લીધા સિવાય, આ ખંડ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ કોઇ હુકમ કરી શકશે નહિ.

વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર.

૨૭૬. (૧) અનુચ્છેદ ૨૪૬માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અથવા રોજગાર અંગે કોઇ રાજ્યના અથવા તેમાંની નગરપાલિકા, જિલ્લા બોર્ડ, સ્થાનિક બોર્ડ કે બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળના કેસો સંબંધી તે રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઇ કાયદો આવક ઉપરના કર સંબંધી હોવાને કારણે બિનકાયદેસર ગણાશે નહિ.

(૨) કોઇ રાજ્યને અથવા તે રાજ્યમાંની કોઇ નગરપાલિકાને, જિલ્લા બોર્ડને, લોકલબોર્ડને અથવા બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળને વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કર તરીકે, વ્યકિત દીઠ આપવાની થતી કુલ રકમો, વાર્ષિક [3][બે હજાર અને પાંચસો રૂપિયા] કરતાં વધુ થવી જોઇશે નહિ :

[3][* * * * *]

---

૧. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧ (ચ)થી ''ભાગ-ક'' એ શબ્દ અને અક્ષરને સ્થાને ''ભાગ-૧'' એ શબ્દ અને આંકડો મૂકયા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (બાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ ૩થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (સાઇઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ની કલમ ૨(ક)થી, અસલને બદલે આ મજકૂર મૂકયો છે અને કલમ ૨(ખ)થી તેનો પરંતુક કમી કર્યો છે.

(૩) વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધો અને રોજગાર ઉપરના કર અંગે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કાયદા કરવાની રાજ્યના વિધાનમંડળની સત્તાથી, વ્યવસાય, વ્યાપાર, ધંધા અને રોજગારમાંથી મળતી કે ઊભી થતી આવક ઉપરના કર અંગે કાયદા કરવાની સંસદની સત્તા કોઇપણ રીતે મર્યાદિત થાય છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

[૧]**૨૭૭.** આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઇ રાજ્યની સરકાર અથવા કોઇ નગરપાલિકા કે બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળ કે સંસ્થા તરફથી તે રાજ્ય, નગરપાલિકા કે બીજા સ્થાનિક વિસ્તારોના હેતુઓ માટે કાયદેસર રીતે નાખવામાં આવતા હતા તે કર, ડયુટી, ઉપકર કે ફી, સંઘ યાદીમાં તે જણાવેલા હોય તે છતાં, કાયદાથી સંસદ, એથી વિરૂદ્ધની જોગવાઇ ન કરે ત્યાં સુધી, તે નાખવાનું અને એ જ હેતુઓ માટે તેમને ઉપયોગમાં લેવાનું ચાલુ રાખી શકાશે. **અપવાદો.**

૨૭૮. [પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખ માંના રાજ્યો સાથે અમુક નાણાકીય બાબતો સંબંધી કરાર.] સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યો છે.

૨૭૯. (૧) આ પ્રકરણની પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓમાં ''ચોખ્ખી આવક'' એટલે કોઇ કર કે ડયુટીના સંબંધમાં તે વસૂલ કરવાનું ખર્ચ બાદ કર્યા પછી બાકી રહેલી તેની આવક, અને તે જોગવાઇઓના હેતુઓ માટે કોઇ વિસ્તારની અથવા તેમાંથી મળેલી કોઇ કર કે ડયુટી અથવા તેના કોઇ ભાગની ચોખ્ખી ઊપજ ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકે નક્કી કરીને પ્રમાણિત કરવી જોઇશે અને તે માટે તેમનું પ્રમાણપત્ર આખરી ગણાશે. **''ચોખ્ખી આવક'' ની ગણતરી, વગેરે**

(૨) ઉપર જણાવ્યા મુજબ અને આ પ્રકરણની બીજી સ્પષ્ટ જોગવાઇઓને અધીન રહીને, આ ભાગ હેઠળ કોઇ ડયૂટી અથવા કર કોઇ રાજ્યને સોંપી દીધા હોય અથવા સોંપવામાં આવે ત્યારે ઊપજની ગણતરી કેવી રીતે કરવી તે માટે અને કયા સમયથી અથવા કયે સમયે અને કઇ રીતે ચુકવણી કરવી તે માટે, અને બે નાણાકીય વર્ષ વચ્ચે હિસાબમેળ બેસાડવા માટે, અને બીજી કોઇ આનુષંગિક અથવા સહાયક બાબતો માટે, સંસદે કરેલા કાયદાથી અથવા રાષ્ટ્રપતિના હુકમથી જોગવાઇ કરી શકાશે.

૨૮૦. (૧) આ સંવિધાનના આરંભથી બે વર્ષની અંદર અને ત્યારપછી દરેક પાંચમું વર્ષ પૂરું થયે અથવા તે પહેલાં પોતાને જરૂરી જણાય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, એક નાણા આયોગ રચશે, જે તેમણે નીમેલા અધ્યક્ષ અને બીજા ચાર સભ્યોનું બનશે. **નાણા આયોગ.**

(૨) આ આયોગના સભ્યો તરીકે નીમાવા માટેની આવશ્યક લાયકાતો અને તેમને પસંદ કરવાની રીત કાયદાથી સંસદ ઠરાવી શકાશે.

(૩) નીચેની બાબતો સંબંધી રાષ્ટ્રપતિને ભલામણો કરવાની આયોગની ફરજ રહેશે :-

(ક) આ પ્રકરણ હેઠળ સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે વિભાજિત કરવાના અથવા કરી શકાય તેવા કરની ચોખ્ખી આવકની તેમની વચ્ચે વહેંચણી કરવા બાબત અને રાજ્યો વચ્ચે એવી આવકના તેમના દરેકના હિસ્સાની ફાળવણી કરવા બાબત;

(ખ) ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી રાજ્યોની આવકની સહાયક અનુદાન આપવામાં કયા સિદ્ધાંતો પાળવા જોઇએ તે બાબત;

[૨][(ખખ) રાજ્ય નાણા આયોગે કરેલી ભલામણોના આધારે, રાજ્યમાંની પંચાયતોના સાધનોની પૂરતી કરવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાં વૃદ્ધિ કરવા માટેના જરૂરી પગલા બાબત;]

[૩][(ગ) રાજ્યના નાણા આયોગે કરેલી ભલામણોના આધારે, રાજ્યમાંની નગરપાલિકાઓની સાધનોની પૂરતી કરવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાં વૃદ્ધિ કરવા માટેના જરૂરી પગલા બાબત;]

[૪][(ઘ)] સંગીન નાણાકીય વ્યવસ્થાના હિતમાં રાષ્ટ્રપતિએ આયોગને વિચારણા માટે મોકલેલી બીજી કોઇ બાબત.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૭૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૨૭૭માં સંવિધાનના આરંભના ઉલ્લેખો, સંવિધાન (જમ્મુ અને કાસ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભના એટલે કે સન ૧૯૫૪ના મે મહિનાની ૧૪મી તારીખના ઉલ્લેખો છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૨. સંવિધાન (તોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૩થી, આ પેટા-ખંડ દાખલ કરેલ છે. (તા.૨૪-૪-૧૯૯૩થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (ચુંમોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૩થી, આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ : ૧-૬-૧૯૯૩થી અમલી.)

૪. એજનની કલમ ૩ થી પેટા-ખંડ (ગ)ને પેટા-ખંડ (ઘ) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે.

(૪) આયોગ પોતે પોતાની કાર્યરીતિ નક્કી કરશે અને પોતાનાં કાર્યો બજાવવા માટે કાયદાથી સંસદ આપે એવી તેને સત્તા રહેશે.

નાણા આયોગની ભલામણો.

૨૮૧. રાષ્ટ્રપતિ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ હેઠળ નાણા આયોગને કરેલી દરેક ભલામણ તેના ઉપર લીધેલા પગલાં વિષેની સમજૂતી-યાદી સાથે સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

પ્રકીર્ણ નાણાકીય જોગવાઈઓ

સંઘ અથવા રાજ્ય પોતાની આવકમાંથી કરી શકે તેવું ખર્ચ.

[1][**૨૮૨.** જેને અંગે, યથાપ્રસંગ, સંસદ અથવા રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદા કરી શકે એવો જાહેર હેતુ ન હોય તે છતાં, તેવા હેતુ માટે સંઘ અથવા રાજ્ય અનુદાન આપી શકશે.

એકત્રિત ફંડ, આકસ્મિક ફંડ અને જાહેર હિસાબમાં જમા થયેલા નાણાંનો હવાલો વગેરે બાબત.

૨૮૩. (૧) ભારતના એકત્રિત ફંડના અને ભારતના આકસ્મિક ફંડના હવાલાનું, તે ફંડોમાં નાણાંના ભરણાનું, તેમાંથી નાણાંના ઉપાડનું, ભારત સરકારને કે તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલાં તે ફંડોમાં જમા થયા સિવાયના જાહેર નાણાંના હવાલાનું, ભારતના જાહેર હિસાબમાં તેના ભરણાનું અને તે હિસાબમાંથી નાણાંના ઉપાડનું, અને ઉપર જણાવેલી બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતી કે તેને સહાયક બીજી તમામ બાબતોનું નિયમન સંસદે કરેલા કાયદાથી કરવામાં આવશે અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઇ ન થાય ત્યાં સુધી, રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા નિયમોથી તેનું નિયમન કરવામાં આવશે.

[2](૨) રાજ્યના એકત્રિત ફંડના અને રાજ્યના આકસ્મિક ફંડના હવાલાનું, તે ફંડોમાં નાણાંના ભરણાનું, તેમાથી નાણાંનું ઉપાડનું, રાજ્ય સરકારને કે તેના વતી પ્રાપ્ત થયેલા તે ફંડોમાં જમા થયા સિવાયના જાહેર નાણાંના હવાલાનું, રાજ્યના જાહેર હિસાબમાં તેના ભરણાનું અને તે હિસાબમાંથી નાણાંના ઉપાડનું અને ઉપર જણાવેલી બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતી કે તેને સહાયક બીજી તમામ બાબતોનું નિયમન રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદાથી કરવામાં આવશે અને તે અર્થે એ રીતે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે રાજ્યના રાજ્યપાલે [3]*** કરેલા નિયમોથી તેનું નિયમન કરવામાં આવશે

સરકારી નોકરોને અને ન્યાયાલયોને મળેલી દાવાદારોની અનામતો અને બીજાં નાણાંનો હવાલો.

[4][**૨૮૪.** (ક) યથાપ્રસંગ, ભારત સરકારે અથવા રાજ્ય સરકારે ઊભી કરેલી કે તેને પ્રાપ્ત થયેલી આવક કે બીજા જાહેર નાણાં સિવાયના, સંઘના અથવા રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી કરતા કોઈ અધિકારીને તેની એવી હેસિયતથી મળેલાં કે તેની પાસે અનામત મૂકાયેલા તમામ નાણાં, અથવા

(ખ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના કોઈ ન્યાયાલયને કોઈ દાવા, કામ, હિસાબ અથવા વ્યક્તિઓને ખાતે જમા થવા મળેલાં કે તેની પાસે અનામત મૂકાયેલાં તમામ નાણાં,

યથાપ્રસંગ, ભારતના જાહેર હિસાબમાં અથવા રાજ્યના જાહેર હિસાબમાં જમા કરાવવા જોઈશે.

સંઘની મિલકતને રાજ્યના કરમાંથી મુકિત.

૨૮૫. (૧) સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ કરે તે સિવાય, રાજ્યે અથવા રાજ્યની અંદરના કોઈ સત્તાધિકારીએ નાખેલા તમામ કરમાંથી સંઘની મિલકત મુક્ત રહેશે.

(૨) કોઈ રાજ્યમાં આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં, સંઘની મિલકત કોઈ કરને પાત્ર હોય કે ગણાતી હોય તે કર તે રાજ્યમાં લેવાનું ચાલુ રહે ત્યાં સુધી, તેના ઉપર તે કર લેતાં તે રાજ્યની અંદરના કોઈ સત્તાધિકારીને સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, ખંડ (૧)માંના કોઈ પણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

માલનું વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપર કર નાખવા અંગે નિયંત્રણો.

૨૮૬. (૧) માલનું વેચાણ અથવા ખરીદી-

(ક) કોઈ રાજ્યની બહાર થાય; અથવા

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૮૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૨. આ ખંડ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે

૪. અનુચ્છેદ ૨૮૪ જમ્મુ અને કાશમીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી. એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

(ખ) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર તેની આયાત કે તેની બહાર નિકાસ દરમ્યાન થાય,

ત્યારે વેચાણ કે ખરીદી ઉપર તે રાજ્યના કોઈપણ કાયદાથી કર નાખી શકાશે નહિ અથવા નાખવાનું અધિકૃત કરી શકાશે નહિ.

[૧] * * * * *

[૨][(૨) ખંડ (૧)માં જણાવેલી રીતે માલનું વેચાણ કે ખરીદી ક્યારે થઈ ગણાય તે નક્કી કરવાના સિદ્ધાંતો કાયદાથી સંસદ ઠરાવી શકશે.

[૩][(૩) રાજ્યનો કોઈ કાયદો, જેટલે અંશે તે કાયદો-

(ક) આંતરરાજ્ય વેપાર અથવા વાણિજ્યમાં જે માલ ખાસ અગત્યનો હોવાનું કાયદાથી સંસદે જાહેર કર્યું હોય તેના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરનો કર, અથવા

(ખ) માલના વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપર અનુચ્છેદ ૩૬૬ના ખંડ (૨૯-ક) ના પેટા-ખંડ (ખ), પેટા-ખંડ (ગ), અથવા પેટા-ખંડ (ઘ)માં ઉલ્લેખેલા પ્રકારનો કર હોય તેવો કર,

નાખતો કે નાખવાનું અધિકૃત કરતો હોય તેટલે અંશે, સંસદ, કાયદાથી કર નાખવાની પદ્ધતિ, તેના દર અને અન્ય આનુષંગિક બાબતો સંબંધમાં નિર્દિષ્ટ કરે એવી મર્યાદાઓ અને શરતોને અધીન રહેશે.]]

૨૮૭. સંસદ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, (સરકારે કે અન્ય વ્યકિતઓએ, ઉત્પન્ન કરેલી) વીજળીની વપરાશ કે વેચાણ ઉપર કોઈ રાજ્યના કાયદાથી કોઈ કર નાખી શકાશે નહિ કે નાંખવાનું અધિકૃત કરી શકાશે નહિ, જો તે વીજળી- **વીજળી ઉપરના કરમાંથી મુકિત.**

(ક) ભારત સરકાર વાપરતી હોય અથવા ભારત સરકારને તે સરકારે વપરાશ માટે વેચી હોય; અથવા

(ખ) ભારત સરકારે કે રેલવે સંચાલન કરનાર કોઈ રેલવે કંપનીએ, તે રેલવેના બાંધકામ, નિભાવ કે સંચાલન માટે વાપરી હોય અથવા તે સરકારને કે એવી કોઈ રેલવે કંપનીને કોઈ રેલવેના બાંધકામ, નિભાવ કે સંચાલન માટે વેચી હોય,

અને વીજળીના વેચાણ ઉપર કર નાંખતા કે નાખવાનું અધિકૃત કરતા હોય એવા કોઈ કાયદાથી એવી ખાતરી કરવી કે તેની વપરાશ માટે ભારત સરકારને કે કોઈ રેલવેના બાંધકામ, નિભાવ કે સંચાલન માટે ઉપર જણાવેલી કોઈ રેલવે કંપનીને વેચેલી વીજળીની કિંમત, વીજળીનો સારો એવો જથ્થો વાપરનારાઓ પાસેથી લીધેલી કિંમત કરતાં તે કરની રકમો જેટલી ઓછી હોય તો.

૨૮૮. (૧) રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને અન્યથા જોગવાઈ કરે તે સિવાય, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા રાજ્યના કોઈપણ કાયદાથી આંતરરાજ્ય નદી કે નદીખીણનું નિયમન કે વિકાસ કરવા માટે કોઈ વિદ્યમાન કાયદાથી અથવા સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી સ્થપાયેલા કોઈ સત્તામંડળે સંગ્રહેલા, ઉત્પન્ન કરેલા, વપરાશમાં લીધેલા, વહેંચણી કરેલા અથવા વેચેલા પાણી કે વીજળી અંગે કર નાંખી શકાશે નહિ કે તે નાંખવાનું અધિકૃત કરી શકશે નહિ. **અમુક દાખલાઓમાં પાણી કે વીજળી અંગે રાજ્યોએ નાખેલા કરમાંથી મુકિત.**

સ્પષ્ટીકરણ.- આ ખંડમાં ''અમલમાં હોય એવો રાજ્યનો કાયદો'' એ શબ્દપ્રયોગમાં, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં પસાર થયેલા કે કરેલા અને રદ ન કરેલા, રાજ્યના કોઈ કાયદાનો સમાવેશ થશે; પછી ભલે તે કાયદો અથવા તેના ભાગો તે સમયે બિલકુલ અથવા અમુક ખાસ વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય.

(૨) રાજ્યનું વિધાનમંડળ ખંડ (૧)માં જણાવેલા કોઈ કર, કાયદાથી નાખી શકશે અથવા નાંખવાનું અધિકૃત કરી શકશે, પણ તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવામાં આવ્યા પછી, તેને તેમની અનુમતિ મળી ન હોય તો, તે કાયદાની કોઇ અસર થશે નહિ અને કોઈ સત્તાધિકારીએ તે કાયદા હેઠળ કરવાના નિયમો અથવા હુકમોથી એવા કરના દર અને બીજી આનુષાંગિક બાબતો નક્કી કરવા માટે એવા કોઈ કાયદાની જોગવાઈ કરવામાં આવે, તો તેવો કોઈ નિયમ કે હુકમ કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વસંમતિ મેળવવી જોઈશે એવી જોગવાઈ તે કાયદાથી કરવી જોઈશે.

---

૧. સંવિધાન (છઠ્ઠા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૪થી ખંડ (૧)નું સ્પષ્ટીકરણ કમી કર્યું છે.

૨. એજનની કલમ ૪થી અસલ ખંડો (૨) અને (૩)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે.

૩. સંવિધાન (છેંતાલીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ની કલમ ૩થી, અસલ ખંડ (૩)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે.

સંઘના કરવેરામાંથી રાજ્યની મિલકત અને આવકને મુક્તિ.

૨૮૯. (૧) રાજ્યની મિલકત અને આવક સંઘના કરવેરામાંથી મુક્ત રહેશે.

(૨) રાજ્ય સરકાર કરતી હોય કે તેના વતી કરવામાં આવતા હોય એવા કોઈપણ જાતના વેપાર કે ધંધા અથવા તેની સાથે સંબંધિત ક્રિયાઓ અંગે અથવા એવા વેપાર કે ધંધાના હેતુ માટે ઉપયોગમાં લીધેલી કે ભોગવટામાં રાખેલી કોઈ મિલકત અંગે અથવા તેના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થતી કે ઊભી થતી કોઈ આવક અંગે કાયદાથી સંસદ જોગવાઈ કરે તેટલે અંશે કોઈ કર નાંખવામાં કે તે નાંખવાનું અધિકૃત કરવામાં ખંડ (૧)માંના કોઈપણ મજકૂરથી સંઘને બાધ આવશે નહિ.

(૩) જેને સરકારનાં સામાન્ય કાર્યોને આનુષંગિક હોવાનું કાયદાથી સંસદ જાહેર કરે તેવા કોઈ વેપાર કે ધંધા અથવા વેપાર કે ધંધાના કોઈ વર્ગને ખંડ (૨) માંનો કોઈપણ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ.

અમુક ખર્ચ અને પેન્શનો અંગે હિસાબમેળ બાબત.

[૧]**૨૯૦.** આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ હેઠળ કોઈ ન્યાયાલય કે કમિશનનું ખર્ચ અથવા આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કોઈ વ્યક્તિએ ભારતમાં તાજ હેઠળ અથવા તેના આરંભ પછી સંઘના કે કોઈ રાજ્યના કામકાજ અંગે નોકરી કરી હોય તેને અથવા તેના અંગે આપવાનું પેન્શન ભારતના એકત્રિત ફંડ કે રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધાર્યું હોય ત્યારે-

(ક) ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધાર્યું હોય તેવી બાબતમાં, તે ન્યાયાલય અથવા કમિશન કોઈ રાજ્યની કોઈ અલાયદી જરૂરિયાત પૂરી પાડતું હોય, અથવા તે વ્યક્તિએ કોઈ રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી સંપૂર્ણ સમય માટે અથવા અંશતઃ સમય માટે કરી હોય; અથવા

(ખ) રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધાર્યું હોય તેવી બાબતમાં, તે ન્યાયાલય અથવા કમિશન, સંઘ અથવા બીજા કોઈ રાજ્યની કોઈપણ અલાયદી જરૂરિયાત પૂરી પાડતું હોય અથવા તે, વ્યક્તિએ સંઘના કે બીજા કોઈ રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબધ ધરાવતી નોકરી સંપૂર્ણ સમય માટે અથવા અંશતઃ સમય માટે કરી હોય,

તો તે ખર્ચ કે પેન્શન અંગે સહમત થયા મુજબનો અથવા સહમતી ન થાય તો ભારતના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિએ નીમેલા લવાદ નક્કી કરે તેટલો ફાળો, યથા પ્રસંગ, તે રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે અથવા ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે અથવા તો બીજા રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે અને તેમાંથી આપવામાં આવશે.

અમુક દેવસ્વમ ફંડને વાર્ષિક ચુકવણી.

[૨][**૨૯૦.ક.** દર વર્ષે કેરળ રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે છેતાલીસ લાખ અને પચાસ હજાર રૂપિયાની રકમો ઉધારવામાં આવશે અને તે રકમો તે ફંડમાંથી ત્રાવણકોર દેવસ્વમ ફંડને આપવામાં આવશે અને દર વર્ષે [૩][તામિલનાડુ] રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે તેર લાખ અને પચાસ હજાર રૂપિયાની રકમો ઉધારવામાં આવશે અને તેમાંથી તે રકમો ત્રાવણકોર કોચીન રાજ્યમાંથી સન ૧૯૫૬ના નવેમ્બર મહિનાની ૧લી તારીખે તે રાજ્યને ફેરબદલ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રમાંના હિન્દુ મંદિરો અને દેવાલયોના નિભાવ માટે તે રાજ્યમાં સ્થપાયેલાં દેવસ્વમ ફંડને આપવામાં આવશે.]

૨૯૧. [રાજવીઓના સાલિયાણાંની રકમ.] સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૨ થી રદ કર્યો છે.

પ્રકરણ ૨

કરજે લેવા બાબત

ભારત સરકારે કરજે લેવા બાબત.

૨૯૨. સંઘની કારોબારી સત્તા સંસદ વખતોવખત કાયદાથી નક્કી કરે તે મર્યાદાઓમાં રહીને, ભારતના એકત્રિત ફંડની જામીનગીરી ઉપર કરજે લેવા સુધી અને તે નક્કી થાય તે મર્યાદાઓમાં રહીને, બાંયધરી આપવા સુધી વિસ્તરે છે.

રાજ્યે કરજે લેવા બાબત.

૨૯૩. (૧) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્યની કારોબારી સત્તા કોઈ રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી નક્કી કરે તે મર્યાદામાં રહીને, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર રાજ્યના એકત્રિત ફંડની જામીનગીરી ઉપર કરજે લેવા સુધી અને તે રીતે નક્કી થાય તે મર્યાદામાં રહીને, બાંયધરી આપવા સુધી વિસ્તરે છે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૨૯૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૯થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે.

૩ . મદ્રાસ રાજ્ય (નામફેર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ના ૫૩મા) ની કલમ ૪થી ''મદ્રાસ'' એ શબ્દના સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે. (તારીખ : ૧૪-૧-૧૯૬૯થી અમલી)

(૨) સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાથી કે તે હેઠળ વખતોવખત રાખવામાં આવે તેવી શરતોને અધીન રહીને, ભારત સરકાર કોઈ રાજ્યને લોન આપી શકશે અથવા અનુચ્છેદ ૨૯૨ હેઠળ મુકરર કરેલી કોઈ મર્યાદામાં રહીને, કોઈ રાજ્યે ઊભી કરેલી લોન અંગે બાંયધરી આપી શકશે અને તેવી લોન આપવાના હેતુ માટે, આવશ્યક રકમોને ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

(૩) ભારત સરકારે અથવા તેની પુરોગામી સરકારે કોઈ રાજ્યને લોન આપેલી હોય અથવા જેના અંગે ભારત સરકારે અથવા તેની પુરોગામી સરકારે બાંયધરી આપેલી હોય તે લોનનો કોઈ ભાગ ભરપાઈ થયા વિના બાકી હોય, તો ભારત સરકારની સંમતિ સિવાય તે રાજ્ય કોઈ લોન ઊભી કરી શકશે નહિ.

(૪) ભારત સરકારને મૂકવી યોગ્ય લાગે તેવી કોઈ શરતોએ ખંડ (૩) હેઠળ સંમતિ આપી શકાશે.

પ્રકરણ ૩

મિલકત, કરારો, હક, જવાબદારીઓ, ફરજો અને દાવા

અમુક સંજોગોમાં મિલકત, અસ્કયામતો, હક, જવાબદારીઓ અને ફરજોનો ઉત્તરાધિકાર.

૨૯૪. આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં પાકિસ્તાન ડુમિનિયનના અથવા પશ્ચિમ બંગાળ, પૂર્વ બંગાળ, પશ્ચિમ પંજાબ અને પૂર્વ પંજાબના પ્રાંતોની રચનાને કારણે કરેલી અથવા કરવાની કોઈ ગોઠવણને અધીન રહીને, આ સંવિધાનના આરંભથી-

(ક) તે આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનની સરકારના હેતુઓ માટે હિઝ મેજેસ્ટીમાં નિહિત થયેલી તમામ મિલકત અને અસ્કયામતો, અને તે આરંભની તરત પહેલાં દરેક ગવર્નરના પ્રાંતની સરકારના હેતુઓ માટે હિઝ મેજેસ્ટીમાં નિહિત થયેલી તમામ મિલકત અને અસ્ક્યામતો, અનુક્રમે સંઘમાં અને તત્સમાન રાજ્યમાં નિહિત થશે; અને

(ખ) હિંદ ડુમિનિયનની સરકારના અને દરેક ગવર્નરના પ્રાંતની સરકારના કોઈ કરારથી કે બીજી રીતે ઊભા થતાં હોય તેવા તમામ હકો, જવાબદારીઓ અને ફરજો અનુક્રમે ભારત સરકારના અને તત્સમાન દરેક રાજ્યની સરકારના હકો, જવાબદારીઓ અને ફરજો ગણાશે.

બીજા સંજોગોમાં મિલકત, અસ્ક્યામતો, હક, જવાબદારીઓ અને ફરજોનો ઉત્તરાધિકાર.

[૧]**૨૯૫.** (૧) ભારત સરકારે કોઈ રાજ્યની સરકાર સાથે તે અર્થે કરેલા કોઈ કબૂલાતનામાને અધીન રહીને, આ સંવિધાનના આરંભથી-

(ક) તે આરંભની તરત પહેલાં, પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યના તત્સમાન કોઈ દેશી રાજ્યમાં નિહિત થયેલી હોય તે તમામ મિલકત અને અસ્ક્યામતો, જો એવી મિલકત અને અસ્કયામતો એ આરંભની તરત પહેલાં જે હેતુઓ માટે ધરાવી હોય તે હેતુઓ ત્યાર પછીથી સંઘ યાદીમાં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત સંબંધમાં સંઘના હેતુઓ બને તો, સંઘમાં નિહિત થશે, અને

(ખ) પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા તે રાજ્યના તત્સમાન કોઈ દેશી રાજ્યની સરકારના કોઈ કરારથી કે બીજી રીતે ઊભાં થતાં હોય તેવાં તમામ હકો, જવાબદારીઓ અને ફરજો, તે આરંભની તરત પહેલાં જે હેતુઓ માટે એવા હકો પ્રાપ્ત કરવામાં આવ્યા હોય અથવા જેના માટે જવાબદારીઓ કે ફરજો સ્વીકારવામાં આવી હોય તે હેતુઓ ત્યાર પછી, સંઘ યાદીમાં ગણાવેલી કોઈપણ બાબત સંબંધમાં સંઘના હેતુઓ બને, તો તે ભારત સરકારના હકો, જવાબદારીઓ અને ફરજો ગણાશે.

(૨) ઉપર જણાવ્યું છે તેને અધીન રહીને, ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલી હોય તે સિવાયની તમામ મિલક્ત અને અસ્કયામતો અને કોઈ કરારથી કે બીજી રીતે થતાં તમામ હકો, જવાબદારીઓ અને

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાનના આરંભના ઉલ્લેખો, સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભના એટલે કે સન ૧૯૫૪ના મે મહિનાની ૧૪મી તારીખના ઉલ્લેખો છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

ફરજો સંબંધમાં પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા દરેક રાજ્યની સરકાર, આ સંવિધાનના આરંભથી તત્સમાન દેશી રાજ્યની સરકારની ઉત્તરાધિકારી થશે.

ખાલસા થવાથી કે હકનો વિલય થવાથી કે નધણિયાતી તરીકે પ્રાપ્ત થતી મિલકત.

૨૯૬. આમાં હવે પછી કરેલી જોગવાઈઓ અધીન રહીને, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંની કોઈ મિલકત, આ સંવિધાન અમલમાં આવ્યું ન હોત તો, ખાલસા થવાથી, તેના હકનો વિલય થવાથી અથવા હકદાર માલિકને અભાવે નધણિયાતી તરીકે, યથાપ્રસંગ, હિઝ મેજેસ્ટીને અથવા કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવીને પ્રાપ્ત થઈ હોત, તે મિલકત જે રાજ્યમાં આવેલી હોય તે રાજ્યમાં અને બીજા કોઈ દાખલામાં સંઘમાં નિહિત થશે :

પરંતુ કોઈ મિલકત હિઝ મેજેસ્ટીને અથવા કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવીને એ રીતે પ્રાપ્ત થઈ હોત, તો તે તારીખે ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્યની સરકારના કબજામાં કે નિયંત્રણ હેઠળ હોય તો, તે મિલકત તે વખતે જે હેતુઓ માટે વપરાતી કે ધરાવતી હતી તે હેતુઓ સંઘ કે રાજ્યના હેતુઓ હોય તે પ્રમાણે સંઘમાં અથવા તે રાજ્યમાં નિહિત થશે.

સ્પષ્ટીકરણ.- આ અનુચ્છેદમાં ''રાજવી'' અને ''દેશી રાજ્ય'' એ શબ્દપ્રયોગોનો અર્થ, અનુચ્છેદ ૩૬૩માં તેનો જે અર્થ છે તે જ થશે.

પ્રાદેશિક જળવિસ્તારની અથવા ખંડીય છાજલીની અંદર રહેલી કિંમતી વસ્તુઓ અને સુવાંગ આર્થિક ઝોનમાંની સંપત્તિ, સંઘમાં નિહિત થવા બાબત.

[૧][**૨૯૭.** (૧) ભારતના પ્રાદેશિક જળવિસ્તાર અથવા ખંડીય છાજલીમાંના અથવા સુવાંગ આર્થિક ઝોનની અંદરના મહાસાગરની નીચેની તમામ જમીન, ખનિજો અને બીજી કિંમતી વસ્તુઓ સંઘમાં નિહિત થશે અને સંઘના હેતુઓ માટે રાખવામાં આવશે.

(૨) ભારતના સુવાંગ આર્થિક ઝોનની બીજી તમામ સંપત્તિ પણ, સંઘમાં નિહિત થશે અને સંઘના હેતુઓ માટે રાખવામાં આવશે.

(૩) ભારતમાં પ્રાદેશિક જળવિસ્તારની, ખંડીય છાજલીની, સુવાંગ આર્થિક ઝોનની અને બીજા દરિયાઈ ઝોનની હદ, સંસદ કોઈ કાયદા દ્વારા અથવા તે હેઠળ વખતોવખત નિર્દિષ્ટ કરે તેવી રહેશે.]

વેપાર, વગેરે કરવાની સત્તા.

[૨][[૩]**૨૯૮.** સંઘની અને દરેક રાજ્યની કારોબારી સત્તા કોઈપણ વેપાર અથવા ધંધો કરવા અને મિલકત સંપાદિત કરવા, તે ધરાવવા અને તેનો નિકાલ કરવા સુધી અને કોઈપણ હેતુ માટે કરારો કરવા સુધી વિસ્તરશે :

પરંતુ-

(ક) સંઘની સદરહુ કારોબારી સત્તા, દરેક રાજ્યમાં, જેટલે અંશે એવો વેપાર કે ધંધો અથવા એવો હેતુ, જેને અંગે સંસદ કાયદો કરી શકે એવો ન હોય તેટલે અંશે, તે રાજ્ય કરે તે કાયદાને અધીન રહેશે; અને

(ખ) દરેક રાજ્યની સદરહુ કારોબારી સત્તા, જેટલે અંશે એવો વેપાર કે ધંધો અથવા એવા હેતુ જેને અંગે રાજ્ય વિધાનમંડળ કાયદો કરી શકે એવો ન હોય તેટલે અંશે, તે સંસદ કરે તે કાયદાને અધીન રહેશે.

કરારો.

[૪]**૨૯૯.** (૧) સંઘ કે કોઈ રાજ્યની કારોબારી સત્તા, વાપરતા કરેલા તમામ કરારો, યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિએ, અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલે [૫]* * * કરેલા છે એમ કહેવાશે અને તે સત્તા વાપરતા કરેલા એવા તમામ કરારો અને મિલકતના હસ્તાંતરપત્રો ઉપર રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલ [૫]* * * વતી તેઓ ફરમાવે કે અધિકૃત કરે તે વ્યક્તિએ અને તે રીતે સહી-સિક્કા કરી આપવા જોઈશે.

(૨) આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અથવા આ પહેલાં અમલમાં હોય એવા ભારત સરકાર સંબંધી કોઈ અધિનિયમના હેતુઓ માટે કરેલા કોઈ કરાર કે હસ્તાંતરપત્ર અંગે રાષ્ટ્રપતિ

---

૧. સંવિધાન (ચાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨થી અસલ અનુચ્છેદ ૨૯૭ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે. (તારીખ : ૨૭-૫-૧૯૭૬થી અમલી.)

૨ . સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૦થી અસલ અનુચ્છેદ ૨૯૮ને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૩. અનુચ્છેદ ૨૯૮ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૪ . અનુચ્છેદ ૨૯૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૫ . સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

અથવા રાજ્યપાલ[૧]* * * અંગત રીતે જવાબદાર ગણાશે નહિ, તેમજ તેઓ પૈકી કોઈના વતી એવો કરાર કે હસ્તાંતરપત્ર કરનાર કે તેના ઉપર સહીસિક્કા કરનાર કોઈ વ્યકિત તે અંગે અંગત રીતે જવાબદાર ગણાશે નહિ.

[૨]**૩૦૦.**(૧) ભારત સરકાર ભારત સંઘના નામથી દાવો માંડી શકશે અથવા તે નામે તેની સામે દાવો માંડી શકાશે, અને કોઈ રાજ્યની સરકાર તે રાજ્યના નામથી દાવો માંડી શકશે અથવા તે નામે તેની સામે દાવો માંડી શકાશે, અને આ સંવિધાનથી અપાયેલી સત્તાની રૂએ કરેલા સંસદના અથવા તે રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમથી કરવામાં આવે તેવી જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આ સંવિધાન કરવામાં આવ્યું ન હોત અને હિંદ ડુમિનિયન અને તત્સમાન પ્રાંતો અથવા તત્સમાન દેશી રાજ્યો જે દાખલાઓમાં દાવો માંડી શક્યા હોત અથવા તેમની સામે દાવો માંડી શકાયો હોત તેવા દાખલાઓમાં તેઓ પોતે પોતાના કામકાજના સંબંધમાં દાવો માંડી શકશે અને તેમની સામે દાવો માંડી શકાશે. **દાવા અને કાર્યવાહી.**

(૨) આ સંવિધાનના આરંભે-

(ક) હિંદ ડુમિનિયન જેમાં પક્ષકાર હોય એવી કોઈ કાનૂની કાર્યવાહી નિકાલ-બાકી રહી હોય તો, તે કાર્યવાહીમાં ડુમિનિયનને બદલે ભારત સંઘ પક્ષકાર તરીકે ગણાશે; અને

(ખ) કોઈ પ્રાંત કે દેશી રાજ્ય જેમાં પક્ષકાર હોય એવી કાનૂની કાર્યવાહી નિકાલ-બાકી રહી હોય તો તે કાર્યવાહીમાં તે પ્રાંત અથવા દેશી રાજ્યને બદલે તત્સમાન રાજ્ય પક્ષકાર તરીકે ગણાશે.

[૩][પ્રકરણ ૪
મિલકત હક

૩૦૦-ક. કાયદાથી આપેલા અધિકાર સિવાય, કોઈ વ્યકિતની મિલકત છીનવી લઈ શકાશે નહિ. **કાયદાથી આપેલા અધિકાર સિવાય વ્યકિતઓની મિલકત ન છીનવી લેવા બાબત.**

ભાગ ૧૩
ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર વેપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહાર

૩૦૧. આ ભાગની બીજી જોગવાઈઓને અધીન રહીને ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં, વેપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહારની છૂટ રહેશે. **વેપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહારની છૂટ.**

૩૦૨. એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્યની વચ્ચેના અથવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની અંદરના વેપાર, વાણિજ્ય અથવા આંતર-વ્યવહારની છૂટ ઉપર જાહેર હિતમાં આવશ્યક જણાય તેવા નિયંત્રણો સંસદ કાયદાથી મૂકી શકશે. **વેપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણો મૂકવાની સંસદની સત્તા.**

[૪]**૩૦૩.** (૧) અનુચ્છેદ ૩૦૨માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સાતમી અનુસૂચિની યાદીઓ પૈકી કોઈ યાદીમાં વેપાર અને વાણિજ્ય સંબંધી કોઈ પણ નોંધની રૂએ, એક રાજ્યને બીજા રાજ્ય કરતાં પસંદગી આપતો કે આપવાનું અધિકૃત કરતો અથવા એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે કોઇ ભેદભાવ કરતો કે કરવાનું અધિકૃત કરતો કાયદો કરવાની સંસદને અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળને સત્તા રહેશે નહિ. **વેપાર અને વાણિજ્ય સંબંધી સંઘ અને રાજ્યની ધારાકીય સત્તા ઉપર નિયંત્રણો.**

---

૧ . સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા તો રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. અનુચ્છેદ ૩૦૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૪થી આ પ્રકરણ દાખલ કર્યું છે. (તારીખ : ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી)

૪ . અનુચ્છેદ ૩૦૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, તેના ખંડ (૧)માં ''સાતમી અનુસૂચિની યાદીઓ પૈકી કોઈ યાદીમાં વેપાર અને વાણિજ્ય સંબંધી કોઈપણ નોંધની રૂએ'' એ શબ્દો કમી કરવામાં આવશે.

(૨) પસંદગી આપતા કે આપવાનું અધિકૃત કરતા અથવા કશો ભેદભાવ કરતા કે કરવાનું અધિકૃત કરતા કોઈ કાયદાથી એવું જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય કે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં માલની તંગીમાંથી ઊભી થતી પરિસ્થિતિને પહોંચી વળવાના હેતુ માટે તેમ કરવું જરૂરી છે તો સંસદને તેવો કાયદો કરવામાં ખંડ (૧)માંના કોઈપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

રાજ્યો વચ્ચેના વેપાર, વાણિજ્ય અને આંતર-વ્યવહાર ઉપર નિયંત્રણો.

૩૦૪. અનુચ્છેદ ૩૦૧ અથવા ૩૦૩માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કાયદાથી કોઈ રાજ્યનું વિધાનમંડળ-

(ક) રાજ્યમાં બનાવેલા કે ઉત્પાદિત કરેલા માલ ઉપર નાખવામાં આવતો કોઈ કર બીજા રાજ્યો [1][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] માંથી આયાત કરેલા તેના જેવા માલ ઉપર નાખી શકશે, પણ એ રીતે કે તેથી એવા આયાત કરેલા અને એવા બનાવેલા કે ઉત્પાદિત કરેલા માલ વચ્ચે ભેદભાવ દર્શાવાય નહિ; અને

(ખ) તે રાજ્ય સાથે કે તેની અંદરના વેપાર, વાણિજ્ય કે આંતર-વ્યવહારની છૂટ ઉપર જાહેર હિતમાં આવશ્યક એવાં વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકશે :

પરંતુ ખંડ (ખ)ના હેતુઓ માટેનું કોઇ વિધેયક કે સુધારો રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વમંજૂરી સિવાય, રાજ્યના વિધાનમંડળમાં રજૂ કે પ્રાસ્તાવિક કરી શકાશે નહિ.

વિદ્યમાન કાયદાઓ અને રાજ્ય ઈજારાઓ માટે જોગવાઈ કરતા કાયદાઓનો અપવાદ.

[2][**૩૦૫.** રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને અન્યથા આદેશ આપે તે સિવાય, કોઈ વિદ્યમાન કાયદાની જોગવાઈઓ ઉપર, અનુચ્છેદ ૩૦૧ અને ૩૦૩માંના કોઈ મજકૂરથી અસર થશે નહિ; અને અનુચ્છેદ ૧૯ના ખંડ (૬)ના પેટા-ખંડ (૨) માં ઉલ્લેખેલી કોઈપણ બાબત સંબંધી હોય તેટલે અંશે સંવિધાન (ચોથા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ના આરંભ પહેલાં કરેલા કોઈ કાયદાના અમલને અનુચ્છેદ ૩૦૧માંના મજકૂરથી અસર થશે નહિ અથવા તેવી બાબત સંબંધી કોઈ કાયદો કરવામાં સંસદને અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળને તેથી બાધ આવશે નહિ.]

૩૦૬. [પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખમાંના અમુક રાજ્યોની વેપાર અને વાણિજ્ય ઉપર નિયંત્રણ મૂકવાની સત્તા] સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની અનુચ્છેદ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યો છે.

અનુચ્છેદ ૩૦૧ થી ૩૦૪ના હેતુઓ પાર પાડવા માટે સત્તાધિકારીની નિમણૂક.

૩૦૭. અનુચ્છેદ ૩૦૧, ૩૦૨, ૩૦૩ અને ૩૦૪ના હેતુઓ પાર પાડવા માટે, સંસદ, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા સત્તાધિકારોને કાયદાથી નીમી શકશે અને એ રીતે નિમાયેલા સત્તાધિકારીને પોતે જરૂરી ગણે તેવી સત્તાઓ અને ફરજો સોંપી શકશે.

ભાગ ૧૪

સંઘ અને રાજ્યો હેઠળની સેવાઓ

પ્રકરણ-૧

સેવાઓ

અર્થઘટન.

૩૦૮. આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો ''રાજ્ય'' એ શબ્દપ્રયોગમાં [3][જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યનો સમાવેશ થતો નથી].

સંઘ અથવા રાજ્યમાં નોકરી કરતી વ્યકિતઓની ભરતી અને સેવાની શરતો.

૩૦૯. આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંઘના અથવા કોઈ રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી જાહેર સેવાઓ અને જગાઓમાં ભરતીનું અને તેના ઉપર નિમાયેલી વ્યકિતઓની સેવાની શરતોનું નિયમન સમુચિત વિધાનમંડળના અધિનિયમોથી કરી શકાશે :

---

૧ . સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

૨. સંવિધાન (ચોથા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૪ થી આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''એટલે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અથવા ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ રાજ્ય'' એ શબ્દો અને અક્ષરોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

પરંતુ આ અનુચ્છેદ હેઠળ સમુચિત વિધાનમંડળના અધિનિયમથી કે તે હેઠળ તે અર્થે જોગવાઈ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સંઘના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સેવાઓ અને જગાઓની, બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિને, અથવા તેઓ આદેશ કરે તે વ્યક્તિને અને રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સેવાઓ અને જગાઓની બાબતમાં રાજ્યના રાજ્યપાલને [૧] * * * ને અથવા તેઓ આદેશ કરે તે વ્યક્તિને એવી સેવામાં અને જગાઓમાં ભરતીના અને તેના ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોના નિયમન માટે નિયમો કરવાની સત્તા રહેશે અને એ રીતે કરેલા નિયમો એવા કોઈ અધિનિયમની જાગવાઈઓને અધીન રહીને અસરકર્તા રહેશે.

સંઘની અથવા રાજ્યની નોકરી કરતી વ્યક્તિઓના હોદ્દાની મુદત.

૩૧૦. (૧) આ સંવિધાનથી સ્પષ્ટપણે જોગવાઈ કરી હોય તે સિવાય, સંઘની સંરક્ષણ સેવાની અથવા મુલકી સેવાની અથવા અખિલ ભારતીય સેવાની સભ્ય અથવા સંઘ હેઠળની સંરક્ષણ સાથે સંબંધ ધરાવતી કોઈ જગા અથવા કોઈ મુલકી જગા ઉપર હોય તેવી દરેક વ્યક્તિ રાષ્ટ્રપતિની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દા ઉપર રહેશે, અને કોઈ રાજ્યની મુલકી સેવાની સભ્ય અથવા કોઈ રાજ્ય હેઠળ મુલકી જગા ઉપરની દરેક વ્યક્તિ રાજ્યના રાજ્યપાલની [૨] * * * ઈચ્છા હોય ત્યાં સુધી હોદ્દા ઉપર રહેશે.

(૨) સંઘ કે કોઈ રાજ્ય હેઠળ કોઈ મુલકી જગા ઉપરની વ્યક્તિ, યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિની અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલની [૧] * * * ની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવતી હોવા છતાં, રાષ્ટ્રપતિ કે રાજ્યપાલ [૧] * * * ની ખાસ લાયકાતો ધરાવતી વ્યક્તિની સેવા મેળવવાનું જરૂરી ગણે તો કોઈ સંરક્ષણ સેવાની અથવા કોઈ અખિલ ભારતીય સેવાની અથવા સંઘ કે સભ્યની મુલકી સેવાની સભ્ય ન હોય તેવી વ્યક્તિને આ સંવિધાન હેઠળ એવી કોઈ જગા ઉપર કામ કરવા માટે જે કરાર હેઠળ નીમવામાં આવે તેમાં કરાર મુજબની મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં તે જગા નાબૂદ કરવામાં આવે અથવા તેની કોઈ ગેરવર્તણૂક સિવાયના કારણે તેને તે જગા ખાલી કરવી પડે તો તેને વળતર આપવાની જોગવાઈ કરી શકાશે.

સંઘ અથવા રાજ્ય હેઠળ મુલકી સેવામાં નોકરી કરતી વ્યક્તિઓને બરતરફ કરવા, તેમને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા અથવા તેમની પાયરી ઉતારવા બાબત.

૩૧૧. (૧) સંઘની કોઈ મુલકી સેવા અથવા કોઈ અખિલ ભારતીય સેવા અથવા રાજ્યની કોઈ મુલકી સેવાના સભ્યને અથવા સંઘ કે રાજ્ય હેઠળની કોઈ મુલકી જગા ઉપરની વ્યક્તિને જે સત્તાધિકારીએ તેને નીમેલી હોય તેના તાબાના સત્તાધિકારીથી બરતરફ કે હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકશે નહિ.

[૩][(૨) ઉપર જણાવ્યા મુજબની કોઈ પણ વ્યક્તિને તેની સામેના આક્ષેપોની તેને જાણ કરવામાં આવી હોય અને તે આક્ષેપો અંગે તેને બચાવની વાજબી તક આપવામાં આવી હોય તેવી તપાસ કર્યા સિવાય [૪] * * * તેને તેવી કોઈ શિક્ષા કરી શકાશે નહિ :

[૫][પરંતુ એવી તપાસને અંતે આવી કોઈ શિક્ષા કરવા ધાર્યું હોય ત્યારે, એવી શિક્ષા, એવી તપાસ દરમિયાન લેવાયેલા પુરાવાના આધારે જ કરી શકાશે અને કરવા ધારેલી શિક્ષા વિષે રજૂઆત કરવાની વાજબી તક આવી કોઈ વ્યક્તિને આપવાનું જરૂરી રહેશે નહિ :

વધુમાં, નીચેના પ્રસંગોમાં આ ખંડ લાગુ પડશે નહિ] :-

(ક) કોઈ વ્યક્તિને ફોજદારી ગુનાના આરોપસર દોષિત ઠરાવતી તેની વર્તણૂકના કારણે બરતરફ કે હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવામાં આવી હોય અથવા તેની પાયરી ઉતારવામાં આવી હોય ત્યારે; અથવા

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા યથાપ્રસંગ, રાજપ્રમુખની'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૧૦થી ખંડો (૨) અને (૩) ને સ્થાને આ ખંડો મૂકયા છે.

૪. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૪(ક)થી આ મજકૂર કાઢી નાખ્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૫. એજનની કલમ ૪૪(ખ) થી અસલને બદલે આ મજકૂર મૂકર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

(ખ) કોઈ વ્યક્તિને બરતરફ કે હોદ્દા પરથી દૂર કરવા અથવા તેની પાયરી ઉતારવા માટેની સત્તા ધરાવતા અધિકારીને ખાતરી થાય કે પોતે જેની લેખિત નોંધ કરવી જોઈએ એવા કોઈ કારણે એવી તપાસ હાથ ધરવાનું વાજબી અને વ્યવહારુ નથી ત્યારે; અથવા

(ગ) યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યપાલને ખાતરી થાય કે રાજ્યની સલામતીના હિતમાં એવી તપાસ હાથ ધરવાનું ઈષ્ટ નથી ત્યારે.

(૩) ઉપર જણાવ્યા મુજબની કોઈ વ્યક્તિ અંગે ખંડ (૨)માં ઉલ્લેખેલી તપાસ હાથ ધરવાનું વાજબી અને વ્યવહારુ છે કે કેમ તેવો કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય, તો એવી વ્યક્તિને બરતરફ કરવા કે હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા અથવા તેની પાયરી ઉતારવા માટેની સત્તા ધરાવતા અધિકારીનો તે ઉપરનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.]

અખિલ ભારતીય સેવાઓ.

[૧]**૩૧૨.** (૧) [૨][ભાગ ૬ના પ્રકરણ ૬માં અથવા ભાગ ૧૧માં] ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં રાજ્યસભાએ હાજર રહી તેમાં મત આપનારાઓના ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોના ટેકાવાળા ઠરાવથી જાહેર કર્યું હોય કે સંઘ અને રાજ્યો વચ્ચે સહિયારી તેવી એક અથવા વધુ [૩][અખિલ ભારતીય સેવા (અખિલ ભારતીય ન્યાયિક સેવા સહિત)] ઊભી કરવાનું રાષ્ટ્રના હિતમાં જરૂરી કે ઈષ્ટ છે, તો સંસદ તેને માટે કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે અને આ પ્રકરણની બીજી જોગવાઈઓને અધીન રહીને, તેવી કોઈ સેવાઓમાં ભરતીનું અને નિમાયેલી વ્યક્તિઓની સેવાની શરતોનું નિયમન કરી શકશે.

(૨) આ સંવિધાનના આરંભે ભારતીય વહીવટી સેવા અને ભારતીય પોલીસ સેવા તરીકે ઓળખાતી સેવાઓ આ અનુચ્છેદ હેઠળ સંસદે ઊભી કરેલી સેવાઓ છે એમ ગણાશે.

[૪][(૩) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ અખિલ ભારતીય ન્યાયિક સેવામાં અનુચ્છેદ ૨૩૬માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેના જિલ્લા ન્યાયાધીશથી ઊતરતા દરજ્જાની કોઇ જગાનો સમાવેશ થશે નહિ.

(૪) ઉપર્યુકત અખિલ ભારતીય ન્યાયિક સેવા ઊભી કરવાની જોગવાઇ કરતા કાયદામાં તે કાયદાની જોગવાઇઓને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી હોય તેવી, ભાગ-૬ના પ્રકરણ ૬ના સુધારા માટેની જોગવાઇઓ હોવી જોઇશે અને એવો કોઇ કાયદો અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો હોવાનું ગણાશે નહિ.]

અમુક સેવાના અધિકારીઓની સેવાની શરતોમાં ફેરફાર કરવાની અથવા રદ કરવાની સંસદની સત્તા.

[૫][**૩૧૨ક.** (૧) સંસદ કાયદો કરીને-

(ક) આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં, સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અથવા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ-ઇન-કાઉન્સિલ દ્વારા ભારતમાં તાજની કોઇ મુલકી સેવામાં નિમાયેલી અને સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ના આરંભે અને તે પછી ભારત કે કોઇ રાજ્ય સરકાર હેઠળ કોઇ નોકરીમાં કે કોઇ જગા ઉપર નોકરીમાં ચાલુ હોય તેવી વ્યક્તિઓના મહેનતાણાં, રજા અને પેન્શન અંગેની તેમની સેવાની શરતોમાં અને શિસ્તને લગતી બાબતો અંગેના તેમના હકોમાં, ભૂતલક્ષી અથવા ભવિષ્યલક્ષી તારીખથી ફેરફાર કરી શકશે અથવા તે રદ કરી શકશે;

(ખ) આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અથવા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ-ઇન-કાઉન્સિલ દ્વારા ભારતમાં તાજની કોઇ મુલકી સેવામાં નિમાયા પછી, સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ના આરંભ પહેલાં કોઇપણ સમયે નિવૃત્ત થતી અથવા બીજી રીતે નોકરીમાં ન રહેતી વ્યક્તિઓનાં પેન્શન અંગેની સેવાની શરતોમાં ભૂતલક્ષી અથવા ભવિષ્યલક્ષી તારીખથી ફેરફાર કરી શકશે અથવા તે રદ કરી શકશે :

પરંતુ, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અથવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ બીજા ન્યાયાધીશ, ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક અને સંઘના અથવા રાજ્યના લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા બીજા સભ્ય અથવા મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરનો હોદ્દો ધરાવતી હોય કે ધરાવ્યો હોય તેવી કોઇ વ્યક્તિની બાબતમાં પેટા-ખંડ(ક) અથવા પેટા-ખંડ (ખ)માંના કોઇપણ મજકૂરનો અર્થ, ભારતમાં તાજની કોઇ મુલકી સેવામાં સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ અથવા સેક્રેટરી ઓફ સ્ટેટ-ઇન-કાઉન્સિલે નીમેલી વ્યક્તિ હોવાને કારણે, જેટલે સુધી એવી સેવાની શરતો તેને લાગુ પડતી હોય તેટલે સુધી હોય તે સિવાય, તેની નિમણૂક થયા પછી તેની એવી સેવાની શરતોમાં તેને ગેરલાભ થાય તે રીતે, ફેરફાર કરવા અથવા તે રદ કરવાની સંસદને સત્તા મળે છે તેવો કરવો નહિ.

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૧૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાં ''રાજ્યો'' એ શબ્દો પછી ''(જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય સહિત)'' એ શબ્દો અને કૌંસ ઉમેરવામાં આવશે.

૨. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૫ (ક)થી ''ભાગ ૧૧'' એ શબ્દ અને આંકડાને સ્થાને આ શબ્દો અને આંકડા મૂકયા છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૩. એજનની કલમ ૪૫(ક)(૨)થી અસલ શબ્દોના સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૪. એજનની કલમ ૪૫(ખ)થી ખંડો (૩) અને (૪) દાખલ કર્યા છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૫. સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ની કલમ ૨થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૯-૮-૧૯૭૨થી અમલી.)

(૨) આ અનુચ્છેદ હેઠળ કાયદાથી સંસદે જોગવાઇ કરી હોય તેટલે અંશે હોય તે સિવાય, ખંડ (૧) માં ઉલ્લેખેલ વ્યકિતઓની સેવાની શરતોનું નિયમન કરવાની આ સંવિધાનની બીજી કોઇ જોગવાઇ હેઠળની કોઇ વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તામંડળની કોઇપણ સત્તાને આ અનુચ્છેદના કોઇપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

(૩) (ક) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ કોઇ વ્યકિતએ કરી આપેલા કોઇ કરાર, કબૂલાત અથવા તેના જેવા જ બીજા ખતની કોઇ જોગવાઇમાંથી અથવા તેના ઉપર કરેલા કોઇ સહી-શેરામાંથી ઉપસ્થિત થતી અથવા ભારતમાં તાજની કોઇ મુલકી સેવામાંની તેની નિમણૂકના સંબંધમાં અથવા હિંદ ડુમિનિયનની અથવા તેના કોઇ પ્રાંતની સરકાર હેઠળની તેની નોકરીના સાતત્યના સંબંધમાં તેવી વ્યક્તિને મોકલેલા કોઇ પત્રમાંથી ઉપસ્થિત થતી કોઇ તકરારમાં;

(ખ) મૂળ અધિનિયમિત કર્યા પ્રમાણે અનુચ્છેદ ૩૧૪ હેઠળના કોઇ હક, જવાબદારી અથવા ફરજ સંબંધી કોઇ તકરારમાં,

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને તેમ જ બીજા કોઇ ન્યાયાલયને હકૂમત રહેશે નહિ.

(૪) મૂળ અધિનિયમિત કર્યા પ્રમાણેની અનુચ્છેદ ૩૧૪માં અથવા આ સંવિધાનની બીજી કોઇ જોગવાઇમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, આ અનુચ્છેદની જોગવાઇઓ અમલમાં આવશે.]

વચગાળાની જોગવાઇઓ.

૩૧૩. આ સંવિધાન હેઠળ આ અર્થે બીજી જોગવાઇ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા, અને આ સંવિધાનના આરંભ પછી, કોઇ જાહેર સેવા કે જગા અખિલ ભારતીય સેવા તરીકે અથવા સંઘ અથવા કોઇ રાજ્ય હેઠળની સેવા કે જગા તરીકે ચાલુ હોય તેને લાગુ પડતા હોય તેવા તમામ કાયદા આ સંવિધાનની જોગવાઇઓ સાથે સુસંગત હોય તેટલે અંશે અમલમાં ચાલુ રહેશે.

૩૧૪. [અમુક સેવાઓના વિદ્યમાન અધિકારીઓનાં રક્ષણ માટે જોગવાઇ.] સંવિધાન (અઠ્ઠાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ની કલમ ૩થી રદ કર્યો છે. (તારીખ ૨૯-૮-૭૨ થી અમલી.]

પ્રકરણ - ૨
લોક સેવા આયોગ

સંઘ અને રાજ્યોના લોક સેવા આયોગ.

૩૧૫. (૧) આ અનુચ્છેદની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, સંઘને એક લોક સેવા આયોગ અને દરેક રાજ્યને એક લોક સેવા આયોગ રહેશે.

(૨) બે કે વધુ રાજ્યો તેમના જૂથ માટે એક લોક સેવા આયોગ રાખવાની સમજૂતી કરી શકશે અને તે રાજ્યો પૈકી દરેક રાજ્યના વિધાનમંડળનું ગૃહ અથવા જ્યાં બે ગૃહો હોય ત્યાં દરેક ગૃહ એ મતલબનો ઠરાવ પસાર કરે, તો સંસદ તે રાજ્યોની જરૂરિયાતો સંતોષવા એક સંયુકત રાજ્ય લોક સેવા આયોગ (જેનો આ પ્રકરણમાં ''સંયુકત આયોગ'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે), નીમવા માટે કાયદાથી જોગવાઇ કરી શકાશે.

(૩) ઉપર જણાવ્યા મુજબના કોઇ કાયદામાં તે કાયદાના હેતુઓ બર લાવવા માટે જરૂરી કે ઈષ્ટ હોય તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઇઓનો સમાવેશ કરી શકાશે.

(૪) કોઇ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૧]* * * રાજ્યની તમામ અથવા કોઇ જરૂરિયાત સંતોષવા માટે સંઘ લોક સેવા આયોગ વિનંતી કરે તો રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી તે તેમ કરવા સંમત થઇ શકશે.

(૫) આ સંવિધાનમાં સંઘ લોક સેવા આયોગ અથવા રાજ્ય લોક સેવા આયોગ અંગેના ઉલ્લેખો હોય ત્યાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, પ્રસ્તુત ખાસ બાબત અંગે યથાપ્રસંગ, સંઘની અથવા રાજ્યની જરૂરિયાતો સંતોષનાર આયોગ અંગેના ઉલ્લેખો છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

સભ્યોની નિમણૂક અને હોદ્દાની મુદત.

૩૧૬. (૧) લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષને અને બીજા સભ્યોને, સંઘ આયોગ અથવા સંયુકત આયોગની બાબતમાં, રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્ય આયોગની બાબતમાં, તે રાજ્યના રાજ્યપાલ [૧]* * * નીમશે :

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

પરંતુ દરેક લોક સેવા આયોગના અર્ધાથી નજીકની સંખ્યાના સભ્યો, દરેકે પોતાની નિમણૂકની તારીખે ભારત સરકાર હેઠળ અથવા કોઇ રાજ્યની સરકાર હેઠળ ઓછામાં ઓછા દસ વર્ષ સુધી હોદ્દો ધરાવ્યો હોય એવા હોવા જોઇએ અને સદરહુ દસ વર્ષની મુદતની ગણતરીમાં તેવા સભ્યોએ ભારતમાં તાજ હેઠળ અથવા કોઇ દેશી રાજ્યની સરકાર હેઠળ આ સંવિધાનના આરંભ પહેલા જે મુદત દરમિયાન હોદ્દો ધરાવ્યો હોય તેનો સમાવેશ કરવામાં આવશે.

[૧][(૧-ક) આયોગના અધ્યક્ષનો હોદ્દો ખાલી પડે તો અથવા ગેરહાજરીને કારણે અથવા બીજા કોઇ કારણે તેઓ પોતાના હોદ્દાની ફરજો બજાવી ન શકે તો, યથાપ્રસંગ, ખાલી પડેલા હોદ્દા ઉપર ખંડ (૧) હેઠળ નિમાયેલી કોઇ વ્યકિત તેની ફરજો ન સંભાળે, ત્યાં સુધી અથવા અધ્યક્ષ પોતાની ફરજ ઉપર હાજર ન થાય ત્યાં સુધી, સંઘ આયોગની અથવા સંયુકત આયોગની બાબતમાં, રાષ્ટ્રપતિ અને કોઇ રાજ્ય આયોગની બાબતમાં, રાજ્યના રાજ્યપાલ આયોગના બીજા સભ્યોમાંથી તે હેતુ માટે નીમે તે સભ્ય, તેમની ફરજો બજાવશે.]

(૨) લોક સેવા આયોગના સભ્ય, પોતાનો હોદ્દો સંભાળે તે તારીખથી છ વર્ષની મુદત સુધી અથવા સંઘ આયોગની બાબતમાં તે પાંસઠ વર્ષની ઉંમરના અને રાજ્ય આયોગની કે સંયુકત આયોગની બાબતમાં [૨][બાસઠ વર્ષની] ઉંમરના થાય, એ બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, હોદ્દા ઉપર રહેશે :

પરંતુ -

(ક) કોઈ લોક સેવા આયોગના સભ્ય સંઘ આયોગની કે કોઈ સંયુકત આયોગની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિને અને કોઈ રાજ્ય આયોગની બાબતમાં તે રાજ્યના રાજ્યપાલને [૩] * * * * સંબોધીને પોતાની સહીવાળા લખાણથી પોતાના હોદ્દાનું રાજીનામું આપી શકશે;

(ખ) કોઈ લોક સેવા આયોગના સભ્યને અનુચ્છેદ ૩૧૭ના ખંડ (૧) અથવા ખંડ (૩)માં જોગવાઈ કરેલી રીતે તેમના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે.

(૩) કોઈ લોક સેવા આયોગના સભ્ય તરીકે હોદ્દો ધરાવતી વ્યકિત પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી થયે તે હોદ્દા ઉપર ફેરનિમણૂક માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

કોઈ લોક સેવા આયોગના સભ્યને હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા બાબત અને તેને સેવામાંથી મોકૂફ રાખવા બાબત.

૩૧૭. (૧) ખંડ (૩)ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઈ સભ્યને, રાષ્ટ્રપતિના હુકમથી ગેરવર્તણૂકને કારણે તેમના હોદ્દા ઉપરથી ત્યારે જ દૂર કરી શકાશે કે જ્યારે રાષ્ટ્રપતિએ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને તે અંગે પુછાણ કર્યે, સદરહુ ન્યાયાલયે, અનુચ્છેદ૧૪૫ હેઠળ એ અર્થે ઠરાવલે કાર્યરીતિ અનુસાર કરેલી તપાસ ઉપરથી રિપોર્ટ કર્યો હોય કે, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષ અથવા એવા બીજા સભ્યને તે કારણસર હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરવા જોઈશે.

(૨) સંઘ આયોગના અથવા સંયુકત આયોગના સંબંધમાં, રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્ય આયોગના સંબંધમાં રાજ્યપાલ, [૩] * * * * જેમના અંગે ખંડ (૧) હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને પુછાણ કરવામાં આવ્યું હોય તેવા, આયોગના અધ્યક્ષ અથવા અન્ય કોઈ સભ્યને, રાષ્ટ્રપતિ એવા પુછાણ વિષે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનો રિપોર્ટ મળ્યે, હુકમો પસાર ન કરે ત્યાં સુધી, હોદ્દા ઉપરથી મોકૂફ રાખી શકશે.

(૩) ખંડ (૧)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ અથવા બીજા કોઈ સભ્ય -

(ક) નાદાર ઠરાવાય; અથવા

(ખ) પોતાના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન પોતાના હોદ્દાની ફરજો સિવાયની કોઈ સવેતન નોકરી કરતા હોય; અથવા

(ગ) રાષ્ટ્રપતિના અભિપ્રાય પ્રમાણે માનસિક કે શારીરિક અશકિતના કારણે હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેવા માટે લાયક ન હોય,

તો રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને તે અધ્યક્ષને અથવા એવા સભ્યને, હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકશે.

---

૧. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૧૧થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૨. સંવિધાન (એકતાલીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨થી ''સાઠ વર્ષની'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

૩. સંવિધાન (સતામા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજ- મુખ '' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(૪) કોઈ લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ કે બીજા સભ્ય ભારત સરકારે અથવા કોઈ રાજ્યની સરકારે કરેલા અથવા તેમના વતી કરાયેલા કોઈ કરાર કે કબૂલાતનામામાં, કોઈ સંસ્થાપિત કંપનીના સભ્ય તરીકે હોય તે સિવાય અને બીજા સભ્યોની સાથોસાથ હોય તે સિવાય બીજી રીતે સંબંધ કે હિત ધરાવતા હોય કે ધરાવતા થયા હોય અથવા કોઈ રીતે તેના નફામાં કે તેમાંથી પ્રાપ્ત થતા કોઈ લાભ કે મળતરમાંથી ભાગ મેળવતા હોય, તો તેઓ ખંડ (૧)ના હેતુ પૂરતા ગેરવર્તણૂક માટે ગુનેગાર છે એમ ગણાશે.

આયોગના સભ્યોની અને સ્ટાફની સેવાની શરતો સંબંધી વિનિયમો કરવાની સત્તા.

૩૧૮. સંઘ આયોગની કે કોઈ સંયુકત આયોગની બાબતમાં રાષ્ટ્રપતિ અને કોઈ રાજ્ય આયોગની બાબતમાં તે રાજ્યના રાજ્યપાલ [1]* * * વિનિયમો કરીને,-

(ક) આયોગના સભ્યોની સંખ્યા અને તેમની સેવાની શરતો નક્કી કરી શકશે; અને

(ખ) આયોગના સ્ટાફની સંખ્યા અને તેમની સેવાની શરતો અંગે જોગવાઈ કરી શકશેઃ

પરંતુ કોઈ લોક સેવા આયોગના સભ્યની સેવાની શરતોમાં તેની નિમણૂક પછી, તેને ગેરલાયક થાય તેવો ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

આયોગના સભ્યો હોદ્દા ધરાવતા બંધ થતાં તેમણે હોદ્દાઓ ધરાવવા ઉપર પ્રતિબંધ.

૩૧૯. હોદ્દા ધરાવતા બંધ થતાં-

(ક) સંઘ લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ, ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ બીજી કોઈ નોકરી માટે પાત્ર ગણાશે નહિ;

(ખ) કોઈ રાજ્ય લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ, સંઘ લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ કે તેના બીજા સભ્ય તરીકે અથવા બીજા કોઈ રાજ્ય લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે નિમાવા માટે પાત્ર ગણાશે, પણ ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ બીજી કોઈ નોકરી માટે પાત્ર ગણાશે નહિ;

(ગ) સંઘ લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ સિવાયના, કોઈ સભ્ય, સંઘ લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે અથવા કોઈ રાજ્ય લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે નિમાવા માટે પાત્ર ગણાશે, પણ ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ બીજી કોઈ નોકરી માટે પાત્ર ગણાશે નહિ;

(ઘ) કોઈ રાજ્ય લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ સિવાયના કોઈ સભ્ય, સંઘ લોક સેવા આયોગના અધ્યક્ષ કે બીજા સભ્ય તરીકે અથવા તે રાજ્ય અથવા બીજા રાજ્ય લોક સેવા આયોગના જ અધ્યક્ષ તરીકે નિમાવા માટે પાત્ર ગણાશે, પણ ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર હેઠળ બીજી કોઈ નોકરી માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

લોક સેવા આયોગનાં કાર્યો.

૩૨૦. (૧) સંઘની સેવાઓમાં અને રાજ્યની સેવાઓમાં નિમણૂકો માટેની પરીક્ષાઓનું સંચાલન કરવાની અનુક્રમે સંઘ અને રાજ્ય લોક સેવા આયોગની ફરજ રહેશે.

(૨) બે કે તેથી વધુ રાજ્યો ખાસ લાયકાતો ધરાવતા ઉમેદવારોની આવશ્યકતાવાળી સેવાઓ માટે સંયુકત ભરતીની યોજનાઓ ઘડવામાં અને તેના અમલમાં તેમને મદદ કરવાની વિનંતી કરે, તો તેમ કરવાની પણ સંઘ લોક સેવા આયોગની ફરજ રહેશે.

(૩) યથાપ્રસંગ, સંઘ લોક સેવા આયોગ અથવા રાજ્ય લોક સેવા આયોગની-

(ક) મુલકી સેવાઓમાં અને મુલકી જગાઓ માટે ભરતીની પદ્ધતિ સંબંધી તમામ બાબતો વિષે;

(ખ) મુલકી સેવાઓ અને જગાઓ ઉપર નિમણૂકો કરવામાં અને બઢતીઓ આપવામાં અને એક સેવામાંથી બીજી સેવામાં બદલી કરવામાં અનુસરવાના સિદ્ધાંતો વિષે અને એવી નિમણૂકો, બઢતીઓ અથવા બદલીઓ માટે ઉમેદવારોની યોગ્યતા વિષે;

(ગ) ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ મુલકી હેસિયતથી નોકરી કરનારી કોઈ વ્યકિત સંબંધી શિસ્તની તમામ બાબતો તેમ જ એવી બાબતો સંબંધી નિવેદનપત્રો અને અરજીઓ વિષે;

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(ઘ) ભારત સરકાર કે કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ કે ભારતમાં તાજ હેઠળ કે કોઈ દેશી રાજ્યની સરકાર હેઠળ, મુલકી હેસિયતથી નોકરી કરતી કે કરી ચૂકેલી વ્યક્તિએ પોતાની ફરજ બજાવવામાં કરેલાં અથવા કર્યાનું અભિપ્રેત હોય તેવાં કાર્યો અંગે તેની સામે કરવામાં આવેલી કાનૂની કાર્યવાહીમાં પોતાનો બચાવ કરવામાં તેને થયેલું ખર્ચ, યથાપ્રસંગ, ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી અથવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી અપાવું જોઈએ એવા કોઈ વ્યક્તિના અથવા તેના અંગેના દાવા વિષે;

(ચ) ભારત સરકાર કે કોઈ રાજ્ય સરકાર હેઠળ કે ભારતમાં તાજ હેઠળ કે કોઈ દેશી રાજ્યની સરકાર હેઠળ મુલકી હેસિયતથી નોકરી કરતી કોઈ વ્યક્તિને થયેલી ઈજાઓ અંગેનું પેન્શન મેળવવા માટેના દાવા વિષે અને તે અંગે આપવાની રકમો સંબંધી કોઈ પ્રશ્ન વિષે, સલાહ લેવાવી જોઈશે અને તે રીતે વિચારણા માટે મોકલેલી કોઈ બાબત અંગે અને, યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલ તેમને [૧]* * * વિચારણા માટે મોકલે એવી બીજી કોઈ બાબત અંગે સલાહ આપવાની લોક સેવા આયોગની ફરજ રહેશે :

પરંતુ અખિલ ભારતીય સેવાઓ અંગે તેમ જ સંઘના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી સેવાઓ અને જગાઓ અંગે રાષ્ટ્રપતિ અને કોઈ રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી બીજી સેવાઓ અને જગાઓ અંગે, રાજ્યપાલ [૨]* * * સામાન્યપણે અથવા કોઈ ખાસ વર્ગના દાખલમાં અથવા કોઈ ખાસ સંજોગોમાં લોક સેવા આયોગની સલાહ લેવાનું જેમાં જરૂરી નહિ રહે તેવી બાબતો નિર્દિષ્ટ કરતા વિનિયમો કરી શકશે.

(૪) અનુચ્છેદ ૧૬ના ખંડ (૪)માં ઉલ્લેખેલી કોઈ જોગવાઈ કઈ રીતે કરી શકાય તે અંગે અથવા અનુચ્છેદ ૩૩૫ની જોગવાઈઓને કઈ રીતે અમલમાં લાવી શકાય તે અંગે લોક સેવા આયોગની સલાહ લેવાનું ખંડ (૩)માંના કોઈપણ મજકૂરથી આવશ્યક ગણાશે નહિ.

(૫) રાષ્ટ્રપતિએ અથવા રાજ્યના રાજ્યપાલે [૧]* * * * * ખંડ (૩)ના પરંતુક હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમોને તે કરવામાં આવે પછી, બનતી ત્વરાએ, યથાપ્રસંગ, સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે દરેક ગૃહ સમક્ષ ઓછામાં ઓછા ચૌદ દિવસ માટે મૂકવા જોઈશે અને તે વિનિયમો આ રીતે મૂકાય તે સત્ર દરમિયાન સંસદના બંને ગૃહો અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનું ગૃહ અથવા તેના બંને ગૃહો, રદ કરીને અથવા સુધારા કરીને જે ફેરફારો કરે તેને અધીન રહેશે.

લોક સેવા આયોગોના કાર્યો વિસ્તારવાની સત્તા.

૩૨૧. યથાપ્રસંગ, સંસદે અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલો અધિનિયમથી, સંઘ કે રાજ્યની સેવાઓ અંગે કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળ કે કાયદાથી રચાયેલા બીજા સંસ્થાપિત મંડળની અથવા કોઈ જાહેર સંસ્થાની સેવાઓ અંગે સંઘ લોક સેવા આયોગ કે રાજ્ય લોક સેવા આયોગ વધારાના કાર્યો કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

લોક સેવા આયોગોનું ખર્ચ.

૩૨૨. આયોગના સભ્યો અથવા સ્ટાફને અથવા તેમને અંગે આપવાના પગાર, ભથ્થાં અને પેન્શન સહિતનું, સંઘ કે રાજ્ય લોક સેવા આયોગનું ખર્ચ, યથાપ્રસંગ, ભારતના એકત્રિત ફંડ ખાતે અથવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે ઉધારવામાં આવશે.

લોક સેવા આયોગોના રિપોર્ટ.

૩૨૩. (૧) પોતે કરેલા કામ વિષેનો રિપોર્ટ રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ દર વર્ષે રજૂ કરવાની સંઘ આયોગની ફરજ રહેશે અને એવો રિપોર્ટ મળ્યે, રાષ્ટ્રપતિ, જેમાં આયોગની સલાહ સ્વીકારાઈ ન હોય એવી કોઈ બાબત હોય તો તે અંગે એવા અસ્વીકારતા કારણો સમજાવતી યાદી સહિત તેની એક નકલ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

(૨) પોતે કરેલા કામ વિષેનો રિપોર્ટ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૧]* * * સમક્ષ દર વર્ષે રજૂ કરવાની રાજ્ય આયોગની ફરજ રહેશે અને સંયુકત આયોગ જે રાજ્યોની જરૂરિયાતો સંતોષતુ હોય તે દરેક રાજ્યના સંબંધમાં પોતે કરેલ કામ વિષેનો રિપોર્ટ તેના રાજ્યપાલ [૨]* * * સમક્ષ દર વર્ષે રજૂ કરવાની સંયુકત આયોગની ફરજ રહેશે અને બેમાંથી કોઈ પ્રસંગે આવો રિપોર્ટ મળ્યે, રાજ્યપાલ [૧]* * * જેમાં આયોગની સલાહ સ્વીકારાઈ ન હોય એવી કોઈ બાબતો હોય, તો તે અંગે એવા કોઈ અસ્વીકારનાં કારણો સમજાવતી યાદી સહિત, તેની એક નકલ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મુકાવશે.

---

૧ . સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજ્યપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. એજનથી ''અથવા યથાપ્રસંગ, રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

[૧][ભાગ ૧૪ ક

ટ્રિબ્યુનલો

૩૨૩. ક. (૧) સંસદ, કાયદો કરીને, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર સંઘના અથવા કોઈ રાજ્યના અથવા કોઈ સ્થાનિક કે બીજા સત્તામંડળના કામકાજ સાથે સંકળાયેલી અથવા ભારત સરકારના અથવા સરકારની માલિકીના અથવા તેના નિયંત્રણ હેઠળના કોઈ કોર્પોરેશનના નિયંત્રણ હેઠળની જાહેર સેવા અને જગાઓ ઉપર નિમાયેલી વ્યક્તિઓની ભરતી અને સેવાની શરતો સંબંધી તકરારો અને ફરિયાદોનો ન્યાયનિર્ણય કે ઈન્સાફી કાર્યવાહી વહીવટી ટ્રિબ્યુનલો દ્વારા કરવા માટેની જોગવાઈ કરી શકશે. વહીવટી ટ્રિબ્યુનલો.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ કરેલા કાયદાથી -

(ક) સંઘ માટેની વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના માટે અને દરેક રાજ્ય માટે અથવા બે કે વધુ રાજ્યો માટે અલગ વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ખ) સદરહુ દરેક ટ્રિબ્યુનલે વાપરવાની હકૂમત, (તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિતના) સત્તા અને અધિકાર નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે;

(ગ) સદરહુ ટ્રિબ્યુનલોએ અનુસરવાની (મર્યાદા અને પુરાવાના નિયમો અંગેની જોગવાઈઓ સહિતની) કાર્યરીતિ માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ તકરારો અથવા ફરિયાદો સંબંધમાં, અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળની ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની હકૂમત સિવાયની તમામ ન્યાયાલયોની હકૂમત બાકાત રાખી શકાશે;

(ચ) કોઈ દાવા અથવા કાર્યવાહી દાવાના જ કારણો ઉપર આધારિત હોય તે કારણો એવી વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના પછી ઊભાં થતા હોત, તો એવી ટ્રિબ્યુનલની હકૂમતની અંદર આવતા તેવા, તેવી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપનાની તરત પહેલાં કોઈ ન્યાયાલય અથવા બીજા સત્તાધિકારી સમક્ષ નિકાલ-બાકી હોય તે કેસો એવી દરેક વહીવટી ટ્રિબ્યુનલને તબદીલ કરવાની જોગવાઈ કરી શકાશે;

(છ) અનુચ્છેદ ૩૭૧-ઘના ખંડ (૩) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ કરેલો કોઈ હુકમ રદ કરી શકાશે અથવા સુધારી શકાશે;

(જ) એવી ટ્રિબ્યુનલો અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે અને એવી ટ્રિબ્યુનલો દ્વારા કેસોના ત્વરિત નિકાલ માટે અને તેમના હુકમોના અમલ માટે સંસદ જરૂરી ગણે એવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ (ફી અંગેની જોગવાઈઓ સહિત)નો તેમાં સમાવેશ કરી શકાશે.

(૩) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ આ સંવિધાનની બીજી કોઈ જોગવાઈઓમાં અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદામાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, અમલમાં આવશે.

૩૨૩-ખ. (૧) સમુચિત વિધાનમંડળ, જેના સંબંધમાં તેને કાયદા કરવાની સત્તા હોય તેવા ખંડ (૨)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી તમામ અથવા કોઈપણ બાબત સંબંધી કોઈ તકરારો, ફરિયાદો અથવા ગુનાઓનો ટ્રિબ્યુનલો દ્વારા ન્યાયનિર્ણય અથવા ઈન્સાફી કાર્યવાહી કરવા માટે કાયદા દ્વારા જોગવાઈ કરી શકશે. બીજી બાબતો માટેની ટ્રિબ્યુનલો.

(૨) ખંડ (૧)માં ઉલ્લેખેલ બાબતો નીચે પ્રમાણે રહેશે :-

(ક) કોઈ વેરો નાખવા, આકારવા, વસૂલ કરવા અને અમલમાં લાવવા બાબત;

(ખ) વિદેશી હૂંડિયામણ, જકાતી સરહદો પાર કરી કરવામાં આવતી આયાત નિકાસ બાબત,

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૬થી આ ભાગ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭ થી અમલી.)

(ગ) ઉદ્યોગો અને કામદારોને લગતી તકરારો;

(ઘ) અનુચ્છેદ ૩૧-ક માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણે રાજ્યે કોઈ એસ્ટેટ અથવા તેની અંદરના કોઈપણ હકોનું સંપાદન કરીને અથવા એવા કોઈ હકો નાબૂદ કરીને અથવા તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા ખેત જમીન ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકીને અથવા બીજી કોઈપણ રીતે જમીનની સુધારણા કરવા બાબત;

(ચ) શહેરી મિલકત ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત;

(છ) સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહની અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણીઓ બાબત, પરંતુ અનુચ્છેદ ૩૨૯ અને અનુચ્છેદ ૩૨૯-કમાં ઉલ્લેખેલ બાબતો તેમાંથી બાકાત રાખવાની રહેશે;

(જ) (ખાદ્ય તેલીબિયાં અને તેલ સહિતના) ખાદ્ય પદાર્થોના અને રાષ્ટ્રપતિ, સરકારી જાહેરનામાથી, આ અનુચ્છેદના હેતુ માટે આવશ્યક માલ-સામાન તરીકે જાહેર કરે તેવા બીજા માલસામાનનાં ઉત્પાદન, પ્રાપ્તિ, પુરવઠો અને વહેંચણી બાબત અને એવા માલસામાનના ભાવ-નિયંત્રણ બાબત;

[૧][(ઝ) ભાડું, તેનું નિયમન અને નિયંત્રણ અને જમીનદારો અને ગણોતિયાના હક, માલિકીહક અને હિત સહિત ગણોતહકના મુદ્દાઓ;]

[૨][ટ] પેટા-ખંડો (ક) થી [૨][ઝ]માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબતોને લગતા કાયદા વિરુદ્ધના ગુના બાબત અને તે પૈકી કોઈપણ બાબત અંગેની ફી બાબત;

[૨][(ઠ)] પેટા-ખંડો (ક) થી [૨][(ટ)]માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબતોને આનુષંગિક કોઈ બાબત.

(૩) ખંડ (૧) હેઠળ કરેલા કાયદાથી--

(ક) ચઢતા-ઊતરતા દરજ્જાની ટ્રિબ્યુનલો સ્થાપવા માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ખ) સદરહુ દરેક ટ્રિબ્યુનલ વાપરી શકે તેવાં હકૂમત, (તિરસ્કાર માટે શિક્ષા કરવાની સત્તા સહિતની) સત્તા અને અધિકાર નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે;

(ગ) સદરહુ ટ્રિબ્યુનલોએ અનુસરવાની (મુદત અને પુરાવાના નિયમો અંગેની જોગવાઈઓ સહિતની) કાર્યરીતિ માટેની જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) સદરહુ ટ્રિબ્યુનલોની હકૂમતમાં, આવતી તમામ અથવા કોઈપણ બાબત સંબંધી, અનુચ્છેદ ૧૩૬ હેઠળની ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની હકૂમત સિવાયની, તમામ ન્યાયાલયોની હકૂમત બાકાત રાખી શકાશે;

(ચ) કોઈ દાવા અથવા કાર્યવાહી, દાવાનાં જે કારણો ઉપર આધારિત હોય તે કારણો એવી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપના પછી ઊભાં થયાં હોત તો એવી ટ્રિબ્યુનલની હકૂમતની અંદર આવે તેવી ટ્રિબ્યુનલની સ્થાપનાની તરત પહેલાં કોઈ ન્યાયાલય અથવા બીજા કોઈ સત્તાધિકારી સમક્ષના નિકાલ-બાકી હોય તે કેસો, એવી દરેક ટ્રિબ્યુનલને તબદીલ કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(છ) એવી ટ્રિબ્યુનલો અસરકારક રીતે કાર્ય કરી શકે તે માટે, અને એવી ટ્રિબ્યુનલો દ્વારા કેસોનો ત્વરિત નિકાલ થઇ શકે અને તેમના હુકમોનો અમલ થઈ શકે તે માટે સમુચિત વિધાનમંડળ જરૂરી ગણે તેવી (ફીને લગતી જોગવાઈઓ સહિતની) પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો એમાં સમાવેશ કરી શકાશે.

(૪) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓ, આ સંવિધાનની બીજી જોગવાઈમાં અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદામાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, અમલમાં આવશે.

સ્પષ્ટીકરણ- આ અનુચ્છેદમાં, કોઈ બાબતના સંબંધમાં, ''સમુચિત વિધાનમંડળ'' એટલે, યથાપ્રસંગ, સંસદ અથવા ભાગ ૧૧ની જોગવાઈઓ અનુસાર એવી બાબત સંબંધી કાયદા કરવાની સત્તા ધરાવતું હોય તેવું રાજ્ય વિધાનમંડળ.]

---

૧. સંવિધાન (પંચોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૩થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૨. એજનથી જૂની નોંધો (ઝ) અને (ટ)ને (ટ) અને (ઠ) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે અને એજનથી એ રીતે નંબર અપાયેલી નવી નોંધોમાં (ઝ) અને (ટ) અક્ષરો (જ) અને (ઝ)ના સ્થાને અનુક્રમે મુક્યા છે.

ભાગ ૧૫
ચૂંટણીઓ

[૧]**૩૨૪.** (૧) આ સંવિધાન હેઠળ સંસદની અને દરેક રાજ્યના વિધાનમંડળની કરવામાં આવે તે તમામ ચૂંટણીઓ માટે મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવાના કામના અને તે ચૂંટણીઓના સંચાલનના અને રાષ્ટ્રપતિ અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દાની ચૂંટણીઓના સંચાલનના દેખરેખ, દોરવણી અને નિયંત્રણ [૨]* * * * * * * એક આયોગ (જેનો આ સંવિધાનમાં ''ચૂંટણી આયોગ'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માં નિહિત થશે. **ચૂંટણીઓનાં દેખરેખ, દોરવણી અને નિયંત્રણ ચૂંટણી આયોગમાં નિહિત થવા બાબત.**

(૨) ચૂંટણી આયોગ, મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર અને રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત નક્કી કરે તેટલા બીજા ચૂંટણી કમિશનરોનું બનશે અને મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર અને બીજા ચૂંટણી કમિશનરોની નિમણૂક, સંસદે તે અર્થે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને રાષ્ટ્રપતિ કરશે.

(૩) એ રીતે બીજા કોઈ ચૂંટણી કમિશનર નિમાય, ત્યારે મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનર ચૂંટણી આયોગના અધ્યક્ષ તરીકે કાર્ય કરશે.

(૪) લોકસભાની અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની દરેક સામાન્ય ચૂંટણી પહેલાં અને વિધાન પરિષદવાળા દરેક રાજ્યની વિધાન પરિષદની પહેલી સામાન્ય ચૂંટણી પહેલાં અને ત્યારબાદ તેની દરેક દ્વિવાર્ષિક ચૂંટણી પહેલાં, ચૂંટણી આયોગ સાથે વિચારવિનિમય કરીને, ખંડ (૧) થી ચૂંટણી આયોગને સોંપાયેલા કાર્યો બજાવવામાં તે આયોગને મદદ કરવા રાષ્ટ્રપતિ પોતાને જરૂરી લાગે તેટલા પ્રાદેશિક કમિશનરો પણ નીમી શકશે.

(૫) સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ચૂંટણી કમિશનરોની અને પ્રાદેશિક કમિશનરોની સેવાની શરતો અને હોદ્દાની મુદત, રાષ્ટ્રપતિ નિયમથી નક્કી કરે તેવાં રહેશે :

પરંતુ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને જે રીતે અને જે કારણે હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાય તેવી રીતે અને તેવાં કારણો સિવાય મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરને તેના હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે નહિ, તેમ જ મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરની સેવાની શરતોમાં, તેની નિમણૂક પછી તેને ગેરલાભ થાય તેવો ફેરફાર કરી શકાશે નહિ :

વધુમાં, કોઈ બીજા ચૂંટણી કમિશનરને અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કમિશનરને મુખ્ય ચૂંટણી કમિશનરની ભલામણ સિવાય, હોદ્દા ઉપરથી દૂર કરી શકાશે નહિ.

(૬) રાષ્ટ્રપતિને અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલને [૩]* * * ચૂંટણી કમિશનર વિનંતી કરે, ત્યારે તેઓ ખંડ (૧)થી ચૂંટણી આયોગને સોંપાયેલા કાર્યો બજાવવા માટે ચૂંટણી કમિશનર અથવા પ્રાદેશિક કમિશનર માટે જરૂરી સ્ટાફની વ્યવસ્થા કરશે.

[૪]**૩૨૫.** સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહની અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ અથવા બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણી માટેના દરેક પ્રાદેશિક મતદારમંડળ માટે એક સામાન્ય મતદારયાદી રહેશે અને કોઈ પણ વ્યક્તિ ફક્ત ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ, લિંગ-ભેદના કે એ પૈકી કોઈ કારણે એવી મતદાર યાદીમાં નામ દાખલ કરાવવા માટે અપાત્ર થશે નહિ, અથવા એવા કોઈ મતદારમંડળ માટેની ખાસ મતદાર યાદીમાં નામ દાખલ કરાવવા માટે દાવો કરી શકશે નહિ. **ધર્મ, જાતિ, જ્ઞાતિ કે લિંગ-ભેદના કારણે કોઈ વ્યક્તિ મતદાર યાદીમાં નામ દાખલ કરાવવા માટે અપાત્ર નહિ થવા બાબત અથવા તે કારણે તેણે ખાસ મતદાર યાદીમાં નામ દાખલ કરાવવા માટે દાવો નહિ કરવા બાબત.**

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૨૪ના ખંડ (૧)માં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણીના સંબંધમાં સંવિધાનનો ઉલ્લેખ, જમ્મુ અને કાશ્મીરના સંવિધાનનો ઉલ્લેખ છે એવો અર્થ કરવામાં આવેશે.

૨. સંવિધાન (ઓગણીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૨થી ''જેમાં સંસદની અને રાજ્યનાં વિધાનમંડળોની ચૂંટણીમાંથી કે તેને અંગે ઊભી થતી શંકાઓ અને તકરારોના નિર્ણય માટે ચૂંટણી ટ્રિબ્યુનલની નિમણૂંકનો સમાવેશ થાય છે તે'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખને'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૪. અનુચ્છેદ ૩૨૫ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, રાજયના ઉલ્લેખમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયનાં ઉલ્લેખનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

લોકસભાની અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓની ચૂંટણીઓ પુખ્ત મતાધિકારને ધોરણે કરવા બાબત.

[૧]**૩૨૬.** લોકસભાની અને દરેક રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ પુખ્ત મતાધિકારને ધોરણે થશે, એટલે કે ભારતની નાગરિક હોય અને સમુચિત વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ તે અર્થે નક્કી કરવામાં આવે તે તારીખે ઓછામાં ઓછી અઢાર વર્ષની ઉંમરની હોય અને આ સંવિધાન કે સમુચિત વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદા હેઠળ નિવાસી ન હોવાના કારણે, મગજની અસ્થિરતાના કારણે, ગુનાના કે ભ્રષ્ટ અથવા ગેરકાયદેસર આચરણના કારણે, ગેરલાયક ઠરાવાઈ ન હોય તેવી દરેક વ્યક્તિ, એવી કોઈ પણ ચૂંટણીમાં મતદાર તરીકે નોંધાવા માટે હકદાર ગણાશે.

વિધાનમંડળોની ચૂંટણીઓ અંગે જોગવાઈ કરવાની સંસદની સત્તા.

[૧]**૩૨૭.** આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સંસદનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહની અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની કે બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણીઓ સંબંધી કે તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો, જેમાં મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવાની, મતદારમંડળોનું સીમાંકન અને એવા ગૃહ કે ગૃહોની વિધિસર રચના કરવા માટે જરૂરી બીજી તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તે અંગે સંસદ વખતોવખત કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે.

રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓ અંગે જોગવાઈ કરવાની તેવા વિધાનમંડળની સત્તા.

[૨]**૩૨૮.** આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, અને સંસદ આ અર્થે જોગવાઈ ન કરે તેટલે અંશે, કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહની અથવા બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણી સંબંધી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી તમામ બાબતો, જેમાં મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવાની અને તેવા ગૃહ અથવા ગૃહોની વિધિસર રચના કરવા માટે જરૂરી બીજી તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે તે અંગે રાજ્યનું વિધાનમંડળ વખતોવખત કાયદાથી જોગવાઈ કરી શકશે.

ચૂંટણી વિષયક બાબતમાં ન્યાયાલયોની દરમિયાનગીરી ઉપર પ્રતિબંધ.

[૩]**૩૨૯.** [૪][આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,- [૫]* * *

(ક) મતદારમંડળોના સીમાંકન સંબંધી અથવા તેવાં મતદારમંડળોને બેઠકોની ફાળવણી સંબંધી અનુચ્છેદ ૩૨૭ અથવા અનુચ્છેદ ૩૨૮ હેઠળ કરેલ કે કર્યાનું અભિપ્રેત હોય તેવા કોઈ કાયદાની કાયદેસરતા સામે કોઈ પણ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ;

(ખ) સમુચિત વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવે તે સત્તાધિકારી સમક્ષ અને તે રીતે ચૂંટણી અરજી રજૂ કર્યા સિવાય, સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહની અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈ ગૃહની કોઈપણ ચૂંટણી સામે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

[૬]**૩૨૯-ક.** [પ્રધાનમંત્રી અને અધ્યક્ષની બાબતમાં, સંસદમાં તેમની ચૂંટણીઓ અંગે ખાસ જોગવાઈ.] સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૬થી રદ કર્યો છે.[૭]

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૨૬ અને ૩૨૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યના ઉલ્લેખમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૨. અનુચ્છેદ ૩૨૮ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩. અનુચ્છેદ ૩૨૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, રાજ્યને લગતા ઉલ્લેખમાં, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે અને ''અથવા અનુચ્છેદ ૩૨૮'' એ શબ્દો અને આંકડા કમી કરવામાં આવશે.

૪. સંવિધાન (ઓગણચાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૩થી અસલ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૫. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૫થી ''પણ અનુચ્છેદ ૩૨૯-કની જોગવાઈઓને અધીન રહીને'' એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર કમી કર્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૬. સંવિધાન (ઓગણચાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૪થી આ કલમ દાખલ કરી હતી.

૭. જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડે ત્યારે, જુઓ સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડવા બાબત) હુકમ, ૧૯૫૪ની કલમ ૨(૧૦)(ચ).

ભાગ ૧૬
અમુક વર્ગો સંબંધી ખાસ જોગવાઈઓ

૩૩૦. (૧) લોકસભામાં- **લોકસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા બાબત.**

(ક) અનુસૂચિત જાતિઓ ;

[૧][(ખ) આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિઓ સિવાયની અનુસૂચિત આદિજાતિઓ, અને]

(૨) ખંડ (૧)થી સંવિધાનના અનુચ્છેદ ૩૩૦માં કરેલા સુધારાથી આ અધિનિયમના આરંભે વિદ્યમાન લોકસભાનું વિસર્જન ન થાય ત્યાં સુધી, લોકસભામાંના કોઈ પ્રતિનિધિત્વ ઉપર અસર થશે નહિ.

(ગ) આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓની અનુસૂચિત આદિજાતિઓ, માટે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ કોઈ રાજ્યમાં [૨][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાં] અનુસૂચિત જાતિઓ અથવા અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું, લોકસભામાં તે રાજ્યને [૩][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાં] ફાળવેલી બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, તે રાજ્યમાંની [૩][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાંની] અનુસૂચિત જાતિની અથવા તે રાજ્યમાંની [૩][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાંની] અથવા તે રાજ્યના [૩][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના] ભાગમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિની વસ્તી જેના સંબંધમાં એવી રીતે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવી હોય તેનું પ્રમાણ, યથાપ્રસંગ, તે રાજ્યના [૩][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર]ની કુલ વસ્તી જોડે જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.

[૩][(૩) ખંડ (૨)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, લોકસભામાં આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓની અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું તે રાજ્યને ફાળવેલી બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, ઓછામાં ઓછુ, સદરહુ સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિઓની વસ્તીનું પ્રમાણ તે રાજ્યની કુલ વસ્તી જોડે જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.]

[૪][**સ્પષ્ટીકરણ-** આ અનુચ્છેદમાં અને અનુચ્છેદ ૩૩૨માં ''વસ્તી'' એ શબ્દનો અર્થ, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થઈ ગયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીમાં નક્કી કર્યા પ્રમાણેની વસ્તી, એવો થાય છે;

પરંતુ આ સ્પષ્ટીકરણમાં, જેને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ થયા હોય એવી છેલ્લી વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખનો અર્થ, સન [૫][૨૦૨૬] પછી કરેલી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીને લગતા આંકડા પ્રસિદ્ધ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, સન [૬][૨૦૦૧]ની વસ્તી ગણતરીના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો જોઈશે.]

[૬]**૩૩૧.** અનુચ્છેદ ૮૧માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમને લોકસભામાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી એવો રાષ્ટ્રપતિનો અભિપ્રાય થાય, તો તેઓ તે કોમના વધુમાં વધુ બે સભ્યોને લોકસભામાં નિયુક્ત કરી શકશે. **લોકસભામાં ઍંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમનું પ્રતિનિધિત્વ.**

[૭]**૩૩૨.** (૧) [૭]* * * * દરેક રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ માટે અને [૮][આસામના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિઓ સિવાયની] અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે અનામત બેઠકો રાખવામાં આવશે. **રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા બાબત**

---

૧. સંવિધાન (એકાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪થી અસલ મજકૂરને બદલે આ મજકૂર મૂક્યો છે.
૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.
૩. સંવિધાન (એકત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ની કલમ ૩ (૧) (ખ) થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે,
૪. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૭થી આ સ્પષ્ટીકરણ દાખલ કર્યું છે (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી)
૫. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૬ થી ''૨૦૦૦'' અને ''૧૯૭૧'' એ આંકડાને બદલે, અનુક્રમે ''૨૦૨૬'' અને ''૨૦૦૧'' એ આંકડા મૂક્યા છે.
૬. અનુચ્છેદ ૩૩૧ અને ૩૩૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૭. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલ'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.
૮. સંવિધાન (એકાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫થી અસલ મજકૂરને બદલે આ મજકૂર કર્યો છે.

(૨) આસામ રાજ્યની વિધાનસભામાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ માટે પણ બેઠકો અનામત રાખવામાં આવશે.

(૩) ખંડ (૧) હેઠળ કોઈ રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત જાતિઓ કે અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું વિધાનસભામાંની બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, શક્ય હોય ત્યાં સુધી, યથાપ્રસંગ, તે રાજ્યમાંની અનુસૂચિત જાતિની અથવા તે રાજ્યમાંની કે તે રાજ્યના ભાગમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિની વસ્તી જેના અંગે એવી રીતે બેઠકો અનામત રાખવામાં આવી હોય, તેનું પ્રમાણ તે રાજ્યની કુલ વસ્તી જોડે જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.

[૧][(૩ક) ખંડ (૩)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, અરૂણાચલ પ્રદેશ, મેઘાલય, મિઝોરમ અને નાગાલેન્ડના રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં બેઠકોની સંખ્યાની, [૨][૨૦૨૬]ના વર્ષ પછી પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના ધોરણે ફેરગોઠવણીની અનુચ્છેદ ૧૭૦ હેઠળ અસર ન થાય ત્યાં સુધી, આવા કોઈપણ રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત આદિજાતિ માટે અનામત રાખેલી બેઠકો-

(ક) સંવિધાન (સત્તાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ અમલમાં આવ્યાની તારીખે, અસ્તિત્વમાં હોય એવા રાજ્યની વિધાનસભા (આમાં હવે પછી આ ખંડમાં વિદ્યમાન વિધાનસભા તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)માંની તમામ બેઠકો અનુસૂચિત આદિજાતિના સભ્યોએ ધરાવી હોય તો, એક સિવાય તમામ બેઠકો રહેશે;

(ખ) અન્ય કોઈપણ કિસ્સામાં, બેઠકોની કુલ સંખ્યા સાથે બેઠકોની આવી સંખ્યા જે પ્રમાણે ધરાવતી હોય તે પ્રમાણ, વિદ્યમાન વિધાનસભામાં અનુસૂચિત આદિજાતિના સભ્યોની (સદરહુ તારીખે હોય તેમ) સંખ્યા વિદ્યમાન વિધાનસભાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા સાથે ધરાવતી હોય તેના કરતાં ઓછું ન હોય તેટલા પ્રમાણમાં રહેશે.]

[૩][(૩ખ) ખંડ (૩)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ત્રિપુરા રાજ્ય વિધાનસભામાંની બેઠકો, અનુચ્છેદ ૧૭૦ હેઠળ ફેરગોઠવણી ન થાય ત્યાં સુધી, વિધાનસભામાંની અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે અનામત રાખવામાં આવશે. તેવી બેઠકો, સંવિધાન (બોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ અમલમાં આવે તે તારીખે, તે વિધાનસભામાં બેઠકોની જેટલી કુલ સંખ્યા હોય તેટલી સંખ્યા સાથે, સદરહુ તારીખે અસ્તિત્વમાં હોય તે વિધાનસભાની અનુસૂચિત આદિજાતિના સભ્યોની સંખ્યા કરતાં ઓછું ન હોય તેટલું જે પ્રમાણ, બેઠકોની કુલ સંખ્યા સાથે ધરાવતી હોય, તેટલી બેઠકોની સંખ્યા, સન [૪][૨૦૨૬] પછીના પ્રથમ વસ્તી ગણતરીના આધારે અમલી બનશે.]

(૪) આસામ રાજ્યની વિધાનસભામાં કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે અનામત રાખેલી બેઠકોની સંખ્યાનું તે વિધાનસભાની બેઠકોની કુલ સંખ્યા જોડેનું પ્રમાણ, ઓછામાં ઓછું, તે જિલ્લાની વસ્તીનું પ્રમાણ તે રાજ્યની કુલ વસ્તી જોડે જેટલું હોય, તેટલું રહેશે.

(૫) [૫]* * * * આસામના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે અનામત રાખેલી બેઠકો માટેનાં મતદાર મંડળોમાં તે જિલ્લા બહારના કોઈ વિસ્તારનો સમાવેશ થશે નહિ.

(૬) [૬]* * * * આસામ રાજ્યના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની અનુસૂચિત આદિજાતિ ન હોય એવી કોઈ વ્યકિત, તે જિલ્લાની કોઈ મતદાર મંડળમાંથી તે રાજ્યની વિધાનસભામાં ચૂંટવા માટે પાત્ર ગણાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (સત્તાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ની કલમ ૨થી આ ખંડો દાખલ કર્યા છે,
૨. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ની કલમ ૭(૬) થી, ''૨૦૦૦'' એ આંકડાને બદલે, ''૨૦૨૬''એ આંકડા મૂક્યા છે.
૩. સંવિધાન (બોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૨થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૫-૧૨-૧૯૯૨થી અમલી.)
૪. સંવિધાન (ચોર્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૧ ની કલમ ૭(ખ)થી ''૨૦૦૦'' એ આંકડાને બદલે, ''૨૦૨૬'' એ આંકડા મૂક્યા છે.
૫. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા) ની કલમ ૭૧(છ) (૧)થી કેટલાક શબ્દો કમી કર્યા છે.(તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)
૬. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા) ની કલમ ૭૧ (છ) (૧)થી કેટલાક શબ્દો કમી કર્યા છે (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨ થી અમલી.)
સંવિધાન (બોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૨ થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

[૧][પરંતુ આસામ રાજયની વિધાનસભાની ચૂંટણીઓ માટે, બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લામાં સમાવિષ્ટ મતદારમંડળોમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓ અને બિન-અનુસૂચિત આદિજાતિઓનું, એવી રીતે જાહેર કરેલું અને બોડોલેન્ડ પ્રાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લાની રચના પહેલાં વિદ્યમાન હોય તેવું પ્રતિનિધિત્વ ચાલુ રાખવામાં આવશે.]

રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમનું પ્રતિનિધિત્વ.

[૨]**૩૩૩.** અનુચ્છેદ ૧૭૦માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલનો [૩]* * * એવો અભિપ્રાય થાય કે, એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમને રાજ્યની વિધાનસભામાં પ્રતિનિધત્વ હોવું જોઈએ અને તેને તેમાં પૂરતું પ્રતિનિધિત્વ મળ્યું નથી તો [૪][તે કોમના એક સભ્યને વિધાનસભામાં તેઓ નિયુકત કરી શકશે].

બેઠકો અનામત રાખવાનું અને ખાસ પ્રતિનિધિત્વ આપવાનું [૪][સિત્તેર] વર્ષ પછી બંધ કરવા બાબત.

[૫]**૩૩૪.** આ ભાગની અગાઉની જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,--

(ક) લોકસભામાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે બેઠકો અનામત રાખવા સંબંધમાં; અને

(ખ) લોકસભામાં અને રાજ્યોની વિધાનસભાઓમાં નિયુકિત દ્વારા એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમને પ્રતિનિધિત્વ આપવા સંબંધમાં;

આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ, આ સંવિધાનના આરંભથી [૬][[૭][[૮][[૯][[૧૦][સિત્તેર] વર્ષની પૂરી થયે અમલમાં રહેશે નહિ :

પરંતુ લોકસભામાં કે કોઈ રાજ્યની વિધાનસભામાંના કોઈ પ્રતિનિધિત્વ ઉપર, યથાપ્રસંગ, તે વખતની વિદ્યમાન લોકસભા કે વિધાનસભાનું વિસર્જન થાય ત્યાં સુધી, આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ પણ મજકૂરથી અસર થશે નહિ.

સેવાઓ અને જગાઓ માટે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના દાવા.

[૫]**૩૩૫.** સંઘના અથવા રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સેવાઓ અને જગાઓ ઉપર નિમણૂક કરતી વખતે વહીવટની કાર્યક્ષમતાની જાળવણીને સુસંગત હોય તે રીતે, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના સભ્યોના દાવા વિચારણામાં લેવામાં આવશેઃ

[૧૧][પરંતુ સંઘ અથવા રાજયના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી સેવાઓમાં કોઈપણ વર્ગ અથવા વર્ગોની જગાઓ પર બઢતી આપવાની બાબતમાં અનામત રાખવા માટે કોઈપણ પરીક્ષામાં લાયકી ગુણની છૂટછાટ માટે અથવા મૂલ્યાંકનનાં ધોરણો નીચે લાવવા માટે અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના સભ્યોની તરફેણમાં કોઈપણ જોગવાઈ કરવા માટે આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.]

---

૧. સંવિધાન (નેવુંમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨ થી નવો પરંતુક દાખલ કર્યો છે.
૨. અનુચ્છેદ ૩૩૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.
૪. સંવિધાન (ત્રેવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ ૪ થી ''તે કોમના પોતાને યોગ્ય લાગે તેટલા સભ્યોને વિધાનસભામાં તેઓ નિયુકત કરી શકશે'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.
૫. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૩૩૪ અને ૩૩૫માં રાજ્ય અથવા રાજ્યોના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી એવો અર્થ કરવામાં આવશે.
૬. સંવિધાન (ત્રેવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ ૫થી ''વીસ વર્ષ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.
૭. સંવિધાન (પિસ્તાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ ની કલમ ૨થી ''ત્રીસ વર્ષ'' એ શબ્દોને બદલે ''ચાળીસ વર્ષ'' એ શબ્દો મૂકયા છે.
૮. સંવિધાન (બાસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯થી ''ચાળીસ'' એ શબ્દને બદલે આ શબ્દ મૂકયો છે.
૯. સંવિધાન (ઓગણ્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૯ ની કલમ ૨ થી ''પચાસ'' એ શબ્દને બદલે, ''સાઠ'' એ શબ્દ મૂક્યો છે.
૧૦. સંવિધાન (પંચાણુંમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૯ની કલમ ૨ થી ''સાઠ'' એ શબ્દને બદલે, ''સિત્તેર'' એ શબ્દ મૂક્યો છે. (તા. ૨૫-૧-૨૦૧૦ થી અમલમાં)
૧૧. સંવિધાન (બ્યાંશીમા સુધારા) અધિનિયિમ, ૨૦૦૦ ની કલમ ૨ થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે. (તા. ૮-૯-૨૦૦૦થી અમલી).

એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમ માટે અમુક સેવાઓમાં ખાસ જોગવાઈ.

[1]**૩૩૬.** (૧) આ સંવિધાનના આરંભ પછી, પહેલાં બે વર્ષ દરમિયાન સંઘની રેલવે, કસ્ટમ ટપાલ અને તારની સેવાઓમાંની જગાઓ ઉપર એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમના સભ્યોની નિમણૂકો સન ૧૯૪૭ના ઓગસ્ટ મહિનાની પંદરમી તારીખથી તરત જ પહેલાં જે ધોરણે કરવામાં આવતી હતી તે જ ધોરણે કરવામા આવશે.

ત્યાર પછીની દર બે વર્ષની મુદત દરમિયાન સદરહુ સેવાઓમાં તે કોમના સભ્યો માટે અનામત રાખેલ જગાઓની સંખ્યા, તેની તરત જ પહેલાંની બે વર્ષની મુદત દરમિયાન એ રીતે અનામત રાખેલી જગાઓની સંખ્યા કરતાં દસ ટકાની શકય તેટલી નજીકમાં નજીકની સંખ્યા જેટલી ઓછી રહેશે :

પરંતુ આ સંવિધાન આરંભથી દસ વર્ષને અંતે તેવી તમામ અનામત જગાઓ બંધ થશે.

(૨) એંગ્લો-ઈન્ડિન કોમના સભ્યો બીજી કોમના સભ્યોની સરખામણીમાં ગુણવત્તાના ધોરણે નિમણૂક માટે લાયક જણાય, તો ખંડ (૧) હેઠળ તે કોમ માટે અનામત રાખેલી જગાઓ સિવાયની કે તે ઉપરાંતની જગાઓ ઉપર તેવા સભ્યોની નિમણૂકને તે ખંડમાંના કોઈપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ.

એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમના લાભ માટે શૈક્ષણિક અનુદાન અંગે ખાસ જોગવાઈ.

[2]**૩૩૭.** આ સંવિધાનના આરંભ પછીનાં પહેલાં ત્રણ નાણાકીય વર્ષો દરમિયાન, સંઘે અને, [3]* * દરેક રાજ્યે, સન ૧૯૪૮ના માર્ચ મહિનાની એકત્રીસમી તારીખે પૂરા થતા નાણાકીય વર્ષમાં એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમના લાભ માટે શિક્ષણ અંગે જે અનુદાન અપાયેલ હોય તેટલું જ અનુદાન આપવું જોઈશે.

ત્યાર પછીની દર ત્રણ વર્ષની મુદત દરમિયાન એ અનુદાનો તેની તરત પહેલાંની ત્રણ વર્ષની મુદત માટેના અનુદાનો કરતાં દસ ટકા જેટલા ઓછા રહેશે :

પરંતુ આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષ પૂરા થયે એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમને ખાસ છૂટછાટરૂપે અપાતો હોય તેટલા પૂરતા તેવા અનુદાનો બંધ થશે :

વધુમાં, કોઈ શિક્ષણસંસ્થામાં ઓછામાં ઓછી ચાળીસ ટકા જેટલી સંખ્યાના વાર્ષિક પ્રવેશો, એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમ સિવાયની બીજી કોમને અપાતા ન હોય તો, તે સંસ્થા આ અનુચ્છેદ હેઠળ કોઈપણ અનુદાન મેળવવાને હકદાર રહેશે નહિ.

[4]**[અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ].**

૩૩૮.[5][(૧) અનુસૂચિત જાતિઓ માટે, ''અનુસૂચિત જાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ'' તરીકે ઓળખાતું એક આયોગ રહેશે.

(૨) સંસદે આ અર્થે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આયોગ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને ત્રણ અન્ય સભ્યોનું બનશે અને તેવી રીતે નીમાયેલ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની સેવાની શરતો અને હોદ્દાની મુદત રાષ્ટ્રપતિ નિયમોથી નક્કી કરે તેવાં રહેશે.]

(૩) રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોર હેઠળ આજ્ઞાપત્ર દ્વારા આયોગના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરશે.

(૪) આયોગને, પોતાની કાર્યરીતિનું નિયમન કરવાની સત્તા રહેશે.

(૫) આયોગની નીચે મુજબની ફરજો રહેશે--

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા તત્સમયે પૂરતા અમલમાં હોય તેવા કોઈ બીજા કાયદા હેઠળ અથવા સરકારના કોઈ હુકમ હેઠળ અનુસૂચિત જાતિઓ [6][* * *] માટે જોગવાઇ કરેલા સલામતીનાં પગલાંને લગતી તમામ બાબતોનું અન્વેષણ કરવું અને તેની દેખરેખ રાખવી અને એવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું;

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૩૬ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૨. અનુચ્છેદ ૩૩૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અને ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૪. સંવિધાન (પાંસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ની કલમ ૨ ની પેટા-કલમ(ક)થી અસલને બદલે, આ મજકૂર મૂકયો છે. ફરીથી સંવિધાન (નેવ્યાશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨ થી હાંસિયાનું શીર્ષક બદલેલ છે. (તા. ૨૯-૨-૨૦૦૪)

૫. એજનની કલમ ૨ ની પેટા-કલમ(ખ) થી, અસલ ખંડો (૧) અને (૨) ના સ્થાને આ ખંડો મૂક્યા હતા, ત્યારપછી સંવિધાન (નેવ્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨(ખ)થી ખંડો (૧) અને (૨) બદલેલ છે.

૬. સંવિધાન (નેવ્યાસશીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨(ગ)થી આ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(ખ) અનુસૂચિત [૧][* * *] જાતિઓ અને તેમના હક અને સલામતીના પગલાંથી વંચિત રાખવા સંબંધી ખાસ ફરિયાદોની તપાસ કરવી;

(ગ) અનુસૂચિત જાતિઓ [૧][* * *] ના સામાજિક-આર્થિક વિકાસની આયોજન-પ્રક્રિયા અંગે સહભાગી બનવું અને સલાહ આપવી અને સંઘ તથા કોઈ રાજ્ય હેઠળની તેમના વિકાસની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ઘ) વાર્ષિક ધોરણે અને આયોગ યોગ્ય ગણે તેવા બીજા સમયે આવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનો અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિને રજૂ કરવો;

(ચ) અનુસૂચિત જાતિઓ [૧][* * *] ના રક્ષણ, કલ્યાણ અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટેના સલામતીના અને અન્ય પગલાંના અસરકારક અમલ માટે સંઘે કે કોઈ રાજ્યે લેવા જોઈતા પગલાં સંબંધી એવા અહેવાલોમાં ભલામણો કરવી; અને

(છ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને નિયમોથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા, અનુસૂચિત જાતિઓ [૧][* * *] ના રક્ષણ, કલ્યાણ અને આધુનિકરણના સંબંધમાં અન્ય કાર્યો કરવાં.

(૬) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ આવા તમામ અહેવાલ મુકાવડાવશે અને તેની સાથે સંઘને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલાં કે લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા જોઈશે.

(૭) એવો કોઈ અહેવાલ કે તેનો કોઈ ભાગ, રાજ્ય સરકાર સંબંધ ધરાવતી હોય તેવી કોઈ બાબતને લગતો હોય ત્યારે, તેવા અહેવાલની એક નકલ રાજયના રાજયપાલને મોકલવી જોઈશે અને તેઓ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ તે મુકાવડાવશે અને તેની સાથે રાજ્યને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલાં કે લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા જોઇશે.

(૮) આયોગને, ખંડ (૫)ના પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ બાબતનું અન્વેષણ કરતી વખતે અથવા ખંડ(૫)ના પેટા ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ ફરિયાદની તપાસ કરતી વખતે, દાવો ચલાવતા દીવાની ન્યાયાલયની તમામ સત્તા અને ખાસ કરીને નીચેની બાબતોના સંબંધમાં-

(ક) ભારતના કોઈ ભાગમાંથી કોઈ વ્યકિતને સમન્સથી બોલાવવાની અને તેમને હાજર રહેવા ફરજ પાડવાની અને સોગંદ ઉપર તેમને તપાસવાની;

(ખ) કોઈ દસ્તાવેજની શોધ કરવા અને રજૂ કરવાનું ફરમાવવાની;

(ગ) સોગંદનામા ઉપર પુરાવો સ્વીકારવાની;

(ઘ) કોઈ ન્યાયાલય કે કચેરીમાંથી કોઈ જાહેર દસ્તાવેજ અથવા તેની નકલ મંગાવવાની;

(ચ) સાક્ષીઓ અને દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશનો કાઢવાની;

(છ) રાષ્ટ્રપતિ, નિયમોથી નક્કી કરે તેવી અન્ય કોઇ બાબત અંગેની;

સત્તા રહેશે

(૯) સંઘ અને દરેક રાજ્ય સરકાર, અનુસૂચિત જાતિઓ [૧] [* * *] ને અસર કરતી તમામ મહત્ત્વની નીતિવિષયક બાબતો અંગે આયોગ સાથે પરામર્શ કરશે.''.

[૨][(૧૦)] આ અનુચ્છેદમાં અનુસૂચિત જાતિઓ [૧][* * *]ના ઉલ્લેખોમાં, અનુચ્છેદ ૩૪૦ના ખંડ (૧) હેઠળ નીમેલા કમિશનનો રિપોર્ટ મળ્યે રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તેવા બીજા પછાત વર્ગોના ઉલ્લેખોનો અને એંગ્લો-ઈન્ડિયન કોમના ઉલ્લેખોનો પણ સમાવેશ થાય છે એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

---

૧. સંવિધાન (નવ્યાશીમા સુધારા) અધિનિમય, ૨૦૦૩ની કલમ ૨(ગ) થી આ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. સંવિધાન (પાંસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ ની કલમ ૨(ખ)થી, ખંડ (૩)ને ખંડ (૧૦) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે.

અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ.

[1][**૩૩૮ક.** (૧) અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે, 'અનુસૂચિત આદજાતિઓ માટે રાષ્ટ્રીય આયોગ' તરીકે ઓળખાતું એક આયોગ રહેશે.

(૨) સંસદે આ અર્થે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આયોગ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને ત્રણ અન્ય સભ્યોનું બનશે અને તેવી રીતે નીમાયેલ અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની સેવાની શરતો અને હોદ્દાની મુદત રાષ્ટ્રપતિ નિયમોથી નક્કી કરે તેવાં રહેશે.

(૩) રાષ્ટ્રપતિ પોતાના હસ્તાક્ષર અને મહોર હેઠળ આજ્ઞાપત્ર દ્વારા આયોગના અધ્યક્ષ, ઉપાધ્યક્ષ અને અન્ય સભ્યોની નિમણૂક કરશે.

(૪) આયોગને પોતાની કાર્યરીતિનું નિયમન કરવાની સત્તા રહેશે.

(૫) આયોગની નીચે મુજબની ફરજો રહેશે-

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા તત્સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ બીજા કાયદા હેઠળ અથવા સરકારના કોઈ હુકમ હેઠળ અનુસૂચિત આદિજાતિઓ માટે જોગવાઈ કરેલા સલામતીના પગલાંને લગતી તમામ બાબતોનું અન્વેષણ કરવું અને અને તેની દેખરેખ રાખવી અને એવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ખ) અનુસૂચિત આદિજાતિઓ અને તેમના હક અને સલામતીના પગલાંથી વંચિત રાખવા સંબંધી ખાસ ફરિયાદોની તપાસ કરવી;

(ગ) અનુસૂચિત આદિજાતિઓના સામાજિક-આર્થિક વિકાસની આયોજન-પ્રક્રિયા અંગે સહભાગી બનવું અને સલાહ આપવી અને સંઘ તથા કોઈ રાજય હેઠળની તેમના વિકાસની પ્રગતિનું મૂલ્યાંકન કરવું;

(ઘ) વાર્ષિક ધોરણે અને આયોગ યોગ્ય ગણે તેવા બીજા સમયે આવા સલામતીના પગલાંની કામગીરીનો અહેવાલ રાષ્ટ્રપતિને રજૂ કરવો;

(ચ) અનુસૂચિત આદિજાતિઓના રક્ષણ, કલ્યાણ અને સામાજિક-આર્થિક વિકાસ માટેના સલામતીના અને અન્ય પગલાંના અસરકારક અમલ માટે સંઘે કે કોઈ રાજયે લેવા જોઈતા પગલાં સંબંધી એવા અહેવાલોમાં ભલામણો કરવી; અને

(છ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને નિયમોથી નિર્દિષ્ટ કરે તવા, અનુસૂચિત આદિજાતિઓના રક્ષણ, કલ્યાણ અને આધુનિકરણના સંબંધમાં અન્ય કાર્યો કરવા.

(૬) રાષ્ટ્રપતિ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ આવા તમામ અહેવાલ મુકાવડાવશે અને તેની સાથે સંઘને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલાં કે લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા જોઈશે.

(૭) એવો કોઈ અહેવાલ કે તેનો કોઈ ભાગ, રાજય સરકાર સંબંધ ધરાવતી હોય તેવી કોઈ બાબતને લગતો હોય ત્યારે, તેવા અહેવાલની એક નકલ રાજયના રાજયપાલને મોકલવી જોઈશે અને તેઓ રાજયના વિધાનમંડળ સમક્ષ તે મુકાવડાવશે અને તેની સાથે રાજયને લગતી ભલામણો ઉપર લીધેલા કે લેવા ધારેલાં પગલાંની સમજણ આપતી યાદી અને આવી ભલામણો પૈકી કોઈ ભલામણનો અસ્વીકાર કરવામાં આવ્યો હોય, તો તે માટેના કારણો સામેલ કરવા જોઇશે.

(૮) આયોગને, ખંડ(૫)ના પેટા-ખંડ(ક)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ બાબતનું અન્વેષણ કરતી વખતે અથવા ખંડ(૫)ના પેટા-ખંડ(ખ)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ ફરિયાદની તપાસ કરતી વખતે, દાવો ચલાવતા દીવાની ન્યાયાલયની તમામ સત્તા અને ખાસ કરીને નીચેની બાબતોના સંબંધમાં,-

(ક) ભારતના કોઈ ભાગમાંથી કોઈ વ્યક્તિને સમન્સથી બોલાવવાની અને તેમને હાજર રહેવા ફરજ પાડવાની અને સોગંદ ઉપર તેમને તપાસવાની;

(ખ) કોઈ દસ્તાવેજની શોધ કરવા અને રજૂ કરવાનું ફરમાવવાની;

(ગ) સોગંદનામા ઉપર પુરાવો સ્વીકારવાની;

(ઘ) કોઈ ન્યાયાલય કે કચેરીમાંથી કોઈ જાહેર દસ્તાવેજ અથવા તેની નકલ મંગાવવાની;

(ચ) સાક્ષીઓ અને દસ્તાવેજોની તપાસ માટે કમિશનો કાઢવાની;

(છ) રાષ્ટ્રપતિ, નિયમોથી નક્કી કરે તેવી અન્ય કોઈ બાબત અંગેની

સત્તા રહેશે.

(૯) સંઘ અને દરેક રાજય સરકાર અનુસૂચિત આદિજાતિઓને અસર કરતી તમામ મહત્ત્વની નીતિવિષયક બાબતો અંગે આયોગ સાથે પરામર્શ કરશે.]

---

૧. સંવિધાન (નવ્યાશીમા સુધારા) અધિનિમય, ૨૦૦૩ની કલમ ૩થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તા. ૧૯-૨-૨૦૦૪થી અમલી)

[1]**૩૩૯.** (૧) રાષ્ટ્રપતિ આ સંવિધાનના આરંભ પછી, કોઈપણ સમયે હુકમ કરીને [2]* * * રાજ્યોમાંના [+]અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ અને તેમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિઓના કલ્યાણ અંગે રિપોર્ટ કરવા એક આયોગ નીમી શકશે અને આ સંવિધાનના આરંભથી દસ વર્ષ પૂરાં થયે તેઓએ હુકમ કરીને એવું આયોગ નીમવું જોઈશે.

અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના કલ્યાણ બાબતમાં સંઘનું નિયંત્રણ.

તે હુકમથી આયોગની રચના, સત્તા અને કાર્યરીતિ મુકરર કરી શકાશે, અને તેમાં રાષ્ટ્રપતિ જરૂરી કે ઈચ્છાવાજોગ ગણે તેવી આનુષંગિક અથવા સહાયક જોગવાઈઓનો સમાવેશ થઈ શકશે.

(૨) સંઘની કારોબારી સત્તા [3][કોઈ રાજ્યને] તે રાજ્યમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિના કલ્યાણ માટે આવશ્યક હોય તેવી આદેશમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી યોજનાઓ ઘડવાના અને તેનો અમલ કરવાના આદેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

૩૪૦. (૧) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર સામાજિક અને શૈક્ષણિક રીતે પછાત વર્ગોની સ્થિતિ અને તેમણે વેઠવી પડતી મુશ્કેલીઓની તપાસ કરવા અને તેવી મુશ્કેલીઓ દૂર કરવા અને તેમની સ્થિતિ સુધારવા માટે સંઘે અથવા કોઈ રાજ્યે લેવાં જોઈતાં પગલાં વિષે અને સંઘે અથવા કોઈ રાજ્યે તે હેતુ માટે આપવા જોઈતા અનુદાન વિષે અને તેવા અનુદાન જે શરતોએ આપવા જોઈએ તે વિષે ભલામણો કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી વ્યક્તિઓનું બનેલું એક આયોગ નીમી શકશે અને આવા આયોગની નિમણૂક કરતા હુકમથી તે આયોગને અનુસરવાની કાર્યરીતિ મુકરર કરી શકશે.

પછાત વર્ગોની સ્થિતિની તપાસ કરવા માટે આયોગની નિમણૂક.

(૨) એવી રીતે નીમેલું આયોગ, તેને વિચારણા માટે સોંપેલી બાબતોની તપાસ કરશે અને તેને જણાવેલી હકીકતો દર્શાવતો અને પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી ભલામણો કરતો રિપોર્ટ રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ રજૂ કરશે.

(૩) એ રીતે રજૂ થયેલા રિપોર્ટ ઉપર લેવામાં આવેલાં પગલાંની સમજૂતી આપતી યાદી સાથે રાષ્ટ્રપતિ તે રિપોર્ટની એક નકલ સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે.

૩૪૧. (૧) કઈ જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ કે આદિજાતિઓને અથવા જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ કે આદિજાતિઓના કયા ભાગોને અથવા તેની અંદરના કયા જૂથોને, યથાપ્રસંગ, કોઈ રાજ્ય [4][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] સંબંધમાં આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અનુસૂચિત, જાતિઓ ગણવી તે રાષ્ટ્રપતિ [5][તે રાજ્ય [4][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] માટે પરંતુ [6]* * * રાજ્યની બાબતમાં તેના રાજ્યપાલ [7]* * * સાથે વિચારવિનિમય કરીને [8]રાજપત્રિત જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરી શકશે.

અનુસૂચિત જાતિઓ.

(૨) કોઈ જ્ઞાતિ, જાતિ કે આદિજાતિઓનો અથવા કોઈ જ્ઞાતિ, જાતિ કે આદિજાતિના ભાગનો અથવા તેની અંદરના જૂથોનો ખંડ (૧) હેઠળ કાઢેલા જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરેલી

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૩૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ. [+] જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને અનુચ્છેદ ૩૩૯ લાગુ પડે ત્યારે, ''અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ'' એ શબ્દો કમી કરવા.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અને ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''એવા કોઈ રાજ્ય'' એ શબ્દોના સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે.

૫. સંવિધાન (પ્રથમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૧૦થી ''કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ કે રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૬. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૭. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૮. જુઓ ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૧૬૩ ઉપરના સન ૧૯૫૦ના ઓગષ્ટ મહિનાની ૧૦મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૧૯) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો વખતોવખત સુધાર્યા મુજબનો સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિ) હુકમ, ૧૯૫૦; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૧૧૯૮ ઉપરના સન ૧૯૫૧ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૨૯મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૩૨) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિ) (સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર) હુકમ, ૧૯૫૧; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ પાના ૨૬૮૬-ક ઉપરના સન ૧૯૫૬ના ડિસેમ્બર મહિનાની ૨૨મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૫૨) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર) અનુસૂચિત જાતિ હુકમ, ૧૯૫૬; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૩૮૯ ઉપરના સન ૧૯૬૨ના જૂન મહિનાની ૩૦મી તારીખના વિધિ મંત્રાયલના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૬૪) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (દાદરા અને નગર હવેલી) અનુસૂચિત જાતિ હુકમ, ૧૯૬૨; અને ભારતના રાજપત્ર અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૩૨૭ ઉપરના સન ૧૯૬૪ના માર્ચ મહિનાની ૫મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૬૮) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (પોંડેચેરી) અનુસૂચિત જાતિ હુકમ, ૧૯૬૪ અને ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૭ ઉપરના સન ૧૯૬૮ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૨મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૮૧) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (ગોવા, દમણ અને દીવ) અનુસૂચિત જાતિ હુકમ, ૧૯૬૮.

અનુસૂચિત જાતિઓની યાદીમાં કાયદાથી સંસદ સમાવેશ કરી શકશે અથવા તેમાંથી તેને કાઢી નાખી શકશે, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હોય તે સિવાય સદરહુ ખંડ હેઠળ કાઢેલા જાહેરનામામાં તે પછીના કોઈ જાહેરનામાથી ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

અનુસૂચિત આદિજાતિઓ. [૧]**૩૪૨.** (૧) કઈ આદિજાતિઓને અથવા આદિજાતિ સમુદાય અથવા આદિજાતિઓ કે આદિજાતિ સમુદાયના કયા ભાગોને અથવા તેની અંદરના કયા જૂથોને, યથાપ્રસંગ, કોઈ રાજ્ય [૨][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] સંબંધમાં આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અનુસૂચિત આદિજાતિઓ ગણવી તે રાષ્ટ્રપતિ, [૩][તે રાજ્ય [૨][અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર] માટે પરંતુ [૪]* * * * રાજ્યની બાબતમાં તેના રાજ્યપાલ [૫]* * *] સાથે વિચાર વિનિમય કરીને રાજપત્રિત [૬]જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરી શકશે.

(૨) કોઈ આદિજાતિ કે આદિજાતિ સમુદાયનો અથવા કોઈ આદિજાતિનો કે આદિજાતિ સમુદાયના ભાગનો અથવા તેની અંદરનાં જૂથોનો ખંડ (૧) હેઠળ કાઢેલા જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરેલી અનુસૂચિત આદિજાતિની યાદીમાં, કાયદાથી સંસદ સમાવેશ કરી શકશે અથવા તેમાંથી તેને કાઢી નાંખી શકશે, પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હોય તે સિવાય, સદરહુ ખંડ હેઠળ કાઢેલા જાહેરનામામાં તે પછીના કોઈ જાહેરનામાથી ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

[૭]ભાગ-૧૭

રાજભાષા

પ્રકરણ-૧

સંઘની ભાષા

સંઘની રાજભાષા. **૩૪૩.** (૧) સંઘની રાજભાષા દેવનાગરી લિપિવાળી હિન્દી રહેશે.

સંઘના સરકારી હેતુઓ માટે વાપરવાના સંખ્યાંકોનું રૂપ, ભારતીય સંખ્યાંકોનું આંતરરાષ્ટ્રીય રૂપ રહેશે.

(૨) ખંડ (૧) માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અંગ્રેજી ભાષા સંઘના જે સરકારી હેતુઓ માટે વપરાતી હોય તે તમામ હેતુઓ માટે એ આરંભથી પંદર વર્ષ સુધી તે વપરાવી ચાલુ રહેશે;

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ સદરહુ મુદત દરમિયાન,[૮]હુકમ કરીને, સંઘના કોઈ પણ સરકારી હેતુ માટે અંગ્રેજી ભાષા ઉપરાંત હિન્દી ભાષાના અને ભારતીય સંખ્યાંકોના આંતરરાષ્ટ્રીય રૂપ ઉપરાંત સંખ્યાંકોના દેવનાગરી રૂપના ઉપયોગને અધિકૃત કરી શકશે.

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૪૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (-થમ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૧૧થી ''રાજયના રાજયપાલ અથવા' રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દોને બદલે આ શબ્દો મૂકર્યા છે.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનનુસૂચિથી '' પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા '' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૫. એજનથી '' અથવા રાજ- મુખ '' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૬. જુઓ ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૫૯૭ ઉપરના સન ૧૯૫૦ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૬ઠ્ઠી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૨૨) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો વખતોવખત સુધાર્યા મુજબનો સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિ) હુકમ, ૧૯૫૦; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૧૧૯૮ ઉપરના સન ૧૯૫૧ના સપ્ટેમ્બર મહિનાની ૨૦મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૩૩) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (અનુસૂચિત જાતિ) (સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો) હુકમ, ૧૯૫૧; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૧૫૧ ઉપરના સન ૧૯૫૯ના માર્ચ મહિનાની ૩૧મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૫૮) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ) અનુસૂચિત આદિજાતિ હુકમ, ૧૯૫૦; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૩૮૯ ઉપરના સન ૧૯૫૨ના જૂન મહિનાની ૩૦મી તારીખના વિધિ મંત્રાયલના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૬૫) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (દાદરા અને નગર હવેલી) અનુસૂચિત આદિજાતિ હુકમ, ૧૯૬૨; ભારતના રાજપત્ર અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૩૧૧ ઉપરના સન ૧૯૬૭ના જૂન મહિનાની ૨૪મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૭૮) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (અનુસૂચિત આદિજાતિ) (ઉત્તરપ્રદેશ) હુકમ, ૧૯૬૭; ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩ (૧), પાના ૮ ઉપરના સન ૧૯૬૮ના જાન્યુઆરી મહિનાની ૧૨મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૮૨) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (ગોવા, દમણ અને દીવ) અનુસૂચિત આદિજાતિ હુકમ, ૧૯૬૮ અને ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, (વિભાગ-૩ (૧), પાના ૬૪૧ ઉપરના સન ૧૯૭૦ના જુલાઈ મહિનાની ૨૩મી તારીખના વિધિ મંત્રાલયના જાહેરનામા (નંબર સી.ઓ.૮૮) સાથે પ્રસિદ્ધ થયેલો સંવિધાન (નાગાલેન્ડ) અનુસૂચિત આદિજાતિ હુકમ, ૧૯૭૦.

૭. આ ભાગની જોગવાઈઓ, નીચેની બાબતોને લગતી હોય તેટલે અંશે જ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે :-
   (૧) સંઘની રાજભાષા;
   (૨) એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે અથવા કોઈ રાજ્ય અને સંઘ વચ્ચે વ્યવહાર માટેની રાજભાષા, અને
   (૩) ઉચ્ચત્તમ ન્યાયાલયમાંની કાર્યવાહીની ભાષા.

૮. જુઓ સી.ઓ. ૪૧.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદ, કાયદાથી તેમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે હેતુ માટે સદરહુ પંદર વર્ષની મુદત પછી-

(ક) અંગ્રેજી ભાષાનો, અથવા

(ખ) સંખ્યાકોના દેવનાગરી રૂપનો,

ઉપયોગ કરવા માટે જોગવાઈ કરી શકશે.

રાજભાષા માટે આયોગ અને સંસદની સમિતિ.

૩૪૪. (૧) આ સંવિધાનના આરંભથી પાંચ વર્ષ પૂરાં થયે અને ત્યારબાદ એવા આરંભથી દસ વર્ષ પૂરા થયે, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, એક આયોગની રચના કરશે, અને તે રાષ્ટ્રપતિ નીમે તેવા અધ્યક્ષ અને આઠમી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી જુદી જુદી ભાષાઓનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા હોય એવા બીજા સભ્યોનું બનશે અને આયોગે અનુસરવાની કાર્યરીતિ તે હુકમથી મુકરર કરવામાં આવશે.

(૨) આયોગની ફરજ,-

(ક) સંઘના સરકારી હેતુઓ માટે હિન્દી ભાષાની ઉત્તરોત્તર અધિક વપરાશ વિષે;

(ખ) સંઘના તમામ અથવા કોઈ સરકારી હેતુ માટે અંગ્રેજી ભાષાના ઉપયોગ ઉપર નિયંત્રણો વિષે;

(ગ) અનુચ્છેદ ૩૪૮માં જણાવેલા તમામ અથવા કોઈ હેતુ માટે વાપરવાની ભાષા વિષે;

(ઘ) સંઘના નિર્દિષ્ટ કરેલા એક કે વધુ હેતુઓ માટે વાપરવાના સંખ્યાકોના રૂપ વિષે;

(ચ) સંઘની રાજભાષા અને સંઘ અને કોઈ રાજ્ય વચ્ચેના અથવા એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચેના વ્યવહાર માટેની ભાષા અને તેની વપરાશ સંબંધી રાષ્ટ્રપતિએ આયોગને વિચાર માટે મોકલેલી બીજી કોઈ બાબત વિષે,

રાષ્ટ્રપતિને ભલામણ કરવાની રહેશે.

(૩) ખંડ (૨) હેઠળ પોતાની ભલામણો કરતી વખતે, આયોગે ભારતના ઔદ્યોગિક, સાંસ્કૃતિક અને વૈજ્ઞાનિક ઉત્કર્ષનો અને બિન-હિન્દીભાષી વિસ્તારના લોકોનાં જાહેર સેવાઓ સંબંધમાં યોગ્ય દાવાઓ અને હિતોનો ઘટતો ખ્યાલ રાખવો જોઈશે.

(૪) ત્રીસ સભ્યોની બનેલી એક સમિતિ રચવામાં આવશે, જેમાંના વીસ લોકસભાના અને દસ રાજ્યસભાના સભ્યો હોવા જોઈશે, જેમની ચૂંટણી અનુક્રમે લોકસભાના અને રાજ્યસભાના સભ્યો પ્રમાણસર પ્રતિનિધિત્વ અનુસાર ક્રમિક મત પદ્ધતિથી કરશે.

(૫) ખંડ (૧) હેઠળ રચાયેલા આયોગની ભલામણો તપાસી જઈ તે ઉપર રાષ્ટ્રપતિને પોતાના અભિપ્રાય વિષે રિપોર્ટ આપવાની તે સમિતિની ફરજ રહેશે.

(૬) અનુચ્છેદ ૩૪૩માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ ખંડ (૫) માં ઉલ્લેખેલા રિપોર્ટ ઉપર વિચારણા કર્યા પછી, સમગ્ર રિપોર્ટ કે તેના કોઈ ભાગ અનુસાર આદેશ કાઢી શકશે.

પ્રકરણ ૨

પ્રાદેશિક ભાષાઓ

રાજ્યની રાજભાષા કે રાજભાષાઓ.

૩૪૫. અનુચ્છેદો ૩૪૬ અને ૩૪૭ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, કોઈ રાજ્યનું વિધાનમંડળ તે રાજ્યમાં વપરાતી એક કે વધુ ભાષાઓને અથવા હિન્દીને રાજ્યના તમામ અથવા કોઈ સરકારી હેતુ માટે વાપરવાની ભાષા અથવા ભાષાઓ તરીકે કાયદાથી અપનાવી શકશે :

પરંતુ રાજ્યનું વિધાનમંડળ કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં રાજ્યની અંદર જે સરકારી હેતુઓ માટે અંગ્રેજી ભાષા વપરાતી હોય તે હેતુઓ માટે તે વપરાવી ચાલુ રહેશે.

એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે અથવા કોઈ રાજ્ય અને સંઘ વચ્ચેના વ્યવહાર માટેની રાજભાષા.

૩૪૬. સંઘમાં સરકારી હેતુઓ માટે વાપરવાની તે સમયે અધિકૃત કરેલી ભાષા,એક રાજ્ય અને બીજા રાજ્ય વચ્ચે તથા કોઈ રાજ્ય અને સંઘ વચ્ચેના વ્યવહાર માટેની રાજભાષા ગણાશે :

પરંતુ બે કે વધુ રાજ્યો પોતાની વચ્ચેના વ્યવહારની રાજભાષા હિન્દી ભાષા રાખવા સંમત થાય તો, તે ભાષા તેવા વ્યવહાર માટે વાપરી શકાશે.

રાજ્યની વસ્તીના કોઈ ભાગમાં બોલાતી ભાષા સંબંધી ખાસ જોગવાઈ.

૩૪૭. રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે કોઈ રાજ્યની વસ્તીનો સારો એવો ભાગ, પોતે બોલતો હોય તેવી કોઈ ભાષા વાપરવાનું તે રાજ્ય માન્ય રાખે એમ ઈચ્છે છે, તો એવી માંગણી થયે તે સમગ્ર રાજ્યમાં કે તેના કોઈ ભાગમાં તેઓ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા હેતુ માટે તે ભાષા પણ સત્તાવાર રીતે માન્ય રાખવામાં આવે એવો આદેશ કરી શકશે.

પ્રકરણ ૩

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય, ઉચ્ચ ન્યાયાલયો, વગેરેની ભાષા

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયોમાં અને અધિનિયમો, વિધેયકો, વગેરે માટે વાપરવાની ભાષા.

૩૪૮. (૧) આ ભાગની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંસદ, કાયદાથી અન્યથા જોગવાઈ ન કરે ત્યાં સુધી-

(ક) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયની અને દરેક ઉચ્ચ ન્યાયાલયની તમામ કાર્યવાહી;

(ખ) (૧) સંસદનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળના ગૃહ કે બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં રજૂ કરવાના તમામ વિધેયકો અથવા પ્રસ્તાવિત થનારા તેના સુધારાઓના,

(૨) સંસદે કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે પસાર કરેલા તમામ અધિનિયમોના અને રાષ્ટ્રપતિએ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલે [૧]* * * * પ્રસિદ્ધ કરેલા તમામ વટહુકમોના, અને

(૩) આ સંવિધાન હેઠળ અથવા સંસદે અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદા હેઠળ કાઢેલા તમામ હુકમો, નિયમો, વિનિયમો અને ઉપ-નિયમોના,

અધિકૃત પાઠો,

અંગ્રેજી ભાષામાં રહેશે.

(૨) ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (ક)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૧]* * * * રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વસંમતિથી તે રાજ્યમાં જેનું મુખ્ય મથક હોય તે ઉચ્ચ ન્યાયાલયની કાર્યવાહીમાં હિન્દી ભાષાની અથવા તે રાજ્યના કોઈ સરકારી હેતુઓ માટે વપરાતી બીજી ભાષાના વપરાશને અધિકૃત કરી શકશે :

પરંતુ એવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયે આપેલ કોઈ ફેંસલા અથવા કરેલા કોઈ હુકમનામા કે હુકમને આ ખંડમાંનો કોઈપણ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ.

(૩) ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (ખ)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળમાં રજૂ કરેલાં વિધેયકોમાં કે તેણે પસાર કરેલા અધિનિયમોમાં અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલે [૧]* * * પ્રસિદ્ધ કરેલાં વટહુકમોમાં અથવા પેટા-ખંડના પરિચ્છેદ (૩)માં ઉલ્લેખેલા કોઈ હુકમ, નિયમ, કે વિનિયમ અથવા ઉપ-નિયમમાં વાપરવા માટે તે રાજ્યના વિધાનમંડળે અંગ્રેજી ભાષા સિવાયની કોઈ ભાષા ઠરાવી હોય ત્યારે, તે રાજ્યના રાજ્યપાલના [૧]* * * અધિકાર હેઠળ તે રાજ્યના રાજપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરેલું તેનું અંગ્રેજી ભાષામાં કરેલું ભાષાંતર આ અનુચ્છેદ હેઠળ તેનો અંગ્રેજી ભાષામાં અધિકૃત પાઠ છે એમ ગણાશે.

---

[૧] સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩૪૯. આ સંવિધાનના આરંભથી પંદર વર્ષની મુદત દરમિયાન, અનુચ્છેદ ૩૪૮ના ખંડ (૧)માં જણાવેલા કોઈ હેતુ માટે વાપરવાની ભાષા માટે જોગવાઈઓ કરતું કોઈ વિધેયક કે સુધારો રાષ્ટ્રપતિની પૂર્વમંજૂરી સિવાય, સંસદના કોઈ ગૃહમાં રજૂ કે પ્રસ્તાવિત કરી શકાશે નહિ અને અનુચ્છેદ ૩૪૪ના ખંડ (૧) હેઠળ રચાયેલા આયોગની ભલામણો અને તે અનુચ્છેદના ખંડ (૪) હેઠળ રચાયેલી સમિતિનો રિપોર્ટ વિચારણામાં લીધા સિવાય, રાષ્ટ્રપતિ એવા કોઈ વિધેયકને રજૂ કરવાની અથવા એવા કોઈ સુધારાને પ્રસ્તાવિત કરવાની મંજૂરી આપશે નહિ. **ભાષા સંબંધી અમુક કાયદાઓ કરવા માટે ખાસ કાર્યરીતિ.**

પ્રકરણ ૪
ખાસ આદેશો

૩૫૦. કોઈ અસંતોષના નિવારણ માટે સંઘ કે રાજ્યના કોઈ અધિકારી અથવા સત્તાધિકારી સમક્ષ, યથાપ્રસંગ, સંઘ કે રાજ્યમાં વપરાતી કોઈ ભાષામાં રજૂઆત કરવાનો દરેક વ્યક્તિને હક રહેશે. **અસંતોષના નિવારણ માટેની રજૂઆતમાં વાપરવાની ભાષા.**

[1][**૩૫૦ક.** ભાષાકીય લઘુમતી જૂથોના બાળકોને શિક્ષણની પ્રાદેશિક કક્ષાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની પૂરતી સગવડો કરી આપવા માટે દરેક રાજ્યે અને રાજ્યોમાંના દરેક સ્થાનિક સત્તામંડળે પ્રયાસ કરવો જોઈશે; અને એવી સગવડો કરી આપવા માટે રાષ્ટ્રપતિ, પોતાને જરૂરી અથવા યોગ્ય લાગે તેવા આદેશો કોઈપણ રાજ્યને આપી શકાશે. **પ્રાથમિક કક્ષાએ માતૃભાષામાં શિક્ષણ આપવાની સગવડ.**

૩૫૦ખ. (૧) ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે એક ખાસ અધિકારી રહેશે, જેની નિમણૂક રાષ્ટ્રપતિ કરશે. **ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે ખાસ અધિકારી.**

(૨) આ સંવિધાન હેઠળ ભાષાકીય લઘુમતીઓ માટે રાખેલી સલામતીઓ સંબંધી તમામ બાબતોની તપાસ કરવાની અને રાષ્ટ્રપતિ આદેશ કરે તેવા સમયાન્તરે તે બાબતો ઉપર રાષ્ટ્રપતિને રિપોર્ટ આપવાની તે ખાસ અધિકારીની ફરજ રહેશે અને રાષ્ટ્રપતિ તેવા તમામ રિપોર્ટો સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મુકાવશે તેમ જ સંબંધિત રાજ્યોની સરકારોને મોકલાવશે.]

૩૫૧. હિન્દી ભાષાનો પ્રચાર વધારવાની, ભારતની સંમિશ્ર સંસ્કૃતિનાં તમામ તત્ત્વોની અભિવ્યક્તિનું તે માધ્યમ બની શકે તે રીતે તેનો વિકાસ કરવાની અને તેની પ્રકૃતિમાં વિક્ષેપ કર્યા વિના, હિન્દુસ્તાનીમાં અને આઠમી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી ભારતની બીજી ભાષાઓમાં વપરાતાં રૂપો, શૈલી અને શબ્દપ્રયોગો તેમાં સમાવી લઈને અને જરૂરી કે ઈચ્છવાજોગ હોય ત્યાં તેના શબ્દભંડોળ માટે મુખ્યત્વે સંસ્કૃતનો અને ગૌણપણે બીજી ભાષાઓનો ઉપયોગ કરીને તેને સમૃદ્ધ કરવાની, સંઘની ફરજ રહેશે. **હિન્દી ભાષાના વિકાસ માટે આદેશ.**

ભાગ ૧૮
કટોકટી અંગે જોગવાઈઓ

[2]**૩૫૨.** (૧) રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે એવી ગંભીર કટોકટી પ્રવર્તે છે કે જેને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી યુદ્ધને અથવા બાહ્ય આક્રમણને અથવા [3][સશસ્ત્ર બંડને] કારણે ભયમાં છે, તો તેઓ ઉદ્દઘોષણા કરીને, [4][સમગ્ર ભારતના અથવા ઉદ્દઘોષણામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના ભાગના સંબંધમાં] તે મતલબની જાહેરાત કરી શકશે. **કટોકટીની ઉદ્દઘોષણા**

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૧ થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યા છે.

૨. અનુચ્છેદ ૩૫૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાં નીચેનો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે :-

''(૬) કોઈ આંતરિક અશાંતિ અથવા તેના તોળાઈ રહેલા ભયના જ કારણે કરેલી કોઈપણ કટોકટીની ઉદઘોષણા, જો-

(ક) જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની વિનંતી ઉપરથી અથવા તેમની સહમતીથી કરવામાં આવી ન હોય, અથવા

(ખ) એ રીતે કરવામાં ન આવી હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિએ તે રાજ્યની વિનંતી ઉપરથી અથવા તે રાજ્ય સરકારની સહમતીથી પછીથી તે લાગુ પાડી ન હોય, તો તે રાજ્યના સંબંધમાં (અનુચ્છેદ ૩૫૪ના સંબંધમાં હોય તે સિવાય) અસરકર્તા થશે નહિ.''

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૭ના ખંડ (ક) (૧)થી અસલને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૪. સંવિધાન (બેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૮ (ક)થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૩-૦૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

[1][**સ્પષ્ટીકરણ.-** રાષ્ટ્રપતિને એવી ખાતરી થાય કે યુદ્ધનો અથવા બાહ્ય આક્રમણનો અથવા સશસ્ત્ર બંડનો ભય તોળાઈ રહ્યો છે તો યુદ્ધ કે એવું કોઈ આક્રમણ અથવા બંડ ખરેખર થયા પહેલાં ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી એ રીતે ભયમાં છે એવું જાહેર કરતી કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા કરી શકાશે.]

[2][(૨) ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્‌ઘોષણામાં ત્યારપછીની ઉદ્‌ઘોષણાથી ફેરફાર કરી શકાશે અથવા તે રદ કરી શકાશે.

(૩) રાષ્ટ્રપતિથી ખંડ (૧) હેઠળની ઉદ્‌ઘોષણા અથવા આવી ઉદ્‌ઘોષણામાં ફેરફાર કરતી ઉદ્‌ઘોષણા બહાર પાડી શકાશે નહિ, સિવાય કે આવી ઉદ્‌ઘોષણા બહાર પાડી શકાય છે એવો સંઘ મંત્રીમંડળ (એટલે કે, અનુચ્છેદ ૭૫ હેઠળ નિમાયેલ પ્રધાનમંત્રી અને કેબીનેટ કક્ષાના બીજા મંત્રીઓના બનેલા મંત્રીમંડળ)નો નિર્ણય લેખિત રૂપમાં તેમને જણાવવામાં આવ્યો હોય.

(૪) આ અનુચ્છેદ હેઠળ બહાર પાડેલી તમામ ઉદ્‌ઘોષણા, સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મૂકવામાં આવશે અને તે અગાઉની ઉદ્‌ઘોષણા રદ કરતી ઉદ્‌ઘોષણા હોય તે સિવાય, એક મહિનાની મુદત પૂરી થતાં પહેલાં સંસદનાં બન્ને ગૃહોના ઠરાવોથી માન્ય રાખવામાં આવી ન હોય, તો તે મુદત પૂરી થતાં અમલમાં રહેતી બંધ થશે :

પરંતુ (અગાઉની ઉદ્‌ઘોષણા રદ કરતી ઉદ્‌ઘોષણા ન હોય) એવી કોઈ ઉદ્‌ઘોષણા લોકસભાનું વિસર્જન થઈ ગયું હોય તે સમયે બહાર પાડવામાં આવે તો અથવા આ ખંડમાં ઉલ્લેખલ એક મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને ઉદ્‌ઘોષણા માન્ય રાખતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય પણ તે મુદત પૂરી થતાં પહેલાં આવી ઉદ્‌ઘોષણા અંગેનો કોઈ ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય, તો લોકસભાની પુર્નરચના થયા પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં ઉદ્‌ઘોષણા માન્ય રાખતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય તો, સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં રહેશે નહિ.

(૫) એ રીતે માન્ય થયેલી ઉદ્‌ઘોષણા તેને રદ કરવામાં આવી ન હોય, તો ખંડ (૪) હેઠળ ઉદ્‌ઘોષણા માન્ય રાખતો બીજો ઠરાવ પસાર કર્યાની તારીખથી છ મહિનાની મુદત પૂરી થયે અમલમાં રહેશે નહિ :

પરંતુ એવી ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રાખવાનું માન્ય રાખતો ઠરાવ સંસદનાં બન્ને ગૃહો જો અને જેટલી વાર પસાર કરે તો અને તેટલી વાર ઉદ્‌ઘોષણા, જો રદ કરવામાં ન આવી હોય તો, જે તારીખે આ ખંડ હેઠળ અન્યથા તેનો અમલ બંધ થયો હોત તે તારીખથી વધુ છ મહિનાની મુદત સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે :

વધુમાં, આવી કોઈ છ મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને આવી ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રાખવાનું માન્ય કરતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પણ એવી ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રાખવા સંબંધી કોઈ ઠરાવ સદરહુ મુદત દરમિયાન લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય તો, લોકસભાની પુર્નરચના થયા પછી તેની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રાખવાનું માન્ય રાખતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થતાં તે ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં રહેશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૭ના ખંડ (ક) (૨)થી આ સ્પષ્ટીકરણ દાખલ કર્યું છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૨. એજનની કલમ ૩૭ના ખંડ (ખ)થી અસલ ખંડ (૨), (૨ક) અને (૩) ને સ્થાને આ ખંડો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

(૬) ખંડો (૪) અને (૫)ના હેતુઓ માટે સંસદમાં બેમાંથી એક ગૃહની કુલ સભ્ય-સંખ્યાની બહુમતીથી જ અને તે ગૃહના હાજર રહીને મત આપતા સભ્યોની બે તૃતીયાંશ કરતાં ઓછી ન હોય તેટલી બહુમતીથી જ ઠરાવ પસાર કરી શકાશે.

(૭) પૂર્વવર્તી ખંડોમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્દઘોષણા અથવા એવી ઉદ્દઘોષણામાં ફેરફાર કરતી ઉદ્દઘોષણા, જો લોકસભા એવી ઉદ્દઘોષણા, યથાપ્રસંગ, અમાન્ય કરતો ઠરાવ અથવા અમલમાં ચાલુ રહેવાનું અમાન્ય કરતો ઠરાવ પસાર કરે તો, રદ કરશે.

(૮) લોકસભાના સભ્યોની કુલ સંખ્યાના એક દશાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યોએ ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્દઘોષણા અથવા એવી ઉદ્દઘોષણામાં ફેરફાર કરતી ઉદ્દઘોષણા અમાન્ય કરવા માટે અથવા યથાપ્રસંગ, અમલમાં ચાલુ રહેવાનું અમાન્ય કરવા માટેનો ઠરાવ રજૂ કરવાની તેમના ઈરાદાની લેખિત સહી કરેલ નોટિસ-

(ક) લોકસભાનું સત્ર ચાલુ હોય તો, અધ્યક્ષને, અથવા

(ખ) લોકસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોય તો, રાષ્ટ્રપતિને,

આપી હોય ત્યારે, યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષને અથવા, રાષ્ટ્રપતિને આવી નોટિસ મળ્યાની તારીખથી ચૌદ દિવસની અંદર લોકસભાની ખાસ બેઠક એવા ઠરાવ ઉપર વિચારણા કરવાના હેતુ માટે ભરવામાં આવશે.]

[૧][[૨] [(૯)] આ અનુચ્છેદથી રાષ્ટ્રપતિને મળેલી સત્તામાં યુદ્ધ અથવા બાહ્ય આક્રમણ અથવા [૩][સશસ્ત્ર બંડનો] કે યુદ્ધનો અથવા બાહ્ય આક્રમણનો અથવા [૩][સશસ્ત્ર બંડ] નો ભય તોળાઈ રહ્યો હોય તેવાં જુદાં જુદાં કારણોસર જુદી જુદી ઉદ્દઘોષણા બહાર પાડવાની સત્તાનો સમાવેશ થશે, પછી ખંડ (૧) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ કોઈ ઉદ્દઘોષણા બહાર પાડી હોય કે ન પાડી હોય અને એવી ઉદ્દઘોષણા અમલમાં હોય કે ન હોય.]

[૪]* * * * *

૩૫૩. કટોકટોની ઉદ્દઘોષણા અમલમાં હોય ત્યારે, **કટોકટીની ઉદ્દઘોષણાની અસર.**

(ક) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, સંઘની કારોબારી સત્તા કોઈ રાજ્યને સંઘની કારોબારી સત્તા કઈ રીતે વાપરવી તેને વિષે આદેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે;

(ખ) કોઈ બાબત સંઘ યાદીમાં ગણાવેલી ન હોય છતાં, તે અંગે કાયદા કરવાની સંસદની સત્તામાં, સંઘને અથવા સંઘના અધિકારીઓને કે સત્તાધિકારીઓને સત્તાઓ આપતા અને તેમના ઉપર ફરજો મૂકતા અથવા તેમને સત્તાઓ આપવાનું અને તેમના ઉપર ફરજો મૂકવાનું અધિકૃત કરતા કાયદા કરવાની સત્તાનો સમાવેશ થશે :

[૫][પરંતુ કટોકટીની ઉદ્દઘોષણા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં જ અમલમાં હોય ત્યારે,-

(૧) ખંડ (ક) હેઠળ આદેશો આપવાની સંઘની કારોબારી સત્તા, અને

(૨) ખંડ (ખ) હેઠળ કાયદા કરવાની સંસદની સત્તા,

---

૧. સંવિધાન (આડત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૫થી આ મજકૂર (ભૂતલક્ષી અસરથી) દાખલ કર્યો છે,

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૭ના ખંડ (ગ) થી અસલ ખંડ (૪)ને ખંડ (૯) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯ થી અમલી.)

૩. એજનથી ''આંતરિક અશાંતિ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૪. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૭ના ખંડ (ઘ)થી અસલ ખંડ (૫) કમી કર્યો છે, (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૫. સંવધિાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૪૯થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

જેમાં કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તેવા, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં અથવા તેના સંબંધમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી ભયમાં હોય તો અને તેટલે અંશે, જેમાં અથવા જેના કોઈ ભાગમાં કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તે રાજ્ય સિવાયના બીજા કોઈ રાજ્ય સુધી પણ વિસ્તરશે.]

કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય ત્યારે આવકની વહેંચણી સંબંધી જોગવાઈઓ લાગુ પાડવા બાબત.

૩૫૪. (૧) કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને, આદેશ આપી શકશે કે પોતાને યોગ્ય લાગે એવા અપવાદો અથવા સુધારાવધારા સાથે અનુચ્છેદ ૨૬૮ થી ૨૭૯ની તમામ અથવા તે પૈકી કોઈ જોગવાઈ જે નાણાકીય વર્ષમાં એવી ઉદ્‌ઘોષણાનો અમલ બંધ થવાનો હોય તે પૂરું થયા પછી, કોઈપણ સંજોગોમાં લંબાય નહિ તેવી હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત સુધી અમલમાં રહેશે.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ, તે કરવામાં આવે તે પછી, બનતી ત્વરાએ, સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મૂકવામાં આવશે.

બાહ્ય આક્રમણ અને આંતરિક અશાંતિ સામે રાજ્યોનું રક્ષણ કરવાની સંઘની ફરજ.

૩૫૫. બાહ્ય આક્રમણ અને આંતરિક અશાંતિ સામે દરેક રાજ્યનું રક્ષણ કરવાની અને દરેક રાજ્યનો વહીવટ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર ચાલે તે જોવાની સંઘની ફરજ રહેશે.

રાજ્યોનું સંવૈધાનિક તંત્ર નિષ્ફળ જાય તો તે પ્રસંગ માટે જોગવાઈઓ.

[૧]**૩૫૬.** (૧) કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૨]* ** * તરફથી રિપોર્ટ મળ્યે અથવા બીજી રીતે રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર તે રાજ્યનો વહીવટ ચલાવી ન શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તો, રાષ્ટ્રપતિ ઉદ્‌ઘોષણા કરીને,-

(ક) તે રાજ્યની સરકારના તમામ અથવા તે પૈકી કોઈ કાર્ય અને રાજ્યપાલમાં [૩]* * * અથવા તે રાજ્યના વિધાનમંડળ સિવાયના તે રાજ્યોમાંના બીજા મંડળ કે સત્તામંડળમાં નિહિત થયેલી અથવા તેમણે વાપરવાની તમામ અથવા પૈકી કોઈ સત્તા, પોતાને હસ્તક લઈ શકશે;

(ખ) તે રાજ્યના વિધામંડળની સત્તા સંસદના અધિકારથી કે તે હેઠળ વાપરી શકાશે એમ જાહેર કરી શકશે;

(ગ) તે ઉદ્‌ઘોષણાના ઉદ્દેશો બર લાવવા માટે તે રાજ્યમાંના કોઈ મંડળ કે સત્તામંડળ સંબંધ આ સંવિધાનની કોઈ જોગવાઈઓનો અમલ પૂરેપૂરો કે અંશતઃ મોકૂફ રાખવા માટેની જોગવાઈઓ સહિત, રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી અથવા ઈચ્છનીય જણાય તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકશે;

પંરતુ કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં નિહિત થયેલી કે તેણે વાપરવાની કોઈ સત્તા પોતાને હસ્તક લેવાનો ઉચ્ચ ન્યાયાલય સંબંધી આ સંવિધાનની કોઈ જોગવાઈનો અમલ પૂરેપૂરો કે અંશતઃ મોકૂફ રાખવાનો અધિકાર રાષ્ટ્રપતિને આ ખંડમાંના કોઈપણ મજકૂરથી મળશે નહિ.

(૨) એવી કોઈ ઉદ્‌ઘોષણાને ત્યારપછીની ઉદ્‌ઘોષણાથી રદ કરી શકાશે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકાશે.

(૩) આ અનુચ્છેદ હેઠળની દરેક ઉદ્‌ઘોષણા સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મૂકવામાં આવશે, અને અગાઉની ઉદ્‌ઘોષણાની રદ કરતી ઉદ્‌ઘોષણા હોય તે સિવાય, બે મહિનાની મુદત પૂરી થયે તે અમલમાં રહેશે નહિ, સિવાય કે તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં તેને સંસદનાં બંને ગૃહોના ઠરાવોથી માન્ય રાખવામાં આવી હોય :

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૫૬ના ખંડ (૧)માં, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં, આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અથવા જોગવાઈના ઉલ્લેખોમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંવધિાનની જોગવાઈઓ અને જોગવાઈના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે, એવો અર્થ કરવામાં આવશે.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા, યથાપ્રસંગ, રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

પરંતુ (અગાઉની ઉદ્ઘોષણાને રદ કરતી ન હોય તેવી) કોઈ ઉદ્ઘોષણા લોકસભાનું વિસર્જન થઈ ગયું હોય તે સમયે બહાર પાડવામાં આવી હોય અથવા આ ખંડમાં ઉલ્લેખેલી બે મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને ઉદ્ઘોષણાને માન્ય રાખતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પણ તે મુદત પૂરી થતાં પહેલાં એવી ઉદ્ઘોષણા અંગેનો ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય, તો અને લોકસભાની પુનર્રચના થયા પછી, તેની પહેલી બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં ઉદ્ઘોષણા માન્ય રાખતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે ઉદ્ઘોષણા અમલમાં રહેશે નહિ.

(૪) એ રીતે માન્ય રાખેલી ઉદ્ઘોષણા, તેને રદ કરવામાં ન આવી હોય તો, [૧][ઉદ્ઘોષણા બહાર પાડ્યાની તારીખથી છ મહિના] ની મુદત પૂરી થયે અમલમાં રહેશે નહિ :

પરંતુ એવી ઉદ્ઘોષણાને રદ કરવામાં આવી ન હોય, તો સંસદના બંને ગૃહો તે અમલમાં ચાલુ રાખવાનું માન્ય રાખતો ઠરાવ પસાર કરે તો અને તેટલી વાર જે તારીખે આ ખંડ હેઠળ તેનો અમલ થતો બંધ થાય ત્યારથી વધુ [૨][છ મહિના] ની મુદત સુધી તે અમલમાં ચાલુ રહેશે, પણ એવી કોઈ ઉદ્ઘોષણા કોઈપણ સંજોગોમાં ત્રણ વર્ષ કરતાં વધુ સમય સુધી અમલમાં ચાલુ રહેશે નહિ :

વધુમાં, એવી [૨][છ મહિના]ની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થાય અને એવી ઉદ્ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રાખવાનું માન્ય રાખતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય, પણ સદરહુ મુદત દરમિયાન એવી ઉદ્ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રાખવા અંગે કોઈ ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય તો અને લોકસભાની પુનર્રચના થયા પછી, તેની પહેલી બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં તેને અમલમાં ચાલુ રાખવાનું માન્ય રાખતો ઠરાવ તે લોકસભાએ પણ પસાર ન કર્યો હોય, તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે ઉદ્ઘોષણા અમલમાં રહેશે નહિ.

[૩][[૪]વળી, પંજાબ રાજ્ય સંબંધી, સન ૧૯૮૭ના મે મહિનાની ૧૧મી તારીખે, ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્ઘોષણાની બાબતમાં, આ ખંડના પહેલા પરંતુકમાંના, ‘‘ત્રણ વર્ષ’’ એ ઉલ્લેખનો અર્થ; [૫] [પાંચ વર્ષ] સમજવો.]

[૬][(૫) ખંડ (૪)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ખંડ (૩) હેઠળ માન્ય રાખેલ ઉદ્ઘોષણા બહાર પાડયાની તારીખથી એક વર્ષ પૂરું થયા પછીની કોઈપણ મુદત માટે એવી ઉદ્ઘોષણા અમલમાં ચાલુ રહેવા સંબંધી ઠરાવ સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહથી પસાર કરી શકાશે નહિ, સિવાય કે--

(ક) આવો ઠરાવ પસાર કરતી વખતે સમગ્ર ભારતમાં, અથવા યથાપ્રસંગ, રાજ્યના સમગ્ર અથવા કોઈપણ ભાગમાં, કટોકટીની ઉદ્ઘોષણા અમલમાં હોય; અને

(ખ) ચૂંટણી કમિશન એવું પ્રમાણિત કરે કે આવા ઠરાવમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી મુદત દરમિયાન ખંડ (૩) હેઠળ માન્ય રાખેલ ઉદ્ઘોષણા સંબંધિત રાજ્યની વિધાનસભાની સામાન્ય ચૂંટણીમાં કરવામાં મુશ્કેલીઓ હોવાને કારણે અમલમાં ચાલુ રાખવાનું જરૂરી હોય.]

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૮ના ખંડ (ક)(૧)થી ‘‘ખંડ (૩) હેઠળ ઉદ્ઘોષણા માન્ય રાખતા ઠરાવો પૈકી બીજો ઠરાવ પસાર કર્યાની તારીખથી એક વર્ષ’’ એ શબ્દોને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.) સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૦થી અસલ શબ્દો ‘‘છ મહિના’’ ને સ્થાને ‘‘એક વર્ષ’’ એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૨. એજનની કલમ ૩૮ના ખંડ(ક)(૩)થી ‘‘એક વર્ષ’’ એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.) સંવિધાન (બેતાલીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૦થી અસલ શબ્દો ‘‘છ મહિના’’ને સ્થાને ‘‘એક વર્ષ’’ એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (ચોસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ની કલમ ૨ (ક) થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે.

૪. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, અનુચ્છેદ ૩૫૬ના ખંડ (૪)ના ત્રીજા પરંતુકને સ્થાને નીચેનો પરંતુક મૂકવોઃ

‘‘વળી જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય સંબંધી સન ૧૯૯૦ના જુલાઈ મહિનાની ૧૮મી તારીખે, ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્ઘોષણાની બાબતમાં, આ ખંડના પહેલા પરંતુકમાંના ‘‘ત્રણ વર્ષ’’ એ ઉલ્લેખોનો અર્થ ‘‘સાત વર્ષ’’ સમજવો.’’

૫. સંવિધાન (સડસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ની કલમ ૨ થી, ‘‘ત્રણ વર્ષ અને છ મહિના’’ એ મજકૂરને બદલે ‘‘ચાર વર્ષ’’ એ મજકૂર મૂકયો હતો અને સંવિધાન (અડસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૧ની કલમ ૨થી, ‘‘ચાર વર્ષ’’ એ મજકૂર બદલે, ‘‘પાંચ વર્ષ’’ એ મજકૂર મૂકયો છે.

૬. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૮ના ખંડ (ખ)થી અસલ ખંડ (૫)ને સ્થાને આ ખંડ મૂકયો છે, (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.) સંવિધાન (આડત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૬થી ખંડ (૫) (ભૂતલક્ષી અસરથી) દાખલ કર્યો હતો.

[૧][પરંતુ પંજાબ રાજ્ય સંબંધી સન ૧૯૮૭ના મે મહિનાની ૧૧મી તારીખે ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્‌ઘોષણાને આ ખંડમાંનો કોઈપણ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ.]

અનુચ્છેદ ૩૫૬ હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્‌ઘોષણા હેઠળ ધારાકીય સત્તા વાપરવા બાબત.

૩૫૭. (૧) અનુચ્છેદ ૩૫૬ના ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્‌ઘોષણાથી એમ જાહેર કરવામાં આવ્યું હોય કે રાજ્યના વિધાનમંડળની સત્તા સંસદે અથવા તેના અધિકાર હેઠળ વાપરવાની રહેશે ત્યારે-

(ક) રાજ્યના વિધાનમંડળની કાયદા કરવાની સત્તા રાષ્ટ્રપતિને આપવા માટે અને એ રીતે અપાયેલી સત્તા તેઓ એ અર્થે નિદિષ્ટ કરે એવા બીજા સત્તાધિકારીને, તેઓને મૂકવી યોગ્ય જણાય તેવી શરતોને અધીન રહીને, સોંપવાનો રાષ્ટ્રપતિને અધિકાર આપવા માટે સંસદને સત્તા રહેશે;

(ખ) સંઘ કે તેના અધિકારીઓ અને સત્તાધિકારીઓને સત્તા આપવા અને તેમના ઉપર ફરજો મૂકવા અથવા તેમને સત્તા આપવાનું અને તેમના ઉપર ફરજો મૂકવાનું અધિકૃત કરતા કાયદા કરવા માટે, સંસદને અથવા રાષ્ટ્રપતિને અથવા પેટા-ખંડ (ક) હેઠળ જેનામાં કાયદા કરવાની એવી સત્તા નિહિત થઈ હોય તેવા બીજા સત્તાધિકારીને સત્તા રહેશે;

(ગ) લોકસભાનું સત્ર ચાલુ ન હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિને રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી કરેલા ખર્ચને, સંસદ તે મંજૂર ન કરે ત્યાં સુધી, અધિકૃત કરવા માટે સત્તા રહેશે.

[૨][(૨) સંસદે કે રાષ્ટ્રપતિએ અથવા બીજા સત્તાધિકારીએ રાજ્યના વિધાનમંડળની સત્તા વાપરતા કરેલો જે કાયદો કરવાની, સંસદ કે રાષ્ટ્રપતિ અથવા ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા બીજા સત્તાધિકારી, અનુચ્છેદ ૩૫૬ હેઠળ ઉદ્‌ઘોષણા બહાર પડી ન હોત તો, સત્તા ધરાવતા ન હોત તે કાયદો, તે ઉદ્‌ઘોષણાનો અમલ બંધ થયા પછી, તેમાં સક્ષમ વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તામંડળ દ્વારા ફેરફાર કરવામાં ન આવે અથવા તે રદ કરવામાં ન આવે અથવા તેમાં સુધારો કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, અમલમાં ચાલુ રહેશે.]

કટોકટી દરમિયાન અનુચ્છેદ ૧૯ની જોગવાઈઓ મોકૂફ રાખવા બાબત.

૩૫૮. [૩][(૧)][૪][ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈપણ ભાગની સલામતી યુદ્ધને અથવા બાહ્ય આક્રમણને લીધે ભયમાં છે એમ જાહેર કરતી કટોકટીની કોઈ ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય, તે દરમિયાન] અનુચ્છેદ ૧૯માંના કોઈપણ મજકૂરથી ભાગ-૩માં સમાવિષ્ટ જોગવાઈઓ ન હોત અને જે કાયદો કરવા અથવા કારોબારી પગલું ભરવા રાજ્ય સમર્થ હોત તે કાયદો કરવા કે પગલું ભરવા માટે તે ભાગમાં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેની રાજ્યના સત્તા મર્યાદિત રહેશે નહિ, પણ એ રીતે કરેલો કોઈ કાયદો, તેની અસમર્થતા પૂરતો, તે ઉદ્‌ઘોષણાનો અમલ બંધ થાય કે તરત અસરકર્તા રહેશે નહિ, સિવાય કે તે અસરકર્તા ન રહે તે પહેલાં કરેલી કે કર્યા વિના રહેવા દીધેલી બાબતો અંગે હોય :

[૫][પરંતુ, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગમાં [૬][આવી કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા] અમલમાં હોય ત્યારે જે કોઈ રાજ્ય અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાં અથવા તેના જે કોઈ ભાગમાં કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં ન હોય, તેના સંબંધમાં અથવા તેમાં, જેટલે અંશે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઈ ભાગની સલામતી, ભારતના તે રાજ્યક્ષેત્રના જે ભાગમાં અથવા જે ભાગના સંબંધમાં કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય, તેમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભયમાં મુકાતી હોય તેટલે અંશે આ અનુચ્છેદ હેઠળ એવો કોઈ કાયદો કરી શકાશે અથવા એવું કોઈ કારોબારી પગલું ભરી શકાશે.]

---

૧. સંવિધાન (ઓંગણસાઈઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ની કલમ ૨થી, આ પરંતુક ઉમેરવામાં આવ્યો હતો., જે અગાઉ સંવિધાન (અડતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૨થી દાખલ કર્યો હતો અને સંવિધાન (ત્રેસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ની કલમ ૨થી કમી કર્યો હતો.. ફરીથી સંવિધાન (ચોસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ની કલમ ૨નાં ખંડ (ખ)થી, આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે.

૨. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૧ (૧)થી ખંડ (૨)ને સ્થાને આ ખંડ મૂક્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૯(ક)થી અનુચ્છેદ ૩૫૮ને ખંડ (૧) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૪. એજનની કલમ ૩૯(ક)(૧)થી ''કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તે દરમિયાન'' એ શબ્દોને સ્થાને આ, શબ્દો મૂકયા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૫. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૨થી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૬. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૭૮ની કલમ ૩૯(૨)થી ''કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.(તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

[૧][(૨) ખંડ (૧)માંનો કોઈ મજકૂર--

(ક) એવા કોઈ કાયદાને લાગુ પડશે નહિ જેમાં એવું બયાન સમાવિષ્ટ ન હોય કે તે કાયદો, તે કરવામાં આવ્યો ત્યારે અમલમાં હતી તે કટોકટીની ઉદ્ઘોષણાના સંબંધમાં છે; અથવા

(ખ) એવું બયાન સમાવિષ્ટ કરતા કાયદા હેઠળ નહિ પણ બીજી રીતે લેવામાં આવેલા કારોબારી પગલાંને લાગુ પડશે નહિ.]

ભાગ-૩થી અપાયેલા હકની કટોકટી દરમિયાન અમલ-મોકૂફી.

૩૫૯. (૧) કટોકટીની ઉદ્ઘોષણા અમલમાં હોય, ત્યારે રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને જાહેર કરી શકશે કે, તે હુકમમાં જણાવવામાં આવે એવા [૨][(અનુચ્છેદો ૨૦ અને ૨૧ સિવાય) ભાગ-૩થી અપાયેલા હકના] અમલ માટે કોઈ ન્યાયાલયને અરજ કરવાનો હક અને એવી રીતે જણાવેલા હકના અમલ માટે કોઈ ન્યાયાલયમાં નિકાલબાકી હોય એવી તમામ કાર્યવાહી તે ઉદ્ઘોષણા અમલમાં હોય તે મુદત દરમિયાન અથવા તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે એવી તેનાથી ઓછી મુદત સુધી મોકૂફ રહેશે.

[૩][(૧ક) ભાગ-૩થી આપેલા (અનુચ્છેદો ૨૦ અને ૨૧ સિવાયના) હક પૈકીના કોઇનો ઉલ્લેખ કરતો ખંડ (૧) હેઠળ કરેલો હુકમ અમલમાં હોય ત્યારે, એવા હક આપતા તે ભાગમાંના કોઇ મજકૂરથી સદરહુ ભાગમાં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેના રાજ્યની, તે ભાગમાં સમાવિષ્ટ જોગવાઇઓ ન હોત, તો રાજ્ય જે કાયદા કરવા અથવા જે કારોબારી પગલાં લેવા સક્ષમ બનત, તેવા રાજ્ય કરી શકે તેવા કોઇ કાયદા કરવાની અથવા લઇ શકે તેવા કોઇ કારોબારી પગલાં લેવાની સત્તા મર્યાદિત થશે નહિ, પણ ઉપર્યુક્ત હુકમ અમલમાં હોતો બંધ થાય કે તરત જ, એવી રીતે કરેલ કોઇ કાયદો તેની અક્ષમતાના પ્રમાણમાં, આવી રીતે કાયદો અમલમાં હોતો બંધ થયા પહેલાં કરેલ કૃત્યો અથવા કાર્યલોપ સિવાયના સંબંધમાં, અમલી હોતો બંધ થશે :]

[૪][પરંતુ કટોકટીની ઉદઘોષણા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઇ ભાગમાં જ અમલમાં હોય, ત્યારે કટોકટીની ઉદઘોષણા જ્યાં અમલમાં હોય તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના ભાગમાંની અથવા તે સંબંધી પ્રવૃત્તિઓથી ભારત અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઇ ભાગની સલામતી ભયમાં મૂકાતી હોય તો, જ્યાં કટોકટીની ઉદઘોષણા અમલમાં ન હોય તેવા કોઇ રાજ્ય અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઇ ભાગમાં અથવા તેના સંબંધમાં આ અનુચ્છેદ હેઠળ આવો કોઈ કાયદો કરી શકાશે અથવા આવા કોઇ કારોબારી પગલાં લઇ શકાશે.]

[૫][(૧ખ) ખંડ (૧ક)માંનો એવો કોઈ મજકૂર-

(ક) એવા કોઈ કાયદાને લાગુ પડશે નહિ જેમાં એવું બયાન સમાવિષ્ટ ન હોય કે તે કાયદો, તે કરવામાં આવ્યો ત્યારે અમલમાં હતી તે કટોકટીની ઉદ્ઘોષણાના સંબંધમાં છે; અથવા

(ખ) એવું બયાન સમાવિષ્ટ કરતા કાયદા હેઠળ નહિ પણ બીજી રીતે લેવામાં આવેલા કારોબારી પગલાંને લાગુ પડશે નહિ.]

(૨) ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે કરેલો હુકમ, ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્ર અથવા તેના કોઈપણ ભાગ સુધી વિસ્તરશે :

[૬][પરંતુ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના કોઇ ભાગમાં જ કટોકટીની ઉદ્ઘોષણા અમલમાં હોય ત્યારે, ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના બીજા કોઇ ભાગને એવો કોઇ હુકમ લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે ભારતના રાજ્યક્ષેત્રના જે કોઇ ભાગમાં અથવા જે ભાગના સંબંધમાં, કટોકટીની ઉદ્ઘોષણા અમલમાં હોય તેમાં ચાલતી પ્રવૃત્તિઓને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઇ ભાગની સલામતી ભયમાં હોવાની ખાતરી થયે રાષ્ટ્રપતિ એવી રીતે લાગુ પાડવાનું જરૂરી ગણતા હોય.]

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૩૯ના ખંડ (ખ)થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)
૨. એજનની કલમ ૪૦(ક)થી ''ભાગ-૩થી અપાયેલા હકો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)
૩. સંવિધાન (આડત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૭થી આ ખંડ (ભૂતલક્ષી અસરથી) દાખલ કર્યો છે.
૪. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૩(ક)થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)
૫. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૦ (ખ)થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)
૬. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૩(ખ)થી આ પરંતુક દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

(૩) ખંડ (૧) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ, તે કરવામાં આવે તે તે પછી, બનતી ત્વરાએ, સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મૂકવો જોઇશે.

[૧][* * * * *]

નાણાકીય કટોકટી વિષે જોગવાઇઓ.

[૨]**૩૬૦.** (૧) રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે એવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઇ છે કે જેને લીધે ભારતની અથવા તેના રાજ્યક્ષેત્રના કોઇ ભાગની નાણાકીય સ્થિરતા કે શાખ ભયમાં છે તો તેઓ ઉદ્‌ઘોષણા કરીને, તે મતલબની જાહેરાત કરી શકશે.

[૩][(૨) ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી ઉદ્‌ઘોષણા-

(ક) ત્યાર પછીની ઉદ્‌ઘોષણાથી રદ કરી શકાશે અથવા તેમાં ફેરફાર કરી શકાશે;

(ખ) સંસદના દરેક ગૃહ સમક્ષ મૂકવામાં આવશે;

(ગ) બે મહિનાની મુદત પૂરી થયા પહેલાં સંસદના બંને ગૃહોના ઠરાવોથી તેને માન્ય રાખવામાં આવે નહિ તો તે મુદત પૂરી થયે તે અમલમાં રહેશે નહિ :

પરંતુ એવી કોઇ ઉદ્‌ઘોષણા લોકસભાનું વિસર્જન થઇ ગયું હોય તે સમયે બહાર પાડવામાં આવી હોય અથવા પેટા-ખંડ (ગ) માં ઉલ્લેખેલ બે મહિનાની મુદત દરમિયાન લોકસભાનું વિસર્જન થયું હોય અને તે ઉદ્‌ઘોષણાને માન્ય રાખતો ઠરાવ રાજ્યસભાએ પસાર કર્યો હોય પણ તે મુદત પુરી થયા પહેલાં એવી ઉદ્‌ઘોષણા અંગેનો ઠરાવ લોકસભાએ પસાર કર્યો ન હોય, તો, લોકસભાની પુનર્રચના થયા પછી, તેની પહેલી બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થાય તે પહેલાં જ ઉદ્‌ઘોષણાને માન્ય રાખતો ઠરાવ લોકસભાએ પણ પસાર કર્યો ન હોય તો સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે તે ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં રહેશે નહિ.]

(૩) ખંડ (૧) માં જણાવેલી કોઇ ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તે મુદત દરમિયાન, સંઘનો કારોબારી અધિકાર, આદેશોમાં નિદિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા નાણાકીય ઔચિત્યનાં ધોરણોનું પાલન કરવા માટે કોઇ પણ રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી અને રાષ્ટ્રપતિએ હેતુ માટે જરૂરી અને પૂરતા ગણે તેવા બીજા આદેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

(૪) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં.-

(ક) એવા કોઇ આદેશોમાં,-

(૧) રાજ્યના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી કરતી તમામ અથવા કોઇ વર્ગની વ્યકિતઓના પગાર અને ભથ્થાંમાં ઘટાડો કરવાનું ફરમાવતી કોઇ જોગવાઇનો;

(૨) અનુચ્છેદ ૨૦૭ની જોગવાઇઓ લાગુ પડતી હોય એવાં તમામ નાણા વિધેયકો અથવા, બીજા વિધેયકો, રાજ્યનું વિધાનમંડળ પસાર કરે તે પછી તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખવાનું ફરમાવતી જોગવાઇનો સમાવેશ થઇ શકશે.

---

૧. સંવિધાન (ઓગણસાઇઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ની કલમ ૩ **થી આ અનુચ્છેદ ૩૫૯-ક દાખલ કર્યો હતો** અને સંવિધાન (ત્રેસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ની કલમ ૩થી આ અનુચ્છેદ કમી કર્યો છે. (તા.૬-૧-૧૯૯૦થી અમલી)

૨. અનુચ્છેદ ૩૬૦ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૧(ક)થી અસલ ખંડ (૨) ને સ્થાને આ ખંડ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ : ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

(ખ) આ અનુચ્છેદ હેઠળ બહાર પાડેલી કોઇ ઉદ્‌ઘોષણા અમલમાં હોય તે મુદત દરમિયાન, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો સહિત સંઘના કામકાજ સાથે સંબંધ ધરાવતી નોકરી કરતી તમામ અથવા કોઇ વર્ગની વ્યકિતઓનાં પગાર અને ભથ્થાંમાં ઘટાડો કરવા માટે આદેશ કાઢવાની રાષ્ટ્રપતિને સત્તા રહેશે.

[૧]* * * * * * * * *

ભાગ ૧૯

પ્રકીર્ણ

૩૬૧. (૧) રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઇ રાજ્યના રાજ્યપાલ કે રાજપ્રમુખ, પોતાના હોદ્દાની સત્તા વાપરે અને ફરજો અદા કરે એ માટે અથવા તે સત્તા વાપરતાં અને ફરજો અદા કરતાં તેમણે કરેલા અથવા કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા કોઇ કાર્ય માટે કોઇ ન્યાયાલયને જવાબદાર હોવાનું ગણાશે નહિ; **રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલો અને રાજ- મુખોને રક્ષણ.**

પરંતુ અનુચ્છેદ ૬૧ હેઠળ કોઈ તહોમતની તપાસ માટે સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહે નિમેલા કે મુકરર કરેલા કોઈ ન્યાયાલય, ટ્રિબ્યુનલ અથવા મંડળ દ્વારા રાષ્ટ્રપતિની વર્તણૂકની તપાસ કરાવી શકાશે :

વધુમાં, ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર વિરૂધ્ધ યોગ્ય કાર્યવાહી કરાવવાનો કોઈ વ્યકિતનો હક આ અનુચ્છેદમાંના કોઈપણ મજકૂરથી મર્યાદિત થાય છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

(૨) રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૨]* * * વિરૂધ્ધ તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન કોઈ ન્યાયાલયમાં કોઈપણ પ્રકારની ફોજદારી કાર્યવાહી માંડી શકાશે નહિ અને ચાલુ રખાશે નહિ.

(૩) રાષ્ટ્રપતિને અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલને [૨] * * * ગિરફતાર અથવા કેદ કરવા માટે તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન કોઈ ન્યાયાલયથી કામગીરી હુકમ કાઢી શકાશે નહિ.

(૪) રાષ્ટ્રપતિ અથવા કોઈ રાજ્યના રાજ્યપાલ [૨] * * *, તેઓ રાષ્ટ્રપતિ અથવા તે રાજ્યના રાજ્યપાલ [૨]* * * તરીકે પોતાના હોદ્દો સંભાળે તે પહેલાં કે પછી, તેમણે પોતાની વ્યકિતગત હેસિયતથી કરેલા કે કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા કોઈ કાર્ય અંગે જેમાં દાદ માંગવામાં આવી હોય તેવી કોઈ દીવાની કાર્યવાહી, તેમના હોદ્દાની મુદત દરમિયાન, તે કાર્યવાહીનો પ્રકાર, તે માટેનું કારણ, એવી કાર્યવાહી માંડવાના હોય તે પક્ષકારનું નામ, વર્ણન અને ઠેકાણું અને તેણે માંગેલી દાદ દર્શાવતી લેખિત નોટિસ, યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિને અથવા રાજ્યપાલને [૨]* * * પહોંચાડવામાં અથવા તેમની કચેરીમાં સુપરત કરવામાં આવે તે પછી બે મહિના પૂરા ન થાય ત્યાં સુધી, કોઈ પણ ન્યાયાલયમાં માંડી શકાશે નહિ.

[૩][**૩૬૧.ક.(૧)** કોઈ વ્યકિત, સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહની અથવા યથાપ્રસંગ, રાજ્યની વિધાનસભાની અથવા વિધાનમંડળનાં બેમાંથી કોઈ ગૃહની કોઈપણ કાર્યવાહીના વસ્તુત: સાચા રિપોર્ટની વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધિના સંબંધમાં, એવી પ્રસિધ્ધિ દ્વેષથી કરવામાં આવી હોવાનું સાબિત ન થાય, તો કોઈ ન્યાયાલયમાં કોઈપણ દીવાની કે ફોજદારી કાર્યવાહીને પાત્ર થશે નહિ : **સંસદ અને રાજ્ય વિધાનમંડળોની કાર્યવાહીની પ્રસિદ્ધિ અંગે રક્ષણ.**

પરંતુ સંસદના બેમાંથી કોઈપણ ગૃહની અથવા, યથાપ્રસંગ, રાજ્યની વિધાનસભાની અથવા વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઈ ગૃહની ખાનગી બેઠકની કાર્યવાહીમાં કોઈ રિપોર્ટની પ્રસિદ્ધિને આ ખંડમાંનો કોઈપણ મજકૂર લાગુ પડશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (આડત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૮થી ખંડ (૫) (ભૂતલક્ષી અસરથી) દાખલ કર્યો હતો અને સંવિધાન (ચુંમાળીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૧ના ખંડ (ખ)થી ખંડ (૫) કમી કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૨થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

(૨) ખંડ (૧) કોઈ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિધ્ધ થયેલ રિપોર્ટ અથવા બાબતોના સંબંધમાં લાગુ પડે છે તેમ તે ખંડ પ્રસારણ કેન્દ્ર દ્વારા અપાતા કોઈ કાર્યક્રમ અથવા સેવાના ભાગ તરીકે બિનતારી ટેલિગ્રાફી દ્વારા પ્રસારિત રિપોર્ટો અથવા બાબતોના સંબંધમાં લાગુ પડશે.

સ્પષ્ટીકરણ. - આ અનુચ્છેદમાં ''વર્તમાનપત્ર''માં કોઈ વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરવા માટેની સામગ્રીવાળા સમાચાર એજન્સી રિપોર્ટનો સમાવેશ થાય છે.]

લાભપ્રદ રાજકીય પદ પર નિમણૂક માટે ગેરલાયકાત. [૧][**૩૬૧-ખ.** કોઈપણ રાજકીય પક્ષના કોઈપણ ગૃહના સભ્ય જેઓ, દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨ હેઠળ ગૃહના સભ્ય હોવા માટે ગેરલાયક ઠર્યા હોય તેઓ, પોતાની ગેરલાયકાતની તારીખથી શરૂ થતી અને એવા સભ્ય તરીકે પોતાના પદની મુદત પૂરી થાય તે તારીખ સુધીની અથવા પોતે કોઇ ગૃહની ચૂંટણી લડતા હોય અને તેમને ચૂંટાયેલા જાહેર કરવામાં આવે તે તારીખ સુધીની, બેમાંથી જે વહેલી હોય તે મુદત માટે કોઇ પણ લાભપ્રદ રાજકીય પદ ધરાવવા માટે પણ ગેરલાયક ગણાશે.

સ્પષ્ટીકરણ. - આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે,-

(ક) ''ગૃહ'' એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, દસમી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૧ના ખંડ (ક)માં તેનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે જ થશે;

(ખ) ''લાભપ્રદ રાજકીય પદ'' એ શબ્દપ્રયોગ એટલે-

(૧) જે પદ માટેનો પગાર અથવા મહેનતાણું ભારત સરકાર અથવા યથાપ્રસંગ, રાજ્ય સરકારની જાહેર મહેસૂલમાંથી ચૂકવવામાં આવતું હોય તેવું ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકાર હેઠળનું કોઇ પદ; અથવા

(૨) ભારત સરકાર અથવા રાજ્ય સરકારની સંપૂર્ણ અથવા આંશિક માલિકીના, સંસ્થાપિત હોય કે ન હોય, તેવા મંડળ હેઠળનું અને જે પદ માટેનો પગાર અથવા મહેનતાણું એવા મંડળ દ્વારા ચૂકવવામાં આવતું હોય તેવું કોઇ પદ,

સિવાય કે જ્યાં ચૂકવવામાં આવતો પગાર અથવા મહેનતાણું વળતર સ્વરૂપનું હોય]

૩૬૨. [દેશી રાજ્યોના રાજવીઓના હકો અને વિશેષાધિકારો] સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૨ થી રદ કર્યો છે.

અમુક સંધિઓ, કરારો વગેરેમાંથી ઊભી થતી તકરારોમાં ન્યાયાલયોની દરમિયાનગીરી ઉપર પ્રતિબંધ.

૩૬૩. (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, પણ અનુચ્છેદ ૧૪૩ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, કોઈ સંધિ, કબૂલાતનામું, કરારનામું, સમજૂતી સનદ અથવા તેના જેવો બીજો લેખ કે જે કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવીએ આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કર્યો હોય અથવા જેમાં તેણે સહી-સિક્કા કર્યા હોય અને જેમાં હિંદ ડુમિનિયનની કે તેની પુરોગામી કોઈપણ સરકાર પક્ષકાર હોય અને જેનો અમલ સંવિધાનના આરંભ પછી ચાલુ હોય અથવા ચાલુ રાખવામાં આવ્યો હોય, તેમાંની કોઈ જોગવાઈઓમાંથી ઉદ્‌ભવતી કોઈ તકરારમાં, અથવા એવી સંધિ કબૂલાતનામા, કરારનામા, સમજૂતી, સનદ અથવા તેના જેવા બીજા લેખ સંબંધી આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈ હેઠળ પ્રાપ્ત થતા કોઈ હક અથવા તે જોગવાઈઓમાંથી ઊભી થતી કોઈ જવાબદારી અથવા ફરજ અંગેની કોઈ તકરારમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અથવા બીજા કોઈ ન્યાયાલયને હકૂમત રહેશે નહિ.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં-

(ક) ''દેશી રાજ્ય'' એટલે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં હિઝ મેજેસ્ટીએ અથવા હિંદ ડુમિનિયનની સરકારે એવા રાજ્ય તરીકે માન્ય કરેલ કોઈ રાજ્યક્ષેત્ર; અને

(ખ) ''રાજવી'' માં, એવા આરંભ પહેલાં હિઝ મેજેસ્ટીએ અથવા હિંદ ડુમિનિયનની સરકારે કોઈ દેશી રાજ્યના રાજવી તરીકે માન્ય કરેલ પ્રિન્સ, ચીફ અથવા બીજી વ્યકિતનો સમાવેશ થાય છે.

દેશી રાજ્યોના રાજવીઓને આપેલી માન્યતા બંધ કરવા અને સાલિયાણાં નાબૂદ કરવા બાબત. [૨][**૩૬૩ક.** આ સંવિધાનમાં અથવા તે સમયે, અમલમાં હોય એવા કોઈ પણ કાયદામાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

૧ સંવિધાન (એકાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૪થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તા. ૧-૧-૨૦૦૪થી અમલી)

૨ સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૩થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

(ક) સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ના આરંભ પહેલાં કોઈ પણ સમયે રાષ્ટ્રપતિએ જેને દેશી રાજ્યોના રાજવી તરીકે માન્ય કર્યો હોય તે પ્રિન્સ, ચીફ અથવા બીજી વ્યકિત અથવા રાષ્ટ્રપતિએ જેને એવા આરંભ પહેલાં કોઈ પણ સમયે એવા રાજવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્ય કરી હોય તે વ્યકિત એવા આરંભે અને એવા આરંભથી એવા રાજવી તરીકે અથવા એવા રાજવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્ય રહેતી બંધ થશે;

(ખ) સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ના આરંભે અને આરંભથી સાલિયાણા નાબૂદ કરવામાં આવે છે અને સાલિયાણા અંગેના તમામ હકો, જવાબદારીઓ અને ફરજો બંધ કરવામાં આવે છે તે અનુસાર, યથાપ્રસંગ, ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલા રાજવીને એ રાજવીના ઉત્તરાધિકારી અથવા બીજી કોઈ વ્યકિતને સાલિયાણા તરીકે કોઈપણ રકમ આપવામાં આવશે નહિ.]

૩૬૪ (૧). આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તેમ છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ આપી શકશે કે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી- **મોટા બંદરો અને વિમાન મથકો સંબંધી ખાસ જોગવાઈઓ.**

(ક) સંસદે અથવા કોઈ રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલો કાયદો, કોઈ મોટા બંદરને કે વિમાન મથકને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે એવા અપવાદો અથવા સુધારાવધારાને અધીન રહીને લાગુ પડશે, અથવા

(ખ) કોઈ વિદ્યમાન કાયદો સદરહુ તારીખ પહેલાં કરેલી કે કર્યા વિના રહેલી બાબતો અંગે હોય તે સિવાય, મોટા બંદરમાં કે વિમાનમથકમાં અમલી રહેશે નહિ અથવા એવા બંદર અથવા વિમાનમથકને લાગુ પડે ત્યારે જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા અપવાદો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને તે અમલમાં આવશે.

(૨) આ અનુચ્છેદમાં-

(ક) ''મોટું બંદર'' એટલે સંસદે કરેલા કોઈ કાયદા અથવા કોઈ વિદ્યમાન કાયદાથી કે તે હેઠળ મોટા બંદર તરીકે જાહેર થયેલું બંદર અને તેમા તે સમયે એવા બંદરની હદમાં સમાવિષ્ટ થયેલ તમામ વિસ્તારોનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) ''વિમાનમથક'' એટલે હવાઈ માર્ગો, વિમાનોની અને હવાઈ વ્યવહાર સંબંધી અધિનિયમોના હેતુઓ સારું વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેનું વિમાનમથક.

[૧]**૩૬૫**. આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈ હેઠળ સંઘની કારોબારી સત્તા વાપરતા અપાયેલા કોઈ આદેશોનું કોઈ રાજ્યે પાલન કર્યું ન હોય અથવા તેનો અમલ ન કર્યો હોય ત્યારે, તે રાજ્યનો વહીવટ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવી શકાય એમ નથી તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે, એમ ઠરાવવાનું રાષ્ટ્રપતિ માટે કાયદેસર ગણાશે. **સંઘે આપેલા આદેશોનું પાલન ન થાય અથવા તેનો અમલ ન થાય તેનું પરિણામ.**

૩૬૬. આ સંવિધાનમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, નીચે જણાવેલા શબ્દપ્રયોગોના અર્થો, અનુક્રમે તેમને આપવામાં આવ્યાં છે તે થશેઃ- **વ્યાખ્યા.**

(૧) ''ખેતીની આવક'' એટલે ભારતના આવકવેરા સંબંધી અધિનિયમોના હેતુઓ માટે વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણેની ખેતીની આવક;

(૨) ''એંગ્લો-ઈન્ડિયન'' એટલે જે વ્યકિતનો પિતા અથવા પિતૃપક્ષે જેનો કોઈ પણ અન્ય પુરુષ પૂર્વજ યુરોપીય વંશનો હોય અથવા હતો, પણ જેનો વસવાટ ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં હોય અને તેના માતા-પિતા સામાન્ય રીતે જે રાજયક્ષેત્રની અંદર રહેતા હોય અને કામચલાઉ હેતુઓ માટે તેમાં વસ્યા ન હોય તેવા રાજયક્ષેત્રની અંદર જન્મેલી હોય કે હતી તેવી વ્યકિત;

(૩) ''અનુચ્છેદ'' એટલે આ સંવિધાનનો કોઈ અનુચ્છેદ;

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૬૫ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

(૪) ''કરજે લેવું'' માં વાર્ષિક રકમોની ગ્રાન્ટ દ્વારા નાણાં ઊભા કરવાનો સમાવેશ થાય છે અને ''લોન'' નો અર્થ તે અનુસાર કરવામાં આવશે;

[૧]* * * * * * * * * *

(૫) ''ખંડ'' એટલે જે અનુચ્છેદમાં એ શબ્દપ્રયોગ આવે છે તે અનુચ્છેદનો ખંડ;

(૬) ''નિગમ કર'' એટલે કંપનીઓને ભરવાનો થતો હોય અને જેના વિષે નીચે જણાવેલી શરતોનું પાલન કર્યું હોય તેવો આવક ઉપરનો કરઃ-

(ક) ખેતીની આવક અંગે તે લેવાપાત્ર ન હોય;

(ખ) કંપનીઓએ ચૂકવેલા કરના સંબંધમાં, તે કરને લાગુ પડે તેવા કોઈ અધિનિયમનથી, કંપનીઓએ વ્યકિતઓને ચૂકવવાપાત્ર ડિવિડન્ડમાંથી કોઈપણ કપાત કરવાનું અધિકૃત કરવામાં આવેલ ન હોય;

(ગ) ભારતના આવકવેરાના હેતુઓ માટે એવા ડિવિડન્ડ મેળવનાર વ્યકિતઓની કુલ આવકની ગણતરીમાં અથવા એવી વ્યકિતઓએ આપવાના કે તેઓને રિફંડ કરવાના ભારતના આવકવેરાની ગણતરીમાં, એ રીતે ભરાયેલા કરને ગણતરીમાં, લેવા માટે કોઈ જોગવાઈ ન હોય'

(૭) ''તત્સમાન પ્રાંત'', ''તત્સમાન દેશી રાજ્ય'' અથવા ''તત્સમાન રાજ્ય'' એટલે શંકાવાળા દાખલાઓમાં પ્રસ્તુત હેતુ માટે રાષ્ટ્રપતિ જેને, યથાપ્રસંગ, તત્સમાન પ્રાંત, તત્સમાન દેશી રાજ્ય અથવા તત્સમાન રાજ્ય તરીકે નક્કી કરે તેવો તત્સમાન પ્રાંત, તેવું તત્સમાન દેશી રાજ્ય અથવા તેવું તત્સમાન રાજ્ય;

(૮) ''દેવું'' એ શબ્દમાં વાર્ષિક રકમો રૂપે મૂડીની રકમો ભરપાઈ કરવાની કોઈ કરજ અંગેની જવાબદારીનો અને કોઈ જામીનગીરી હેઠળની જવાબદારીનો સમાવેશ થાય છે. અને''દેવા અંગેના ખર્ચ''નો અર્થ તે અનુસાર કરવામાં આવશે;

(૯) ''એસ્ટેટ ડ્યુટી'' એટલે મૃત્યુ થયે પ્રાપ્ત થતી અથવા તે ડ્યુટી સંસદે અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કાયદાની જોગવાઈઓ હેઠળ, મૃત્યુ થયે પ્રાપ્ત થઈ ગણાતી તમામ મિલકતની સદરહુ કાયદાથી કે તે હેઠળ ઠરાવવામાં આવે તે નિયમો અનુસાર નક્કી કરેલી મૂળ કિંમત ઉપર અથવા તેને અનુલક્ષીને આકારેલી ડ્યુટી;

(૧૦) ''વિદ્યમાન કાયદો'' એટલે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં કોઈ કાયદો, વટહુકમ, હુકમ, પેટા-કાયદો, નિયમ અથવા વિનિયમ કરવાની સત્તા ધરાવતા કોઈ વિધાનમંડળે પસાર કરેલો અથવા કોઈ સત્તામંડળે કે વ્યકિતએ કરેલો કાયદો, વટહુકમ, પેટા-કાયદા, નિયમ અથવા વિનિયમ;

(૧૧) ''ફેડરલ ન્યાયાલય'' એટલે હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫ હેઠળ રચેલું ફેડરલ ન્યાયાલય;

(૧૨) ''માલ''માં તમામ માલસામાન, વેપાર માટેની ચીજો અને વસ્તુઓનો સમાવેશ થાય છે;

(૧૩) ''બાંયધરી''માં કોઈ અન્ડરટેકીંગનો નફો, નિર્દિષ્ટ રકમ કરતાં ઓછો રહે તે પ્રસંગે ચૂકવવા માટે આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં સ્વીકારેલી કોઈ કરજોનો સમાવેશ થાય છે;

(૧૪) ''ઉચ્ચ ન્યાયાલય'' એટલે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે કોઈ રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે ગણાતું કોઈ ન્યાયાલય અને તેમાં-

(ક) આ સંવિધાન હેઠળ ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે રચેલા અથવા પુનર્રચિત ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના કોઈ ન્યાયાલયનો, અને

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૪થી ખંડ (૪-ક) દાખલ કર્યો હતો (તા. ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી) અને સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૧૧થી ખંડ કાઢી નાખ્યો છે. (તારીખ ૧૩-૪-૧૯૭૮થી અમલી.)

(ખ) આ સંવિધાનના હેતુઓ પૈકી તમામ અથવા કોઈ હેતુ માટે ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે કાયદાથી સંસદ જાહેર કરે તેવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાંના બીજા કોઈ ન્યાયાલયનો, સમાવેશ થાય છે.

(૧૫) ''દેશી રાજ્ય'' એટલે હિંદ ડુમિનિયનની સરકારે એવા રાજ્ય તરીકે માન્ય કરેલું કોઈ રાજ્યક્ષેત્ર;

(૧૬) ''ભાગ'' એટલે આ સંવિધાનનો કોઈ ભાગ;

(૧૭) ''પેન્શન'' એટલે કોઈ વ્યકિતને અથવા તેના સંબંધમાં આપવાનું ફાળાવાળું કે વિનાનું કોઈપણ પ્રકારનું પેન્શન અને તેમાં એ રીતે આપવાના નિવૃત્તિ-વેતન, ગ્રેચ્યુઈટી અને કોઈ પ્રોવિડન્ટ ફંડમાં ભરાયેલા હપ્તાઓની, તે ઉપરના વ્યાજ કે તેમાં બીજા કોઈ વધારા સહિતની કે તે વિનાની પરત ચુકવણી તરીકે, એ રીતે આપવાની થતી રકમ કે રકમોનો સમાવેશ થાય છે;

(૧૮) ''કટોકટી ઉદ્‌ઘોષણા'' એટલે અનુચ્છેદ ૩૫૨ના ખંડ (૧) હેઠળ બહાર પાડેલી કટોકટીની ઉદ્‌ઘોષણા;

(૧૯) ''રાજપત્રિત જાહેરનામું'' એટલે યથાપ્રસંગ, ભારતના રાજપત્રમાંનું અથવા કોઈ રાજ્યના રાજપત્રમાંનું જાહેરનામું;

(૨૦) ''રેલવે'' માં-

(ક) પૂરેપૂરી કોઈ નગરપાલિકા વિસ્તારમાં આવેલી ટ્રામવેનો, અથવા

(ખ) પૂરેપૂરા કોઈ એક રાજ્યમાં આવેલા અને જેને કાયદાથી સંસદે રેલવે ન હોવાનું જાહેર કર્યું હોય તેવા બીજા કોઈ વાહનવ્યવહાર-માર્ગનો, સમાવેશ થતો નથી;

[૧]* * * * * *

[૨][(૨૨) ''રાજવી'' એટલે સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ના આરંભ પહેલા કોઈપણ સમયે રાષ્ટ્રપતિએ જેને દેશી રાજ્યના રાજવી તરીકે માન્ય કર્યો હોય તે પ્રિન્સ, ચીફ કે બીજી વ્યકિત અથવા રાષ્ટ્રપતિએ જેને એવા આરંભ પહેલાં કોઈપણ સમયે એવા રાજવીના ઉત્તરાધિકારી તરીકે માન્ય કરી હોય તે કોઈ વ્યકિત;]

(૨૩) ''અનુસૂચિ'' એટલે આ સંવિધાનની અનુસૂચિ;

(૨૪) ''અનુસૂચિત જાતિઓ'' એટલે સંવિધાનના હેતુઓ માટે અનુચ્છેદ ૩૪૧ હેઠળ અનુસૂચિત જાતિઓ તરીકે ગણાયેલી જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ અથવા આદિજાતિઓ અથવા એવી જ્ઞાતિઓ, જાતિઓ અથવા આદિજાતિઓના ભાગો કે તેમની અંદરના જૂથો;

(૨૫) ''અનુસૂચિત આદિજાતિઓ'' એટલે આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે અનુચ્છેદ ૩૪૨ હેઠળ અનુસૂચિત આદિજાતિઓ તરીકે ગણાયેલી આદિજાતિઓ અથવા આદિજાતિ સમુદાયોના અથવા એવી આદિજાતિઓ અથવા આદિજાતિ સમુદાયોના ભાગો કે તેમની અંદરના જૂથો;

(૨૬) ''સિકયુરિટીઓ'' માં સ્ટોકનો સમાવેશ થાય છે;

[૩]* * * *

(૨૭) ''પેટા-ખંડ'' એટલે જે ખંડમાં તે શબ્દપ્રયોગ આવતો હોય તેનો પેટા-ખંડ;

(૨૮) ''કરવેરા'' માં સામાન્ય અથવા સ્થાનિક અથવા ખાસ કર અથવા વેરો નાખવાનો સમાવેશ થાય છે અને ''કર'' નો અર્થ તે અનુસાર કરવામાં આવશે;

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ખંડ (૨૧) કમી કર્યો છે.

૨. સંવિધાન (છવ્વીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૪થી અસલ ખંડ (૨૨)ને સ્થાને આ ખંડ મૂકયો છે.

૩. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૪થી ખંડ (૨૬-ક) દાખલ કર્યો હતો (તારીખ ૧-૨-૧૯૭૭થી અમલી.) સંવિધાન (તેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ની કલમ ૧૧થી આ ખંડ કાઢી નાખ્યો છે. (તા. ૧૩-૪-૧૯૭૮થી અમલી.)

(૨૯) ''આવક ઉપરના કર'' માં વધારાના નફા ઉપરના કર જેવા કરનો સમાવેશ થાય છે.

[1][૨૯-ક. ''માલના વેચાણ અથા ખરીદી ઉપરના કર'' માં નીચેનાનો સમાવેશ થાય છે.

(ક) કરાર અનુસાર હોય તે સિવાય બીજી રીતે રોકડેથી, પાછળથી કરવાની ચુકવણી બદલ અથવા બીજા કિંમતી અવેજ બદલ કોઈપણ માલની માલિકી તબદીલ કરવા ઉપરનો કર;

(ખ) બાંધકામના કરારનો અમલ કરવામાં જરૂરી હોય તે માલની માલિકી તબદીલ કરવા ઉપરનો કર (પછી માલ તરીકે અથવા કોઈ બીજા સ્વરૂપે હોય તો પણ);

(ગ) હપ્તા દ્વારા, ભાડા ખરીદીથી અથવા ચુકવણીની કોઈ પદ્ધતિ ઉપર માલની ડિલીવરી કરવા ઉપરનો કર;

(ઘ) રોકડેથી પાછળથી કરવાની ચુકવણી બદલ અથવા અન્ય કિંમતી અવેજ બદલ કોઇ હેતુ સારુ કોઇ માલ વાપરવાના હકની તબદીલી ઉપરનો કર (પછી તે નિર્દિષ્ટ મુદત માટે હોય કે ન હોય તો પણ);

(ચ) કોઇ બિન-સંસ્થાપિત વ્યકિતઓના એસોસિયેશન અથવા મંડળે તેના કોઇ સભ્યને રોકડેથી, પછીથી કરવાની ચુકવણી બદલ અન્ય કિંમતી અવેજ બદલ માલ પૂરો પાડવા ઉપરનો કર;

(છ) કોઇ સેવા તરીકે અથવા તેના ભાગ તરીકે અથવા બીજી કોઇ રીતે ખોરાક અથવા માનવ વપરાશ માટેની બીજી કોઇ ચીજ હોય અથવા (કેફી હોય કે ન હોય એવું) કોઇ પીણું હોય એવો માલ પૂરો પાડવા ઉપરનો કર, જ્યારે એવો પુરવઠો અથવા સેવા રોકડેથી, પછીથી કરવાની ચુકવણી બદલ અથવા અન્ય કિંમતી અવેજ બદલ હોય ત્યારે,

અને, કોઇ માલની આવી તબદીલી, ડિલીવરી અથવા પુરવઠો આવી તબદીલી કે ડિલીવરી કરતી અથવા પુરવઠો આપતી વ્યકિતએ તે માલ વેચ્યો હોવાનું અને જેને એવી તબદીલી કે ડિલીવરી કરી હોય અથવા પુરવઠો આપ્યો હોય તે વ્યકિતએ તે માલ ખરીદ્યો હોવાનું ગણાશે.]

[2][(૩૦) ''સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર'' એટલે પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલું કોઇ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર અને તેમાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં આવેલા પણ તે અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ નહિ કરેલા બીજા કોઇ રાજ્યક્ષેત્રનો સમાવેશ થાય છે.]

અર્થઘટન.

૩૬૭. (૧) સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, હિંદ ડુમિનિયનના વિધાનમંડળના કોઇ અધિનિયમના અર્થઘટન માટે ''સામાન્ય કલમ અધિનિયમ ૧૮૯૭'', જેમ લાગુ પડે છે તેમ, અનુચ્છેદ ૩૭૨ હેઠળ તેમાં કરવામાં આવે તેવા અનુકૂળ ફેરફારો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને, આ સંવિધાનના અર્થઘટન માટે તે લાગુ પડશે.

(૨) સંસદના અધિનિયમો અથવા સંસદે કરેલા કાયદા અંગેના અથવા [3] * * * કોઇ રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો અથવા વિધાનમંડળે કરેલા કાયદા અંગેના આ સંવિધાનમાંના કોઇ ઉલ્લેખમાં, યથાપ્રસંગ, રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા વટહુકમ અંગેના અથવા કોઇ રાજ્યપાલે [4]* * * કરેલા વટહુકમ અંગેના ઉલ્લેખનો સમાવેશ થાય છે, એમ તેનો અર્થ કરવામાં આવશે.

---

૧. સંવિધાન (છેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ની કલમ ૪થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી અસલ ખંડ (૩૦)ને સ્થાને આ ખંડ મૂકયો છે.

૩. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અથવા ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૪. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખે'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(૩) આ સંવિધાનના હેતુઓ માટે ''વિદેશી રાજ્ય'' એટલે ભારત સિવાયનું કોઈ રાજ્યઃ

પરંતુ સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાષ્ટ્રપતિ, [૧]હુકમ કરીને, તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા હેતુઓ માટે, કોઈ રાજ્યને તે વિદેશી રાજ્ય નથી એમ જાહેર કરી શકશે.[૨]

ભાગ ૨૦

સંવિધાનમાં સુધારો કરવા બાબત

[૩]**૩૬૮.**[૪][(૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં સંસદ પોતાની બંધારણીય સત્તા વાપરીને આ અનુચ્છેદમાં જણાવેલી કાર્યરીતિ અનુસાર આ સંવિધાનની કોઈપણ જોગવાઈ, તેમાં કંઈ ઉમેરીને, તેમાં કંઈ ફેરફાર કરીને અથવા તે રદ કરીને સુધારી શકશે.]

[૫][**સંવિધાન સુધારવાની સંસદની સત્તાઓ અને તે માટેની કાર્યરીતિ.**]

[૬][(૨)] [આ સંવિધાનમાં કોઈ પણ સુધારો તે હેતુ માટેના વિધેયકને સંસદના બેમાંથી કોઈ ગૃહમાં રજૂ કરીને જ ઉદ્‌ભવિત કરી શકાશે, અને દરેક ગૃહમાં તે ગૃહની કુલ સભ્ય-સંખ્યાની બહુમતીથી અને તે ગૃહમાં હાજર રહીને મત આપનારાઓના ઓછામાં ઓછા બે તૃતીયાંશ સભ્યોની બહુમતીથી તે વિધેયક પસાર થાય ત્યારે [૭][રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ તે રજૂ કરવું જોઈશે અને તેઓ તે વિધેયકને, પોતાની અનુમતી આપશે અને તેમ થયે] તે વિધેયકમાં દર્શાવ્યા અનુસાર સંવિધાન સુધારેલું ગણાશે;

---

૧. જુઓ સંવિધાન (વિદેશી રાજ્યો વિષે જાહેરાત) હુકમ, ૧૯૫૦ (સી. ઓ. ૨.)

૨. અનુચ્છેદ ૩૬૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાં નીચેનો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે :-

''(૪) જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં, આ સંવિધાન લાગુ પડતું હોય ત્યાં તેના હેતુઓ માટે-

(ક) આ સંવિધાનના અથવા તેની જોગવાઈઓ અંગેના ઉલ્લેખો સદરહુ રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડેલા સંવિધાન અથવા તેની જોગવાઈઓ અંગેના ઉલ્લેખો છે, એમ અર્થ કરવામાં આવશે;

(કક) રાજ્યની વિધાનસભાની ભલામણ ઉપરથી જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સદર-એ-રિયાસત તરીકે રાષ્ટ્રપતિએ માન્ય કરેલ અને તે સમયે હોદ્દા ઉપર હોય તેવા રાજ્યના મંત્રીમંડળની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરતી વ્યકિતના ઉલ્લેખો, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના રાજ્યપાલના ઉલ્લેખો છે, એમ અર્થ કરવામાં આવશે;

(ખ) સદરહુ રાજ્ય સરકારના ઉલ્લેખોમાં, પોતાના મંત્રીમંડળની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરતા સદર-એ-રિયાસત ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે, એમ અર્થ કરવામાં આવશે;

પરંતુ સન ૧૯૬૫ના એપ્રિલ મહિનાની ૧૦મી તારીખ પહેલાંની મુદત અંગે, એવા ઉલ્લેખોમાં, પોતાના મંત્રીમંડળની સલાહ પ્રમાણે કાર્ય કરતા સદર-એ-રિયાસતના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે, એવો અર્થ કરવામાં આવશે;

(ગ) કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઉલ્લેખોમાં, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થશે;

(ઘ) સદરહુ રાજ્યના કાયમી નિવાસીઓ એટલે જે વ્યકિતઓને સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ ૧૯૫૪ના આરંભ પહેલાં તે રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવા કાયદા હેઠળ તે રાજ્યની પ્રજા તરીકે માન્ય કરવામાં આવી હોય અથવા જેમને રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાથી રાજ્યના કાયમી નિવાસીઓ તરીકે માન્ય કરવામાં આવી હોય તે વ્યકિતઓ, એમ તેમના અંગેનો ઉલ્લેખોનો અર્થ કરવામાં આવશે; અને

(ચ) રાજ્યપાલ અંગેના ઉલ્લેખોમાં, જમ્મુ અને કાશ્મીરના રાજ્યપાલના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે : પરંતુ સન ૧૯૬૫ના એપ્રિલ મહિનાની ૧૦મી તારીખ પહેલાંની મુદત અંગે એવા ઉલ્લેખો, રાષ્ટ્રપતિએ જમ્મુ અને કાશ્મીરના સદર-એ-રિયાસત તરીકે તે સમયે માન્ય કરેલી વ્યકિત અંગેના ઉલ્લેખો છે, એમ અને તેમાં સદર-એ-રિયાસત ની સત્તા વાપરવા સમર્થ હોય તેવી વ્યકિત તરીકે તે સમયે રાષ્ટ્રપતિએ માન્ય કરેલી કોઈ વ્યકિતના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે, એમ અર્થ કરવામાં આવશે;

પરંતુક... (સંવૈધાનિક હુકમ ૭૪ - માણે)

૩. અનુચ્છેદ ૩૬૮ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે,-

(ક) અનુચ્છેદ ૩૬૮માં ખંડ (૨)માં નીચેનો પરંતુક ઉમેરવામાં આવશે :-

''વધુમાં આવો કોઈ સુધારો કલમ ૩૭૦ના ખંડ (૧) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિના હુકમથી લાગુ પાડવામાં ન આવે તો, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં તે અમલી થશે નહિ.'';

(ખ) અનુચ્છેદ ૩૬૮ના ખંડ (૩) પછી, નીચેનો ખંડ ઉમેરવામાં આવશે :-

''(૪) જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના વિધાનમંડળે જમ્મુ અને કાશ્મીરના સંવિધાનની નીચેની બાબતો અંગેની કોઈ જોગવાઈમાં કે તેના અમલમાં કોઈ સુધારો કરવા કરેલો કોઈ કાયદો, જો તે રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે અનામત રાખ્યા બાદ તેને તેમની સંમતિ મળી નહી હોય તો તેની કશી અસર રહેશે નહિ :

(ક) રાજ્યપાલના નિમણૂક, સત્તાઓ, કાર્યો, ફરજો, મળતર, ભથ્થાં, વિશેષાધિકારો અને મુકિતઓ અંગે; અથવા

(ખ) ભારતના ચૂંટણી કમિશન દ્વારા ચૂંટણીની દેખરેખ, દોરવણી અને નિયંત્રણ, ભેદભાવ વિના મતદાર યાદીઓમાં નામ દાખલ કરાવવા માટેની પાત્રતા, પુખ્ત મતાધિકાર અને વિધાન પરિષદની રચના, એ બાબતો જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંવિધાનની કલમો ૧૩૮, ૧૩૯, ૧૪૦ અને ૫૦માં નિર્દિષ્ટ બાબતો હોઈને, તેમના અંગે''

૪. સંવિધાન (ચોવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૩થી ખંડ (૧) દાખલ કર્યો છે.

૫. એજનની કલમ ૩થી ''સંવિધાન સુધારવા માટેની કાર્યરીતિ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૬. એજનની કલમ ૩ થી અનુચ્છેદ ૩૬૮ને ખંડ (૨) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે.

૭. એજનની કલમ ૩થી ''રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ તે રજૂ કરવું જોઈશે અને વિધેયકને એવી અનુમતિ મળતાં'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

પરંતુ એવા સુધારામાં-

(ક) અનુચ્છેદ ૫૪, ૫૫, ૭૩, ૧૬૨ અથવા ૨૪૧માં, અથવા

(ખ) ભાગ ૫ના પ્રકરણ ૪, ભાગ ૬ના પ્રકરણ ૫ અથવા ભાગ ૧૧ ના પ્રકરણ ૧માં, અથવા

(ગ) સાતમી અનુસૂચિમાંની કોઈ પણ યાદીમાં, અથવા

(ઘ) સંસદમાં રાજ્યોના પ્રતિનિધિત્વમાં, અથવા

(ચ) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓમાં,

કોઈ ફેરફાર કરવા ધાર્યું હોય તો એવા સુધારાની જોગવાઈ કરતું વિધેયક રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ અનુમતિ માટે રજૂ કરવામાં આવે તે પહેલા[૧] * * ઓછામાં ઓછી અર્ધી સંખ્યાના રાજ્યોના વિધાનમંડળોએ પસાર કેરલા તે મતલબના ઠરાવોથી તે સુધારીને તે વિધાન મંડળોએ બહાલ રાખવાનું પણ આવશ્યક રહેશે.

[૨][(૩) અનુચ્છેદ ૧૩માંનો કોઈ પણ મજકૂર, આ અનુચ્છેદ હેઠળ કરેલા કોઈ સુધારાને લાગુ પડશે નહિ]

[૩][(૪)] સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૫ના આરંભ પહેલાં કે પછી] આ અનુચ્છેદ હેઠળ કરેલા અથવા કરવાનું અભિપ્રેત હોય તેવા (ભાગ-૩ની જોગવાઈઓ સહિતના) આ સંવિધાનના કોઈ સુધારા સામે કોઈ પણ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(૫) શંકાનું નિવારણ કરવા માટે, આથી જાહેર કરવામાં આવે છે કે આ અનુચ્છેદ હેઠળ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓમાં, તેમાં કંઈ ઉમેરીને તેમાં કંઈ ફેરફાર કરીને અથવા તે રદ કરીને સુધારો કરવાની સંસદની બંધારણીય સત્તા ઉપર કોઈ મર્યાદા રહેશે નહિ.]

ભાગ ૨૧

[૪][કામચલાઉ, વચગાળાની અને ખાસ જોગવાઈઓ]

રાજ્ય યાદીમાંની અમુક બાબતો સમવર્તી યાદીમાંની બાબતો હોય તેમ કાયદા કરવાની સંસદને કામચલાઉ સત્તા.

[૫]**૩૬૯.** આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, આ સંવિધાનના આરંભથી પાંચ વર્ષની મુદત દરમિયાન નીચેની બાબતો, સમવર્તી યાદીમાં ગણાવેલી બાબતો હોય તેમ તેમને અંગે સંસદને કાયદા કરવાની સત્તા રહેશે :-

(ક) સુતરાઉ અને ઊનનું કાપડ, કપાસ (લોઢેલો કે લોઢ્યા વિનાનો), કપાસિયા, કાગળ (અખબારી કાગળ સહિત), ખાદ્ય પદાર્થો (ખાદ્ય તેલીબિયાં અને તેલ સહિત), ઢોરોનું નીરણ (ખોળ અને બીજા ખાણ સહિત), કોલસો (કોક અને કોલસામાંથી બનતા પદાર્થો સહિત), લોખંડ, પોલાદ અને અબરખના કોઈ રાજ્યમાંના વેપાર અને વાણિજ્ય અને તેના ઉત્પાદન, પુરવઠો અને વહેંચણી;

(ખ) ખંડ (ક)માં જણાવેલી કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરુદ્ધના ગુના, તે પૈકી કોઈ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની હકૂમત અને સત્તા અને તે પૈકી કોઈ બાબત અંગે ફી, પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી;

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અને ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.

૨. સંવિધાન (ચોવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૩થી ખંડ (૩) દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૫થી ખંડો (૪) અને (૫) દાખલ કર્યા છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.) મિનરવા મિલ્સ લિ. અને અન્ય વિરૂદ્ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય (૧૯૮૦) ૨ એસ.સી.સી. ૫૯૧- માં સુપ્રિમ કોર્ટે આ કલમને અમાન્ય ઠરાવી છે.

૪. સંવિધાન (તેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમ ૨થી ''કામચલાઉ અને વચગાળાની જોગવાઈઓ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તારીખ ૧-૧૨-૧૯૬૩થી અમલી.)

૫. અનુચ્છેદ ૩૬૯ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

પણ આ અનુચ્છેદની જોગવાઈ ન હોત અને જે કાયદો કરવા, સંસદ સમર્થ ન થઈ હોત, એવા સંસદે કરેલો કોઈ કાયદો, તે અસમર્થતા પૂરતો, તે મુદત પૂરી થયા પહેલાં કરેલી કે કર્યા વિના રહેલી બાબતો અંગે હોય તે સિવાય, સદરહુ મુદત પૂરી થયે અસરકર્તા રહેશે નહિ.

જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય અંગે કામચલાઉ જોગવાઈઓ.

[૧]**૩૭૦.** (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,

(ક) અનુચ્છેદ ૨૩૮ની જોગવાઈઓ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે નહિ;

(ખ) સદરહુ રાજ્ય માટે કાયદા કરવાની સત્તા નીચેની બાબતો પૂરતી મર્યાદિત રહેશેઃ-

(૧) તે રાજ્યની સરકાર સાથે વિચારવિનિયમ કરીને, હિંદ ડુમિનિયન સાથેના તે રાજ્યના જોડાણને લાગુ પડતા જોડાણ ખતમાં જેના અંગે ડુમિનિયનનું વિધાનમંડળ તે રાજ્ય માટે કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતોના જેવી હોવાનું રાષ્ટ્રપતિએ જાહેર કર્યું હોય તેવી સંઘ યાદી અને સમવર્તી યાદીમાંની બાબતો; અને

(૨) રાષ્ટ્રપતિ તે રાજ્યની સરકારની સહમતીથી, હુકમ કરીને, નિર્દિષ્ટ કરે એવી સદરહુ યાદીઓમાંની બીજી બાબતો.

સ્પષ્ટીકરણ .- આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે, તે રાજ્યની સરકાર, એટલે સન ૧૯૪૮ના માર્ચ મહિનાની પાંચમી તારીખની મહારાજાની જાહેરાત હેઠળ તે સમયે હોદ્દા ઉપર હોય તે મંત્રી મંડળની સલાહથી કાર્ય કરતા જમ્મુ અને કાશ્મીરના મહારાજા તરીકે, રાષ્ટ્રપતિએ તે સમયે માન્ય કરેલી વ્યકિત;

(ગ) અનુચ્છેદ ૧ની અને આ અનુચ્છેદની જોગવાઇઓ તે રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે;

(ઘ) આ સંવિધાનની એવી બીજી જોગવાઇ, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે એવા અપવાદો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને તે રાજ્યના સંબંધમાં લાગુ પડશે :

પરંતુ પેટા-ખંડ(ખ)ના પરિચ્છેદ (૧)માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યના જોડાણ ખતમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો સંબંધી એવો કોઇ હુકમ, તે રાજ્યની સરકાર સાથે વિચારવિનિમય કર્યા સિવાય, બહાર પાડી શકાશે નહિ :

વધુમાં, છેલ્લા પૂર્વવર્તી પરંતુકમાં ઉલ્લેખેલી હોય તે સિવાયની બાબતો સંબંધી એવો કોઇ હુકમ તે સરકારની સહમતી સિવાય બહાર પાડી શકાશે નહિ.

(૨) ખંડ (૧)ના પેટા-ખંડ (ખ)ના પરિચ્છેદ (૨)માં અથવા તે ખંડના પેટા-ખંડ (ઘ)ના બીજા પરંતુકમાં ઉલ્લેખેલી રાજ્ય સરકારની સહમતી તે રાજ્યનું સંવિધાન ઘડવાના હેતુ માટે સંવિધાન સભા બોલાવવામાં આવે તે પહેલાં આપવામાં આવે, તો તે સહમતી ઉપર યોગ્ય લાગે તે નિર્ણય લેવા માટે તે બાબત તે સભા સમક્ષ મૂકવી જોઇશે.

---

૧. આ અનુચ્છેદથી અપાયેલી સત્તા વાપરતાં રાષ્ટ્રપતિએ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યની સંવિધાન સભાની ભલામણ ઉપરથી જાહેર કર્યું છે કે સન ૧૯૫૨ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૭મી તારીખથી સદરહુ અનુચ્છેદ ૩૭૦ એવા સુધારાવધારા સાથે અમલમાં રહેશે કે તેના ખંડ (૧)ના સ્પષ્ટીકરણ ને સ્થાને નીચેનું સ્પષ્ટીકરણ મૂકવામાં આવ્યું હોય :-

''**સ્પષ્ટીકરણ.** આ અનુચ્છેદના હેતુઓ માટે તે રાજ્યની સરકાર એટલે કે તે રાજ્યની વિધાનસભાની ભલામણ ઉપરથી, તે સમયે હોદ્દા ઉપર હોય તે રાજ્યના મંત્રીમંડળની સલાહથી કાર્ય કરતી, જમ્મુ અને કાશ્મીરના *સદર-એ-રિયાસત તરીકે રાષ્ટ્રપતિએ તે સમયે માન્ય કરેલી વ્યકિત.''

*(સન ૧૯૫૨ના નવેમ્બર મહિનાની ૧૫મી તારીખનો વિધિ મંત્રાલયનો હુકમ નંબર સી.ઓ.૪૪).

*હવે ''રાજ્યપાલ''.

(૩) આ અનુચ્છેદની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એવું જાહેર કરી શકશે કે આ અનુચ્છેદ અમલમાં રહેશે નહિ અથવા તેઓ નિર્દિષ્ટ કરે તે અપવાદો અને સુધારાવધારા સાથે જ અને તે તારીખથી જ તે અમલમાં રહેશે :

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ એવું જાહેરનામું બહાર પાડે તે પહેલાં, ખંડ (૨)માં ઉલ્લેખેલી રાજ્યની સંવિધાન સભાની ભલામણની જરૂર રહેશે.

[૧][[૨]**૩૭૧.** [૩]* * * * * * *

[૪]મહારાષ્ટ્ર અને ગુજરાતના રાજ્યો અંગે ખાસ જોગવાઈઓ.

(૨) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, [૫][મહારાષ્ટ્ર અથવા ગુજરાત રાજ્ય] અંગે કરેલા હુકમથી,-

(ક) વિદર્ભ, મરાઠવાડા [૬] [અને બાકીના મહારાષ્ટ્ર માટે અથવા, યથાપ્રસંગ,] સૌરાષ્ટ્ર, કચ્છ અને બાકીના ગુજરાત માટે જુદા જુદા વિકાસ બોર્ડો, તેમાંના દરેક બોર્ડના કામકાજનો રિપોર્ટ દર વર્ષે રાજ્યની વિધાનસભા સમક્ષ મૂકવામાં આવે તેવી જોગવાઈઓ સાથે સ્થાપવા માટે;

(ખ) સમગ્ર રીતે તે રાજ્યની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લઈને સદરહુ વિસ્તારો ઉપર કરવાના વિકાસ ખર્ચ સારૂં નાણાની ન્યાયી ફાળવણી માટે; અને

(ગ) સમગ્ર રીતે રાજ્યની જરૂરિયાતોને લક્ષમાં લઈને, સદરહુ તમામ વિસ્તારો અંગે ટેકિનિકલ શિક્ષણ અને વ્યવસાય-તાલીમ માટે પૂરતી સગવડો અને રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ હેઠળની સેવાઓમાં નોકરી માટેની પૂરતી તકોની જોગવાઈ કરતી ન્યાયી વ્યવસ્થા માટે,

રાજ્યપાલની કોઈ ખાસ જવાબદારી માટે રાષ્ટ્રપતિ જોગવાઈ કરી શકશે.]

નાગાલેન્ડ રાજ્ય અંગે ખાસ જોગવાઈ.

[૭][[૮]**૩૭૧-ક.** (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) (૧) નાગા લોકોની ધાર્મિક અથવા સામાજિક પ્રથાઓ અંગે,

(૨) નાગા લોકોના રૂઢિગત કાયદા અને કાર્યરીતિ અંગે,

(૩) નાગા લોકોના રૂઢિગત કાયદા અનુસાર જેમાં નિર્ણયો લેવાનું થતું હોય તેવા દીવાની અને ફોજદારી ન્યાયતંત્ર અંગે,

(૪) જમીનની અને તેની સંપત્તિની માલિકી અને તેની તબદીલી અંગે,

સંસદનો કોઈપણ કાયદો નાગાલેન્ડ રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ. સિવાય કે નાગાલેન્ડની વિધાનસભાએ ઠરાવ કરીને એ પ્રમાણે નિર્ણય લીધો હોય;

(ખ) નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલના અભિપ્રાય મુજબ નાગાહીલ્સ-ટ્યુએન-સંગ વિસ્તારમાં નાગાલેન્ડ રાજ્યની રચનાની તરત પહેલાં થતા હતા તે આંતરિક તોફાનો તે વિસ્તાર અથવા તેના કોઈ ભાગમાં ચાલુ હોય ત્યાં સુધી, નાગાલેન્ડ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા અંગે તેમની ખાસ જવાબદારી રહેશે અને તે સંબંધી પોતાનાં કાર્યો બજાવવા મંત્રીમંડળ સાથે વિચારવિનિમય કરીને લેવાના પગલાં વિશે રાજ્યપાલ પોતે નિર્ણય લેશે :

પરંતુ કોઈ બાબત, જેના અંગે રાજ્યપાલે આ પેટા-ખંડ હેઠળ પોતે નિર્ણય લઈને વર્તવું આવશ્યક હતું તેવી બાબત છે કે નહિ તેવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો રાજ્યપાલે પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરેલો નિર્ણય આખરી ગણાશે અને રાજ્યપાલના કોઈ

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૨થી અસલને સ્થાને આ અનુચ્છેદ મૂકયો છે.

૨. અનુચ્છેદ ૩૭૧ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩. સંવિધાન (બત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ની કલમ ૨થી ખંડ (૧) કમી કર્યો છે. (તા.૧-૭-૧૯૭૪થી અમલી.)

૪. એજનની કલમ ૨થી હાંસિયાવાળી નોંધમાં ''આંધ્રપ્રદેશ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે. (તા.૧-૭-૧૯૭૪થી અમલી.)

૫. મુંબઇ પુનર્રચના, અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા)ની કલમ ૮૫થી ''મુંબઇ રાજ્ય'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તા. ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી.)

૬. એજનની કલમ ૮૫થી ''બાકીના મહારાષ્ટ્ર'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તા. ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી).

૭. સંવિધાન (તેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમ ૨થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તા.૧-૧૨-૧૯૬૩થી અમલી.)

૮. અનુચ્છેદ ૩૭૧-ક જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

કાર્યની કાયદેસરતા બાબતમાં તેમણે તેવો નિર્ણય લઈ વર્તવું જોઈતું હતું કે નહિ તે કારણે વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ :

વધુમાં, રાજ્યપાલ તરફથી કોઈ રિપોર્ટ મળ્યે અથવા બીજી રીતે રાષ્ટ્રપતિને ખાતરી થાય કે નાગાલેન્ડ રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા અંગે રાજ્યપાલની ખાસ જવાબદારી હોવાની હવે વધુ સમય માટે જરૂરી નથી તો, તેઓ હુકમ કરીને આદેશ કરી શકશે કે તે હુકમથી નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે તારીખથી રાજ્યપાલની એવી જવાબદારી રહેશે નહિ;

(ગ) ગ્રાન્ટ માટેની કોઈ માંગણી અંગે ભલામણ કરતી વખતે, નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલે એ જોવું જોઈએ કે ભારત સરકારે, ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી ચોક્કસ સેવા અથવા હેતુ માટે જોગવાઈ કરેલા નાણાનો, તે સેવા અથવા હેતુ સંબંધી ગ્રાન્ટ માટેની માંગણીમાં સમાવેશ થાય છે અને બીજી કોઈ માંગણીમાં તેનો સમાવેશ થતો નથી;

(ઘ) રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ અર્થે નાગાલેન્ડના રાજ્યપાલ નિર્દિષ્ટ કરે તે તારીખથી ટ્યુએનસંગ જિલ્લા માટે પાંત્રીસ સભ્યોની બનેલી પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની સ્થાપના કરવામાં આવશે અને રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર નીચે જણાવેલી બાબતો માટે જોગવાઈ કરતા, નિયમો કરશે-

(૧) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની રચના બાબત અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના સભ્યો કઈ રીતે પસંદ કરવા તે બાબતઃ

પરંતુ ટ્યુએનસંગ જિલ્લાના નાયબ કમિશનર હોદ્દાની રૂએ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ રહેશે અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના ઉપાધ્યક્ષની ચૂંટણી સભ્યો પોતાનામાંથી કરશે;

(૨) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે પસંદ થવા માટેની અને સભ્ય બનવા માટેની લાયકાતો બાબત;

(૩) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના સભ્યોના હોદ્દાની મુદત અને તેમને આપવાનાં પગાર અને ભથ્થાં, હોય તો તે બાબત;

(૪) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના કામકાજની કાર્યરીતિ અને તેના સંચાલન બાબત;

(૫) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના અધિકારીઓ અને સ્ટાફની નિમણૂક અને તેમની સેવાની શરતો બાબત; અને

(૬) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની રચના અને તે યોગ્ય રીતે કાર્ય કરે તે માટે નિયમો કરવાનું જરૂરી હોય તેવી બીજી કોઇ બાબત;

(૨) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, નાગાલેન્ડ રાજ્યની રચનાની તારીખથી દસ વર્ષની મુદત સુધી અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની ભલામણ ઉપરથી આ અર્થે રાજ્યપાલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેટલી વધુ મુદત સુધી-

(ક) ટયુએનસંગ જિલ્લાનો વહીવટ રાજ્યપાલ ચલાવશે;

(ખ) સમગ્ર રીતે નાગાલેન્ડ રાજ્યની જરૂરિયાતોને પહોંચી વળવા માટે નાગાલેન્ડની સરકાર માટે ભારત સરકારે નાણાંની જોગવાઇ કરી હોય ત્યારે, રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર ટયુએનસંગ જિલ્લા અને રાજ્યના બાકીના ભાગ વચ્ચે તે નાણાંની ન્યાયી ફાળવણી માટે વ્યવસ્થા કરશે;

(ગ) નાગાલેન્ડના વિધાનમંડળનો કોઇપણ અધિનિયમ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની ભલામણ ઉપરથી રાજપત્રિત જાહેરનામા દ્વારા ટયુએનસંગ જિલ્લાને લાગુ પાડવાનો આદેશ રાજ્યપાલે કર્યો ન હોય, તો તેને તે લાગુ પડશે નહિ અને એવા કોઇ અધિનિયમ અંગે એવો આદેશ આપતી વખતે રાજ્યપાલ એમ ફરમાવી શકશે કે ટયુએનસંગ જિલ્લાને અથવા તેના કોઇ ભાગને લાગુ પડે ત્યારે, તે અધિનિયમ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલની ભલામણ ઉપરથી રાજ્યપાલ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને અસરકર્તા થશે :

પરંતુ આ પેટા-ખંડ હેઠળ આપેલો આદેશ તેની ભૂતલક્ષી અસર થાય તે રીતે આપી શકાશે;

(ઘ) ટ્યુએનસંગ જિલ્લાના શાંતિ, પ્રગતિ અને સુશાસન માટે રાજ્યપાલ વિનિયમો કરી શકશે અને એવી રીતે કરેલા વિનિયમોથી, તે જિલ્લાને તે સમયે લાગુ પડતો સંસદનો કોઇ અધિનિયમ અથવા બીજો કોઇ કાયદો જરૂર જણાય તો ભૂતલક્ષી અસર થાય એ રીતે રદ કરી શકાશે અથવા સુધારી શકાશે;

(ચ) (૧) નાગાલેન્ડની વિધાનસભામાં ટ્યુએનસંગ જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા સભ્યો પૈકી એક સભ્યને રાજ્યપાલ મુખ્યમંત્રીની સલાહથી ટ્યુએનસંગના કામકાજ માટેના મંત્રી તરીકે નીમશે અને પોતાની સલાહ આપતી વખતે મુખ્યમંત્રી ઉપર જણાવેલા સભ્યોની બહુમતીની ભલામણ મુજબ વર્તશે;[1]

(૨) ટ્યુએનસંગના કામકાજ માટેના મંત્રી ટ્યુએનસંગ જિલ્લા સંબંધી તમામ બાબતો સંભાળશે અને તે વિષે રાજ્યપાલનો સીધો સંપર્ક સાધી શકશે, પણ તેમણે મુખ્યમંત્રીને તે વિષે જાણ કરતા રહેવું જોઇશે;

(છ) આ ખંડની પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ટ્યુએનસંગ જિલ્લા સંબંધી તમામ બાબતો ઉપરનો આખરી નિર્ણય, રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર કરશે;

(જ) અનુચ્છેદ ૫૪ અને ૫૫માં અને અનુચ્છેદ ૮૦ના ખંડ (૪)માં, કોઇ રાજ્યની વિધાનસભાના ચૂંટાયેલા સભ્યો અંગેના આવા દરેક સભ્ય અંગેના ઉલ્લેખોમાં, આ અનુચ્છેદ હેઠળ સ્થાપેલી પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે ચૂંટેલા નાગાલેન્ડ વિધાનસભાના સભ્યો અથવા સભ્ય અંગેના ઉલ્લેખોનો સમાવેશે થશે;

(ઝ) અનુચ્છેદ ૧૭૦માં-

(૧) નાગાલેન્ડ વિધાનસભાના સંબંધમાં ''સાઠ'' એ શબ્દને સ્થાને ''છેંતાળીસ'' એ શબ્દ મૂકયો હોય તે રીતે ખંડ (૧) અસરકર્તા થશે;

(૨) સદરહુ ખંડમાં રાજ્યમાંના પ્રાદેશિક મતદાર મંડળોમાં સીધી ચૂંટણી અંગેના ઉલ્લેખોમાં આ અનુચ્છેદ હેઠળ સ્થાપાયેલી પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના સભ્યોએ કરેલી ચૂંટણીનો સામવેશ થશે;

(૩) ખંડો (૨) અને (૩)માં પ્રાદેશિક મતદારમંડળો અંગેના ઉલ્લેખો, કોહીમા અને મોકોકચુંગ જિલ્લાઓનાં પ્રાદેશિક મતદારમંડળો અંગેના ઉલ્લેખો છે એવો તેનો અર્થ થશે.

(૩) આ અનુચ્છેદની કોઇ પણ પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓનો અમલ કરવામાં કોઇ મુશ્કેલી ઊભી થાય, તો રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, તે મુશ્કેલીનું નિવારણ કરવા પોતાને જરૂરી જણાય તેવું કોઇ કાર્ય (બીજા કોઇ અનુચ્છેદના અનુકૂળ ફેરફારો અથવા સુધારાવધારા સહિત) કરી શકશેઃ

પરંતુ એવો કોઇ હુકમ નાગાલેન્ડ રાજ્યની રચનાની તારીખથી ત્રણ વર્ષ પૂરા થયા પછી કરી શકાશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ આ અનુચ્છેદમાં, કોહીમા, મોકોકચુંગ અને ટ્યુએનસંગ જિલ્લાઓનો અર્થ, ''નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૨''માં તેમનો જે અર્થ કરવામાં આવ્યો છે તે થશે.]

આસામ રાજ્ય અંગે ખાસ જોગવાઇ. [2][**૩૭૧ખ.** આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાષ્ટ્રપતિ, આસામ રાજ્ય અંગે કરેલા હુકમથી છઠ્ઠી અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨૦ સાથે જોડેલા કોઠાના [3][ભાગ-૧]માં નિર્દિષ્ટ કરેલી આદિજાતિ વિસ્તારોમાંથી ચૂંટાયેલા વિધાનસભાના સભ્યોની અને તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેટલા તે વિધાનસભાના બીજા સભ્યોની બનેલી રાજ્યની

---

૧. સંવિધાન (મુશ્કેલી નિવારણ) હુકમ ક્રમાંક ૧૦ના પરિચ્છેદ ૨ થી (તા. ૧-૧૨-૧૯૬૩થી અમલી) જોગવાઇ કરી છે કે ભારતના સંવિધાનનો અનુચ્છેદ ૩૭૧-ક, તેના ખંડ(૨)ના પેટા ખંડ-(ચ) ના પરિચ્છેદ (૧)માં નીચેનો પરંતુક ઉમેર્યો હોય તેવી રીતે અમલી થશે : -

''પરંતુ નાગાલેન્ડની વિધાનસભામાં ટ્યુએનસંગ જિલ્લાને ફાળવેલી બેઠકો પૂરવા માટે, કાયદા અનુસાર વ્યકિતઓ પસંદ કરવામાં આવે ત્યાં સુધી, રાજપાલ મુખ્ય મંત્રીની સલાહથી ટ્યુએનસંગના કામકાજ માટે મંત્રી તરીકે કામ કરવા કોઇપણ વ્યકિતને નીમી શકશે.''

૨. સંવિધાન (બાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ની કલમ ૪થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે.

૩. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(જ)થી '' ભાગ-ક'' એ શબ્દ અને અક્ષરને સ્થાને, ''ભાગ-૧'' એ શબ્દ અને આંકડો મૂકયા છે. (તા.૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

વિધાનસભાની સમિતિની રચના અને તેનાં કાર્યો માટે અને એવી સમિતિની રચના અને તે યોગ્ય રીતે કાર્ય કરે તે માટે તે વિધાનસભાની કાર્યરીતિના નિયમોમાં કરવાના સુધારાવધારા માટે જોગવાઇ કરી શકશે.]

મણિપુર રાજ્ય અંગે ખાસ જોગવાઇ.

[૧][**૩૭૧ગ.** (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય છતાં, મણિપુર રાજ્ય અંગે કરેલા હુકમથી તે રાજ્યના પહાડી વિસ્તારોમાંથી ચૂંટેલા તે વિધાનસભા સભ્યોની બનેલી તે રાજ્યની વિધાનસભાની સમિતિની રચના અને તેનાં કાર્યો માટે, સરકારના કામકાજના નિયમોમાં અને તે રાજ્યની વિધાનસભાની કાર્યરીતિના નિયમોમાં કરવાના સુધારાવધારા માટે અને એવી સમિતિ યોગ્ય રીતે કાર્યો કરે તે માટે રાજ્યપાલની કોઇ ખાસ જવાબદારી માટે રાષ્ટ્રપતિ જોગવાઇ કરી શકશે.

(૨) દર વર્ષે અથવા રાષ્ટ્રપતિ એ રીતે ફરમાવે ત્યારે, રાજ્યપાલે, મણિપુર રાજ્યના પહાડી વિસ્તારોના વહીવટ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિને રિપોર્ટ કરવો જોઈશે અને સંઘની કારોબારી સત્તા સદરહુ વિસ્તારોના વહીવટ અંગે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

સ્પષ્ટીકરણ.–આ અનુચ્છેદમાં ''પહાડી વિસ્તારો'' એ શબ્દોનો અર્થ, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને, પહાડી વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરે તે વિસ્તારો.]

આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અંગે ખાસ જોગવાઇઓ.

[૨][**૩૭૧ઘ.** (૧) રાષ્ટ્રપતિ, આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અંગે કરેલા હુકમથી, સરકારી નોકરોની બાબતમાં અને શિક્ષણની બાબતમાં રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોના લોકોને સમાન તકો અને સગવડો આપવા માટે સમગ્ર રીતે રાજ્યની જરૂરિયાતો ધ્યાનમાં રાખીને, જોગવાઇ કરી શકશે, અને રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો માટે જુદી જુદી જોગવાઇઓ કરી શકાશે.

(૨) ખાસ કરીને, ખંડ (૧) હેઠળ કરેલા હુકમથી,

(ક) રાજ્યની મુલકી સેવામાંની જગાઓના કોઇ વર્ગ અથવા વર્ગોમાંથી અથવા રાજ્ય હેઠળની મુલકી જગાઓનો કોઈ વર્ગ અથવા વર્ગોમાંથી રાજ્યના જુદા જુદા ભાગો માટે જુદા જુદા સ્થાનિક સંવર્ગો(કેડર)ની રચના કરવા રાજ્ય સરકારને ફરમાવી શકાશે અને એવી જગાઓ ઉપર કામ કરતી વ્યકિતઓને એ રીતે રચેલી સ્થાનિક સંવર્ગોમાં, હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા સિદ્ધાંતો અને પદ્ધતિ અનુસાર ફાળવી શકાશે.

(ખ) નીચેના હેતુઓ માટે સ્થાનિક વિસ્તાર માટે તરીકે ગણવામાં આવે ત્યારે તેવા રાજ્યના કોઈ ભાગ અથવા ભાગો નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે :-

(૧) રાજ્ય સરકાર હેઠળની કોઈ (આ અનુચ્છેદ હેઠળ હુકમ અનુસાર રચેલ અથવા બીજી રીતે રચેલ) સ્થાનિક સંવર્ગોમાંની જગા ઉપર સીધી ભરતી માટે;

(૨) રાજ્યની અંદરના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળ હેઠળની કોઈ સંવર્ગમાંની જગાઓ ઉપર સીધી ભરતી માટે; અને

(૩) રાજ્યની અંદરની કોઈ યુનિવર્સિટીમાં અથવા રાજ્ય સરકારના નિયંત્રણ અધીન હોય તેવી બીજી કોઈ શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ મેળવવાના હેતુઓ માટે;

(ગ) તે સ્થાનિક વિસ્તારમાં હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી કોઈ મુદત સુધી રહ્યા હોય અથવા અભ્યાસ કર્યો હોય તેવા ઉમેદવારોએ અથવા તેમની તરફેણમાં, યથાપ્રસંગ, આવી કોઈ સંવર્ગ, યુનિવર્સિટી અથવા બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થા અંગે,-

(૧) હુકમમાં આ અર્થે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલ એવી કોઈ સંવર્ગમાંની જગા ઉપરની સીધી ભરતીની બાબતમાં;

(૨) હુકમમાં આ માટેની નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી રીતે પેટા-ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ યુનિવર્સિટી અથવા બીજી શૈક્ષણિક સંસ્થામાં પ્રવેશ માટેની બાબતમાં;

કેટલે અંશે, કઈ રીતે અને કઈ શરતોએ પસંદગી આપવી જોઈશે અથવા તેમને માટે અનામત જગા રાખવી જોઈશે તે નિર્દિષ્ટ કરી શકાશે.

(૩) નીચેની બાબતો અંગે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા [સંવિધાન (બત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ના આરંભની તરત પહેલાં (ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયનું બીજું) કોઈ ન્યાયાલય અથવા કોઈ ટ્રિબ્યુનલ અથવા બીજું સત્તામંડળ વાપરી શકતુ હતુ તેવા

---

૧. સંવિધાન (સત્તાવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૫થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તા.૧૫-૨-૧૯૭૨થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (બત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ની કલમ ૩થી અનુચ્છેદ ૩૭૧-ઘ અને ૩૭૧-ચ દાખલ કર્યા છે. (તા.૧-૭-૧૯૭૪થી અમલી.)

હકૂમત, સત્તા અને અધિકાર સહિતના] હકૂમત સત્તા અને અધિકાર વાપરવા માટે આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્ય માટે રાષ્ટ્રપતિના હુકમથી વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની રચનાની જોગવાઈ કરી શકાશે.

(ક) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા રાજ્યની કોઈ મુલકી સેવામાંની જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્ય હેઠળની મુલકી જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્યની અંદરના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળના નિયંત્રણ હેઠળની જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં નિમણૂક, ફાળવણી અથવા બઢતી;

(ખ) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા રાજ્યની કોઈ મુલકી સેવામાંની જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્ય હેઠળની મુલકી જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્યની અંદરના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળના નિયંત્રણ હેઠળની જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં નીમેલી, ફાળવેલી અથવા બઢતી આપેલી વ્યક્તિઓની યુનિવર્સિટી;

(ગ) હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા રાજ્યની કોઈ મુલકી સેવામાંની જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્ય હેઠળની મુલકી જગાઓના કોઈ વર્ગ અથવા વર્ગોમાં અથવા રાજ્યની અંદર કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળના નિયંત્રણ હેઠળની જગાઓના વર્ગ અથવા વર્ગોમાં નીમેલી, ફાળવેલી અથવા બઢતી આપેલી વ્યક્તિઓની સેવાની એવી બીજી શરતો;

(૪) ખંડ (૩) હેઠળ કરેલા કોઈ હુકમથી-

(ક) રાષ્ટ્રપતિ હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરે તેવી રીતે પોતાની હકૂમતની અંદરની કોઈ બાબતને લગતી ફરિયાદોના નિવારણ માટે વિનંતીપત્રો સ્વીકારવા અંગે અને તે અંગે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા હુકમો કરવા વહીવટી ટ્રિબ્યુનલને અધિકાર આપી શકાશે;

(ખ) વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સત્તા અને અધિકારો અને કાર્યરીતિ સંબંધી રાષ્ટ્રપતિ જરૂરી ગણે તેવા (પોતાનો તિરસ્કાર કરવા માટેની શિક્ષા માટે વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની સત્તા અંગેની જોગવાઈઓ સહિતની) જોગવાઈઓ કરી શકાશે;

(ગ) વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની હકૂમતની અંદર આવતી બાબતોની લગતી અને હુકમના આરંભની તરત પહેલાં (ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના) કોઈ ન્યાયાલય અથવા ટ્રિબ્યુનલ અથવા બીજા સત્તામંડળ સમક્ષ નિકાલ-બાકી હોય એવી, હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી કાર્યવાહી તેને સોંપવાની જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) (ફી સંબંધી અને મુદત, પુરાવા સંબંધી અથવા કોઈ અપવાદો અથવા ફેરફારોને આધીન રહીને, તે સમયે અમલમાં હોય તેવો કોઈ કાયદો લાગુ પાડવા માટેની જોગવાઈઓ સહિતની) રાષ્ટ્રપતિ જરૂરી ગણે તેવી પૂરક, આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકાશે.

[૧](૫) કોઈ કેસનો આખરી નિકાલ કરતો વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો હુકમ તેને રાજ્ય સરકારની બહાલી મળે તે અથવા હુકમ કરવામાં આવે તે તારીખથી ત્રણ મહિના પૂરા થાય તે, એ બેમાંથી વહેલી હોય તે તારીખથી, અમલી બનશે;

પરંતુ રાજ્ય સરકાર કારણો દર્શાવતો ખાસ લેખિત હુકમ કરીને, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો કોઈ હુકમ તે અમલી બને તે પહેલાં સુધારી અથવા રદ કરી શકશે, અને એવા પ્રસંગે, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલનો હુકમ, યથાપ્રસંગ, એવા સુધારેલા સ્વરૂપમાં જ અમલમાં આવશે અથવા અમલમાં આવશે નહિ.

(૬) ખંડ (૫) ના પરંતુક હેઠળ રાજ્ય સરકારે કરેલો દરેક હુકમ, તે કરવામાં આવે તે પછી, બનતી ત્વરાએ, રાજ્યવિધાનમંડળના બન્ને ગૃહો સમક્ષ મૂકવો જોઈશે.

(૭) રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયને વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ ઉપરની દેખરેખ માટેની કોઈ પણ સત્તા રહેશે નહિ અને (ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના) કોઈ ન્યાયાલય અથવા ટ્રિબ્યુનલ, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલની અથવા તેને લગતી કોઈ હકૂમત સત્તા અથવા અધિકારને અધીન રહીને, કોઈ બાબતના સંબંધમાં કોઈ હકૂમત, સત્તા અથવા અધિકાર વાપરી શકશે નહિ.

---

૧. પી. સાંબામૂર્તિ અને અન્ય વિ. આંધ્રપ્રદેશ રાજ્ય અને અન્ય (૧૯૮૭)૧ એસસીસી પાના. ૩૬૨માં સુપ્રિમ કોર્ટે અનુચ્છેદ ૩૭૧(ઘ)ના ખંડ (૫) ને અને તેના પરંતુકને અસંવૈધાનિક અને રદબાતલ ઠરાવેલ છે.

(૮) વહીવટી ટ્રિબ્યુનલ ચાલુ રહે એ જરૂરી નથી એવી પોતાને ખાતરી થાય તો રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને, વહીવટી ટ્રિબ્યુનલને નાબૂદ કરી શકશે અને એવી નાબૂદીની તરત પહેલાં ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ નિકાલ-બાકી હોય તેવા કેસોની તબદીલી અને નિકાલ માટે તે હુકમમાં પોતે જરૂરી ગણે તેવી જોગવાઈઓ કરી શકશે.

(૯) કોઈ ન્યાયાલય ટ્રિબ્યુનલ, અથવા બીજા સત્તામંડળનો ગમે તે ફેંસલો હુકમનામું અથવા હુકમ હોય તે છતાં,-

(ક)(૧) સન ૧૯૫૬ના નવેમ્બર મહિનાની ૧લી તારીખે પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તે રીતે હૈદ્રાબાદ રાજ્યની સરકાર અથવા તેની અંદરના કોઈ સ્થાનિક સત્તામંડળ હેઠળની કોઈ જગા ઉપર તે તારીખ પહેલાં કરેલી; અથવા

(૨) આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્યની સરકાર અથવા તેની અંદરના અથવા તેના સ્થાનિક અથવા બીજા સત્તામંડળ હેઠળની કોઈ જગા ઉપર સંવિધાન (બત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ના આરંભ પહેલાં કરવી,

કોઈ વ્યકિતની નિમણૂક, સ્થળ-નિયુકિત, બઢતી અથવા બદલી; અને

(ખ) પેટા-ખંડ (ક)માં ઉલ્લેખેલ વ્યકિતએ અથવા તેની સમક્ષ લીધેલ કોઈ પગલું અથવા કરેલ કરેલ કોઈ કાર્ય;

એવી નિમણૂક, સ્થળ-નિયુકિત, બઢતી અથવા બદલી અંગે યથાપ્રસંગ, હૈદ્રાબાદ રાજ્યની અંદર અથવા આંધ્ર પ્રદેશ રાજ્યના કોઈ ભાગની અંદર રહેઠાણ અંગેની કોઈ જરૂરિયાત માટેની જોગવાઈ કરતા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા અનુસાર, તેવી વ્યકિતની નિમણૂક, સ્થળ નિયુકિત, બઢતી અથવા બદલી કરી ન હતી તેટલા જ કારણે ગેરકાયદેસર કે રદબાતલ થાય છે અથવા કદી ગેરકાયદેસર કે રદબાતલ થયેલ એમ ગણાશે નહિ.

(૧૦) આ સંવિધાનની બીજી કોઈ જોગવાઈમાં અથવા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઈ કાયદામાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, આ અનુચ્છેદની અને તે હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા કોઈ હુકમની જોગવાઈઓ અમલમાં રહેશે.

આંધ્રપ્રદેશમાં સેન્ટ્રલ યુનિવર્સિટીની સ્થાપના.

૩૭૧.ચ. સંસદ, કાયદાથી, આંધ્રપ્રદેશ રાજ્યમાં યુનિવર્સિટીની સ્થાપના માટેની જોગવાઈ કરી શકાશે.]

સિક્કિમ રાજ્ય અંગે ખાસ જોગવાઈઓ.

[૧][**૩૭૧. છ.** આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતા,-

(ક) સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભા ઓછામાં ઓછા ત્રીસ સભ્યોની બનેલી રહેશે;

(ખ) સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ના આરંભની (જેનો આ અનુચ્છેદમાં હવે પછી ''નિયત દિવસ'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) તારીખથી,-

(૧) સન ૧૯૭૪ના એપ્રિલ મહિનામાં સિક્કિમમાં થયેલી ચૂંટણીઓના પરિણામે સદરહુ ચૂંટણીઓમાં ચૂંટાયેલા બત્રીસ સભ્યો (જેનો આમાં હવે પછી ''ચાલુ સભ્યો'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે)ની બનેલી સિક્કિમની વિધાનસભા, આ સંવિધાન હેઠળ વિધિસર રચાયેલી સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભા ગણાશે;

(૨) ચાલુ સભ્યો, આ સંવિધાન હેઠળ સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાના વિધિસર ચૂંટાયેલા સભ્યો ગણાશે; અને

(૩) સિક્કિમ રાજ્યની સદરહુ વિધાનસભા આ સંવિધાન હેઠળ રાજ્યની વિધાનસભાની સત્તા વાપરશે અને તેના કાર્યો બજાવશે;

(ગ) ખંડ (ખ) હેઠળ સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભા તરીકે ગણાનાર વિધાનસભાની બાબતમાં અનુચ્છેદ ૧૭૨ના ખંડ (૧)માંના [૨][પાંચ વર્ષની] મુદતના ઉલ્લેખોનો અર્થ,

---

૧. સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૩થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ : ૨૬-૪-૧૯૭૫થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૩થી ''છ વર્ષની'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. (તારીખ : ૬-૯-૧૯૭૯થી અમલી સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૬થી અસલ શબ્દો ''પાંચ વર્ષની'' એ શબ્દોને સ્થાને ''છ વર્ષની'' એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા. (તારીખ : ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી)

[1][ચાર વર્ષની] મુદત માટેના ઉલ્લેખો તરીકે થશે અને [1][ચાર વર્ષની] સદરહુ મુદત નિયત દિવસથી શરૂ થયેલી ગણાશે;

(ઘ) સંસદ, કાયદો કરીને બીજી જોગવાઈઓ ન કરે ત્યાં સુધી, સિક્કિમ રાજ્યને લોકસભામાં એક બેઠક ફાળવવામાં આવશે અને સિક્કિમ રાજ્ય એક સંસદીય મતદારમંડળ બનશે, જે સિક્કિમ માટેના સંસદીય મતદારમંડળ તરીકે ઓળખાશે;

(ચ) નિયત દિવસે અસ્તિત્વમાં હોય તે લોકસભા માટેના સિક્કિમ રાજ્યના પ્રતિનિધિને સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાના સભ્યોએ ચૂંટવો જોઈશે;

(છ) સિક્કિમની વસ્તીના જુદા જુદા વર્ગોના હકો અને હિતોના રક્ષણ માટે સંસદ, સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભામાંની બેઠકોની સંખ્યા માટેની જોગવાઈ કરી શકશે, જે એવા વર્ગોના ઉમેદવારોમાંથી ભરી શકાશે અને એવા વર્ગોના ઉમેદવારો જ જેમાંથી સિક્કિમ રાજ્યની વિધાનસભાની ચૂંટણી માટે ઊભા રહી શકે તેવા વિધાનસભા મતદારમંડળોના સીમાંકન માટે જોગવાઈ કરી શકશે;

(જ) સિક્કિમની વસ્તીના જુદા જુદા વર્ગોની સામાજિક અને આર્થિક પ્રગતિ માટે ન્યાયી વ્યવસ્થા કરવા માટેની અને શાંતિ માટેની ખાસ જવાબદારી સિક્કિમના રાજ્યપાલની રહેશે અને આ ખંડ હેઠળની પોતાની ખાસ જવાબદારી અદા કરતી વેળા સિક્કિમના રાજ્યપાલે, રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત બહાર પાડવા યોગ્ય ગણે તેવા આદેશોએ અધીન રહીને, સ્વવિવેકાનુસાર કાર્ય કરવાનું રહેશે;

(ઝ) નિયત દિવસની તરત પહેલાં સિક્કિમ સરકારમાં અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળમાં અથવા કોઈ વ્યક્તિમાં સિક્કિમ સરકારના હેતુઓ માટે નિહિત થઈ હોય તેવી (પછી તે સિક્કિમ રાજ્યમાં આવેલાં રાજ્યક્ષેત્રની અંદર અથવા બહાર આવેલી હોય) તમામ મિલકત અને અસ્ક્યામતો, નિયત દિવસથી સિક્કિમ રાજ્યની સરકારમાં નિહિત થશે;

(ટ) સિક્કિમ રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રમાં નિયત દિવસની તરત પહેલાં ઉચ્ચ ન્યાયાલય તરીકે કાર્ય કરતું ન્યાયાલય નિયત દિવસે અને તે દિવસથી, સિક્કિમ રાજ્યનું ઉચ્ચ ન્યાયાલય ગણાશે;

(ઠ) સિક્કિમ રાજ્યના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી હકૂમતવાળા તમામ ન્યાયાલયો અને તમામ ન્યાયિક, વહીવટી અને દફતરી સત્તાધિકારીઓ અને અધિકારીઓ, નિયત દિવસે અને તે દિવસથી આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, પોતપોતાના કાર્યો કરવાનું ચાલુ રાખશે;

(ડ) સિક્કિમ રાજ્યમાં સમાવિષ્ટ પ્રદેશો અથવા તેના કોઈ ભાગમાં નિયત દિવસની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા તમામ કાયદા, સત્તા ધરાવતા વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તામંડળ દ્વારા સુધારવામાં કે રદ કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, અમલમાં ચાલુ રહેશે;

(ઢ) સિક્કિમ રાજ્યના વહીવટ સંબંધી ખંડ (ડ)માં ઉલ્લેખેલો કાયદો લાગુ પાડવાનું સરળ બનાવવાના હેતુ માટે અને એવા કાયદાની જોગવાઈઓ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અનુકૂળ બનાવવા માટે, રાષ્ટ્રપતિ નિયત દિવસથી બે વર્ષની અંદર, હુકમથી કાયદામાં જરૂરી અથવા ઈષ્ટ હોય એવા અનુકૂલનો અને સુધારાવધારા તે કાયદો રદ કરીને અથવા તેમાં સુધારો વધારો કરીને કરી શકશે અને તેમ થયે એવો દરેક કાયદો, એ રીતે કરેલા અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારાને અધીન રહીને, અમલી બનશે, અને એવા કોઈ અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારા સામે કોઈ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ;

(ત) જે નિયત દિવસ પહેલાં કર્યા હોય અથવા જેના ઉપર સહી-સિક્કા કર્યા હોય અને જેમાં ભારત સરકાર કે તેના પુરોગામી કોઈપણ સરકાર પક્ષકાર હોય તેવી સિક્કિમને લગતી કોઈ સંધિ, કબૂલાતનામું, સમજૂતી અથવા તેના જેવા બીજા ખતમાંથી ઉદ્‌ભવતી

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૩થી ''પાંચ વર્ષની'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. (તારીખ : ૬-૯-૧૯૭૯થી અમલી) સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૬ થી અસલ શબ્દો ''ચાર વર્ષની'' એ શબ્દોને સ્થાને ''પાંચ વર્ષની'' એ શબ્દો દાખલ કર્યા હતા. (તારીખ : ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી)

કોઈ તકરાર અથવા બીજી બાબત સંબંધી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અથવા બીજા કોઈ ન્યાયાલયોને હકૂમત રહેશે નહિ, પરંતુ આ ખંડમાંના કોઈપણ મજકૂરથી અનુચ્છેદ ૧૪૩ની જોગવાઈઓમાં ઘટાડો થાય છે એમ સમજવું નહિ;

(થ) રાષ્ટ્રપતિ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી, જાહેરનામાની તારીખે ભારતના કોઈ રાજ્યમાં અમલમાં હોય તેવો કોઈ અધિનિયમ પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી મર્યાદાઓ અથવા સુધારાવધારા સાથે સિક્કિમ રાજ્યને લાગુ પાડી શકશે;

(દ) આ અનુચ્છેદની કોઈ પૂર્વવતી જોગવાઈઓને અમલમાં મૂકવા માટે કોઈ મુશ્કેલી ઊભી થાય તો, રાષ્ટ્રપતિ [1]હુકમથી, તે નિવારવા માટે પોતાને જરૂરી જણાય તેવું (બીજા કોઈ અનુચ્છેદના કોઈ અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારા સહિતનું) કોઈ કામ કરી શકશે :

પરંતુ નિયત દિવસથી બે વર્ષ પૂરા થયા પછી, આવો કોઈ હુકમ કરી શકાશે નહિ :

(ધ) નિયત દિવસે શરૂ થતી અને સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ને રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરી મળે તે તારીખથી તરત પહેલાં પૂરી થતી મુદત દરમિયાન સિક્કિમ રાજ્યમાં અથવા તેમાં આવેલા રાજ્યક્ષેત્રો અથવા તેમના સંબંધમાં કરાયેલા તમામ કાર્યો અને લીધેલા તમામ પગલાં, ''સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૫'' થી સુધાર્યા મુજબના આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત હોય એટલે સુધી તમામ હેતુઓ માટે એ રીતે સુધાર્યા મુજબના આ સંવિધાન હેઠળ કાયદેસર કરાયેલા અથવા લીધેલા ગણાશે.]

[2][**૩૭૧.જ**-આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,- **મિઝોરમ રાજ્ય સંબંધી ખાસ જોગવાઈ.**

(ક) (૧) મિઝોની ધાર્મિક અથવા સામાજિક પ્રથા;

(૨) મિઝોના રૂઢિગત કાયદા અને કાર્યરીતિ;

(૩) મિઝોના રૂઢિગત કાયદા અનુસાર નિર્ણયો સમાવિષ્ટ કરતા દીવાની અને ફોજદારી ન્યાય વહીવટ;

(૪) જમીની માલિકી અને તબદીલી ;

સંબંધમાં સંસદનો કોઈ અધિનિયમ, મિઝોરમ રાજ્યની વિધાનસભા ઠરાવ કરીને તેવો નિર્ણય કરે તે સિવાય મિઝોરમ રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ :

પરંતુ આ અનુચ્છેદમાંનો કોઈપણ મજકૂર, સંવિધાન (ત્રેપનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ના આરંભની તરત જ અગાઉ મિઝોરમ રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા કોઈપણ કેન્દ્રીય અધિનિયમને લાગુ પડશે નહિ;

(ખ) મિઝોરમ રાજ્યની વિધાનસભામાં ચાળીસ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યોનો સમાવેશ થશે.]

[3][**૩૭૧. ઝ**-આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં- **અરૂણાચલ પ્રદેશના રાજ્ય સંબંધી ખાસ જોગવાઈ.**

(ક) અરૂણાચલ પ્રદેશના રાજ્યપાલની, અરૂણાચલ પ્રદેશના રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવા સંબંધી ખાસ જવાબદારી રહેશે અને તેના સંબંધમાં પોતાના કાર્યો અદા કરતી વખતે, રાજ્યપાલ મંત્રીમંડળ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, પગલાં લેવા સંબંધી પોતાનો વ્યકિતગત વિવેક વાપરશે :

પરંતુ રાજ્યપાલે પોતાનો વ્યકિતગત વિવેક વાપરતી વખતે આ અનુચ્છેદ હેઠળ પગલાં લેવાની જરૂર પડે તે પગલાં સંબંધી કોઈ બાબત છે કે નથી તે અંગે કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો પોતાના સ્વવિવેકાનુસાર રાજ્યપાલનો નિર્ણય આખરી રહેશે અને રાજ્યપાલે કરેલા કોઈ કાર્યની કાયદેસરતા સામે એવા કારણસર વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ કે તેઓએ, તેઓના વ્યકિતગત વિવેક વાપરીને પગલાં લીધા છે કે નહિ :

---

૧. જુઓ સંવિધાન (મુશ્કેલી નિવારણ) હુકમ ક્રમાંક ૧૧ (સી.ઓ.૯૯).

૨. સંવિધાન (ત્રેપનમા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૨થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.).

૩. સંવિધાન (પંચાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૨થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.).

વધુમાં, રાષ્ટ્રપતિને રાજ્યપાલ પાસેથી અહેવાલ મળ્યે અથવા અન્યથા ખાતરી થાય કે અરૂણાચલ પ્રદેશના રાજ્યમાં કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની ખાસ જવાબદારી રાજ્યપાલની હોવાનું હવે જરૂરી નથી, તો, તે હુકમ કરીને આદેશ આપી શકાશે કે રાજ્યપાલની આવી જવાબદારી, હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી તારીખથી અમલમાં રહેતી બંધ થશે;

(ખ) અરૂણાચલ પ્રદેશના રાજ્યની વિધાનસભામાં ત્રીસ કરતા ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યોનો સમાવેશ થશે]

ગોવા રાજ્ય સંબંધી ખાસ જોગવાઈ.

[1][**૩૭૧ટ.**- આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ગોવા રાજ્યની વિધાનસભામાં ત્રીસ કરતા ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યોનો સમાવેશ થશે.]

વિદ્યમાન કાયદા અમલમાં ચાલુ રહેવા બાબત અને તેમાં અનુકૂલનો કરવા બાબત.

[2]**૩૭૨** (૧) અનુચ્છેદ ૩૯૫માં ઉલ્લેખેલ અધિનિયમો, આ સંવિધાનથી રદ થયા હોય તે છતાં, પણ આ સંવિધાનની બીજી જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા તમામ કાયદા, કોઈ સત્તા ધરાવતું વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારી તેમાં ફેરફાર ન કરે અથવા તેને રદ ન કરે કે તેમાં સુધારો ન કરી શકે ત્યાં સુધી, તે રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં ચાલુ રહેશે.

(૨) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય તેવા કોઈ પણ કાયદાની જોગવાઈઓને આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત કરવાના હેતુ માટે, રાષ્ટ્રપતિ, [3]હુકમ કરીને એવા કાયદાના જરૂરી અથવા ઈષ્ટ હોય તેવા અનુકૂલનો અને સુધારાવધારા તે કાયદાને રદ કરીને અથવા તેમાં સુધારા કરીને કરી શકશે અને તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી તારીખથી એ રીતે અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારા સાથે તે કાયદો અસરકર્તા થાય એવી જોગવાઈ કરી શકશે અને એવાં અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારા વિષે કોઈ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ.

(૩) ખંડ (૨)માંના કોઈ પણ મજકૂરથી,-

(ક) આ સંવિધાનના આરંભથી [4][ત્રણ વર્ષ] પૂરા થાય તે પછી કોઈ કાયદામાં અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારા કરવા માટે રાષ્ટ્રપતિને સત્તા મળે છે એમ ગણાશે નહિ; અથવા

(ખ) સદરહુ ખંડ હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ અનુકૂલિત કરેલો કે તેમાં સુધારાવધારા કરેલો કોઈ કાયદો રદ કરવામાં અથવા તેમાં સુધારો કરવામાં સત્તા ધરાવતા કોઈ વિધાનમંડળને અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારીને બાધ આવે છે એમ ગણાશે નહિ.

---

૧ સંવિધાન (છપ્પનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ની કલમ ૨થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે. (તારીખ : ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી.)

૨. અનુચ્છેદ ૩૭૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાંથી
(૧) ખંડો (૨) અને (૩) કમી કરવામાં આવશે.
(૨) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય એવા કાયદાઓ અંગેના ઉલ્લેખમાં, હિદાયત, એલાન, ઈસ્તિહાર, પરિપત્ર, રોબકાર, ઈર્શાદ, યાદાસ્ત, રાજ્ય સભાના ઠરાવો, સંવિધાન સભાના ઠરાવો અને જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રમાં કાયદાનો પ્રભાવ ધરાવતાં બીજા લેખો અંગેના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થશે, અને
(૩) સંવિધાનના આરંભ અંગેના ઉલ્લેખોનો અર્થ, સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભ અંગેના ઉલ્લેખો છે, એમ કરવામાં આવશે, એટલે કે ૧૪મી મે, ૧૯૫૪.

૩. જુઓ ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૫૧ ઉપરના સન ૧૯૫૦ના જૂન મહિનાની ૫મી તારીખના જાહેરનામા નંબર. એસ.આર.ઓ. ૧૧૫થી સુધાર્યા મુજબનો ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૪૪૯ ઉપરનો સન ૧૯૫૦નો જાન્યુઆરી મહિનાની ૨૬મી તારીખનો કાયદા સુસંગતીકરણ હુકમ ૧૯૫૦, ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૯૦૩ ઉપરનું સન ૧૯૫૦ના નવેમ્બર મહિનાની ૪થી તારીખનું જાહેરનામું નંબર, એસ.આર.ઓ. ૮૭૦, ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૨૮૭ ઉપરનું સન ૧૯૫૧ના એપ્રિલ મહિનાની ૪થી તારીખનું જાહેરનામું નંબર. એસ.આર.ઓ. ૫૦૮ અને ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૬૧૫/૧ ઉપરનું સન ૧૯૫૨ના જુલાઈ મહિનાની ૨જી તારીખનું જાહેરનામું નંબર. એસ.આર.ઓ. ૧૧૪૦-ખ, અને ભારતના રાજપત્ર, અસાધારણ ભાગ-૨, વિભાગ-૩, પાના ૯૨૩ ઉપરનો સન ૧૯૫૨ના નવેમ્બર મહિનાની ૨૦મી તારીખનો ત્રાવણકોર-કોચીન જમીન સંપાદન કાયદા સુસંગતીકરણ હુકમ, ૧૯૫૨.
અનુચ્છેદ ૩૭૨ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાંથી
(૧) ખંડો (૨) અને (૩) કમી કરવામાં આવશે.
(૨) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં અમલમાં હોય એવા કાયદાઓ અંગેના ઉલ્લેખમાં, હિદાયત, એલાન, ઈસ્તિહાર, પરિપત્ર, રોબકાર, ઈર્શાદ, યાદાસ્ત, રાજ્ય સભાના ઠરાવો, સંવિધાન સભાના ઠરાવો અને જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના રાજ્યક્ષેત્રમાં કાયદાનો પ્રભાવ ધરાવતાં બીજા લેખો અંગેના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થશે, અને
(૩) સંવિધાનના આરંભ અંગેના ઉલ્લેખોનો અર્થ, સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભ અંગેના ઉલ્લેખો છે, એમ કરવામાં આવશે, એટલે કે ૧૪મી મે, ૧૯૫૪.

૪. સંવિધાન (પહેલા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૧૨થી ''બે વર્ષ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

સ્પષ્ટીકરણ ૧- આ ખંડમાં ''અમલમાં હોય એવો કાયદો'' એ શબ્દોમાં, આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કોઈ વિધાનમંડળે પસાર કરેલા અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારીએ કરેલા અને અગાઉ રદ ન કરેલા કાયદાનો સમાવેશ થશે. પછી ભલે તે કાયદો અથવા તેના કોઈ ભાગો તે સમયે બધા અથવા અમુક વિસ્તારોમાં અમલમાં ન હોય.

સ્પષ્ટીકરણ ૨- ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં કોઈ વિધાનમંડળે પસાર કરેલો અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારીએ કરેલો કોઈ કાયદો, જેની આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના રાજ્યક્ષેત્રમાં તેમજ તેની બહાર પણ અસર હતી, તે કાયદાની રાજ્યક્ષેત્ર બહારની અસર, ઉપર જણાવ્યા મુજબના અનુકૂલનો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને ચાલુ રહેશે.

સ્પષ્ટીકરણ ૩- કોઈ કામચલાઉ કાયદાના અંત માટે, નક્કી કરેલી તારીખ પછી અથવા આ સંવિધાન અમલમાં આવ્યું ન હોત અને તે કાયદાનો જે તારીખે અંત આવ્યો હોત તે તારીખ પછી, તે અમલમાં ચાલુ રહે છે તેવો આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ પણ મજકૂરનો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

સ્પષ્ટીકરણ ૪- કોઈ પ્રાંતના ગવર્નરે, હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫ની કલમ ૮૮ હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરેલો અને આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવો કોઈ વટહુકમ, તત્સમાન રાજ્યના રાજ્યપાલે વહેલો પાછો ખેંચી લીધો ન હોય તો, અનુચ્છેદ ૩૮૨ના ખંડ (૧) હેઠળ કાર્ય કરતી તે રાજ્યની વિધાનસભાની એવા આરંભ પછીની પહેલી બેઠકથી છ અઠવાડિયા પૂરા થયે અમલમાં રહેશે નહિ અને સદરહુ મુદત પછી એવો કોઈ વટહુકમ અમલમાં ચાલુ રહે છે તેવો આ અનુચ્છેદમાંના કોઈ પણ મજકૂરનો અર્થ કરવામાં આવશે નહિ.

[1][[2]**૩૭૨.-ક.** (૧) સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ના આરંભની તરત પહેલાં, ભારતમાં અથવા તેના કોઈ ભાગમાં અમલમાં હોય એવા કાયદાની જોગવાઈઓને તે અધિનિયમથી સુધાર્યા પ્રમાણેની આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ સાથે સુસંગત કરવાના હેતુઓ માટે, સન ૧૯૫૭ના નવેમ્બર મહિનાની ૧લી તારીખ પહેલા [3]હુકમથી રાષ્ટ્રપતિ એવા કાયદામાં જરૂરી અથવા ઈષ્ટ હોય એવા અનુકૂલનો અને સુધારાવધારા તે કાયદો રદ કરીને અથવા તેમાં સુધારો કરીને કરી શકશે અને તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી તારીખથી એવી રીતે કરેલા અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારાને અધીન રહીને, તે કાયદો અસરકર્તા થશે એવી જોગવાઈ કરી શકશે અને એવા કોઈ અનુકૂલનો અથવા સુધારાવધારા સામે કોઈ ન્યાયાલયમાં વાંધો ઉઠાવી શકાશે નહિ. **કાયદાઓ અનુકૂલિત કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા.**

(૨) સદરહુ ખંડ હેઠળ રષ્ટ્રપતિએ અનુકૂલિત કરેલો અથવા તેમાં સુધારાવધારા કરેલો કોઈ કાયદો રદ કરવામાં અથવા તેમાં સુધારા કરવામાં કોઈ સત્તા ધરાવતા વિધાનમંડળને અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારીને ખંડ (૧)માંના કોઈપણ મજકૂરથી બાધ આવે છે એમ ગણાશે નહિ.]

[4]**૩૭૩.** અનુચ્છેદ ૨૨ના ખંડ (૭) હેઠળ સંસદ જોગવાઈ કરે અથવા આ સંવિધાનના આરંભથી એક વર્ષની મુદત પૂરી થાય, એ બેમાંથી જે વહેલું બને ત્યાં સુધી, તે અનુચ્છેદના ખંડો (૪) અને (૭)માં સંસદ અંગેના કોઈ ઉલ્લેખને બદલે રાષ્ટ્રપતિ અંગેના ઉલ્લેખ હોય તે રીતે અને તે ખંડોમાં સંસદે કરેલા કોઈ કાયદા અંગેના ઉલ્લેખને બદલે રાષ્ટ્રપતિએ કરેલા હુકમ અંગેનો ઉલ્લેખ હોય તે રીતે સદરહુ અનુચ્છેદ અસરકર્તા થશે. **અમુક સંજોગોમાં નિવારક અટકાયત હેઠળની વ્યક્તિઓ અંગે હુકમ કરવાની રાષ્ટ્રપતિની સત્તા.**

[5]**૩૭૪.** (૧) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હોદ્દો ધરાવતા ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો થશે અને તેમ થયે અનુચ્છેદ ૧૨૫ હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો અંગે કરેલી જોગવાઈ પ્રમાણે પગાર અને ભથ્થાં અને રજા અને પેન્શન અંગેના એવા હકો મેળવવાનો તેમને અધિકાર રહેશે. **ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો અને ફેડરલ ન્યાયાલયમાં અથવા હિઝ-મેજેસ્ટી-ઈન કાઉન્સિલ સમક્ષ બાકી રહેલી કાર્યવાહી વિષે જોગવાઈઓ.**

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૩થી આ અનુચ્છેદ ઉમેર્યો છે.

૨. અનુચ્છેદ ૩૭૨-ક જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિં.

૩. જુઓ કાયદા સુસંગતીકરણ હુકમ ૧૯૫૬ અને ૧૯૫૭.

૪. . અનુચ્છેદ ૩૭૩ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૫. કલમ ૩૭૪ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, એમાંથી-

(૧) ખંડો (૧), (૨), (૩) અને (૫) કમી કરવામાં આવશે;

(૨) ખંડ (૪)માં કોઈ રાજ્યની પ્રિવી કાઉન્સિલ તરીકે કાર્ય કરતા સત્તાધિકારીના ઉલ્લેખો, જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના સંવિધાન અધિનિયમ, ૧૯૯૬ હેઠળ રચાયેલા સલાહકાર મંડળના ઉલ્લેખો છે, એમ અર્થ કરવામાં આવશે અને સંવિધાનના આરંભના ઉલ્લેખોનો અર્થ, સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પાડવા બાબતના) હુકમ, ૧૯૫૪ના આરંભ અંગેના ઉલ્લેખો છે એમ કરવામાં આવશે, એટલે કે, ૧૪મી મે, ૧૯૫૪.

(૨) આ સંવિધાનના આરંભે ફેડરલ ન્યાયાલયમાં નિકાલ-બાકી રહેલાં તમામ દીવાની કે ફોજદારી દાવા, અપીલો અને કાર્યવાહી, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં આવેલાં ગણાશે અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને તેની સુનાવણી કરીને તેનો નિર્ણય કરવાની હકૂમત રહેશે અને આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં ફેડરલ ન્યાયાલયે આપેલા ફેંસલા અથવા કરેલા હુકમોને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયે તે આપ્યા અને કર્યા હોય તેવા જ પ્રભાવ અને અસર રહેશે.

(૩) ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદરના કોઈ ન્યાયાલયના કોઈ ફેંસલા, હુકમનામા અથવા હુકમ ઉપરની કે તેના અંગેની અપીલો અને અરજીઓનો નિકાલ કરવા માટે હિઝ-મેજેસ્ટી-ઈન-કાઉન્સિલની હકૂમતના અમલને કાયદાથી અધિકૃત કર્યો હોય તેટલે અંશે તેને આ સંવિધાનનો કોઈ પણ મજકૂર બિન-કાયદેસર ઠરાવે છે એમ ગણાશે નહિ, અને આ સંવિધાનના આરંભ પછી, એવી કોઈ અપીલ અથવા અરજી ઉપર કરેલો હિઝ-મેજેસ્ટી-ઈન-કાઉન્સિલનો કોઈ હુકમ આ સંવિધાનથી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને અપાયેલી હકૂમતનો અમલ કરતાં એવા ન્યાયાલયે કરેલો હુકમ અથવા હુકમનામું હોય તેમ તમામ હેતુઓ માટે અસરકર્તા થશે.

(૪) આ સંવિધાનના આરંભે અને એવા આરંભથી પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યમાં પ્રિવી કાઉન્સિલ તરીકે કાર્ય કરતા સત્તાધિકારીની, તે રાજ્યની અંદરના કોઈ ન્યાયાલયના કોઈ ફેંસલા, હુકમનામા અથવા હુકમ ઉપરની કે તે અંગેની અપીલો અને અરજીઓ સ્વીકારવાની અને તેનો નિકાલ કરવાની હકૂમત રહેશે નહિ અને એવા આરંભે સદરહુ સત્તાધિકારી સમક્ષ નિકાલ-બાકી રહી હોય તેવી તમામ અપીલો અને બીજી કાર્યવાહી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયને તબદીલ કરવામાં આવશે તે તેનો નિકાલ કરશે.

(૫) આ અનુચ્છેદની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે સંસદ, કાયદાથી વધુ જોગવાઈ કરી શકશે.

આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ન્યાયાલયોએ, સત્તાધિકારીઓએ અને અધિકારીઓએ કાર્ય કરવાનું ચાલુ રાખવા બાબત.

૩૭૫. ભારતના સમગ્ર રાજ્યક્ષેત્રમાં દીવાની, ફોજદારી અને મહેસૂલી હકૂમતવાળા તમામ ન્યાયાલયો, તમામ ન્યાયિક, વહીવટી અને દફ્તરી સત્તાધિકારીઓ અને અધિકારીઓ આ સંવિધાનની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, પોતપોતાના કાર્યો કરવાનું ચાલુ રાખશે.

ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો વિષે જોગવાઈઓ.

[૧]**૩૭૬.** (૧) અનુચ્છેદ ૨૧૭ના ખંડ (૨)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઈ પ્રાંતના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના હોદ્દા ધરાવતા ન્યાયાધીશો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે તત્સમાન રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો બનશે અને તેમ થયે અનુચ્છેદ ૨૨૧ હેઠળ તેવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો અંગે કરેલી જોગવાઈ પ્રમાણે પગાર અને ભથ્થાં અને એવી રજા અને પેન્શન અંગેના હકો મેળવવાને તેમને અધિકાર રહેશે. [૨][એવા કોઈ ન્યાયાધીશ, ભારતના નાગરિક ન હોય તે છતાં, એવા ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે અથવા બીજા કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા અન્ય ન્યાયાધીશ તરીકે નિમાવાને પાત્ર ગણાશે.]

(૨) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં, પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યની તત્સમાન કોઈ દેશી રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના હોદ્દા ધરાવતા ન્યાયાધીશો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે એ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશો થશે અને અનુચ્છેદ ૨૧૭ના ખંડો (૧) અને (૨)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, પણ તે અનુચ્છેદના ખંડ (૧)ના પરંતુકને અધીન રહીને, રાષ્ટ્રપતિ, હુકમ કરીને નક્કી કરે તેવી મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેશે.

(૩) આ અનુચ્છેદમાં ''ન્યાયાધીશ'' એ શબ્દમાં કોઈ કાર્યકારી અથવા વધારાના ન્યાયાધીશનો સમાવેશ થતો નથી.

ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક વિષે જોગવાઈઓ.

[૧]**૩૭૭.** આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હોદ્દો ધરાવતા ભારતના મહાલેખા-પરીક્ષક, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક બનશે અને તેમ થયે અનુચ્છેદ ૧૪૮ના ખંડ (૩) હેઠળ ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક અંગે કરેલી જોગવાઈ પ્રમાણે પગાર અને એવા રજા અને પેન્શન અંગેના હકો મેળવવાને તેમને અધિકાર રહેશે અને એવા આરંભની તરત પહેલાં, તેમને જે જોગવાઈઓ લાગુ પડતી

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૭૬ અને ૩૭૭ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨. સંવિધાન (પહેલા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૧૩થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે.

હતી તે હેઠળ નક્કી કર્યા પ્રમાણે પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેવાનો હક રહેશે.

[૧]**૩૭૮.** (૧) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનના લોકસેવા આયોગના હોદ્દા ધરાવતા સભ્યો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો, એવા આરંભે સંઘ લોકસેવા આયોગના સભ્યો બનશે અને અનુચ્છેદ ૩૧૬ના ખંડો (૧) અને (૨)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, પણ તે અનુચ્છેદના ખંડ (૨)ના પરંતુકને અધીન રહીને, એવા આરંભની તરત પહેલાં એવા સભ્યોને જે નિયમો લાગુ પડતા હતા તે હેઠળ નક્કી કર્યા પ્રમાણે પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેશે. **લોકસેવા આયોગ વિષે જોગવાઈઓ.**

(૨) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં કોઈ પ્રાન્તના લોકસેવા આયોગના અથવા પ્રાન્તોના કોઈ જૂથની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા લોકસેવા આયોગના હોદ્દા ધરાવતા સભ્યો, તેમણે અન્યથા પસંદગી કરી ન હોય તો એવા આરંભે, યથાપ્રસંગ, તત્સમાન રાજ્યના લોકસેવા આયોગના સભ્યો અથવા તત્સમાન રાજ્યોની જરૂરિયાતો પૂરી પાડતા સંયુક્ત રાજ્ય લોકસેવા આયોગના સભ્યો બનશે અને અનુચ્છેદ ૩૧૬ના ખંડો (૧) અને (૨)માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, પણ તે અનુચ્છેદના ખંડ (૨)ના પરંતુકને અધીન રહીને, એવા આરંભની તરત પહેલાં એવા સભ્યોને જે નિયમો લાગુ પડતા હતા તે હેઠળ નક્કી કર્યા પ્રમાણે પોતાના હોદ્દાની મુદત પૂરી ન થાય ત્યાં સુધી, તેઓ હોદ્દા ઉપર ચાલુ રહેશે.

[૨][**૩૭૮-ક.** અનુચ્છેદ ૧૭૨માં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની અનુચ્છેદો ૨૮ અને ૨૯ની જોગવાઈ હેઠળ રચાયેલી આંધ્રપ્રદેશની વિધાનસભા તેનું વહેલું વિસર્જન કરવામાં ન આવે તો, સદરહુ અનુચ્છેદ ૨૯માં ઉલ્લેખેલી તારીખથી પાંચ વર્ષની મુદત સુધી ચાલુ રહેશે અને તેથી વધુ મુદત સુધી ચાલુ રહેશે નહિ અને સદરહુ મુદત પૂરી થયે તે વિધાનસભાનું વિસર્જન થયું ગણાશે.] **આંધ્રપ્રદેશની વિધાનસભાની મુદત વિષે ખાસ જોગવાઈ.**

૩૭૯-૩૯૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ના અનુચ્છેદ ૨૯ અને અનુસૂચિથી રદ કર્યા છે.

[૩]**૩૯૨.** (૧) કોઈ મુશ્કેલી, ખાસ કરીને હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૩૫ની જોગવાઈઓમાંથી આ સંવિધાનની જોગવાઈઓમાં થતા સંક્રમણ સંબંધી મુશ્કેલી નિવારવાના હેતુ માટે, રાષ્ટ્રપતિ હુકમ કરીને આદેશ કરી શકશે કે તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવી મુદત દરમિયાન પોતાને જરૂરી અથવા ઈષ્ટ લાગે તેવો સુધારોવધારો કે ઘટાડો કરીને કરેલા અનુકૂલનોને અધીન રહીને, આ સંવિધાન અસરકર્તા થશે : **મુશ્કેલી નિવારવા માટે રાજ્ય સરકારની સત્તા.**

પરંતુ ભાગ-૫ના પ્રકરણ-૨ હેઠળ વિધિસર રચાયેલી સંસદની પ્રથમ બેઠક પછી એવો હુકમ કરી શકાશે નહિ.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ સંસદ સમક્ષ મૂકવો જોઈશે.

(૩) આ અનુચ્છેદથી, અનુચ્છેદ ૩૨૪થી, અનુચ્છેદ ૩૬૭ના ખંડ (૩)થી અને અનુચ્છેદ ૩૯૧થી રાષ્ટ્રપતિને અપાયેલી સત્તા આ સંવિધાનના આરંભ પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનના ગવર્નર જનરલથી વાપરી શકાશે.

ભાગ-૨૨

ટૂંકી સંજ્ઞા, આરંભ, [૪][હિન્દીમાં અધિકૃત પાઠ] અને રદ કરવા બાબત

૩૯૩. આ સંવિધાન ભારતનું સંવિધાન કહેવાશે. **ટૂંકી સંજ્ઞા.**

[૩]**૩૯૪.** આ અનુચ્છેદ અને અનુચ્છેદો ૫, ૬, ૭, ૮, ૯, ૬૦, ૩૨૪, ૩૬૬, ૩૬૭, ૩૭૯, ૩૮૦, ૩૮૮, ૩૯૧, ૩૯૨ અને ૩૯૩ તરત અમલમાં આવશે અને આ સંવિધાનની બાકીની જોગવાઈઓ, સન ૧૯૫૦ના જાન્યુઆરી મહિનાની છવ્વીસમી તારીખે અમલમાં આવશે, જે દિવસનો આ સંવિધાનમાં, આ સંવિધાનના આરંભ તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે. **આરંભ.**

---

૧. અનુચ્છેદ ૩૭૮ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૪થી આ અનુચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. આ અનુચ્છેદ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૩. અનુચ્છેદ ૩૯૨ અને ૩૯૪ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.
૪. સંવિધાન (અઠ્ઠાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ની કલમ ૨થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

હિન્દી ભાષામાં અધિકૃત પાઠ બાબત.

[૧] **૩૯૪ક.** (૧) રાષ્ટ્રપતિ તેમના સત્તાધિકાર હેઠળ,-

(ક) હિન્દી ભાષામાં કેન્દ્રીય અધિનિયમોના અધિકૃત પાઠોમાં સ્વીકારેલી ભાષા, શૈલી અને પરિભાષા સાથે તેને અનુરૂપ બનાવવા જરૂરી હોય તેવા સુધારાવધારા કરીને અને તેમાં આવી પ્રસિદ્ધિ કરવામાં આવે તે પહેલાં, આ સંવિધાનના તમામ સુધારાઓનો સમાવેશ કરીને, સંવિધાન સભાના સભ્યોએ સહી કરેલ, હિન્દી ભાષામાં આ સંવિધાનનું ભાષાંતર; અને

(ખ) અંગ્રેજી ભાષામાં કરેલ આ સંવિધાનના દરેક સુધારાનું હિન્દી ભાષામાં થયેલ ભાષાંતર,

પ્રસિદ્ધ કરાવડાવશે.

(૨) ખંડ (૧) હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરેલ, આ સંવિધાનના અને તેના દરેક સુધારાના ભાષાંતરનો મૂળ અર્થ થતો હોય તે જ પ્રમાણે તેનો અર્થ સમજવો અને તે પ્રમાણે આવા ભાષાંતરના કોઈપણ ભાગનો અર્થ સમજવામાં કોઈપણ મુશ્કેલી ઊભી થાય તો, રાષ્ટ્રપતિ, તેની યોગ્ય રીતે ફેરવિચારણા કરાવડાવશે.

(૩) આ સંવિધાનનું અને આ અનુચ્છેદ હેઠળ પ્રસિદ્ધ કરેલ તેના દરેક સુધારાઓનું ભાષાંતર, સમગ્ર હેતુઓ માટે, તેનો હિન્દી ભાષામાં, અધિકૃત પાઠ છે તેમ ગણાશે.

રદ કરવા બાબત.

[૨] **૩૯૫.** હિંદ સ્વતંત્રતા અધિનિયમ, ૧૯૪૭ અને હિંદ રાજ્ય વહીવટ અધિનિયમ,૧૯૩૫ને સુધારતા અથવા તેમાં પુરવણી કરતા, પણ 'પ્રિવી કાઉન્સિલ હકૂમત નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૪૯ સિવાયના તમામ અધિનિયમનો આથી રદ કરવામાં આવે છે.

---

૧. સંવિધાન (અઠ્ઠાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ની કલમ ૩ થી, આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૨. અનુચ્છેદ ૩૯૫ જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

[1][પહેલી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદો ૧ અને ૪]

૧. રાજ્યો

	નામ	રાજ્યક્ષેત્રો
૧.	આંધ્રપ્રદેશ	[2][આંધ્ર રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૫૩ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં, રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં, આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ની પહેલી અનુસૂચિમાં અને આંધ્રપ્રદેશ અને મહેસૂર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ની અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ની બીજી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના].
૨.	આસામ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં આસામ પ્રાંત, ખાસી રાજ્યો અને આસામ આદિજાતિ વિસ્તારોમાં આવેલા હતા તે રાજ્યક્ષેત્રો, પણ આસામ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની અનૂસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [3][અને નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્યક્ષેત્રો][4][અને ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમો ૫, ૬ અને ૭માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
૩.	બિહાર	[5][આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં બિહાર પ્રાંતમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તેમ જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને બિહાર અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને પ્રથમ જણાવેલા અધિનિયમની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)ના ખંડ (ખ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [6][અને બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો] સિવાયના.]
[7][૪.	ગુજરાત	મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
૫.	કેરળ	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૫ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.
૬.	મધ્યપ્રદેશ	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૯ની પેટા-કલમ (૧)માં [8][અને રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ ૧૯૫૯ની પહેલી અનુસૂચિમાં] નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો. [9][પણ, મધ્યપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના]

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨થી મૂળ અનુસૂચિને સ્થાને આ અનુસૂચિ મૂકી છે.
૨. આંધ્રપ્રદેશ અને મ્હૈસુર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ના ૩૬મા) ની કલમ ૪થી અગાઉની નોંધને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તા. ૧-૧૦-૧૯૬૮થી અમલી.)
૩. નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૨ (સન ૧૯૬૨ના ૨૭મા) ની કલમ ૪થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧-૧૨-૧૯૬૩થી અમલી).
૪. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૯(ક) (૧) થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)
૫. બિહાર અને ઉત્તર પ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ના ૨૪મા)ની કલમ ૪થી, અગાઉની નોંધને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૧૦-૬-૧૯૭૦ની અમલી.)
૬. બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ (સન ૨૦૦૦ના ૩૦મા)ની કલમ ૫ થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે.(તારીખ ૧૫-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી)
૭. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા) ની કલમ ૪થી મૂળ નોંધ ૪ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી.)
૮. રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ના ૪૭મા)ની કલમ ૪થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧-૧૦-૧૯૫૯થી અમલી.)
૯. મધ્યપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦(સન ૨૦૦૦ના ૨૮મા)ની કલમ ૫થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી)

નામ	રાજ્યક્ષેત્રો
[1][૭. તામિલનાડુ]	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં મદ્રાસ પ્રાંતમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તેમ જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૪માં [2][અને આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ની બીજી અનુસૂચિમાં] નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ આંધ્ર રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૫૩ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં અને કલમ ૪ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, અને [3][રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ-૫ ની પેટા-કલમ (૧) ના ખંડ (ખ), કલમ ૬ અને કલમ ૭ની પેટા-કલમ (૧)ના ખંડ (ઘ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ની પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[4][૮. મહારાષ્ટ્ર	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૮ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની કલમ ૩ ની પેટા-કલમ (૧)માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[5][[6][૯.] કર્ણાટક	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૭ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [7][પણ આંધ્રપ્રદેશ અને મ્હૈસૂર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ની અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[6][૧૦.] ઓરિસ્સા	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ઓરિસ્સા પ્રાન્તમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તે રીતે જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો.
[6][૧૧.] પંજાબ	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૧માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [8][અને સંપાદિત રાજ્યક્ષેત્ર (વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ૨માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો] [9][પણ સંવિધાન (નવમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ૨માં ઉલ્લેખેલા રાજ્યક્ષેત્રો] [10][અને પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧), કલમ ૪ અને કલમ ૫ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]

૧. મદ્રાસ રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન (૧૯૬૮ના ૫૩મા) ની કલમ ૫થી ''૭-મદ્રાસ'' ને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૧૪-૧-૧૯૬૯થી અમલી.)

૨. આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ના ૫૬મા) ની કલમ ૬થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૬૦ થી અમલી.)

૩. આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ના ૫૬મા)ની કલમ ૬ થી અમુક શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૬૦થી અમલી)

૪. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા) ની કલમ ૪થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦ થી અમલી.)

૫. મ્હૈસુર રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ના ૩૧મા)ની કલમ ૫થી ''૯. મ્હૈસુર''ને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૭૩થી અમલી.)

૬. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા)ની કલમ ૪થી નોંધો ૮ થી ૧૪ ને, નોંધો ૯ થી ૧૫ તરીકે ફરી નંબર આપ્યા છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦ થી અમલી.)

૭. આંધ્રપ્રદેશ અને મ્હૈસુર (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ના ૩૬મા)ની કલમ ૪થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧-૧૦-૧૯૬૮ થી અમલી.)

૮. સંપાદિત રાજ્યક્ષેત્ર (વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૬૪મા)ની કલમ ૪થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧૭-૧-૧૯૬૧થી અમલી.)

૯. સંવિધાન (નવમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ની કલમ ૩થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧૭-૧-૧૯૬૧થી અમલી.)

૧૦. પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬ના ૩૧મા) ની કલમ ૭થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૬૬થી અમલી.)

નામ	રાજ્યક્ષેત્રો
[૧][૧૨.] રાજસ્થાન	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૧૦માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [૨][પણ રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ની પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[૧][૧૩.] ઉત્તરપ્રદેશ	[૩][[૪]આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં સંયુકત પ્રાંતો તરીકે ઓળખાતા પ્રાન્તમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તેમ જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો, બિહાર અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)ના ખંડ (ખ) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ની કલમ ૪ની પેટા-કલમ (૧) ના ખંડ (ખ) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો, પણ બિહાર અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧) ના ખંડ (ક) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો [૫][અને ઉત્તર- દેશ પુર્નરચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજયક્ષેત્રો] અને હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ની કલમ ૪ની પેટા-કલમ (૧) ના ખંડ (ક) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના.]
[૧][૧૪.] પશ્ચિમ બંગાળ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જે રાજ્યક્ષેત્રો પશ્ચિમ બંગાળ પ્રાંતમાં આવેલા હતા તે અથવા તેનો ભાગ હોય તેમ જેમનો વહીવટ થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને ચંદ્રનગર (વિલીનીકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૫૪ની કલમ ૨ના ખંડ (ગ) માં વ્યાખ્યા કર્યા પ્રમાણે ચંદ્રનગરનું રાજ્યક્ષેત્ર તેમજ બિહાર અને પશ્ચિમ બંગાળ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલ) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩ ની પેટા-કલમ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.
[૧][૧૫.] જમ્મુ અને કાશ્મીર	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જમ્મુ અને કાશ્મીરના દેશી રાજ્યમાં આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.
[૬][૧૬. નાગાલેન્ડ	નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[૭][૧૭. હરિયાણા	[૮][પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૩ની પેટા-કલમ (૨)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો અને હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ની કલમ ૪ની પેટા-કલમ (૧)ના ખંડ (ક)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પણ તે અધિનિયમની કલમ ૪ની પેટા-કલમ (૧)ના ખંડ (ખ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો સિવાયના રાજ્યક્ષેત્રો.]].

૧. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા)ની કલમ ૪થી નોંધો ૮ થી ૧૪ને નોંધો ૯ થી ૧૫ તરીકે ફરી નંબર આપ્યા છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી.)

૨. રાજસ્થાન અને મધ્યપ્રદેશ (રાજ્યક્ષેત્ર તબદીલી) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ના ૪૭મા)ની કલમ ૪ થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૧-૧૦-૧૯૫૯ થી અમલી.)

૩. બિહાર અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ના ૨૪મા)ની કલમ ૪ થી અસલ નોંધને સ્થાને આ મજકૂર મૂકયો છે. (તારીખ ૧૦-૬-૧૯૮૩થી અમલી)

૪. હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૭૯ના ૩૧મા)ની કલમ ૫(ક) થી અસલને બદલે આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧૫-૯-૧૯૮૩ થી અમલી..)

૫. ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦(સન ૨૦૦૦ના ૨૯મા)ની કલમ ૫થી આ મજકૂર ઉમેર્યો છે.

૬. નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૨ (સન ૧૯૬૨ના ૨૭મા)ની કલમ ૪ થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૧-૧૨-૧૯૬૩થી અમલી.)

૭. પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬ના ૩૧મા)ની કલમ ૭ થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૬૬ થી અમલી.)

૮. હરિયાણા અને ઉત્તરપ્રદેશ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૭૯ના ૩૧મા)ની કલમ ૫ (ખ) થી અસલને બદલે આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧૫-૯-૧૯૮૩ થી અમલી.)

નામ	રાજ્યક્ષેત્રો
[1][૧૮. હિમાચલપ્રદેશ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જે રાજ્યક્ષેત્રોનો વહીવટ હિમાચલ પ્રદેશ અને વિલાસપુર, એ નામના ચીફ કમિશનરના પ્રાંતો હોય તે રીતે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્રો અને પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૫ની પેટા-કલમ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[2][૧૯. મણિપુર	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જેનો વહીવટ મણિપુર નામનો ચીફ કમિશનરનો પ્રાંત હોય તે રીતે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્ર.
૨૦. ત્રિપુરા	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં જેનો વહીવટ ત્રિપુરા નામનો ચીફ કમિશનરનો પ્રાંત હોય તે રીતે થતો હતો તે રાજ્યક્ષેત્ર.
૨૧. મેઘાલય	ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૫માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[3][૨૨. સિક્કિમ	સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ના આરંભની તરત પહેલાં સિક્કિમમાં આવેલાં હતાં તે રાજ્યક્ષેત્રો.]
[4][૨૩. મિઝોરમ	ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૬માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[5][૨૪. અરૂણાચલ પ્રદેશ	ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૭માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[6][૨૫. ગોવા	ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[7][૨૬. છત્તીસગઢ	મધ્યપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો]
[8][૨૭. [9][ઉત્તરાખંડ]	ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો]
[10][૨૮. ઝારખંડ	બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો]

૨. સંઘ રાજ્યક્ષેત્રો

નામ	વિસ્તાર
૧. દિલ્હી	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ચીફ કમિશનરના દિલ્હી પ્રાંતમાં આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.
[11] * * * * *	* * * * *
[12] * * * *	* * * * *

૧. હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ના ૫૩મા)ની કલમ ૪(ક) થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૫-૧-૧૯૭૧થી અમલી.)

૨. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૯ થી આ નોંધો ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨ થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૨થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૬-૪-૧૯૭૫થી અમલી.)

૪. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૪ થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭ થી અમલી.)

૫. અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૬૯મા)ની કલમ ૪ થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭ થી અમલી.)

૬. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૫થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭ થી અમલી.)

૭. મધ્યપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ના ૨૮મા)ની કલમ ૫થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧-૧૧-૨૦૦૦ થી અમલી)

૮. ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ના ૨૯મા)ની કલમ ૫થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૯-૧૧-૨૦૦૦ થી અમલી)

૯. ઉત્તરાંચલ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૫૨મા)ની કલમ ૪થી ''ઉત્તરાંચલ'' એ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂકયો છે. (તા. ૧-૧-૨૦૦૭થી અમલી)

૧૦. બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ (સન ૨૦૦૦ના ૩૦મા)ની કલમ ૫થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧૫-૧૧-૨૦૦૦ થી અમલી)

૧૧. ''હિમાચલ પ્રદેશ'' ને લગતી નોંધ ૨, હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ના ૫૩મા)ની કલમ ૪ થી કમી કરી છે. (તારીખ ૨૫-૧-૧૯૭૧ થી અમલી.)

૧૨. ''મણિપુર અને ત્રિપુરા'' ને લગતી નોંધો, ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૯ થી કમી કરી છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

નામ	વિસ્તાર
[૧][૨.] આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓ	આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં આંદામાન અને નિકોબાર ટાપુઓના ચીફ કમિશનરના પ્રાંતમાં જે આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.
[૧][૩.] [૨][લક્ષદ્વીપ.]	રાજ્ય પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૬માં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્યક્ષેત્ર.
[૩][[૧][૪.] દાદરા અને નગર હવેલી	સન ૧૯૬૧ના ઓગસ્ટ મહિનાની અગિયારમી તારીખની તરત પહેલાં સ્વતંત્ર દાદરા અને નગર હવેલીમાં આવેલું હતું તે રાજ્યક્ષેત્ર.]
[૪][[૧][૫.] દમણ અને દીવ	ગોવા, દમણ અને દીવ, પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ની કલમ ૪ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[૫][[૧][૬.] [૬][પુડુચેરી]	સન ૧૯૬૨ના ઓગસ્ટ મહિનાની સોળમી તારીખની તરત પહેલાં જે રાજ્યક્ષેત્રો ભારતમાંના પોંડીચેરી, કારીકલ, માહી અને યનમ તરીકે ઓળખાતા ફ્રેન્ચ સંસ્થાનોમાં આવેલા હતા તે રાજ્યક્ષેત્રો.]
[૭][[૧][૭.] ચંદીગઢ	પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ની કલમ ૪ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યક્ષેત્રો.]
[૮][૮.	* * * * *]
[૯][૯.	* * * * *]

૧. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૯ થી., નોંધો ૪ થી ૯ ને, નોંધો ૨ થી ૭ તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.

૨. લક્ષદ્વીપ, મિનીકોય અને અમીનદીવી ટાપુ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ના ૩૪મા)ની કલમ ૫થી ''લક્ષદ્વીપ, મિનીકોય અને અમીનદીવી ટાપુઓ'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૭૩ થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (દસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ની કલમ ૨ થી આ નોંધ ઉમેરી છે.

૪. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૫ થી નોંધ ૫ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી.) જે સંવિધાન (બારમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમ ૨ થી દાખલ કરી હતી.

૫. સંવિધાન (ચૌદમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૨ની કલમો ૩ અને ૭ થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૧૬-૮-૧૯૬૨ થી અમલી.

૬. પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૪૪મા)ની કલમ ૫થી ''પોંડિચેરી'' એ શબ્દને સ્થાને આ શબ્દ મૂકયો છે (તારીખ ૧-૧૦-૨૦૦૬થી અમલી)

૭. પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬ના ૩૧મા)ની કલમ ૭ થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૬૬ થી અમલી.)

૮. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૪ થી નોંધ ૮ કમી કરી છે. અને અરૂણાચલ પ્રદેશને લગતી નોંધ ૯ ને નોંધ ૮ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૯. અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૬૯મા)ની કલમ ૪ થી અરૂણાચલ પ્રદેશને લગતી નોંધ ૮ કમી કરી છે. (તા.૨૦-૨-૧૯૮૭ થી અમલી.)

બીજી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ ૫૯(૩), ૬૫(૩), ૭૫(૬), ૯૭, ૧૨૫, ૧૪૮(૩), ૧૫૮(૩), ૧૬૪(૫), ૧૮૬ અને ૨૨૧]

ભાગ ક

રાષ્ટ્રપતિ અને [૧]* * * રાજ્યોના રાજ્યપાલો અંગે જોગવાઈ

૧. રાષ્ટ્રપતિને અને [૧]* * * રાજ્યોના રાજ્યપાલોને દર મહિને નીચે પ્રમાણે મળતર આપવામાં આવશે :-

રાષ્ટ્રપતિને	....	....	....	૧૦,૦૦૦/- રૂપિયા*
રાજ્યના રાજ્યપાલને	....	....	....	૫,૫૦૦/- રૂપિયા**

૨. આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અનુક્રમે હિંદ ડુમિનિયનના ગવર્નર જનરલને અને તત્સમાન પ્રાંતોના ગવર્નરોને આપવામાં આવતા હતા તે ભથ્થાં રાષ્ટ્રપતિને અને [૨]* * * રાજ્યોના રાજ્યપાલોને પણ આપવામાં આવશે.

૩. આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં અનુક્રમે ગવર્નર જનરલને અને તત્સમાન પ્રાંતોના ગવર્નરોને જે વિશેષાધિકારો હતા તે જ વિશેષાધિકારોનો હક રાષ્ટ્રપતિને અને [૩] [રાજ્યોના] રાજ્યપાલોને પોતપોતાના હોદ્દાની સમગ્ર મુદત દરમિયાન રહેશે.

૪. ઉપ-રાષ્ટ્રપતિ અથવા બીજી કોઈ વ્યકિત રાષ્ટ્રપતિના કાર્યો બજાવતી હોય અથવા રાષ્ટ્રપતિ તરીકે કામ કરતી હોય અથવા કોઈ વ્યકિત રાજ્યપાલના કાર્યો બજાવતી હોય, ત્યારે જેના કાર્યો તે બજાવતી હોય અથવા જેના વતી તે કામ કરતી હોય તે રાષ્ટ્રપતિ અથવા તે રાજ્યપાલને મળતા હોય તે જ મળતરો, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો મેળવવા તે હકદાર રહેશે.

[૪]* * * * * *

ભાગ ગ

લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા રાજ્યસભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ અને [૫] * * * * * રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષ તથા [૬][રાજ્યો]ની વિધાનપરિષદના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિ અંગે જોગવાઈઓ

૭. આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનની સંવિધાનસભાના અધ્યક્ષને જે પગાર અને ભથ્થાં અપાતા હતા તે લોકસભાના અધ્યક્ષને અને રાજ્યસભાના સભાપતિને આપવામાં આવશે અને એ આરંભની તરત પહેલાં હિંદ ડુમિનિયનની સંવિધાનસભાના ઉપાધ્યક્ષને અપાતા હતા તે પગાર અને ભથ્થાં લોકસભાના ઉપાધ્યક્ષને અને રાજ્યસભાના ઉપ-સભાપતિને આપવામાં આવશે.

૮. [૭]* * * આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં તત્સમાન પ્રાન્તોની વિધાનસભાના અધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષને તથા વિધાન પરિષદના સભાપતિને અને ઉપસભાપતિને અપાતા હતા તે પગાર અને ભથ્થાં અનુક્રમે [૮][રાજ્યોની] વિધાનસભાના અધ્યક્ષને અને ઉપાધ્યક્ષને અને વિધાન પરિષદના સભાપતિને અને ઉપ-સભાપતિને આપવામાં આવશે, અને એ આરંભની તરત પહેલાં તત્સમાન પ્રાન્તને વિધાન પરિષદ ન હોય ત્યાં તે રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભાપતિને અને ઉપ-સભાપતિને તે રાજ્યના રાજ્યપાલ ઠરાવે તે પગાર અને ભથ્થાં આપવામાં આવશે.

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ- ક માં નિર્દિષ્ટ કરેલ'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.
૨. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.
૩. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''એવા રાજ્યો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.
૪. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ભાગ ખ કમી કર્યો છે.
૫. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ કમાંના રાજ્યની'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.
૬. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''એવા કોઈ રાજ્ય'' એ શબ્દોના સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.
૭. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક માં નિર્દિષ્ટ કરેલ કોઈ રાજ્યની'' એ શબ્દો અને અક્ષરો કમી કર્યા છે.
૮. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''એવા રાજ્યની'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દ મૂક્યો છે.
* રાષ્ટ્રપતિના મળતર અને પેન્શન (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૮ (સન ૨૦૦૮ના ૨૮મા)ની કલમ ૨ પ્રમાણે હાલમાં ૧,૫૦,૦૦૦ રૂપિયા (તા. ૧-૧-૨૦૦૬ થી અમલી)
** રાજ્યપાલના (મળતર, ભથ્થાં અને વિશેષાધિકારો) સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૦૮ (સન ૨૦૦૯ના ૧લા)ની કલમ ૩ પ્રમાણે હાલમાં ૧,૧૦,૦૦૦ રૂપિયા (તારીખ ૧-૧-૨૦૦૬ થી અમલી)

ભાગ ઘ

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને [1]* * ઉચ્ચ ન્યાયાલયોના ન્યાયાધીશો અંગે જોગવાઈઓ.

૯.(૧)ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને તેમણે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલ સમય માટે દર મહિને નીચે જણાવેલા દરોએ પગાર આવામાં આવશે :-

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને	....	....	[2][૧૦,૦૦૦/- રૂપિયા] *
અન્ય કોઈપણ ન્યાયાધીશને	....	....	[2][૯,૦૦૦/- રૂપિયા :] **

પરંતુ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના કોઈ ન્યાયાધીશને તેમની નિમણૂક વખતે ભારત સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અથવા કોઈ રાજ્યની સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અગાઉની કોઈ સેવા માટે (અશકતતા અથવા ઘા માટેના પેન્શન સિવાયનું) પેન્શન મળતું હોય, તો ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાંની સેવા અંગેના તેમના પગારમાંથી -

[3][(ક) તે પેન્શનની રકમ જેટલી, અને

(ખ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને એવી અગાઉની સેવા અંગે તેમના લેણા થતા પેન્શનના કોઈ ભાગને બદલે તેની રૂપાંતરિત રકમ મળી હોય તો, તે પેન્શનના તે ભાગની રકમ જેટલી, અને

(ગ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને એવી અગાઉની સેવા અંગે નિવૃત્તિ ગ્રેચ્યુઈટી મળી હોય, તો તે ગ્રેચ્યુઈટી બરાબર થતા પેન્શન જેટલી,

રકમ બાદ કરવામાં આવશે.]

(૨) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને ભાડું આપ્યા વગર સરકારી રહેઠાણનો ઉપયોગ કરવાનો હક્ક રહેશે.

(૩) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માંનો કોઈપણ મજકૂર, જે ન્યાયાધીશ, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં,-

(ક) ફેડરલ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા હોય અને એ આરંભે અનુચ્છેદ ૩૭૪ના ખંડ(૧)હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ થયા હોય, અથવા

(ખ)ફેડરલ ન્યાયાલયના અન્ય કોઈપણ ન્યાયાધીશ તરીકે હોદ્દો ધરાવતા હોય અને એ આરંભે સદરહુ ખંડ(૧)હેઠળ ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના (મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના) ન્યાયાધીશ થયા હોય,

તેમને તે એવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા બીજા ન્યાયાધીશના હોદ્દા પર રહે તે મુદત દરમિયાન લાગુ પડશે નહિ અને એ રીતે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ અથવા બીજા ન્યાયાધીશ બને તેવા દરેક ન્યાયાધીશને, યથાપ્રસંગ, એવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કે બીજા ન્યાયાધીશ તરીકે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત, એ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર, અને તે આરંભની તરત પહેલાં તેમને મળતો હોય તે પગાર એ બે વચ્ચેના તફાવત જેટલી રકમ, ખાસ પગાર તરીકે મેળવવાનો હક રહેશે.

(૪) ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના દરેક ન્યાયાધીશને ભારતના રાજ્યક્ષેત્રની અંદર ફરજ અંગે કરેલી મુસાફરીમાં થયેલું ખર્ચ ભરી આપવા માટે રાષ્ટ્રપતિ વખતોવખત ઠરાવે તેવા વાજબી ભથ્થાં મળશે અને એવી મુસાફરી અંગે તેવી વાજબી સગવડો તેને પૂરી પાડવામાં આવશે.

(૫) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ફેડરલ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને લાગુ પડતી હોય તે જોગવાઈઓ, ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોની ગેરહાજરીને કારણે રજા (રજા-ભથ્થાં સહિત) અને પેન્શન અંગેના હકોને લાગુ પડશે.

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક માંના રાજ્યોમાં'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. સંવિધાન (ચોપ્પનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૪ થી અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૫ થી પેટા-પરિચ્છેદ (૧) ને સ્થાને આ પેટા -પરિચ્છેદ મૂક્યો છે.

* ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૦૯ (સન ૨૦૦૯ના ૨૩મા) ની કલમ ૮ પ્રમાણે હાલમાં ૧,૦૦,૦૦૦ રૂપિયા (તા. ૧-૧-૨૦૦૬થી અમલી)

** એજનની કલમ ૮ પ્રમાણે હાલમાં ૯૦,૦૦૦ રૂપિયા (તા. ૧-૧-૨૦૦૬થી અમલી)

૧૦. [૧][(૧) ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોને તેમણે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે દર મહિને નીચે જણાવેલા દરોએ પગાર આપવામાં આવશે :-

મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિને	....	....	[૨][૯,૦૦૦/- રૂપિયા] *
અન્ય કોઈપણ ન્યાયાધીશને	....	....	૨[૮,૦૦૦/- રૂપિયા] **

પરંતુ ઉચ્ચ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશને તેમની નિમણૂક વખતે ભારત સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર કે તેની પુરોગામી કોઈ સરકાર હેઠળની અગાઉની કોઈ સેવા માટે (અશકતતા અથવા ઘા માટેના પેન્શન સિવાયનું) પેન્શન મળતું હોય તો, ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંની સેવા અંગેના તેમના પગારમાંથી,-

(ક) તે પેન્શનની રકમ જેટલી, અને

(ખ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને એવી અગાઉની સેવા અંગે લેણા થતા પેન્શનના કોઈ ભાગને બદલે તેની રૂપાંતરિત રકમ મળી હોય, તો તે પેન્શનના તે ભાગની રકમ જેટલી, અને

(ગ) એવી નિમણૂક પહેલાં, તેમને તેવી અગાઉની સેવા અંગે નિવૃત્તિ ગ્રેચ્યુઈટી મળી હોય તો તે ગ્રેચ્યુઈટી બરાબર થતા પેન્શન જેટલી,

રકમ બાદ કરવામાં આવશે.]

(૨) આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં,-

(ક) કોઈ પ્રાન્તમાંના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિના હોદ્દા પર હોય અને એ આરંભે અનુચ્છેદ ૩૭૬ ના ખંડ (૧) હેઠળ તત્સમાન રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ થયા હોય; અથવા

(ખ) કોઈ પ્રાન્તના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અન્ય ન્યાયાધીશના હોદ્દા પર હોય અને એ આરંભે સદરહુ ખંડ હેઠળ તત્સમાન રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના (મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ સિવાયના) ન્યાયાધીશ થયા હોય,

તેવી દરેક વ્યકિત એવા આરંભની તરત પહેલાં આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર કરતાં ઊંચા દરે પગાર મેળવતી હોય, તો તેને, યથાપ્રસંગ, મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ કે બીજા ન્યાયાધીશ તરીકે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે સદરહુ પેટા-પરિચ્છેદમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત, એ પ્રમાણે નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને એ આરંભની તરત પહેલાં તેને મળતા પગાર વચ્ચેના તફાવત જેટલી રકમ, ખાસ પગાર તરીકે મેળવવાનો તેને હક રહેશે.

[૩][(૩) સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ ના આરંભની તરત પહેલાં પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ખ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે હોદ્દો ધરાવતી હોય અને એ આરંભે સદરહુ અધિનિયમથી સુધાર્યા મુજબની સદરહુ અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈ રાજ્યના ઉચ્ચ ન્યાયાલયના મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ થઈ હોય તેવી વ્યકિત એવા આરંભની તરત પહેલાં પોતાના પગાર ઉપરાંત ભથ્થાં તરીકે કોઈ રકમ મેળવતી હોય તો એવા મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ તરીકે ખરેખર બજાવેલી સેવામાં ગાળેલા સમય માટે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત ભથ્થાં તરીકે તેટલી રકમ મેળવવાનો તેને હક રહેશે.]

૧૧. આ ભાગમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો, -

(ક) ''મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ'' એ શબ્દપ્રયોગમાં કાર્યકારી મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિનો અને ''ન્યાયાધીશ'' એ શબ્દપ્રયોગમાં તદર્થ ન્યાયાધીશનો સમાવેશ થાય છે;

(ખ) '' ખરેખર બજાવેલી સેવા'' માં -

(૧) કોઈ ન્યાયાધીશે, ન્યાયાધીશ તરીકેની ફરજ ઉપર અથવા રાષ્ટ્રપતિની વિનંતીથી જે બજાવવાનું પોતે સ્વીકાર્યુ હોય તેવા બીજાં કાર્યોના પાલનમાં ગાળેલા સમયનો;

---

૨. સંવિધાન (ચોપ્પનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ની કલમ ૪ થી અસલને બદલે આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૩. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૫થી પેટા-પરિચ્છેદો (૩) અને (૪) ને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે.

* ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૦૯ (સન ૨૦૦૯ના ૨૩મા) ની કલમ ૨ પ્રમાણે હાલમાં ૯૦,૦૦૦ રૂપિયા (તા. ૧-૧-૨૦૦૬થી અમલી)

** એજનની કલમ ૨ પ્રમાણે હાલમાં ૮૦,૦૦૦ રૂપિયા (તા. ૧-૧-૨૦૦૬થી અમલી)

(૨)જે સમય દરમિયાન ન્યાયાધીશ રજા ઉપર ગેરહાજર હોય તે સમય સિવાયના વેકેશનનો; અને

(૩)કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયમાં અથવા એક ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાંથી બીજા ઉચ્ચ ન્યાયાલયમાં બદલી થયે ફરજ ઉપર જોડાવાનો સમયનો, સમાવેશ થાય છે.

ભાગ ચ

ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક અંગે જોગવાઈઓ

૧૨. (૧)ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકને દર મહિને ચાર હજાર* રૂપિયાના દરે પગાર આપવામાં આવશે.

(૨)જે વ્યક્તિ આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના મહાલેખા પરીક્ષક તરીકે હોદ્દો ધરાવતી હોય અને એ આરંભે અનુચ્છેદ ૩૭૭ હેઠળ ભારતની નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક થઈ હોય તેને આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) માં નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર ઉપરાંત, એ રીતે નિર્દિષ્ટ કરેલા પગાર અને એ આરંભની તરત પહેલાં ભારતના મહાલેખા-પરીક્ષક તરીકે તે મેળવતી હોય તે પગાર, એ બે વચ્ચેના તફાવત જેટલી રકમ, ખાસ પગાર તરીકે મેળવવાનો હક રહેશે.

(૩)ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકની ગેરહાજરીની રજા અને પેન્શન અને સેવાની બીજી શરતો અંગેના હકોને, આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં ભારતના મહાલેખા-પરીક્ષકને લાગુ પડતી જોગવાઈઓ, યથાપ્રસંગ, લાગુ પડશે અથવા લાગુ પડવી ચાલુ રહેશે અને તે જોગવાઈઓમાં ગવર્નર જનરલ અંગેના ઉલ્લેખેલા રાષ્ટ્રપતિ અંગેના ઉલ્લેખો તરીકે કરવામાં આવશે.

---

*ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશના પગાર જેટલો પગાર આપવામાં આવશે, જુઓ નિયંત્રક અને મહાલેખા પરીક્ષક (ફરજો, સત્તા અને સેવાની શરતો) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૫૬મા)ની કલમ ૩ ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશ (પગાર અને સેવાની શરતો) સુધારા અધિનિયમ, ૨૦૦૯ (સન ૨૦૦૯ના ૨૩મા)ની કલમ ૮થી ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોના પગાર વધારીને માસિક રૂા. ૯૦,૦૦૦/- કરવામાં આવેલ છે. (તા. ૧-૧-૨૦૦૬થી અમલી).

[1]ત્રીજી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ ૭૫(૪), ૯૯, ૧૨૪(૬), ૧૪૮(૨), ૧૬૪(૩), ૧૮૮ અને ૨૧૯]

શપથો અથવા પ્રતિજ્ઞાઓના નમૂના

૧

સંઘના મંત્રી માટે હોદ્દાના શપથનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ,

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

[2][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું સંઘના મંત્રી તરીકેના મારા કર્તવ્યો નિષ્ઠાપૂર્વક અને અંતઃકરણપૂર્વક બજાવીશ અને ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના તમામ લોકો સાથે સંવિધાન અને કાયદા અનુસાર ન્યાયપૂર્વક વર્તીશ.''.

૨

સંઘના મંત્રી માટે ગુપ્તતાના શપથનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે સંઘના મંત્રી તરીકે મારી વિચારણા માટે લાવવામાં આવે અથવા મારા જાણવામાં

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

આવે તેવી કોઈપણ બાબતની જાણ, એવા મંત્રી તરીકેના મારા કર્તવ્યોના યોગ્ય પાલન માટે આવશ્યક હોય તે સિવાય, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈપણ વ્યકિત અથવા વ્યકિતઓને કરીશ નહિ અથવા તેની કે તેમની આગળ તે પ્રગટ કરીશ નહિ.''.

[3][૩

ક

સંસદના ચૂંટણી માટે ઉમેદવારે લેવાના શપથનો અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. રાજ્યસભામાં (અથવા લોકસભામાં) બેઠક માટે ઉમેદવાર તરીકે નિયુકત થવાથી **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું**

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ અને હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ.''.

ખ

સંસદના સભ્યે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. રાજ્યસભાનો (અથવા લોકસભાનો) સભ્ય ચૂંટાવાથી (અથવા નિયુકત થવાથી) **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું**

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ અને જે કર્તવ્ય હું સ્વીકારી રહ્યો છું તે નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવીશ.'']

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નમૂનાઓ ૫, ૬, ૭ અને ૮ કમી કરવામાં આવશે.
૨. સંવિધાન (સોળમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૫ થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.
૩. એજનની કલમ ૫ થી નમૂના ૩ ને સ્થાને આ નમૂના મૂક્યા છે.

૪

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોએ અને ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. ભારતના ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (અથવા ન્યાયાધીશ) (અથવા ભારતનો નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક) નિયુકત થવાથી **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

નિષ્ઠા ધરાવીશ, [૧][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું યોગ્ય રીતે અને નિષ્ઠાપૂર્વક તેમજ મારી પૂરી શકિત, સમજ અને નિર્ણયશકિતથી મારા હોદ્દાનાં કર્તવ્યો, ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના બજાવીશ અને સંવિધાન અને કાયદાઓનું સમર્થન કરીશ.''

૫

રાજ્યના મંત્રી માટે હોદ્દાના શપથનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ,

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

[૧][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** રાજ્યના મંત્રી તરીકેના

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

મારા કર્તવ્યો નિષ્ઠાપૂર્વક અને અંતઃકરણપૂર્વક બજાવીશ અને ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના તમામ લોકો સાથે સંવિધાન અને કાયદા અનુસાર ન્યાયપૂર્વક વર્તીશ.''

૬

રાજ્યના મંત્રી માટે ગુપ્તતાના શપથનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે હું .... રાજ્યના મંત્રી

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

તરીકે મારી વિચારણા માટે લાવવામાં આવે અથવા મારા જાણવામાં આવે તેવી કોઈપણ બાબતની જાણ એવા મંત્રી તરીકેના મારા કર્તવ્યોના યોગ્ય પાલન માટે આવશ્યક હોય તે સિવાય, પ્રત્યક્ષ કે પરોક્ષ રીતે કોઈપણ વ્યકિત અથવા વ્યકિતઓને કરીશ નહિ અથવા તેની કે તેમની આગળ તે પ્રગટ કરીશ નહિ.

[૨][૭

ક

રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણી માટેના ઉમેદવારે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. વિધાનસભામાં (અથવા વિધાનપરિષદમાં) બેઠક માટે ઉમેદવાર તરીકે નિયુકત થવાથી **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું**

ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ અને હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ.''

---

૧. સંવિધાન (સોળમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૫થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

૨. એજનથી નમૂના ૭ ને સ્થાને આ નમૂના મૂક્યા છે.

ખ

રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યે લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. વિધાનસભાનો (અથવા વિધાનપરિષદનો) સભ્ય ચૂંટાવાથી (અથવા નિયુકત થવાથી) **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે
ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું

કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, હું ભારતના સાર્વભૌમત્વનું અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ અને જે કર્તવ્ય હું સ્વીકારી રહ્યો છું તે નિષ્ઠાપૂર્વક બજાવીશ.'']

૮

ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના ન્યાયાધીશોએ લેવાના શપથ અથવા પ્રતિજ્ઞાનો નમૂનો :-

''હું અ.બ. .... સ્થળે આવેલા (અથવા ....

....ના) ઉચ્ચ ન્યાયાલયનો મુખ્ય ન્યાયમૂર્તિ (અથવા ન્યાયાધીશ) નિયુકત થવાથી **ઈશ્વરને નામે સોગંદ લઉં છું** કે કાયદાથી સ્થાપિત ભારતના સંવિધાન પ્રત્યે હું સાચી શ્રદ્ધા અને નિષ્ઠા ધરાવીશ, **ગંભીરતા પૂર્વક પ્રતિજ્ઞા કરું છું**

[૧][હું ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડતાનું સમર્થન કરીશ,] હું યોગ્ય રીતે અને નિષ્ઠાપૂર્વક અને મારી પૂરી શકિત, સમજ અને નિર્ણય શકિતથી મારા હોદ્દાનાં કર્તવ્યો, ભય કે પક્ષપાત, રાગ કે દ્વેષ વિના બજાવીશ અને સંવિધાન અને કાયદાઓનું સમર્થન કરીશ.''

---

૧. સંવિધાન (સોળમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૫(ગ) થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે.

[1][ચોથી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ ૪(૧) અને ૮૦(૨)]

રાજ્યસભામાંની બેઠકોની ફાળવણી

નીચેના કોઠાના પહેલા કોલમમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા દરેક રાજ્ય અથવા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રને, તેના બીજા કોલમમાં, યથાપ્રસંગ, તે રાજ્ય અથવા તે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની સામે નિર્દિષ્ટ કરેલ સંખ્યામાં બેઠકોની ફાળવણી કરવામાં આવશે :-

કોઠો	
૧. આંધ્રપ્રદેશ	૧૮
૨. આસામ	૭
૩. બિહાર	[2][૧૬]
[3][૪. ઝારખંડ	૬]
[4] [[5][૫. ગોવા	૧]
[6][[5][૬. ગુજરાત	૧૧]
[7][[5][૭. હરિયાણા	૫]
[5][૮. કેરળ	૯
[5][૯. મધ્યપ્રદેશ	[8][૧૧]
[9][[5][૧૦.] છત્તીસગઢ	૫]
[10][[5][૧૧.] તામિલનાડુ]	[11][૧૮]
[12][[5][૧૨.]મહારાષ્ટ્ર	૧૯]
[13][[5][૧૩.] કર્ણાટક]	૧૨
[5][૧૪.] ઓરિસ્સા	૧૦
[5][૧૫.] પંજાબ	[14][૭]

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૩ થી અસલને બદલે આ અનુસૂચિ મૂકી છે.

૨. બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૭થી ''૨૨''ને બદલે, આ આંકડા મૂક્યા છે. (તા. ૧૫-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી).

૩. એજનથી આ નોંધ દાખલ કરી છે.(તા. ૧૫-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી).

૪. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૬થી આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી)

૫. બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૭થી નોંધો ૪ થી ૨૯ને નોંધો ૫ થી ૩૦ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.

૬. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા)ની કલમ ૬થી નોંધ ૪ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી)

૭. પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬ના ૩૧મા)ની કલમ ૯ થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૬૬થી અમલી)

૮. મધ્યપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૭થી ''૧૬''ને બદલે, આ આંકડા મૂક્યા છે.(તારીખ ૧-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી)

૯. એજનથી આ નોંધ ઉમેરી છે.(તારીખ ૧-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી)

૧૦. મદ્રાસ રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ના ૫૩મા)ની કલમ ૫ થી ''૮. મદ્રાસ''ને સ્થાને નોંધ ૧૧ તરીકે આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૧૪-૧-૧૯૬૯થી અમલી)

૧૧. આંધ્રપ્રદેશ અને મદ્રાસ (સીમા ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ના ૫૬મા)ની કલમ ૮થી આંકડા ''૧૭''ને સ્થાને આ આંકડો મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૬૦થી અમલી)

૧૨. મુંબઈ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ના ૧૧મા)ની કલમ ૬થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧-૫-૧૯૬૦થી અમલી)

૧૩. મ્હૈસુર રાજ્ય (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ના ૩૧મા)ની કલમ ૫ થી ''૧૦. મ્હૈસુર''ને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૭૩થી અમલી)

૧૪. પંજાબ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬ના ૩૧મા)ની કલમ ૯થી ''૧૧'' એ આંકડાને સ્થાને આ આંકડો મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૧૧-૧૯૬૬થી અમલી)

[૧][૧૬.] રાજસ્થાન	૧૦
[૧][૧૭.] ઉત્તર પ્રદેશ	[૨][૩૧]
[૩][[૧][૧૮.] [૪][ઉત્તરાખંડ]	૩]
[૧][૧૯.] પશ્ચિમ બંગાળ	૧૬
[૧][૨૦.] જમ્મુ અને કાશ્મીર	૪
[૫][[૧][૨૧.] નાગાલેન્ડ	૧]
[૬][[૧][૨૨.] હિમાચલ પ્રદેશ	૩]
[૧][૨૩.] મણિપુર	૧
[૧][૨૪.] ત્રિપુરા	૧
[૧][૨૫.] મેઘાલય	૧
[૭][[૧][૨૬.] સિક્કિમ	૧]
[૮][[૧][૨૭.] મિઝોરમ	૧]
[૯][[૧][૨૮.] અરૂણાચલ પ્રદેશ	૧]
[૧][૨૯.] દિલ્હી	૩
[૧][૩૦.][૧૦][પુડુચેરી]	૧

કુલ	[૧૧][૨૩૩]]

૧. બિહાર પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ની કલમ ૭થી નોંધો ૪ થી ૨૯ને નોંધો ૫ થી ૩૦ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.
૨. ઉત્તરપ્રદેશ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૨૦૦૦ (સન ૨૦૦૦ના ૨૯મા)ની કલમ ૭થી અસલને બદલે આ મજકૂર મૂકયો છે.(તા.૯-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી)
૩. એજનથી આ નોંધ દાખલ કરી છે.(તા.૯-૧૧-૨૦૦૦થી અમલી)
૪. ઉત્તરાંચલ (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૫૨મા)ની કલમ ૫થી અસલને બદલે આ મજકૂર મૂકયો છે.(તા.૧-૧-૨૦૦૭થી અમલી)
૫. નાગાલેન્ડ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૨ (સન ૧૯૬૨ના ૨૭મા)ની કલમ ૬ થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૧-૧૨-૧૯૬૩થી અમલી)
૬. હિમાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ના ૫૩મા)ની કલમ ૫(ક)થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૫-૧-૧૯૭૧થી અમલી)
૭. સંવિધાન (છત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ની કલમ ૪થી આ નોંધ ઉમેરી છે. (તારીખ ૨૬-૪-૧૯૭૫થી અમલી)
૮. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૫થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી)
૯. અરૂણાચલ પ્રદેશ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૬૯મા) ની કલમ ૫થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી)
૧૦. પોંડિચેરી (નામ ફેરફાર) અધિનિયમ, ૨૦૦૬ (સન ૨૦૦૬ના ૪૪મા)ની કલમ ૬થી અસલને બદલે આ મજકૂર મૂકયો છે.(તા.૧-૧૦-૨૦૦૬થી અમલી)
૧૧. ગોવા, દમણ અને દીવ પુનર્રચના અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭ના ૧૮મા)ની કલમ ૬ થી અસલને બદલે આ આંકડા મૂકયા છે. (તારીખ ૩૦-૫-૧૯૮૭થી અમલી)

[૧]પાંચમી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ ૨૪૪ (૧)]

અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણ વિષે જોગવાઈઓ

ભાગ-ક

સામાન્ય

૧. અર્થઘટન.- આ અનુસૂચિમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય, તો ''રાજ્ય'' એ શબ્દપ્રયોગમાં [૨]* * * * [૩][આસામ, [૪][,[૫][મેઘાલય, ત્રિપુરા] અને મિઝોરમ] રાજ્યોનો] સમાવેશ થતો નથી.

૨. અનુસૂચિત વિસ્તારોમાં રાજ્યની કારોબારી સત્તા.- આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્યની કારોબારી સત્તા તેમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારો સુધી વિસ્તરશે.

૩. અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ સંબંધી રાજ્યપાલે [૬]* * * * રાષ્ટ્રપતિને રિપોર્ટ કરવા બાબત .- જ્યાં અનુસૂચિત વિસ્તારો આવેલા હોય તેવા દરેક રાજ્યના રાજ્યપાલ ૬* * * * દર વર્ષે, અથવા રાષ્ટ્રપતિ ફરમાવે ત્યારે તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોના વહીવટ સંબંધમાં રાષ્ટ્રપતિને રિપોર્ટ કરશે અને સંઘની કારોબારી સત્તા સદરહુ વિસ્તારોના વહીવટ વિષે તે રાજ્યને આદેશો આપવા સુધી વિસ્તરશે.

ભાગ-ખ

અનુસૂચિત વિસ્તારો અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓના વહીવટ અને નિયંત્રણ

૪. આદિજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલ.- (૧) જેમાં અનુસૂચિત વિસ્તારો આવેલા હોય તે દરેક રાજ્યમાં અને રાષ્ટ્રપતિ એ પ્રમાણે આદેશ કરે તો, જેમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓ હોય પણ અનુસૂચિત વિસ્તારો ન હોય, તેવા રાજ્યમાં વધુમાં વધુ વીસ સભ્યોની બનેલી આદિજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલની સ્થાપના કરવામાં આવશે, જેમાંના ત્રણ ચતુર્થાંશની નજીકમાં નજીકની સંખ્યાના સભ્યો તે રાજ્યની વિધાનસભામાંના અનુસૂચિત આદિજાતિઓના પ્રતિનિધિઓ હોવા જોઈશે. :

પરંતુ રાજ્યની વિધાનસભામાં અનુસૂચિત આદિજાતિના પ્રતિનિધિઓની સંખ્યા, આદિજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલમાં એવા પ્રતિનિધિઓથી ભરવાની બેઠકોની સંખ્યા કરતાં ઓછી હોય, તો બાકીની બેઠકો તે આદિજાતિના બીજા સભ્યોથી ભરવામાં આવશે.

(૨) તે રાજ્યમાંની અનુસૂચિત આદિજાતિનાં કલ્યાણ અને પ્રગતિને લગતી જે બાબતો રાજ્યપાલ [૭]* * * * * આદિજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલને વિચારણા માટે મોકલે તે વિષે સલાહ આપવાની તેને ફરજ રહેશે.

(૩) રાજ્યપાલ [૬]* * * * *,-

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડતી નથી.

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''એટલે પહેલી અનુસૂચિના ભાગ ક અથવા ભાગ ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલ રાજ્ય થાય છે પણ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૩. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧ (ઝ)થી ''આસામ રાજ્યનો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી)

૪. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૩થી સુધાર્યા પ્રમાણે અસલને બદલે આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલી)

૫. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૩૯થી અસલ મજકૂરને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી

૬. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૭. એજનથી ''અથવા યથાપ્રસંગ રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

(ક) કાઉન્સિલના સભ્યોની સંખ્યા, તેમની નિમણૂકની અને કાઉન્સિલના અધ્યક્ષ અને તેના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓની નિમણૂકની રીત;

(ખ) તેની બેઠકોનું સંચાલન અને તેની સામાન્ય કાર્યરીતિ; અને

(ગ) બીજી તમામ આનુષંગિક બાબતો,

ઠરાવવા અથવા તેના નિયમન માટે નિયમો કરી શકશે.

૫. અનુસૂચિત વિસ્તારોને લાગુ પડતો કાયદો .- (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, રાજ્યપાલ [૧]* * * રાજપત્રિત જાહેરનામા દ્વારા આદેશ કરી શકશે કે સંસદનો અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ ખાસ અધિનિયમ તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોને કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે રાજ્યમાંના અનુસૂચિત વિસ્તારોને અથવા તેના કોઈ ભાગને તે જાહેરનામામાં તેઓ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને, તે લાગુ પડશે અને આ પેટા-પરિચ્છેદ હેઠળ આપવાનો કોઈ આદેશ તેની ભૂતલક્ષી અસર થાય તે રીતે આપી શકાશે.

(૨) રાજ્યમાંનો જે કોઈ વિસ્તાર તે સમયે અનુસૂચિત વિસ્તાર હોય તેનાં શાંતિ અને સુશાસન માટે રાજ્યપાલ [૧]* * * વિનિયમો કરશે.

ખાસ કરીને અને ઉપર જણાવેલી સત્તાની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા સિવાય, એવા વિનિયમોથી-

(ક) એવા વિસ્તારમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓના સભ્યો વડે અથવા તેમની અંદરોઅંદર જમીનની તબદીલી ઉપર પ્રતિબંધ અથવા નિયંત્રણ મૂકી શકાશે;

(ખ) એવા વિસ્તારોમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓના સભ્યોને જમીનની ફાળવણીનું નિયમન કરી શકાશે;

(ગ) એવા વિસ્તારમાં અનુસૂચિત આદિજાતિઓના સભ્યોને નાણાં ધીરનારાઓના ધીરધારના ધંધાનું નિયમન કરી શકાશે.

(૩) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માં ઉલ્લેખેલ હોય એવો કોઈ વિનિયમ કરતી વખતે સંસદનો અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ અધિનિયમ અથવા તે સમયે પ્રસ્તુત વિસ્તારને લાગુ પડતો કોઈ વિદ્યમાન અધિનિયમ રાજ્યપાલ [૨]* * * રદ કરી શકશે અથવા તેમાં સુધારો કરી શકશે.

(૪) આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમો રાષ્ટ્રપતિને તરત સાદર કરવા જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તે અમલમાં આવશે નહિ.

(૫) જ્યાં રાજ્ય માટે આદિજાતિ સલાહકાર કાઉન્સિલ હોય ત્યાં વિનિયમ કરનાર રાજ્યપાલે [૨]* * * એવી કાઉન્સિલ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા સિવાય, આ પરિચ્છેદ હેઠળ કોઇ વિનિયમ કરી શકાશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''અથવા યથાપ્રસંગ રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

૨. એજનની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિ થી ''અથવા રાજપ્રમુખ'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે.

ભાગ ગ

અનુસૂચિત વિસ્તારો

૬. અનુસૂચિત વિસ્તારો .- (૧) આ સંવિધાનમાં ''અનુસૂચિત વિસ્તારો'' એ શબ્દ પ્રયોગ એટલે રાષ્ટ્રપતિ [૧]હુકમ કરીને અનુસૂચિત વિસ્તારો તરીકે જાહેર કરે તે વિસ્તારો.

(૨) રાષ્ટ્રપતિ કોઈપણ સમયે [૨]હુકમ કરીને,-

(ક) આદેશ કરી શકશે કે સમગ્ર અનુસૂચિત વિસ્તાર અથવા તેનો કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલો ભાગ અનુસૂચિત વિસ્તાર અથવા એવા વિસ્તારનો ભાગ રહેશે નહિ;

[૩][(કક) રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી તે રાજ્યના કોઈપણ અનુસૂચિત વિસ્તારનું ક્ષેત્ર વધારી શકશે;]

(ખ) કોઈ અનુસૂચિત વિસ્તારમાં ફેરફાર કરી શકશે, પણ તે સીમાઓ સરખી કરવા પૂરતો જ;

(ગ) કોઈ રાજ્યની સીમાઓમાં ફેરફાર થતા અથવા કોઈ નવું રાજ્ય સંઘમાં દાખલ થતા કે તેની સ્થાપના થતા, કોઈ રાજ્યમાં અગાઉ સમાવિષ્ટ ન હોય તેવા રાજ્યક્ષેત્રને અનુસૂચિત વિસ્તાર તરીકે અથવા તેના ભાગ તરીકે જાહેર કરી શકશે;

[૪][(ઘ) કોઈપણ રાજ્ય એવા રાજ્યોના સંબંધમાં આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા કોઈપણ હુકમ કે હુકમો રદ કરી શકશે અને સંબંધિત રાજ્યના રાજ્યપાલ સાથે વિચારવિનિમય કરીને જે વિસ્તારો અનુસૂચિત વિસ્તારો તરીકે હોય તે વિસ્તારો ફરી મુકરર કરતાં નવેસરથી હુકમો કરી શકશે;]

અને એવા કોઈ હુકમમાં રાષ્ટ્રપતિને જરૂરી અને યોગ્ય લાગે તેવી આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓ કરી શકાશે, પણ ઉપર જણાવ્યા મુજબ હોય તે સિવાય, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ કરેલા હુકમમાં પછીના કોઈ હુકમથી ફેરફાર કરી શકાશે નહિ.

ભાગ ઘ

અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત

૭. અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત.- (૧) સંસદ, વખતોવખત કાયદાથી ઉમેરો કરીને, તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા તે રદ કરીને આ અનુસૂચિની કોઈપણ જોગવાઈમાં સુધારો કરી શકશે અને એ રીતે અનુસૂચિ સુધારી હોય, ત્યારે આ સંવિધાનમાં આ અનુસૂચિ અંગેના કોઈ ઉલ્લેખનો અર્થ, એ રીતે સુધારેલી અનુસૂચિ અંગેના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) માં જણાવ્યા મુજબનો કોઈ કાયદો, અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

---

૧. જુઓ અનુસૂચિત વિસ્તારો (ભાગ-ક રાજ્યો) હુકમ, ૧૯૫૦ (સી.ઓ.૯) અને અનુસૂચિત વિસ્તારો (ભાગ-ખ રાજ્યો) હુકમ, ૧૯૫૦ (સી.ઓ.૨૬), અનુસૂચિત વિસ્તારો (હિમાચલ પ્રદેશ) હુકમ, ૧૯૭૫ (સી.ઓ. ૧૦૨) અને અનુસૂચિત વિસ્તારો (બિહાર, ગુજરાત, મધ્ય પ્રદેશ અને ઓરિસ્સા રાજ્યો) હુકમ, ૧૯૭૭ (સી.ઓ. ૧૦૯).

૨. જુઓ મદ્રાસ અનુસૂચિત વિસ્તારો (અમલબંધી) હુકમ, ૧૯૫૦ (સી.ઓ. ૩૦) અને આંધ્ર અનુસૂચિત વિસ્તારો (અમલબંધી) હુકમ, ૧૯૫૫ (સી.ઓ. ૫૦).

૩. સંવિધાન પાંચમી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ના ૧૦૧મા) ની કલમ ૨ (૧) થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

૪. એજનની કલમ ૨ (૨) થી આ ખંડ દાખલ કર્યો છે.

[1]છઠ્ઠી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ ૨૨૪ (૨) અને ૨૭૫ (૧)]

[2][આસામ, મેઘાલય, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યના] આદિજાતિ વિસ્તારોના વહીવટ વિષે જોગવાઈઓ

૧. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશો.- (૧) આ પરિચ્છેદની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨૦ સાથે જોડેલા કોઠાના [3][[4][ભાગ ૧, ૨ અને ૨-ક] અને ભાગ ૩માં]ની દરેક બાબતમાં દર્શાવેલા આદિજાતિ વિસ્તારો સ્વાયત્ત જિલ્લા બનશે.

(૨) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં જુદી જુદી અનુસૂચિત આદિજાતિઓ હોય, તો જેમાં એ જાતિઓ વસતી હોય એવા વિસ્તાર કે વિસ્તારોનું રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી સ્વાયત્ત પ્રદેશોમાં વિભાજન કરી શકશે.

(૩) રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી-

(ક) સદરહુ કોઠાના [3][કોઈપણ ભાગમાં] કોઈ વિસ્તારનો સમાવેશ કરી શકશે,

(ખ) સદરહુ કોઠાના [3][કોઈપણ ભાગમાંથી] કોઈ વિસ્તારને કાઢી નાખી શકશે,

(ગ) કોઈ નવો સ્વાયત્ત જિલ્લો રચી શકશે,

(ઘ) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાનો વિસ્તાર વધારી શકશે,

(ચ) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાનો વિસ્તાર ઘટાડી શકશે,

(છ) એક સ્વાયત્ત જિલ્લો બને એ રીતે બે કે વધુ સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને અથવા તેના ભાગને જોડી શકશે,

[5][(છછ) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાના નામમાં ફેરફાર કરી શકશે,]

(જ) કોઈપણ સ્વાયત્ત જિલ્લાની સીમાઓ મુકરર કરી શકશે :

પરંતુ આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૧૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ નિમાયેલા કમિશનનો રિપોર્ટ વિચારણામાં લીધા સિવાય, આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડો (ગ), (ઘ), (ચ) અને (છ) હેઠળ રાજ્યપાલ કોઈ હુકમ કરી શકશે નહિ :

[6][વધુમાં, આ પેટા-પરિચ્છેદ હેઠળ રાજ્યપાલે કરેલ કોઈ હુકમમાં, તે હુકમની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી હોવાનું તેમને જણાય તેવી (પરિચ્છેદ ૨૦ના અને સદરહુ કોઠાના કોઈ ભાગમાં કોઈ બાબતના સુધારા સહિતની) આનુષંગિક અને પારિણામિક જોગવાઈઓનો સમાવેશ કરી શકાશે.]

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડતી નથી

૨. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૩૯થી અસલ મજકૂરને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

૩. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧ (ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી ''ભાગ-ક'' એ શબ્દ અને અક્ષરને સ્થાને આ શબ્દો અને આંકડા મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૪. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ થી સુધાર્યા પ્રમાણે આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૫. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦ થી અમલી.)

૬. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી આ પરંતુક ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

[1]**૨. જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોની રચના**.- [2][(૧) દરેક સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે વધુમાં વધુ ત્રીસ સભ્યોની બનેલી એક જિલ્લા કાઉન્સિલ રહેશે. જેમાંની વધુમાં વધુ ચાર વ્યક્તિઓને રાજ્યપાલ નિયુક્ત કરશે અને બાકીનાની ચૂંટણી પુખ્ત મતાધિકારના ધોરણે કરવી જોઇશે.].

(૨) આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૧ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨) હેઠળ સ્વાયત્ત પ્રદેશ તરીકે રચાયેલા દરેક વિસ્તાર માટે એક અલગ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ રહેશે.

(૩) દરેક જિલ્લા કાઉન્સિલ અને દરેક પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અનુક્રમે ''(જિલ્લાનું નામ) ની જિલ્લા કાઉન્સિલ'' અને ''(પ્રદેશનું નામ)ની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ'' એ નામનું સંસ્થાપિત મંડળ બનશે અને તેને શાશ્વત ઉત્તરાધિકાર અને એક પોતાનો સિક્કો રહેશે અને સદરહુ નામથી તે દાવો માંડી શકશે અને તેના ઉપર દાવો માંડી શકશે.

(૪) આ અનુસૂચિની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, કોઇ સ્વાયત્ત જિલ્લાનો વહીવટ, આ અનુસૂચિ હેઠળ તે જિલ્લાની અંદરની કોઇ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલમાં નિહિત થયો ન હોય તેટલે અંશે તે જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલમાં નિહિત થશે અને કોઇ સ્વાયત્ત પ્રદેશનો વહીવટ એવા પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલમાં નિહિત થશે.

(૫) પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોવાળા સ્વાયત્ત જિલ્લામાં, જિલ્લા કાઉન્સિલને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારો અંગે આ અનુસૂચિથી તેને અપાયેલી સત્તા ઉપરાંત એવા વિસ્તારો અંગે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ તેને સોંપે તેવી જ સત્તા રહેશે.

(૬) જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો પહેલીવાર રચવા માટે, સબંધિત સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અથવા પ્રદેશોની અંદરની વિદ્યમાન આદિજાતિ કાઉન્સિલો અથવા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતી બીજી આદિજાતિ સંસ્થાઓ સાથે વિચારવિનિમય કરીને, રાજ્યપાલ નિયમો કરશે અને તે નિયમોમાં નીચેની બાબતો માટે જોગવાઇ કરવામાં આવશે :-

(ક) જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોની રચના અને તેમાં બેઠકોની ફાળવણી;

(ખ) તે કાઉન્સિલો માટેની ચૂંટણીઓના હેતુ માટે પ્રાદેશિક મતદારમંડળોનું સીમાંકન;

(ગ) એવી ચૂંટણીઓમાં મત આપવા માટેની લાયકાતો અને તે અંગે મતદાર યાદીઓ તૈયાર કરવા બાબત;

(ઘ) એવી ચૂંટણીઓમાં તે કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે ચૂંટાવા માટેની લાયકાતો;

(ચ) [3][પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો]ના સભ્યોના હોદ્દાની મુદત;

(છ) એવી કાઉન્સિલોની ચૂંટણીઓ અથવા નિયુક્તિઓ સંબંધી અથવા તેની સાથે સંકળાયેલી બીજી કોઇ બાબત;

(જ) જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોમાં [1][(કોઇ ખાલી જગા હોવા છતાં કાર્ય કરવાની સત્તા સહિતની)] તેની કાર્યરીતિ અને તેના કામકાજનું સંચાલન;

---

૧. આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા)ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ (૨)ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) પછી, નીચેનો પરંતુક દાખલ કર્યો છેઃ-

''પરંતુ બોડોલેન્ડ -ાદેશિક કાઉન્સિલ વધુમાં વધુ છેંતાળીસ સભ્યોની બનેલી હોવી જોઈશે, જેમાંના ચાળીસ સભ્યોની ચૂંટણી પુખ્ત મતાધિકારના આધારે કરવી જોઈશે, જેમાંની ત્રીસ (બેઠક) અનુસૂચિત આદિજાતિ માટે અનામત રાખવી જોઈશે, પાંચ (બેઠક) બિન-આદિજાતિ (આદિજાતિના ન હોય તેવા) સમુદાયો માટે અનામત રાખવી જોઈશે, પાંચ (બેઠક) તમામ સમુદાયો માટે ખુલ્લી રાખવી જોઈશે અને બાકીની છ બેઠકો પર રાજ્યપાલ, બોડોલેન્ડ -ાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લાનું પ્રતિનિધિત્વ નહિ પામેલા સમુદાયોમાંથી, મતાધિકાર સહિતના બીજા સભ્યો જેવા જ અધિકારો અને વિશેષાધિકાર ધરાવતા સભ્યો નામનિયુક્ત કરશે, જેમાં ઓછામાં ઓછા બે મહિલા સભ્યો હોવા જોઈશે.''

આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ (સન ૧૯૯૫ના ૪૨મા)ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ (૨)ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩) પછી, નીચેનો પરંતુક દાખલ કર્યો છેઃ-

''પરંતુ ઉત્તર કછાર પહાડી જિલ્લા માટે રચાયેલી જિલ્લા કાઉન્સિલ, ઉત્તરી કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ કહેવાશે અને કાર્બી આંગલાંગ જિલ્લા માટે રચાયેલી જિલ્લા કાઉન્સિલ, કાર્બી આંગલાંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ કહેવાશે.''

આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા)ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ (૨)ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩)ના પરંતુક પછી, નીચેનો પરંતુક દાખલ કર્યો છેઃ-

''વધુમાં, બોડોલેન્ડ -ાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લા માટે રચાયેલી જિલ્લા કાઉન્સિલ, બોડોલેન્ડ -ાદેશિક કાઉન્સિલ કહેવાશે.''

૨. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી આ મજકૂર મૂકયો કર્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦ થી અમલી.)

૩. એજનથી '' તે કાઉન્સિલો '' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તા.૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી.)

(ઝ) જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોના અધિકારીઓ અને સ્ટાફની નિમણૂક.

[૨][(૬-ક) જિલ્લા કાઉન્સિલના ચૂંટાયેલા સભ્યો પરિચ્છેદ ૧૬ હેઠળ જિલ્લા કાઉન્સિલનું વહેલું વિસર્જન ન થાય તો કાઉન્સિલની સામાન્ય ચૂંટણીઓ થયા પછી તેની પહેલી બેઠક માટે નક્કી કરેલી તારીખથી પાંચ વર્ષની મુદત સુધી હોદ્દો ધરાવશે અને નિયુક્ત થયેલો સભ્ય રાજ્યપાલની મરજી હોય ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે :

પરંતુ કટોકટીની ઉદઘોષણા અમલમાં હોય તે દરમિયાન અથવા રાજ્યપાલને એમ લાગે કે ચૂંટણીઓ કરવાનું અશક્ય બનાવે તેવા સંજોગો પ્રવર્તે છે, તો રાજ્યપાલ સદરહુ પાંચ વર્ષની મુદતને એકીસાથે વધુમાં વધુ એક વર્ષ સુધી, પણ ઉદ્‌ઘોષણાનો અમલ બંધ થયા પછી કોઈપણ સંજોગોમાં છ મહિનાની વધુ ન હોય તેટલી મુદત સુધી, લંબાવી શકશે.

વધુમાં, પ્રસંગોપાત ખાલી પડતી જગા ભરવા માટે ચૂંટાયેલ સભ્ય પોતે જે સભ્યની જગાએ આવેલ હોય તે સભ્યના હોદ્દાની બાકીની મુદત સુધી જ હોદ્દો ધરાવશે.]

(૭) જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ તેની પહેલીવારની રચના પછી [૧][રાજ્યપાલની મંજૂરી લઈને] આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૬)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો અંગે નિયમો કરી શકશે અને નીચેની બાબતોના નિયમન માટે પણ [૧][એ પ્રમાણે મંજૂરી લઈને] નિયમો કરી શકશે,-

(ક) તાબાની સ્થાનિક કાઉન્સિલો અથવા બોર્ડોની રચના અને તેની કાર્યરીતિ અને તેના કામકાજનું સંચાલન; અને

(ખ) યથાપ્રસંગ, તે જિલ્લાના અથવા પ્રદેશના વહીવટને લગતા કામકાજના સંચાલન સંબંધી સામાન્ય રીતે તમામ બાબતો :

પરંતુ જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ, આ પેટા-પરિચ્છેદ હેઠળ નિયમો ન કરે ત્યાં સુધી, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૬) હેઠળ રાજ્યપાલે કરેલા નિયમો, એવી દરેક કાઉન્સિલ માટેની ચૂંટણીઓ અંગે, તેના અધિકારીઓ અને સ્ટાફ અંગે અને તેમાંની કાર્યરીતિ અને કામકાજના સંચાલન અંગે અમલી રહેશે.

[૩] * * * *

[૪]**૩. જિલ્લા કાઉન્સિલો અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોની કાયદા કરવાની સત્તા.**- (૧) કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને એ પ્રદેશની અંદરના તમામ વિસ્તારો માટે અને કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદર પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોના અધિકાર હેઠળ હોય તે સિવાયના તે જિલ્લાની અંદરના તમામ વિસ્તારો માટે નીચે જણાવેલ બાબતો અંગે કાયદા કરવાની સત્તા રહેશે :-

---

૧. એજનથી આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે.

૨. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી આ મજકૂર મૂકયો કર્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦ થી અમલી.)

૩. એજનથી બીજો પરંતુક કમી કર્યો છે. (૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી)

૪. આસામ રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા) ની કલમ ૨થી, નીચે - માણે પરિચ્છેદ ૩ સુધાર્યો છેઃ

''(૩) પરિચ્છેદ ૩-કના પેટા-પરિચ્છેદ (૨) અથવા પરિચ્છેદ ૩-ખના પેટા-પરિચ્છેદ (૨) માં અન્યથા જોગવાઇ કરેલી હોય તે સિવાય, આ પરિચ્છેદ અથવા પરિચ્છેદ ૩-કના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) અથવા પરિચ્છેદ ૩-ખના

પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ કરેલા તમામ કાયદાઓને તરત જ રાજયપાલ સમક્ષ રજૂ કરવા જોઇશે અને તેઓ સંમતિ ન આપે ત્યાં સુધી તે અમલી થશે નહિ.

આસામ રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૩ પછી, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ (સન ૧૯૯૫ના ૪૨મા) ની કલમ ૨થી, નીચેનો પરિચ્છેદ દાખલ કરવામાં આવે છે.

" ૩ક. ઉત્તર કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અને કાર્બી આંગલાંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલની કાયદા ઘડવાની વધારાની સત્તા.-

(૧) પરિચ્છેદ ૩ની જોગવાઇઓને બાધ આવ્યા સિવાય, ઉત્તર કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અને કાર્બી આંગલાંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલને, તેમના સંબંધિત જિલ્લાઓમાં, નીચેના સંબંધમાં કાયદા ઘડવાની સત્તા રહેશેઃ-

(ક) સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધો ૭ અને ૫૨ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ઉદ્યોગો;

(ખ) માર્ગવ્યવહાર એટલે કે રસ્તા, પુલો, નૌકાઘાટો (ફેરીઝ) અને સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧માં નિર્દિષ્ટ ન કરેલા માર્ગવ્યવહારના અન્ય સાધનો;

મ્યુનિસિપલ ટ્રામવે, રોપવે અને આંતરિક જળમાર્ગો અને એવા જળમાર્ગો સંબંધી સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ અને યાદી ૩ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, તેના ઉપરનો ટ્રાફિક; યાંત્રિક શકિતથી ચાલતા વાહનો સિવાયના વાહનો;

(ગ) પશુઓની ઓલાદની જાળવણી, રક્ષણ અને સુધારણા અને પશુરોગોનું નિવારણ, પશુચિકિત્સા તાલીમ અને વ્યવસાય, ઢોર પૂરવાના ડબ્બા;

(ઘ) -ાથમિક અને માધ્યમિક શિક્ષણ;

(ચ) ખેતી, જેમાં ખેતીવિષયક શિક્ષણ અને સંશોધન, ઉપદ્રવી જીવાત સામે રક્ષણ અને વનસ્પતિ રોગોના નિવારણનો સમાવેશ થાય છે.

(છ) મત્સ્યક્ષેત્રો;

(જ) પાણી, એટલે કે સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધ ૫૬ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, પાણીનો પુરવઠો, સિંચાઇ અને નહેરો, ગટર-વ્યવસ્થા અને પાળા, પાણીનો સંગ્રહ અને જળશક્તિ;

(ઝ) સામાજિક સુરક્ષા અને સામાજિક વીમો, રોજગારી અને બેરોજગારી;

(ટ) ડાંગરના ખેતરો, બજારો, નગરો વગેરે (ટેકનિકલ - કારના ન હોય તેવા) ગામના રક્ષણ માટેની પૂર નિયંત્રણ યોજનાઓ;

(ઠ) નાટયગૃહો અને નાટય- યોગો, સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધ ૬૦ની જોગવાઇને અધીન રહીને, સિનેમા; રમતગમત, મનોરંજન, આનંદ- મોદ;

(ડ) જાહેર આરોગ્ય અને સફાઇ, ઇસ્પિતાલો અને દવાખાનાં ;

(ઢ) નાની સિંચાઇ;

(ત) ખાદ્ય પદાર્થો, ઘાસચારો, કાચું કપાસ અને કાચા શણનો વ્યાપાર અને વાણિજય અને ઉત્પાદન, પુરવઠો અને વિતરણ;

(થ) રાજય જેનું નિયંત્રણ કરતું હોય અને જેનું ખર્ચ ભોગવતું હોય તેવા પુસ્તકાલયો, સંગ્રહાલયો અને તેના જેવી બીજી સંસ્થાઓ; સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ રાષ્ટ્રીય મહત્વના હોવાનું જાહેર કરેલ હોય તે સિવાયના -ાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ; અને

(દ) જમીનનું સ્વત્વાર્પણ.

(૨) પરિચ્છેદ ૩ હેઠળ અથવા આ પરિચ્છેદ હેઠળ ઉત્તર કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અને કાર્બી આંગલાંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલે કરેલા તમામ કાયદાઓ, સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો સાથે સંબધિત હોય તેટલે સુધી, તરત જ રાજયપાલને રજૂ કરવા જોઇશે, જે રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે તેને (કાયદાઓને) અનામત રાખી શકશે.

(૩) રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે કોઇ કાયદો અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિએ જાહેર કરવું જોઇશે કે તેઓ સદરહુ કાયદાને સંમતિ આપે છે અથવા તેમાંથી સંમતિ આપવાનું અટકાવે છે :

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ, રાજયપાલને તે કાયદો, ઉત્તર કછાર પહાડી કાઉન્સિલ અથવા, યથા-સંગ, કાર્બી આંગલાંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલને, કાયદા અથવા તેની કોઇ નિર્દિષ્ટ જોગવાઇઓની પુનર્વિચારણા કરે તેવી વિનંતી કરતા સંદેશ સહિત અને ખાસ કરીને તેમણે તેમના સંદેશમાં ભલામણ કરેલ એવા કોઇ સુધારા દાખલ કરવાની ઇચ્છનીયતા અંગે વિચારણા કરે તે માટે સદરહુ કાઉન્સિલને પરત કરવા આદેશ કરી શકશે અને તે કાયદો એવી રીતે પરત કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, સદરહુ કાઉન્સિલે, આવો સંદેશો મળ્યાની તારીખથી છ મહિનાની મુદતની અંદર, તદ્નુસાર કાયદાની વિચારણા કરવી જોઇશે અને સદરહુ કાઉન્સિલ સુધારા સાથે અથવા સુધારા વગર તે કાયદાને ફરીથી પસાર કરે તો, તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે ફરીથી રજૂ કરવો જોઇશે.

આસામ રાજયને તે લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪માં) ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ ૩ક પછી, નીચેનો પરિચ્છેદ દાખલ કર્યો છે. :- " **૩ ખ. કાયદા કરવાની બોડોલેન્ડ - દેશિક કાઉન્સિલની વધારાની સત્તા.-**

(૧) પરિચ્છેદ ૩ની જોગવાઇઓને બાધ આવ્યા સિવાય, બોડોલેન્ડ - દેશિક કાઉન્સિલને પોતાના વિસ્તારોની અંદર :-

(૧) ખેતીવિષયક શિક્ષણ અને સંશોધન, ઉપદ્રવી જીવાત સામે રક્ષણ અને વનસ્પતિ રોગોના નિવારણ સહિત ખેતી ;

(૨) પશુપાલન અને પશુચિકિત્સા, એટલે કે, પશુધનની જાળવણી, રક્ષણ અને સુધારણા અને પશુ રોગોની નાબૂદી, પશુચિકિત્સાની તાલીમ અને વ્યવસાય, ઢોર પુરવાના ડબ્બા; (૩) સહકાર ; (૪) સાંસ્કૃતિક બાબતો ; (૫) શિક્ષણ, એટલે કે, -ાથમિક શિક્ષણ, વ્યાવસાયિક તાલીમ સહિત ઉચ્ચતર માધ્યમિક, -ૌઢ શિક્ષણ, કોલેજ શિક્ષણ (સામાન્ય) ; (૬) મત્સ્યોદ્યોગ; (૭) ગામ, ડાંગરના ખેતરો, બજારો અને શહેરો (ટેકનિકલ સ્વરૂપના નહિ)ના રક્ષણ માટે પૂર નિયંત્રણ ; (૮) અન્ન અને નાગરિક પુરવઠો ; (૯) વન (અનામત વન સિવાયના); (૧૦) હાથશાળ અને કાપડ ઉદ્યોગ ; (૧૧) આરોગ્ય અને અને પરિવાર કલ્યાણ ; (૧૨) સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધ ૮૪ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, નશાકારક દારૂ, અફીણ અને આડ પેદાશો ; (૧૩) સિંચાઇ ; (૧૪) શ્રમ અને રોજગાર ; (૧૫) જમીન અને મહેસૂલ; (૧૬) ગ્રથાલય સેવા (રાજય સરકારનાં નાણાથી ચાલતી અને તેના દ્વારા નિયંત્રિત) ; (૧૭) લોટરી (સાતમી અનુસચિની યાદી ૧ની નોંધ ૪૦ની જોગવાઇઓને અધીન); નાટ્યગૃહો અને નાટય -યોગો અને સિનેમા (સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધ ૬૦ની જોગવાઇઓને અધીન); (૧૮) બજારો અને -દર્શનો / મેળા; (૧૯) મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન, સુધારણા ટ્રસ્ટ, જિલ્લા મંડળો અને બીજા સ્થાનિક સત્તામંડળો; (૨૦) રાજય દ્વારા નિયંત્રણ અને નાણા મેળવતા સંગ્રહાલય અને પુરાતત્વ સંસ્થાઓ, સંસદે કરેલા કોઇ કાયદાથી અથવા તે હેઠળ રાષ્ટ્રીય મહત્વના હોવાનું જાહેર કરેલ હોય તે સિવાયના -ાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ; (૨૧) પંચાયત અને ગ્રામ વિકાસ; (૨૨) આયોજન અને વિકાસ; (૨૩) મુદ્રણ અને લેખન સામગ્રી ; (૨૪) જાહેર આરોગ્ય ઇજનેરી; (૨૫) જાહેર બાંધકામ વિભાગ ; (૨૬) -ચાર અને લોકસંપર્ક; (૨૭) જન્મ અને મરણની નોંધણી; (૨૮) રાહત અને પુર્નવસવાટ; (૨૯) રેશમ ઉત્પાદન; (૩૦) સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધો ૭ અને ૫૨ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને લઘુઉદ્યોગ, કુટિર ઉદ્યોગ અને ગ્રામીણ ઉદ્યોગ; (૩૧) સમાજ કલ્યાણ; (૩૨) ભૂમિ-સંરક્ષણ; (૩૩) રમત-ગમત અને યુવા કલ્યાણ ; (૩૪) આંકડાશાસ્ત્ર; (૩૫) -વાસન; (૩૬) વાહન વ્યવહાર (રસ્તાઓ, પુલો, નૌકાઘાટો અને સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧માં નિર્દિષ્ટ ન કરેલા વાહન અન્ય સાધનો, મ્યુનિસિપલ ટ્રામ વે, રોપ વે, આંતર્દેશીય જળમાર્ગો, અને એવા જળમાર્ગો, યંત્રચાલિત વાહનો સિવાયના વાહનોના સંદર્ભમાં સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ અને યાદી ૩ની જોગવાઇને અધીન રહીને તેના ઉપરનો ટ્રાફિક) ; (૩૭) રાજય સરકાર દ્વારા નિયંત્રિત કરતી હોય અને નાણ હોય તેવી આદિજાતિ સંશોધન સંસ્થા; (૩૮) શહેરી વિકાસ- શહેર અને ગ્રામ્ય આયોજન; (૩૯) સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૧ની નોંધ ૫૦ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને તોલ અને માપ; અને (૪૦) મેદાની -દેશની આદિજાતિઓ અને પછાત વર્ગોનું કલ્યાણ

ના સંબંધમાં કાયદા કરવાની સત્તા રહેશે :

પરંતુ આવા કાયદામાંના કોઇ મજકૂરથી-

(ક) આ અધિનિયમના આરંભની તારીખે કોઇપણ નાગરિકની જમીનના સંબંધમાં, તેના વિદ્યમાન હકો અને વિશેષાધિકારોનો અંત આવશે નહિ અથવા તેમાં ફેરફાર થશે નહિ; અને

(ખ) અન્યથા એવો નાગરિક બોડોલેન્ડ -દેશિક વિસ્તારોના જિલ્લાની અંદર એવી જમીનના સંપાદન માટે લાયક હોય તો, કોઇપણ નાગરિકને વારસાઇ ફાળવણી, પતાવટ દ્વારા અથવા તબદીલીની અન્ય કોઇ રીતે જમીન મેળવતા અટકાવી શકાશે નહિ.

(૨) પરિચ્છેદ ૩ અથવા આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ કાયદાઓ, સાતમી અનુસૂચિની યાદી ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો સાથે સંબંધિત હોય તેટલે સુધી, તરત જ રાજયપાલને રજૂ કરવા જોઇશે, જે રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે તેને અનામત રાખી શકશે.

(૩) રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે કોઇ કાયદાને અનામત રાખવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, રાષ્ટ્રપતિએ એવું જાહેર કરવું જોઇશે કે તેઓ સદરહુ કાયદાને સંમતિ આપે છે અથવા તેને સંમતિ આપવાનું અટકાવે છે :

પરંતુ રાષ્ટ્રપતિ, રાજયપાલને તે કાયદો, બોડોલેન્ડ -દેશિક કાઉન્સિલને, કાયદા અથવા તેની કોઇ નિર્દિષ્ટ જોગવાઇઓની પુનર્વિચારણા કરે તેવી વિનંતી કરતા સંદેશ સહિત અને ખાસ કરીને તેમણે તેમના સંદેશમાં ભલામણ કરેલ એવા કોઇ સુધારા દાખલ કરવાની ઇચ્છનીયતા અંગે વિચારણા કરે તે માટે સદરહુ કાઉન્સિલને પરત કરવા આદેશ કરી શકશે અને તે કાયદો એવી રીતે પરત કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે, સદરહુ કાઉન્સિલે, આવો સંદેશો મળ્યાની તારીખથી છ મહિનાની મુદતની અંદર, તદ્નુસાર કાયદાની વિચારણા કરવી જોઇશે અને સદરહુ કાઉન્સિલ સુધારા સાથે અથવા સુધારા વગર તે કાયદાને ફરીથી પસાર કરે તો, તેને રાષ્ટ્રપતિની વિચારણા માટે ફરીથી રજૂ કરવો જોઇશે.

(ક) ખેતી અથવા ચરાણના હેતુ માટે અથવા રહેઠાણના અથવા બીજા બિન-ખેતીવિષયક હેતુ માટે અથવા કોઈ ગામ અથવા નગરના રહેવાસીઓનાં હિત જેનાથી સાધી શકાય તેમ હોય તેવા બીજા કોઈ હેતુ માટે અનામત જંગલની જમીન સિવાયની જમીનની ફાળવણી, તેનો ભોગવટો અથવા ઉપયોગ અથવા તેને અલગ રાખવા બાબત :

પરંતુ ભોગવટામાં હોય કે ન હોય તેવી જમીનના જાહેર હેતુઓ માટે ફરજિયાત સંપાદનને અધિકૃત કરતા તે સમયે અમલમાં હોય તેવા કાયદા અનુસાર [૧][સંબંધિત રાજ્યની સરકારે] કરેલા એવા સંપાદનને એ કાયદાના કોઈપણ મજકૂરથી બાધ આવશે નહિ;

(ખ) અનામત ન હોય તેવા જંગલનો વહીવટ;

(ગ) કોઈ નહેર અથા કાંસનો ખેતીના હેતુ માટે ઉપયોગ;

(ઘ) ''ઝૂમ'' પદ્ધતિની અથવા ફરતી ખેતીના બીજા પ્રકારોની પ્રથાનું નિયમન;

(ચ) ગ્રામ કે નગર સમિતિઓ અથવા કાઉન્સિલોની સ્થાપના અને તેમની સત્તાઓ;

(છ) ગ્રામ અથવા નગરના વહીવટ સંબંધી બીજી કોઈ બાબત જેમાં ગ્રામ કે નગર પોલીસનો અને જાહેર આરોગ્ય અને સફાઈનો સમાવેશ થાય છે;

(જ) મુખીઓ કે નાયકોની નિમણૂક અથવા તેમનો ઉત્તરાધિકાર;

(ઝ) મિલકતનો વારસો;

[૨][(ટ) લગ્ન અને છૂટાછેડા];

(ઠ) સામાજિક રૂઢિઓ.

(૨) આ પરિચ્છેદમાં ''અનામત જંગલ'' એટલે આસામ જંગલ રેગ્યુલેશન, ૧૮૯૧ હેઠળ પ્રસ્તુત વિસ્તારમાં તે સમયે અમલમાં હોય તેવા બીજા કોઇ કાયદા હેઠળ અનામત રાખેલ જંગલ.

(૩) આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ કાયદા, રાજ્યપાલ સમક્ષ તરત રજૂ કરવા જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તે અમલી થશે નહિ.

[૩]**૪. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોમાં ન્યાયનો વહીવટ .-** (૧) સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ એ પ્રદેશની અંદરના વિસ્તારો અંગે અને સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલ તે જિલ્લાની અંદર પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો હોય તો તેના અધિકાર હેઠળ હોય તે સિવાયના તે જિલ્લાની અંદરના બીજા વિસ્તારો અંગે, જેમાં બધા પક્ષકારો એ વિસ્તારોની અંદરની અનુસૂચિત જાતિના હોય તેવા, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૫ ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તે દાવા અને મુકદ્દમા સિવાયના દાવા અને મુકદ્દમા ચલાવવા માટે, રાજ્યમાંના કોઈ ન્યાયાલયને બાકાત રાખીને ગ્રામ કાઉન્સિલો અથવા ન્યાયાલયો રચી શકશે અને યોગ્ય વ્યક્તિઓને એવી ગ્રામ કાઉન્સિલના સભ્યો તરીકે અથવા એવા ન્યાયાલયોના પ્રમુખ અધિકારીઓ તરીકે નીમી શકશે અને આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૩ હેઠળ કરેલા કાયદાના અમલ માટે જરૂરી હોય તેટલા અધિકારીઓ પણ નીમી શકશે.

---

૧. ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અસલને બદલે આ મજકુર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી)

૨. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી આ મજકૂર મૂકયો કર્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦ થી અમલી.)

૩. સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા) ની કલમ ૨થી, આસામ રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૪ને સુધારવામાં આવેલ છે જેથી કરીને પેટા-પરિચ્છેદ (૫) પછી, નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરી શકાયઃ-

''(૬) આ પરિચ્છેદમાંનો કોઈપણ મજકૂર, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩)ના પરંતુક હેઠળ રચાયેલી બોડોલેન્ડ -ાદેશિક કાઉન્સિલને લાગુ પડશે નહિ.''

(૨) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા તે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે તે અર્થે રચેલું કોઈ ન્યાયાલય અથવા જો કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની અંદરના કોઈ વિસ્તાર માટે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ ન હોય તો એવા જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા તે જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે રચેલું કોઈ ન્યાયાલય આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ, યથાપ્રસંગ, એવા પ્રદેશ અથવા વિસ્તારની અંદર રચાયેલી ગ્રામ કાઉન્સિલ કે ન્યાયાલય ચલાવી શકે તેવા આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૫ ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તે સિવાયના તમામ દાવા અને મુકદ્દમા અંગે અપીલ ન્યાયાલયમાં સત્તાઓ વાપરશે, અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના બીજા કોઈ ન્યાયાલયને એવા દાવા અને મુકદ્દમા અંગે હકૂમત રહેશે નહિ.

(૩) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તેવા દાવા અને મુકદ્દમા ઉપર રાજ્યપાલ વખતોવખત હુકમ કરીને નિર્દિષ્ટ કરે તેવી

હકૂમત [૧]* * * ઉચ્ચ ન્યાયાલયને રહેશે અને તે વાપરશે.

(૪) યથાપ્રસંગ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ રાજ્યપાલની પૂર્વમંજૂરીથી-

(ક) ગ્રામ કાઉન્સિલો અને ન્યાયાલયોની રચનાનું અને આ પરિચ્છેદ હેઠળ તેમણે વાપરવાની સત્તાનું;

(ખ) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળના દાવા અને મુકદ્દમા ચલાવવામાં ગ્રામ કાઉન્સિલોએ અથવા ન્યાયાલયોએ અનુસરવાની કાર્યરીતિનું;

(ગ) પ્રાદેશિક અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા એવી કાઉન્સિલે રચેલા કોઈ ન્યાયાલયે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨) હેઠળ અપીલોમાં અને બીજી કાર્યવાહીમાં અનુસરવાની કાર્યરીતિનું;

(ઘ) એવી કાઉન્સિલો અને ન્યાયાલયોના નિર્ણયો અને હુકમોના અમલનું;

(ચ) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદો (૧) અને (૨) ની જોગવાઈઓના અમલ માટે બીજી તમામ સહાયક બાબતોનું

નિયમન કરતા નિયમો કરી શકશે.

[૨][(૫) [૩][સંબંધિત રાજ્યની સરકાર સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી,] રાષ્ટ્રપતિ આ અર્થે જાહેરનામાથી નક્કી કરે તે તારીખે અને તે તારીખથી આ પરિચ્છેદનો જાહેરનામામાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા પ્રદેશના સંબંધમાં જાણે કે,-

(૧) પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં ''જેમાં બધા પક્ષકારો એવા વિસ્તારોની અંદરની અનુસૂચિત આદિજાતિઓના હોય તેવા આ અનુસૂચિમાં પરિચ્છેદ ૫ ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તે દાવા અને મુકદ્દમા સિવાયના દાવા અને મુકદ્દમા'' એ શબ્દોને સ્થાને,''આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૫ ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં ઉલ્લેખલ પ્રકારના ન હોય તેવા અને રાજ્યપાલ નિર્દિષ્ટ કરે તેવા દાવા અને મુકદ્દમા'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે;

(૨) પેટા-પરિચ્છેદ (૨) અને (૩) કમી કરવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે;

(૩) પેટા-પરિચ્છેદ (૪)માં,-

(ક) ''યથાપ્રસંગ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ રાજ્યપાલની પૂર્વ મંજૂરીથી'' એ શબ્દોને સ્થાને, ''રાજ્યપાલ'' એ શબ્દ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે પ્રમાણે; અને

(ખ) ખંડ (ક)ને સ્થાને નીચેનો ખંડ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે પ્રમાણે-

''(ક) ગ્રામ કાઉન્સિલો અને ન્યાયાલયોની રચનાનું, આ પરિચ્છેદ હેઠળ તેમણે વાપરવાની સત્તાનું અને ગ્રામ કાઉન્સિલ અને ન્યાયાલયોના નિર્ણય ઉપરથી જે ન્યાયાલયને અપીલ કરવામાં આવે તે ન્યાયાલયોનું;''

(ગ) ખંડ (ગ) ને સ્થાને નીચેનો ખંડ મૂકવામાં આવ્યો હોય તે પ્રમાણે,-

---

૧. ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી ''આસામની'' એ શબ્દ કમી કર્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી)

૨. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી પેટા-પરિચ્છેદ (૫) દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી)

૩. ઉત્તરપુર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અમુક શબ્દોને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી)

''(ગ) પ્રાદેશિક અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ એવી કાઉન્સિલે રચેલા કોઈ ન્યાયાલય સમક્ષ પેટા-પરિચ્છેદ'' (૫) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિએ નક્કી કરેલી તારીખની તરત પહેલાં નિકાલ-બાકી અપીલો અથવા બીજી કાર્યવાહી બીજાને સોંપવા બાબતનું;'' અને

(ઘ) ખંડ (ચ)માં ''પેટા-પરિચ્છેદો (૧) અને (૨)ની'' એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડાને સ્થાને, ''પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ની'' એ શબ્દો, કૌંસ અને આંકડો મૂકવામાં આવ્યા હોય તે પ્રમાણે, અમલ થશે.]

૫. દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૯૦૮ અને ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૮૯૮* હેઠળ અમુક દાવા, મુકદમા અને ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે પ્રાદેશિક અને જિલ્લા કાઉન્સિલોને અને અમુક ન્યાયાલયો અને અધિકારીઓને સત્તાઓ આપવા બાબત.- (૧) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા કે પ્રદેશમાં અમલમાં હોય તેવા રાજ્યપાલે તે અર્થે નિર્દિષ્ટ કરેલા કાયદામાંથી ઊભા થતા દાવા અથવા મુકદમાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે, અથવા ભારતના ફોજદારી અધિનિયમ હેઠળ અથવા એવા જિલ્લા અથવા પ્રદેશને તે સમયે લાગુ પડતા બીજા કાયદા હેઠળ, મોતની, આજીવન દેશનિકાલની અથવા ઓછામાં ઓછી પાંચ વર્ષની મુદત માટે કેદની સજાને પાત્ર ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી માટે, એવા જિલ્લા અથવા પ્રદેશ ઉપર અધિકાર ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલને અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને અથવા એવી જિલ્લા કાઉન્સિલે રચેલા ન્યાયાલયોને અથવા રાજ્યપાલે તે અર્થે નીમેલા કોઈ અધિકારીને રાજ્યપાલ પોતે યોગ્ય ગણે તેવી, યથાપ્રસંગ, દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૯૦૮ હેઠળની અથવા ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૮૯૮* હેઠળની સત્તા આપી શકશે અને તેમ થયે સદરહુ કાઉન્સિલ, ન્યાયાલય અથવા અધિકારીએ એ રીતે અપાયેલી સત્તાઓ વાપરીને તે દાવા, મુકદમા અથવા ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહી કરવી જોઈશે.

(૨) રાજ્યપાલ, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ, ન્યાયાલય અથવા અધિકારીને અપાયેલી કોઈપણ સત્તા પાછી ખેંચી શકશે અથવા તેમાં સુધારાવધારા કરી શકશે.

(૩) આ પરિચ્છેદમાં સ્પષ્ટ રીતે જોગવાઈ કરી હોય તે સિવાય, આ પરિચ્છેદની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી હોય તેવા કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશમાં કોઈ દાવા, મુકદમા અથવા ગુનાની ઈન્સાફી કાર્યવાહીને દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૯૦૮ અને ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૮૯૮* લાગુ પડશે નહિ.

[૧][(૪) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશના સંબંધમાં પરિચ્છેદ ૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૫) હેઠળ રાષ્ટ્રપતિ નક્કી કરે તે તારીખે અને તે તારીખથી આ પરિચ્છેદનો કોઈપણ મજકૂર તે જિલ્લા અથવા પ્રદેશને લાગુ પડતો હોય તેટલા પૂરતો તે મજકૂરથી જિલ્લા કાઉન્સિલને અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલે રચેલા ન્યાયાલયોને આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં ઉલ્લેખેલ કોઈ સત્તા આપવા માટે રાજ્યપાલને અધિકાર મળે છે એમ ગણાશે નહિ.]

[૨][**૬. પ્રાથમિક શાળાઓ,વગેરેની સ્થાપના કરવા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની સત્તા.**- (૧) સ્વાયત્ત જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ, જિલ્લામાં પ્રાથમિક શાળાઓ, દવાખાના, બજારો, ઢોર પૂરવાના ડબ્બા, નૌકાઘાટો, મત્સ્યક્ષેત્રો, રસ્તાઓ, વાહન-વ્યવહાર અને જળમાર્ગોની સ્થાપના કરી શકશે અને રાજ્યપાલની પૂર્વમંજૂરીથી તેના નિયમન અને નિયંત્રણ માટે વિનિયમો કરી શકશે અને ખાસ કરીને જિલ્લામાંની પ્રાથમિક શાળાઓમાં કઈ ભાષામાં અને કઈ રીતે પ્રાથમિક શિક્ષણ આપવું તે ઠરાવી શકશે.

(૨) રાજ્યપાલ કોઈપણ જિલ્લા કાઉન્સિલની સંમતિથી તે કાઉન્સિલને અથવા તેના અધિકારીઓને ખેતી, પશુસંવર્ધન, સામૂહિક યોજના, કોઈપણ સહકારી મંડળીઓ, સમાજ કલ્યાણ, ગ્રામ આયોજન અથવા બીજી જે બાબત સુધી [૩]* * * રાજ્યની કારોબારી સત્તા વિસ્તરતી હોય તે બાબત સંબંધી કાર્યો શરતી અથવા બિન-શરતી સોંપી શકશે.]

---

૧. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી આ પરિચ્છેદ ઉમેર્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી)

૨. એજનની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી પરિચ્છેદ ૬ને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી)

* હવે જુઓ ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૪નો અધિનિયમ ક્રમાંક ૨).

૩. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી ''યથાપ્રસંગ, આસામ અથવા મેઘાલય'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૭. જિલ્લા અને પ્રાદેશિક ફંડ.- (૧) દરેક સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે એક જિલ્લા ફંડ અને દરેક સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટે એક પ્રાદેશિક ફંડ રચવામાં આવશે, જેમાં આ સંવિધાનની જોગવાઈઓ અનુસાર, યથાપ્રસંગ, આવા જિલ્લા કે પ્રદેશના વહીવટ દરમિયાન અનુક્રમે તે જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલે અને તે પ્રદેશ માટે પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે મેળવેલા તમામ નાણાં જમા કરવામાં આવશે.

[૧][(૨) રાજ્યપાલ, યથાપ્રસંગ, જિલ્લા ફંડ અથવા પ્રાદેશિક ફંડની વ્યવસ્થા માટે અને સદરહુ ફંડમાં નાણાંનું ભરણું, તેમાંથી નાણાંનો ઉપાડ, તેમાંનાં નાણાનો હવાલો અને ઉપર જણાવેલી બાબતો સાથે સંબંધ ધરાવતી અથવા તેને સહાયક બીજી કોઈ બાબત અંગે અનુસરવાની કાર્યરીતિ માટે નિયમો કરી શકશે.

(૩) જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના હિસાબો, ભારતના નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષક રાષ્ટ્રપતિની મંજૂરીથી ઠરાવે તેવા નમૂનામાં રાખવા જોઈશે.

(૪) નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકે પોતાને યોગ્ય લાગે તેવી રીતે જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના હિસાબો ઓડિટ કરાવવા જોઈશે અને એ હિસાબો સંબંધી નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકના રિપોર્ટ રાજ્યપાલને સાદર કરવા જોઈશે, જેઓ તેને કાઉન્સિલ સમક્ષ મૂકાવશે.]

૮. જમીન મહેસૂલ આકારવાની અને વસૂલ કરવાની અને કર નાખવાની સત્તા.- (૧) સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને એવા પ્રદેશની અંદરની તમામ જમીનો અંગે અને સ્વાયત્ત જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદરની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો હોય તો તેના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારમાં હોય તે સિવાયની તે જિલ્લાની અંદરની તમામ જમીનો અંગે [૨][રાજ્યમાં સામાન્યતઃ જમીન મહેસૂલના હેતુ માટે જમીનની આકારણી કરવામાં રાજ્ય સરકાર તે સમયે અનુસરતી હોય તેવા સિદ્ધાંતો અનુસાર] જમીન મહેસૂલ આકારવાની અને તે વસૂલ કરવાની સત્તા રહેશે.

(૨) સ્વાયત્ત પ્રદેશ માટેની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને એ પ્રદેશની અંદરના વિસ્તારો અંગે અને સ્વાયત્ત જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદરની પ્રાદેશિક કાઉન્સિલો હોય તો તેના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારો સિવાયના તે જિલ્લાની અંદરના તમામ વિસ્તારો અંગે જમીનો અને મકાનો ઉપર કરો અને એવા વિસ્તારોની અંદર નિવાસ કરતી વ્યક્તિઓ ઉપર નાકા વેરો નાખવાની અને તે વસૂલ કરવાની સત્તા રહેશે .-

(૩) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા માટેની જિલ્લા કાઉન્સિલને તે જિલ્લાની અંદર નીચે જણાવેલ તમામ અથવા તેમાંના કોઈ કર નાખવાની અને વસૂલ કરવાની સત્તા રહેશે :-

(ક) વ્યવસાયો, વ્યાપારો, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કરો;

(ખ) પશુઓ, વાહનો અને હોડી ઉપરના કરો;

(ગ) વેચાણ માટે બજારમાં આવતા માલ ઉપરના કરો અને નૌકા દ્વારા લઈ જવાતા ઉતારુઓ અને માલ ઉપરનો નૌકા વેરો; અને

(ઘ) શાળાઓ, દવાખાના અથવા રસ્તાઓના નિભાવ માટેના કરો.

(૪) યથાપ્રસંગ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ અથવા જિલ્લા કાઉન્સિલ આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદો (૨) અને (૩)માં નિર્દિષ્ટ કરેલા કોઈપણ કર નાખવા અને વસૂલ કરવાની જોગવાઈ કરતા વિનિયમો કરી શકશે [3][અને એવો દરેક વિનિયમ તરત રાજ્યપાલને સાદર કરવો જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તેનો અમલ થશે નહિ.]

---

૧. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા)ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી પેટા-પરિચ્છેદ (૨)ને સ્થાને આ પેટા-પરિચ્છેદો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી.)

૨. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અમુક શબ્દોને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૩. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા)ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી.)

[1]૯. ખનિજોની અજમાયશી તપાસ અથવા ખોદકામના હેતુ માટેનાં લાઈસન્સ અથવા પટ્ટા.- (૧) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની અંદરના કોઈ વિસ્તાર અંગે ખનિજોની અજમાયશી તપાસ અથવા તેના ખોદકામના હેતુ માટે [2][રાજ્યની સરકારે] આપેલાં લાઈસન્સ અથવા પટ્ટામાંથી દર વર્ષે મળતી રોયલ્ટીનો [2][રાજ્યની સરકારે] અને એવા જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ વચ્ચે સમજૂતી થાય તે પ્રમાણેનો હિસ્સો તે જિલ્લા કાઉન્સિલને આપી દેવામાં આવશે.

(૨) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલને આપવાની એવી રોયલ્ટીના હિસ્સા બાબત તકરાર ઊભી થાય, તો તે રાજ્યપાલને નિર્ણય માટે સોંપવામાં આવશે અને રાજ્યપાલ પોતાની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર નક્કી કરેલી આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ તે જિલ્લા કાઉન્સિલને આપવાની રકમ ગણશે અને રાજ્યપાલનો નિર્ણય છેવટનો ગણાશે.

[3]૧૦. બિન-આદિજાતિની વ્યક્તિઓ દ્વારા થતી નાણાંની ધીરધાર અને થતા વેપારના નિયંત્રણ માટે વિનિયમો કરવાની જિલ્લા કાઉન્સિલની સત્તા.- (૧) કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ, તે જિલ્લામાં રહેતી અનુસૂચિત આદિજાતિની વ્યક્તિઓ સિવાયની વ્યક્તિઓ દ્વારા તે જિલ્લાની અંદર થતી નાણાંની ધીરધાર કે થતા વેપારનાં નિયમન અને નિયંત્રણ માટે વિનિયમો કરી શકશે.

(૨) ખાસ કરીને અને પૂર્વવર્તી સત્તાની વ્યાપક્તાને બાધ આવ્યા સિવાય, એવા વિનિયમોથી,-

(ક) તે અર્થે આપેલા લાઈસન્સ ધરાવનાર સિવાય બીજી કોઈ વ્યક્તિ નાણાંની ધીરધારનો ધંધો કરી શકશે નહિ એમ ઠરાવી શકાશે;

(ખ) નાણાંની ધીરધાર કરનારથી વ્યાજનો વધુમાં વધુ કેટલો દર રાખી કે લઈ શકાય તે ઠરાવી શકાશે;

(ગ) નાણાંની ધીરધાર કરનારે હિસાબો રાખવા માટે અને જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે નીમેલા અધિકારીઓ દ્વારા એવા હિસાબોની તપાસણી માટે જોગવાઈ કરી શકાશે;

(ઘ) તે જિલ્લામાં રહેતી હોય તેવી અનુસૂચિત આદિજાતિની સભ્ય ન હોય તેવી કોઈપણ વ્યક્તિથી, જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે આપેલા લાઈસન્સ વિના, કોઇ ચીજવસ્તુનો કોઈ વેપાર પછી તે જથ્થાબંધ હોય કે છૂટક હોય તે કરી શકાશે નહિ એમ ઠરાવી શકાશે :

પરંતુ જિલ્લા કાઉન્સિલની કુલ સભ્ય-સંખ્યાની ઓછામાં ઓછી ત્રણ ચતુર્થાંશની બહુમતીથી તે પસાર થયા ન હોય, તો આ પરિચ્છેદ હેઠળ કોઈ વિનિયમો કરી શકાશે નહિ :

વધુમાં, એવા વિનિયમો કરવામાં આવે તે પહેલાં તે જિલ્લાની અંદર ધંધો કરતા આવ્યા હોય તેવા નાણાંની ધીરધાર કરનાર કે વેપારીને એવા કોઈ વિનિયમો હેઠળ લાઈસન્સ આપવાની ના પાડી શકાશે નહિ.

(૩) આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમો, રાજ્યપાલ સમક્ષ તરત રજૂ કરવા જોઈશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી અમલી થશે નહિ.

---

૧. સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા) ની કલમ ૨થી, ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૯ને સુધારવામાં આવ્યો છે જેથી કરીને પેટા-પરિચ્છેદ (૨) પછી, નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરી શકાયઃ-

''(૩) રાજ્યપાલ, હુકમ કરીને, આદેશ કરી શક્શે કે આ પરિચ્છેદ હેઠળ, જિલ્લા કાઉન્સિલને આપવાનો રોયલ્ટીનો હિસ્સો, પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળની કોઇ કબૂલાતની અથવા યથા- સંગ, પેટા-પરિચ્છેદ (૨)ના કોઇ નિર્ણયની તારીખથી, એક વર્ષની મુદતની અંદર તે કાઉન્સિલને આપવો પડશે.''

૨. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી ''આસામ સરકારે'' એ શબ્દોને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૩. ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા)ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ ૧૦ નીચે - માણે સુધાર્યો છેઃ-

(ક) શીર્ષકમાંથી, ''બિન-આદિજાતિની વ્યકિતઓ દ્વારા થતી'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે;

(ખ) પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માંથી, '' અનુસૂચિત આદિજાતિ સિવાયની'' એ શબ્દો કમી કર્યા છે;

(ગ) પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માં, ખંડ(ઘ)ને બદલે, નીચેનો ખંડ મૂકવોઃ-

(ઘ) તે જિલ્લામાં રહેતી હોય તેવી કોઇ પણ વ્યક્તિથી, જિલ્લા કાઉન્સિલે તે અર્થે આપેલા લાઇસન્સ વિના, કોઇ વેપાર પછી તે જથ્થાબંધ હોય કે છૂટક હોય કરી શકાશે નહિ એમ ઠરાવી શકાશેઃ''.

આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા)ના અનુચ્છેદ ૨થી, પેટા-પરિચ્છેદ (૩) પછી, નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરવોઃ-

''(૪) આ પરિચ્છેદનો કોઇપણ મજકૂર, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩)ના પરંતુક હેઠળ રચાયેલા બોડોલેન્ડ - ાદેશિક કાઉન્સિલને લાગુ પડશે નહિ.''.

૧૧. આ અનુસૂચિ હેઠળ કરેલા કાયદા, નિયમો અને વિનિયમોની પ્રસિદ્ધિ .- આ અનુસૂચિ હેઠળ કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા તમામ કાયદા, નિયમો અને વિનિયમો રાજ્યના રાજપત્રમાં તરત પ્રસિદ્ધ કરવા જોઈશે અને એ રીતે પ્રસિદ્ધ થયે તેમને કાયદાનો પ્રભાવ રહેશે.

[૧][**૧૨. *[આસામ રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત**].- (૧) આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ-૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ પણ બાબત અંગે [૨][આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળનો] કોઈ પણ અધિનિયમ, અને ગાળ્યા વિનાના આલ્કોહોલવાળા દારૂના વપરાશનો પ્રતિબંધ કરતો અથવા તેને મર્યાદિત કરતો [૨][આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળનો] કોઈપણ અધિનિયમ, કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને અથવા સ્વાયત્ત જિલ્લાને લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે બેમાંથી કોઈ પણ દાખલા-માંથી એ જિલ્લા માટેની અથવા એ પ્રદેશ પર હકૂમત ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ પ્રમાણે આદેશ આપે અને કોઈ અધિનિયમ અંગે એવા આદેશ આપતી વખતે જિલ્લા કાઉન્સિલ આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ એ જિલ્લા કે પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા અપવાદો અથવા સુધારાવધારા સાથે અમલી થશે.

(ખ) રાજ્યપાલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે સંસદનો કોઈ અધિનિયમ અથવા આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ જેને લાગુ પડતી ન હોય એવો [૨][આસામ રાજ્યના વિધાનમંડળનો] કોઈ અધિનિયમ, કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને [૩][તે રાજ્યમાં] લાગુ પડશે નહિ અથવા એવા જિલ્લા કે પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને પોતે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારાવધારા સાથે લાગુ પડશે.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ આપેલો કોઈ આદેશ ભૂતલક્ષી અસર થાય એ રીતે આપી શકાશે.

[૪][**૧૨-ક. મેઘાલય રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને મેઘાલય રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત.-** આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) આ અનુસૂચિમાં પરિચ્છેદ ૩ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ બાબત અંગે મેઘાલય રાજ્યમાં કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા કોઈ કાયદાની કોઈપણ જોગવાઈ અથવા આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૮ અથવા પરિચ્છેદ ૧૦ હેઠળ તે રાજ્યમાં જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા કોઈ વિનિયમની કોઈ પણ જોગવાઈ, તે બાબત અંગે મેઘાલય રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલા કોઈ કાયદાની કોઈ પણ જોગવાઈની વિરૂદ્ધ હોય ત્યારે, યથાપ્રસંગ, જિલ્લા કાઉન્સિલે અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલો કોઈ કાયદો અથવા વિનિયમ, પછી તે જેટલે સુધી વિધાનમંડળે કરેલા કાયદાની પહેલાં અથવા તે પછી કરેલો હોય તો પણ, તે જેટલે સુધી વિધાનમંડળના કાયદાની જોગવાઈની વિરૂદ્ધ હોય તેટલે સુધી, ફોક ગણાશે અને મેઘાલય રાજ્યના વિધાનમંડળે કરેલો કાયદો પ્રવર્તશે;

(ખ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈ અધિનિયમ અંગે જાહેરનામા દ્વારા આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ, મેઘાલય રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તે અપવાદો અથવા સુધારાવધારાને અધીન રહીને, એ જિલ્લા કે પ્રદેશને કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે અને એવો કોઈ આદેશ ભૂતલક્ષી અસર થાય તે રીતે આપી શકાશે.]

---

૧. આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (૨૦૦૩ના ૪૪મા) કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ ૧૨ નીચે પ્રમાણે સુધાર્યો છેઃ- પરિચ્છેદ ૧૨માં, પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં, ખંડ (ક)માં, ''આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ-૩ અથવા પરિચ્છેદ-૩-કમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત'' એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષરને બદલે, ''આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૩ અથવા પરિચ્છેદ ૩-ક અથવા ૩-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત'' એ શબ્દો, આંકડા અને અક્ષર મૂકવા.

* ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી શીર્ષક બદલેલ છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૨. એજનથી ''રાજ્યના વિધાનમંડળનો'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૩. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અસલને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૪. એજનથી અગાઉના પરિચ્છેદ ૧૨-કને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

[1][**૧૨-કક. ત્રિપુરા રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત.**- આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા કોઈ પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગે ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ અને ગાળ્યા વિનાના આલ્કોહોલવાળા દારૂની વપરાશનો પ્રતિબંધ કરતો અથવા તેને મર્યાદિત કરતો ત્રિપુરા રાજ્યનો કોઈપણ અધિનિયમ, કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે બેમાંથી કોઈપણ કિસ્સામાં એ જિલ્લા માટેની અથવા એ પ્રદેશ પર હકૂમત ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ પ્રમાણે આદેશ આપે અને કોઈ અધિનિયમ અંગે એવા આદેશ આપતી વખતે, જિલ્લા કાઉન્સિલ એવો આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ એ જિલ્લા કે આવા પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા અપવાદો અથવા સુધારા-વધારા સાથે અમલી થશે.

(ખ) રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે જેને આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ લાગુ પડતી ન હોય તેવો ત્રિપુરા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ અધિનિયમ તે રાજ્યમાંના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા એવા જિલ્લા કે આવા પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને, પોતે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારાવધારા સાથે લાગુ પડશે.

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈ અધિનિયમ અંગે જાહેરનામા દ્વારા આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ ત્રિપુરા રાજ્યમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તે અપવાદો અથવા સુધારાવધારાને અધીન રહીને, એ જિલ્લા કે પ્રદેશને કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે અને એવો કોઈ આદેશ ભૂતલક્ષી અસર થાય તે રીતે આપી શકાશે.]

[2][**૧૨-ખ. મિઝોરમ [3][રાજ્યના] સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોને સંસદના અને મિઝોરમ [3][રાજ્યના] વિધાનમંડળના અધિનિયમો લાગુ પાડવા બાબત.**- આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) કોઈ જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ કાયદા કરી શકે તેવી બાબતો તરીકે આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ-૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગે મિઝોરમ રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ અને ગાળ્યા વિનાના આલ્કોહોલવાળા દારૂની વપરાશનો પ્રતિબંધ કરતો અથવા તેને મર્યાદિત કરતો મિઝોરમ રાજ્યનો કોઈપણ અધિનિયમ, તેના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લાને અથવા સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ, સિવાય કે બેમાંથી કોઈપણ કિસ્સામાં આવા જિલ્લા માટેની અથવા એ પ્રદેશ પર હકૂમત ધરાવતી જિલ્લા કાઉન્સિલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એ પ્રમાણે આદેશ આપે અને કોઈ અધિનિયમ અંગે એવા આદેશ આપતી વખતે, જિલ્લા કાઉન્સિલ એવો આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ આવા જિલ્લા કે પ્રદેશ અથવા તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં, પોતાને યોગ્ય લાગે તેવા અપવાદો અથવા સુધારાવધારા સાથે અમલી થશે.

(ખ) રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે જેને આ પેટા-પરિચ્છેદના ખંડ (ક)ની જોગવાઈઓ લાગુ પડતી ન હોય તેવો મિઝોરમ રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈ અધિનિયમ, તે રાજ્યના કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લામાં અથવા કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને, લાગુ પડશે નહિ અથવા એવા જિલ્લા કે પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને, પોતે જાહેરનામાથી નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અને સુધારા-વધારા સાથે લાગુ પડશે.

---

૧. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૪થી પરિચ્છેદ ૧૨-કક દાખલ કરેલો (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલ); સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા)ની કલમ ૨ના ખંડ ૩થી, અસલ પરિચ્છેદ ૧૨-કકના સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે.

૨. સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર વહીવટી (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૩મા)ની કલમ ૧૩થી અગાઉના પરિચ્છેદ-૧૨-ખના સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો હતો. (તારીખ ૨૯-૪-૧૯૭૨થી અમલી.) ફરીથી સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા)ની કલમ ૨થી, અસલના સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યો છે.

૩. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ના ૩૪મા)ની કલમ ૩૯થી અસલ મજકૂરને સ્થાને આ મજકૂર મૂક્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી.)

(ગ) રાષ્ટ્રપતિ, સંસદના કોઈપણ અધિનિયમ અંગે જાહેરનામાથી આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ મિઝોરમ રાજ્યમાં કોઈ સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશને લાગુ પડશે નહિ અથવા તે જાહેરનામામાં પોતે નિર્દિષ્ટ કરે તેવા અપવાદો અથવા સુધારા-વધારાને અધીન રહીને, એવા જિલ્લા કે પ્રદેશ કે તેના કોઈ ભાગને લાગુ પડશે અને એવો કોઈ આદેશ ભૂતલક્ષી અસર થાય તેવી રીતે આપી શકાશે.

૧૩. વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં સ્વાયત્ત જિલ્લાઓને લગતાં અંદાજી આવક અને ખર્ચ અલગ દર્શાવવા બાબત .- [૧]* * * રાજ્યના એકત્રિત ફંડ ખાતે જમા કરવાના હોય અથવા તે ફંડમાંથી કરવાનાં હોય તેવા સ્વાયત્ત જિલ્લાને લગતાં અંદાજી આવક અને ખર્ચ જિલ્લા કાઉન્સિલ સમક્ષ પ્રથમ ચર્ચા માટે મૂકવાં જોઈશે અને એવી ચર્ચા પછી, અનુચ્છેદ ૨૦૨ હેઠળ રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવાના રાજ્યના વાર્ષિક નાણાકીય પત્રકમાં અલગ દર્શાવવાં જોઈશે.

[૨]**૧૪. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓના અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના વહીવટ અંગે તપાસ કરવા માટે અને તે વિષે રિપોર્ટ કરવા માટે કમિશનની નિમણૂક.-** (૧) રાજ્યપાલ, કોઈપણ સમયે રાજ્યમાંના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓના અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના વહીવટ સંબંધી તેમણે નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ બાબત તેમજ આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ (૧)ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩) ના ખંડો (ગ), (ઘ), (ચ) અને (છ)માં નિર્દિષ્ટ કરેલી બાબતો તપાસી તે વિષે રિપોર્ટ કરવા માટે કમિશન નીમી શકશે અથવા રાજ્યમાંના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓના અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના વહીવટની સામાન્ય રીતે અને ખાસ કરીને,-

(ક) એવા જિલ્લાઓ અને પ્રદેશોમાં, શૈક્ષણિક અને તબીબી સગવડોની અને સંપર્ક વ્યવહારની જોગવાઈની;

(ખ) એવા જિલ્લાઓ અને પ્રદેશો અંગે કોઈ નવા અથવા ખાસ કાયદા કરવાની જરૂરિયાતની; અને

(ગ) જિલ્લા અને પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોએ કરેલા કાયદાઓ, નિયમો અને વિનિયમોના વહીવટની,

તપાસ કરવા અને તે વિષે વખતોવખત રિપોર્ટ કરવા કમિશન નીમી શકશે અને એવા કમિશને અનુસરવાની કાર્યરીતિ મુકરર કરી શકશે.

(૨) એવા દરેક કમિશનનો રિપોર્ટ તે અંગે રાજ્યપાલની ભલામણો સહિત સંબંધિત મંત્રીએ, [૩][રાજ્યની સરકારે] તેના ઉપર લેવા ધારેલાં પગલાં સંબંધી સમજૂતી-યાદીની સાથે રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઈશે.

(૩) પોતાના મંત્રીઓ વચ્ચે રાજ્યની સરકારના કામકાજની ફાળવણી કરતી વખતે રાજ્યપાલ પોતાના મંત્રીઓ પૈકી એકને ખાસ કરીને રાજ્યમાંના સ્વાયત્ત જિલ્લાઓ અને સ્વાયત્ત પ્રદેશોના કલ્યાણનું ખાતું સોંપી શકશે.

[૪]**૧૫. જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલોનાં કાર્યો અને ઠરાવો રદ કરવા અથવા મોકૂફ રાખવા બાબત.-**(૧) રાજ્યપાલને કોઈ સમયે એવી ખાતરી થાય કે કોઈ જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનું કોઈ કાર્ય અથવા ઠરાવ ભારતની સલામતીને જોખમમાં મૂકે તેવો [૫][અથવા જાહેર વ્યવસ્થાને પ્રતિકૂળ અસર કરે તેવો] સંભવ છે, તો તેઓ એવું કાર્ય અથવા ઠરાવ રદ કરી શકશે અથવા મોકૂફ રાખી શકશે અને એવું કાર્ય થતું અથવા તે ચાલુ રહેતું અથવા એવો ઠરાવ અમલમાં

---

૧. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી ''આસામ'' એ શબ્દ કમી કર્યો છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૨. આસામ રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૯૫ (સન ૧૯૯૫ના ૪૨મા)ની કલમ ૨થી, નીચે - માણે પરિચ્છેદ ૧૪ સુધાર્યો છેઃ-
(ક) પરિચ્છેદ ૧૪માં, પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માં, ''તે અંગે રાજ્યપાલની ભલામણો સહિત'' એ શબ્દો કમી કરવા ;

૩. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી ''આસામ સરકારે'' એ શબ્દોને સ્થાને, આ શબ્દો મૂક્યા છે. (તા. ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી).

૪. ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા) ની કલમ ૨થી, નીચે - માણે પરિચ્છેદ ૧૫ સુધાર્યો છેઃ-
(ક) પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માં, ''રાજ્ય વિધાનમંડળ'' એ શબ્દોને બદલે, ''પોતે'' એ શબ્દો મૂકવા;
(ખ) પરંતુક કમી કરવો ;

૫. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા) ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી, આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે.

મૂકાતો રોકવા પોતે જરૂરી ગણે તેવા (તે કાઉન્સિલને મોકૂફ રાખવા અને તે કાઉન્સિલમાં નિહિત થયેલી અથવા તેણે વાપરવાની તમામ અથવા તેમાંની કોઈ સત્તાને પોતાને હસ્તક લેવા સહિતનાં) પગલાં લઈ શકશે.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ રાજ્યપાલે કરેલો હુકમ તેમ કરવા માટેનાં કારણો સાથે, તે રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ, બને તેટલો જલદી મૂકવો જોઈશે અને રાજય વિધાનમંડળ તેને રદ ન કરે, તો તે હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય તે તારીખથી બાર મહિનાની મુદત સુધી તે અમલમાં ચાલુ રહેશેઃ

પરંતુ રાજય વિધાનમંડળ દ્વારા એવા હુકમનો અમલ ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપતો ઠરાવ કરવામાં આવ્યો હોય તો રાજયપાલ તે હુકમને રદ ન કરે તે સિવાય, આ પરિચ્છેદ હેઠળ જે તારીખે અન્યથા તે અમલમાં હોતો બંધ થાત તે તારીખથી બાર મહિનાની વધુ મુદત સુધી અમલમાં રહેશે.

[1]**૧૬. જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનું વિસર્જન.**- [2][(૧)] આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૧૪ હેઠળ નિમાયેલા કોઈ કમિશનની ભલામણ ઉપરથી રાજ્યપાલ, રાજપત્રિત જાહેરનામાથી કોઈ જિલ્લા અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના વિસર્જનનો હુકમ કરી શકશે, અને-

(ક) તે કાઉન્સિલની પુનર્રચના કરવા માટે નવી સામાન્ય ચૂંટણી તરત હાથ ધરવામાં આવે તેવો આદેશ આપી શકશે;

(ખ) રાજય વિધાનમંડળની પૂર્વ-મંજૂરીને અધીન રહીને તે કાઉન્સિલના અધિકાર હેઠળના વિસ્તારનો વહીવટ, વધુમાં વધુ બાર મહિનાની મુદત સુધી પોતાને હસ્તક લઈ શકશે અથવા સદરહુ પરિચ્છેદ હેઠળ નિમાયેલા કમિશન હેઠળ અથવા પોતે યોગ્ય ગણે તેવા કોઈ બીજા મંડળ હેઠળ મૂકી શકશે :

પરંતુ આ પરિચ્છેદના ખંડ (ક) હેઠળ કોઈ હુકમ કરવામાં આવ્યો હોય ત્યારે નવી સામાન્ય ચૂંટણીથી તે કાઉન્સિલની પુનર્રચના ન થાય ત્યાં સુધી રાજયપાલ તે વિસ્તારના વહીવટ અંગે આ પરિચ્છેદના ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલાં પગલાં લઈ શકશે :

વધુમાં, જિલ્લા અથવા યથાપ્રસંગ, પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને, રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ પોતાનો મત રજૂ કરવાની તક આપ્યા સિવાય, આ પરિચ્છેદના ખંડ (ખ) હેઠળ કોઇ પગલું લેવું જોઇશે નહિ.

[3][(૨) કોઈપણ સમયે રાજ્યપાલને એવી ખાતરી થાય કે સ્વાયત્ત જિલ્લા અથવા પ્રદેશનો વહીવટ આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓ અનુસાર ચલાવી ન શકાય તેવી પરિસ્થિતિ ઊભી થઈ છે તો તેઓ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી, યથાપ્રસંગ, જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને પ્રાપ્ત થયેલા તમામ અથવા કોઈ કાર્યો અથવા તે વાપરી શકે તેવી તમામ અથવા કોઈ સત્તા પોતાને હસ્તક લઈ શકશે અને એવું જાહેર કરી શકશે કે આ અર્થે નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તે વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારી વધુમાં વધુ છ મહિનાની મુદત સુધી એવાં કાર્ય બજાવી શકશે અથવા એવી સત્તા-વાપરી શકશે :

પરંતુ રાજ્યપાલ વધુ હુકમ અથવા હુકમો કરીને મૂળ હુકમનો અમલ દરેક પ્રસંગે વધુમાં વધુ છ મહિનાની મુદત સુધી લંબાવી શકશે.

(૩) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ, તે માટેના કારણો સહિત, રાજ્યના વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઇશે અને હુકમ કાઢ્યા પછી, રાજ્ય વિધાનમંડળની પ્રથમ બેઠક મળે તે તારીખથી ત્રીસ દિવસ પૂરા થયે લાગુ પડતો બંધ થશે સિવાય કે, તે મુદત પૂરી થાય તે પહેલાં રાજ્ય વિધાનમંડળ દ્વારા તે હુકમને મંજૂરી આપવામાં આવી હોય.]

---

૧. ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજયોને લાગુ પડે ત્યારે , સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા) ની કલમ ૨થી, નીચે -માણે પરિચ્છેદ ૧૬ સુધાર્યો છેઃ-(ક) પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં, ખંડ (ખ)માં આવતા ''રાજય વિધાનમંડળની પૂર્વ-મંજૂરીને અધીન રહીને'' એ શબ્દો અને બીજો પરંતુક કમી કરવા.(ખ) પેટા-પરિચ્છેદ (૩)ને બદલે, નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ (૩) મૂકવો :-
''(૩) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) અથવા (૨) હેઠળ કરેલો દરેક હુકમ, તે માટેના કારણો સહિત રાજય વિધાનમંડળ સમક્ષ મૂકવો જોઇશે.''

૨. આસામ પુનર્રચના (મેઘાલય) ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ના ૫૫મા)ની કલમ ૭૪ અને ચોથી અનુસૂચિથી, પરિચ્છેદ ૧૬ને, ૧૬(૧) તરીકે ફરી નંબર આપ્યો છે. (તારીખ ૨-૪-૧૯૭૦થી અમલી.)

૩. એજનથી આ પેટા-પરિચ્છેદો દાખલ કર્યા છે.

[૧]**૧૭. સ્વાયત્ત જિલ્લાઓમાં મતદાર વિસ્તારોની રચના કરતી વખતે એવા જિલ્લાઓમાંથી વિસ્તારો બાકાત રાખવા બાબત.-** [૨][આસામ અથવા મેઘાલય [૩][અથવા ત્રિપુરા] [૪][અથવા મિઝોરમની] વિધાનસભાની] ચૂંટણીઓના હેતુઓ માટે રાજ્યપાલ હુકમ કરીને જાહેર કરી શકશે કે [૫][યથાપ્રસંગ, આસામ અથવા મેઘાલય [૩][અથવા ત્રિપુરા] [૪][અથવા મિઝોરમ] રાજ્યમાં] કોઈ સ્વાયત જિલ્લાની અંદરનો કોઈ વિસ્તાર એવા જિલ્લા માટે તે સભામાંની અનામત બેઠક કે બેઠકો પુરવા માટેના, તે હુકમમાં નિર્દિષ્ટ કરવામાં આવે તેવા મતદાર વિસ્તારનો ભાગ બનશે.

[૬] * * * * * * * * * *

[૭]**૧૯. વચગાળાની જોગવાઈઓ.- (૧)** આ અનુસૂચિ હેઠળ રાજ્યમાંના દરેક સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની રચના કરવા રાજ્યપાલે આ સંવિધાનના આરંભ પછી બનતી ત્વરાએ પગલાં લેવાં જોઈશે, અને તે જિલ્લા કાઉન્સિલની સ્વાયત્ત જિલ્લા માટે એ રીતે રચના ન થાય ત્યાં સુધી, તે જિલ્લાનો વહીવટ રાજ્યપાલમાં નિહિત થશે અને તે જિલ્લાની અંદરના વિસ્તારના વહીવટને, આ અનુસૂચિની પૂર્વવર્તી જોગવાઈઓને સ્થાને નીચેની જોગવાઈઓ લાગુ પડશેઃ-

(ક)સંસદના અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળનો કોઈપણ અધિનિયમ, રાજ્યપાલ રાજપત્રિત જાહેરનામાથી એવો આદેશ ન કરે, તો એ વિસ્તારને લાગુ પડશે નહિ; અને કોઈ અધિનિયમ, અંગે એવો કોઈ આદેશ આપતી વખતે રાજ્યપાલ આદેશ કરી શકશે કે તે અધિનિયમ, તે વિસ્તારને અથવા તેના કોઈ નિર્દિષ્ટ કરેલા ભાગને લાગુ પડતો હોય ત્યાં પોતાને યોગ્ય લાગે તે અપવાદો અને સુધારાવધારાને અધીન રહીને, અમલમાં આવશે;

(ખ) રાજ્યપાલ એવા વિસ્તારમાં શાંતિ અને સુશાસન માટે વિનિયમો કરી શકશે અને એ રીતે કરેલા વિનિયમો સંસદના અથવા રાજ્યના વિધાનમંડળના કોઈ અધિનિયમને અથવા એ વિસ્તારમાં તે સમયે લાગુ પડતા કોઈ વિદ્યમાન કાયદાને રદ કરી શકશે અથવા તેમાં સુધારો કરી શકશે.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના ખંડ (ક) હેઠળ રાજ્યપાલે આપેલા કોઇ પણ આદેશ તેની ભૂતલક્ષી અસર થાય એ રીતે આપી શકાશે.

(૩) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના ખંડ (ખ) હેઠળ કરેલા તમામ વિનિયમો રાષ્ટ્રપતિ સમક્ષ તરત રજૂ કરવા જોઇશે અને તેમની અનુમતિ ન મળે ત્યાં સુધી તે અમલમાં આવશે નહિ.

[૮][**૨૦. આદિજાતિ વિસ્તારો.**-(૧) નીચેના કોઠાના ભાગો ૧, ૨ [૯][૨ક] અને ૩ માં નિર્દિષ્ટ કરેલા વિસ્તારો અનુક્રમે આસામ રાજ્ય, મેઘાલય રાજ્ય, [૯][ત્રિપુરા રાજ્ય] અને મિઝોરમ [૧૦][રાજ્યની] અંદરના આદિજાતિ વિસ્તારો ગણાશે.

(૨) [૯][નીચેના કોઠાના ભાગ ૧, ભાગ ૨ અથવા ભાગ ૩ માં] કોઇ જિલ્લાના ઉલ્લેખનો અર્થ, ઉત્તર પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ની કલમ ૨ના ખંડ (ખ) હેઠળ નક્કી કરેલા દિવસની તરત પહેલાં અસ્તિવમાં હોય તેવા તે નામના સ્વાયત્ત જિલ્લામાં આવેલા રાજ્યક્ષેત્રના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે :

---

૧. સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા) ની કલમ ૨થી, આસામ રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૧૭ને સુધાર્યો છે જેથી કરીને નીચેનો પરંતુક દાખલ કરી શકાયઃ-
'' પરંતુ, આ પરિચ્છેદમાંનો કોઇપણ મજકૂર, બોડોલેન્ડ - દેશિક વિસ્તાર જિલ્લાને લાગુ પડશે નહિ. ''

૨. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.(તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૩. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલી)

૪. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩૯થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી)

૫. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી અસલને બદલે મજકૂર દાખલ કર્યો છે.(તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૬. એજનથી પરિચ્છેદ ૧૮ કમી કર્યો છે.(તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૭. સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા) ની કલમ ૨થી, આસામ રાજયને લાગુ પડતો હોય તેટલે સુધી, પરિચ્છેદ ૧૯ને સુધારવામાં આવેલ છે જેથી કરીને પેટા-પરિચ્છેદ (૩) પછી, નીચેનો પેટા-પરિચ્છેદ દાખલ કરી શકાયઃ-
'' (૪) રાજયપાલે, આ અધિનિયમના આરંભ પછી, બનતી ત્વરાએ, આસામમાં બોડોલેન્ડ - દેશિક વિસ્તાર જિલ્લા માટેની વચગાળાની કારોબારી કાઉન્સિલની રચના, સમજૂતી યાદીના સહી કરનારા સહિત બોડો ચળવળના નેતાઓમાંથી કરવી જોઇશે અને તેમાં તે વિસ્તારમાંના બિન-આદિજાતિ સમુદાયોને પૂરતું - તિનિધિત્વ આપવું જોઇશે :
પરંતુ વચગાળાની કાઉન્સિલ, છ મહિનાની મુદત સુધી રહેશે જે દરમિયાન કાઉન્સિલની ચૂંટણી યોજવાનો - યત્ન કરવો જોઇશે.
સ્પષ્ટીકરણઃ- આ પેટા-પરિચ્છેદના હેતુ માટે, '' સમજૂતી યાદી '' એટલે ભારત સરકાર, આસામ સરકાર અને બોડો લિબરેશન ટાઇગર્સની વચ્ચે સન ૨૦૦૩ના ફેબ્રુઆરી મહિનાની ૧૦મી તારીખે સહી કરેલી સમજૂતી. ''.

૮. ઉત્તર-પૂર્વીય વિસ્તાર (પુનર્રચના) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૧મા)ની કલમ ૭૧(ટ) અને આઠમી અનુસૂચિથી પરિચ્છેદ ૨૦ અને ૨૦-ક ને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૧-૧-૧૯૭૨થી અમલી.)

૯. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૪થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલી)

૧૦. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬ ની કલમ ૩૯થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૨૦-૨-૧૯૮૭થી અમલી)

પરંતુ આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૩ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના ખંડો (ચ) અને (છ), પરિચ્છેદ ૪, પરિચ્છેદ ૫, પરિચ્છેદ ૬, પરિચ્છેદ ૮ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨), પેટા-પરિચ્છેદ (૩)ના ખંડો (ક), (ખ) અને (ઘ) અને પેટા-પરિચ્છેદ (૪) અને પરિચ્છેદ ૧૦ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)ના ખંડ (ઘ)ના હેતુઓ માટે, શિલોંગ નગરપાલિકાની અંદર આવેલા વિસ્તારોનો કોઇ ભાગ [૧][ખાસી પહાડી જિલ્લામાં] છે એમ ગણાશે નહિ.

[૨][(૩) નીચેના કોઠામાં ભાગ ૨ કમાં, ''ત્રિપુરા આદિજાતિ વિસ્તાર જિલ્લા''ના ઉલ્લેખનો અર્થ, ત્રિપુરા આદિજાતિ વિસ્તાર સ્વાયત્ત જિલ્લા કાઉન્સિલ અધિનિયમ, ૧૯૭૯ની પહેલી અનુસૂચિમાં નિર્દિષ્ટ કરેલા આદિજાતિ વિસ્તારોના બનેલ રાજ્યક્ષેત્રના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે.]

કોઠો

ભાગ-૧

૧. ઉત્તર કછાર પહાડી જિલ્લો

૨. [૩][કાર્બી આંગલાંગ જિલ્લો]

[૪][૩. બોડોલેન્ડ - ાદેશિક વિસ્તાર જિલ્લો]

ભાગ-૨

[૧][૧. ખાસી પહાડી જિલ્લો

૨. જેન્તિયા પહાડી જિલ્લો]

૩. ગારો પહાડી જિલ્લો

[૫][**ભાગ-૨-ક**

ત્રિપુરા આદિજાતિ વિસ્તાર જિલ્લો.]

ભાગ-૩

[૬]* * * * * * * * * *

[૭][૧. ચકમા જિલ્લો

[૮][૨. મારા જિલ્લો

૩. લઇ જિલ્લો]]

[૯][**૨૦-ક. મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલનું વિસર્જન.**-(૧) આ અનુસૂચિમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવી મિઝો જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ (જેનો આમાં હવે પછી ''મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલ'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે)નું વિસર્જન થયું ગણાશે અને તેનું અસ્તિત્વ રહેશે નહિ.

(૨) મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તા એક અથવા વધુ હુકમો દ્વારા નીચેની તમામ અથવા કોઈ પણ બાબત માટે જોગવાઈ કરી શકશે :-

---

૧. મેઘાલય સરકારના જાહેરનામા નં. ડી.સી.એ.-૩૧/૭૨/૧૧/તારીખ ૧૪મી જૂન ૧૯૭૩ મેઘાલય રાજપત્ર ભાગ-૫એ તારીખ ૨૩-૬-૧૯૭૩, પાના ૨૦૦થી આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૨. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૪થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલી)

૩. તારીખ ૧૪મી ઓક્ટોબર, ૧૯૭૬ના આસામ સરકારના જાહેરનામા ક્રમાંક : ટી.એ.ડી./આર/૧૧૫/૭૪/૪૭થી ''મિકિર પહાડી જિલ્લો'' એ મજકૂરને બદલે આ મજકૂર મૂક્યો છે.

૪. આસામ રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ (સન ૨૦૦૩ના ૪૪મા) ની કલમ ૨થી, આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.

૫. સંવિધાન (ઓગણપચાસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૧-૪-૧૯૮૫થી અમલી)

૬. સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર વહીવટ (સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૭૧(સન ૧૯૭૧ના ૮૩મા) ની કલમ ૧૩થી ''મિઝો જિલ્લો''એ શબ્દો કમી કર્યા છે. (તારીખ ૨૯-૪-૧૯૭૨થી અમલી)

૭. તારીખ ૫મી મે ૧૯૭૨ના મિઝોરમ રાજપત્ર ૧૯૭૨, ગ્રંથ ૧, ભાગ-૨ પાના ૧૭ ઉપર પ્રસિદ્ધ થયેલ મિઝોરમ જિલ્લા કાઉન્સિલ (પ્રકીર્ણ જોગવાઈ) હુકમ ૧૯૭૨થી આ શબ્દો ઉમેર્યા છે. (તા. ૨૯-૪-૧૯૭૨થી અમલી)

૮. સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ,૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૬૭મા)ની કલમ ૨ના ખંડ ૬ (માં) પરિચ્છેદ ૨૦માં, કોઠામાં ભાગ-૩માં, અનુક્રમાંક ૨ અને ૩ અને તેને લગતી નોંધોને બદલે આ મજકૂર મૂક્યો છે.

૯. સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર વહીવટ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ના ૮૩મા)ની કલમ ૧૩થી અગાઉના પરિચ્છેદ ૨૦-કને સ્થાને આ પરિચ્છેદ મૂક્યા છે. (તારીખ ૨૯-૪-૧૯૭૨થી અમલી)

(ક) સંઘને અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળને મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલનાં (તેણે કરેલા કોઈ કરાર હેઠળના હકો અને જવાબદારીઓ સહિતના) અસ્કયામતો, હકો અને જવાબદારીઓની પૂરેપૂરી અથવા અંશતઃ તબદીલી બાબત;

(ખ) મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલ પક્ષકાર હોય તેવી કોઈ કાનૂની કાર્યવાહીમાં મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલને બદલે કોઈ સંઘ અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળને પક્ષકાર તરીકે મૂકવા અથવા સંઘ અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળને પક્ષકાર તરીકે ઉમેરવા બાબત;

(ગ) સંઘ અથવા બીજા કોઈ સત્તામંડળમાં અથવા તેઓ દ્વારા મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલના કોઈ કર્મચારીઓની બદલી કે ફેર નિમણૂક કરવા બાબત અને એવી બદલી કે ફેર-નિમણૂક પછી એવા કર્મચારીઓને લાગુ પડવાજોગ સેવાની શરતો; અને

(ઘ) સત્તા ધરાવતું વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારી એવા કાયદામાં ફેરફારો ન કરે, તે રદબાતલ ન કરે અથવા તેમાં સુધારા ન કરે ત્યાં સુધી આ અર્થે વહીવટકર્તા રદબાતલ કરીને અથવા સુધારાથી કરે તેવા અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, મિઝો જિલ્લા કાઉન્સિલે કરેલા અને તેના વિસર્જનની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા કોઈ કાયદા ચાલુ રાખવા બાબત;

(ચ) વહીવટકર્તા જરૂરી ગણે તેવી આનુષંગિક, પારિણામિક અને પૂરક બાબતો.

સ્પષ્ટીકરણ.- આ અનસૂચિના આ પરિચ્છેદમાં અને પરિચ્છેદ ૨૦-ખમાં ઠરાવેલી તારીખ એ શબ્દપ્રયોગનો અર્થ, સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર વહીવટ અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની જોગવાઈઓ હેઠળ અને તે અનુસાર મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભાની જે તારીખે વિધિસર રચના કરવામાં આવે તે તારીખ.

[૧]**૨૦-ખ. મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાંના સ્વાયત્ત પ્રદેશોને જિલ્લાઓ ગણવા અને તેને આનુષંગિક હોય તેવી વચગાળાની જોગવાઈઓ બાબત.**- (૧) આ અનુસૂચિમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં,-

(ક) મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાં ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવો દરેક સ્વાયત્ત પ્રદેશ, તે તારીખે અને તે તારીખથી તે સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાં સ્વાયત્ત જિલ્લો (જેનો હવે પછી ''તત્સમાન નવા જિલ્લા'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) ગણાશે અને તેના વહીવટકર્તા એક અથવા વધુ હુકમો દ્વારા આદેશ આપી શકશે કે આ ખંડની જોગવાઈઓને અમલમાં લાવવા માટે જરૂરી હોય તેવા પારિણામિક સુધારા (તે પરિચ્છેદની સાથે જોડેલા કોઠાના ભાગ-૩ સહિત) આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨૦માં કરવા જોઈશે અને તેમ થયે સદરહુ પરિચ્છેદ ભાગ-૩ તદનુસાર સુધાર્યો હોવાનું ગણાશે;

(ખ) ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અસ્તિત્વમાં હોય તેવી મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રમાંના કોઈ સ્વાયત્ત પ્રદેશની હોય તે દરેક પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ (જેનો આમાં હવે પછી ''વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) તે તારીખે અને તે તારીખથી અને તત્સમાન નવા જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની વિધિસર રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી તે જિલ્લાની જિલ્લા કાઉન્સિલ (જેનો આમાં હવે પછી ''તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલ'' તરીકે ઉલ્લેખ કર્યો છે તે) ગણાશે;

---

૧. આસામ રાજ્યને લાગુ પડે, ત્યારે સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ (સન૧૯૯૫ના ૪૨મા)ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ ૨૦ખ પછી, નીચેનો પરિચ્છેદ દાખલ કરવામાં આવેલ છેઃ-

''**૨૦ખક. રાજ્યપાલે, તેમના કાર્યો બજાવવામાં વિવેકાધીન સત્તા વાપરવા બાબત.-** રાજ્યપાલ, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૧ના પેટા-પરિચ્છેદો (૨) અને (૩), પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદો (૧),(૬), પ્રથમ પરંતુક સિવાયનો પેટા-પરિચ્છેદ (૬ક) અને પેટા-પરિચ્છેદ (૭), પરિચ્છેદ ૩ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩), પરિચ્છેદ ૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૪), પરિચ્છેદ ૫, પરિચ્છેદ ૬ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧), પરિચ્છેદ ૭ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨), પરિચ્છેદ ૮ના પેટા-પરિચ્છેદ (૪), પરિચ્છેદ ૯ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩), પરિચ્છેદ ૧૦ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩), પરિચ્છેદ ૧૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧), પરિચ્છેદ ૧૫ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) અને પરિચ્છેદ ૧૬ના પેટા-પરિચ્છેદો (૧) અને (૨) હેઠળ, તેમના કાર્યો બજાવવા માટે, મંત્રીમંડળ સાથે અને ઉત્તરી કછાર પહાડી સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ અથવા યથાપ્રસંગ, કાર્બી આંગલાંગ સ્વાયત્ત કાઉન્સિલ સાથે વિચારવિનિમય કર્યા પછી, તેમની વિવેકબુદ્ધિ અનુસાર, જરૂરી લાગે તેવા પગલાં લેશે.''

ત્રિપુરા અને મિઝોરમ રાજ્યોને લાગુ પડે, ત્યારે સંવિધાન છઠ્ઠી અનુસૂચિ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન૧૯૮૮ના ૬૭મા)ની કલમ ૨થી, પરિચ્છેદ ૨૦ખ પછી, નીચેનો પરિચ્છેદ દાખલ કરવામાં આવેલ છેઃ-

૨૦ખખ. રાજ્યપાલે, તેમના કાર્યો બજાવવા વિવેકાધીન સત્તા વાપરવા બાબત.- રાજ્યપાલ, આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૧ના પેટા-પરિચ્છેદો (૨) અને (૩), પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદો (૧) અને (૭), પરિચ્છેદ ૩ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩), પરિચ્છેદ ૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૪), પરિચ્છેદ (૫), પરિચ્છેદ (૬) ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧), પરિચ્છેદ ૭ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨) પરિચ્છેદ ૯ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩), પરિચ્છેદ ૧૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧), પરિચ્છેદ ૧૫ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) અને પરિચ્છેદ ૧૬ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) અને (૨) હેઠળ, તેમના કાર્યો બજાવવા માટે, મંત્રીમંડળ સાથે અને જો તેમને જરૂરી જણાય તો, જિલ્લા કાઉન્સિલ અથવા સંબંધિત પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ સાથે વિચાર વિનિમય કર્યા પછી, તેમના સ્વવિવેકાનુસાર, જરૂરી લાગે, તેવા પગલાં લેશે.

(૨) વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનો ચૂંટાયેલો અથવા નિયુક્ત કરાયેલો દરેક સભ્ય, યથાપ્રસંગ, તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલનો ચૂંટાયેલો અથવા નિયુક્ત સભ્ય ગણાશે અને આ અનુસૂચિ હેઠળ તત્સમાન નવા જિલ્લા માટે જિલ્લા કાઉન્સિલની વિધિસર રચના કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી હોદ્દો ધરાવશે.

(૩) તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલ દ્વારા આ અનુસૂચિના પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદ (૭) અને પરિચ્છેદ ૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૪) હેઠળ નિયમો કરવામાં ન આવે ત્યાં સુધી, વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે સદરહુ જોગવાઈ હેઠળ કરેલા અને ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તે નિયમો, [૧]મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તા તેમાં કરે તેવા અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલના સંબંધમાં અમલમાં આવશે.

(૪) [૧]મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તા એક અથવા વધુ હુકમો દ્વારા, નીચેની તમામ અથવા કોઈ બાબત માટે જોગવાઈ કરી શકશે :-

(ક) તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલને વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલનાં (તેણે કરેલા કોઈ કરાર હેઠળનાં હકો અને જવાબદારીઓ સહિતનાં) અસ્કયામતો, હકો અને જવાબદારીઓની પૂરેપૂરી અથવા અંશતઃ તબદીલી બાબત;

(ખ) જેમાં વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલ પક્ષકાર હોય તે કાનૂની કાર્યવાહીના પક્ષકાર તરીકે વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલને સ્થાને તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલને મૂકવા બાબત;

(ગ) તત્સમાન નવી જિલ્લા કાઉન્સિલમાં અથવા તેના દ્વારા વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલના કોઈ કર્મચારીઓની બદલી કે ફેર-નિમણૂક કરવા બાબત, એવી બદલી અથવા ફેર-નિમણૂક પછી એ કર્મચારીઓને લાગુ પડવા જોગ સેવાની શરતો બાબત;

(ઘ) સત્તા ધરાવતું વિધાનમંડળ અથવા બીજા સત્તા ધરાવતા અધિકારી તે કાયદામાં ફેરફારો ન કરે, તે રદબાતલ ન કરે અથવા તેમાં સુધારા ન કરે ત્યાં સુધી, આ અર્થે વહીવટકર્તા રદબાતલ કરીને અથવા સુધારાથી કરે એવાં અનુકૂલનો અને ફેરફારોને અધીન રહીને, વિદ્યમાન પ્રાદેશિક કાઉન્સિલે કરેલા અને ઠરાવેલી તારીખની તરત પહેલાં અમલમાં હોય તેવા કાયદા ચાલુ રાખવા બાબત;

(ચ) વહીવટકર્તા જરૂરી ગણે તેવી આનુષંગિક, પારિણામિક અને પૂરક બાબતો.

૨૦-ગ. અર્થઘટન.- આ અર્થે કરેલી જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આ અનુસૂચિની જોગવાઈઓ, [૧]મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રને લાગુ પડતી હોય તેટલા પૂરતી,-

(૧) તે રાજ્યના રાજ્યપાલ અને રાજ્ય સરકાર વિષેના ઉલ્લેખો અનુચ્છેદ ૨૩૯ હેઠળ નિમાયેલા સંઘ રાજ્યક્ષેત્રના વહીવટકર્તા વિષેના ઉલ્લેખો હોય, (''રાજ્ય સરકાર'' એ શબ્દપ્રયોગમાં હોય તે સિવાયના) રાજ્ય વિષેના ઉલ્લેખો મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર વિષેના ઉલ્લેખો હોય અને રાજ્ય વિધાનમંડળ વિષેના ઉલ્લેખો [૧]મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભા વિષેના ઉલ્લેખો હોય તેમ અમલમાં આવશે;

(૨) (ક) પરિચ્છેદ ૪ના પેટા-પરિચ્છેદ (૫)માં, સંબંધિત રાજ્યની સરકાર સાથે વિચારવિનિમય માટેની જોગવાઈ કમી કરી હોય તેમ અમલમાં આવશે;

(ખ) પરિચ્છેદ (૬)ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માં ''રાજ્યની વહીવટી સત્તા વિસ્તરતી હોય તે બાબત'' એ શબ્દોને સ્થાને ''જેના સંબંધમાં મિઝોરમ સંઘ રાજ્યક્ષેત્રની વિધાનસભાને કાયદા કરવાની સત્તા હોય'' એ શબ્દો મૂક્યા હોય તેમ અમલમાં આવશે.

(ગ) પરિચ્છેદ ૧૩માં ''અનુચ્છેદ ૨૦૨ હેઠળ'' એ શબ્દો અને આંકડા કમી કર્યા હોય તેમ અમલમાં આવશે.]

૨૧. અનુસૂચિમાં સુધારો કરવા બાબત.- (૧) સંસદ વખતોવખત કાયદાથી આ અનુસૂચિની કોઈપણ જોગવાઈમાં ઉમેરો કરીને, તેમાં ફેરફાર કરીને અથવા તેને રદ કરીને, તેને સુધારી શકશે અને અનુસૂચિ એ રીતે સુધારવામાં આવે ત્યારે આ સંવિધાનમાં આ અનુસૂચિ અંગેના કોઈ ઉલ્લેખનો અર્થ, એ રીતે સુધારેલી અનુસૂચિ અંગેના ઉલ્લેખ તરીકે કરવામાં આવશે.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં જણાવ્યા મુજબનો કોઈ કાયદો, અનુચ્છેદ ૩૬૮ના હેતુઓ માટે આ સંવિધાનનો સુધારો ગણાશે નહિ.

---

૧. મિઝોરમ રાજ્ય અધિનિયમ, ૧૯૮૬થી મિઝોરમના સંઘ રાજ્યક્ષેત્રને રાજ્યનો દરજ્જો આપેલ છે.

સાતમી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ-૨૪૬]

યાદી ૧-સંઘ યાદી

૧. ભારતનું અને તેના દરેક ભાગનું સંરક્ષણ, જેમાં સંરક્ષણ માટેની તૈયારી અને યુદ્ધના સમયમાં તેના સંચાલનમાં અને તેની સમાપ્તિ પછી અસરકારક રીતે સૈન્યના વિસર્જનમાં સહાયકારક થાય તેવા તમામ કાર્યોનો સમાવેશ થાય છે.

૨. નૌકાદળ, ભૂમિદળ અને હવાઈદળ; સંઘના બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળો.

[૧][૨-ક. મુલકી સત્તાની સહાયમાં, કોઈપણ રાજ્યમાં સંઘના નિયંત્રણને અધીન રહીને, સંઘનું કોઈ સશસ્ત્ર દળ અથવા બીજું કોઈ દળ અથવા તેની કોઈ ટુકડી કે એકમ ગોઠવવા બાબત, તે એવી રીતે ગોઠવવામાં આવે ત્યારે, એવાં દળોના સભ્યોનાં સત્તા, હકૂમત, વિશેષાધિકારો અને જવાબદારીઓ.]

[૨][૩. કેન્ટોનમેન્ટ વિસ્તારોનું સીમાંકન, તે વિસ્તારોમાં સ્થાનિક સ્વરાજ્ય, તે વિસ્તારોની અંદર કેન્ટોનમેન્ટ સત્તામંડળોની રચના અને તેમની સત્તા, અને તે વિસ્તારોમાં રહેઠાણનું (ભાડાના નિયંત્રણ સહિત) નિયમન.]

૪. નૌકાદળ, ભૂમિદળ અને હવાઈદળનાં કામો.

૫. શસ્ત્રો, ફોડવાનાં શસ્ત્રો, દારૂગોળો અને સ્ફોટક પદાર્થો.

૬. અણુશક્તિ અને તેના ઉત્પાદન માટે જરૂરી ખનિજ સંપત્તિ.

૭. સંરક્ષણના હેતુ માટે અથવા યુદ્ધના સંચાલન માટે જરૂરી હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેવા ઉદ્યોગો.

[૩][૮. કેન્દ્રીય બાતમી અને તપાસ-બ્યુરો.]

[૩][૯. ભારતના સંરક્ષણ, વિદેશને લગતી બાબતો અથવા સલામતી સાથે સંબંધ ધરાવતાં કારણોસર નિવારક-અટકાયત; આવી અટકાયતમાં લીધેલી વ્યક્તિઓ.]

૧૦. વિદેશને લગતી બાબતો; સંઘને જેનાથી કોઈ પરદેશ સાથે સંબંધમાં આવવું પડે તેવી તમામ બાબતો.

૧૧. રાજનયિક, કોન્સ્યુલર અને વ્યાપારી પ્રતિનિધિત્વ.

૧૨. સંયુક્ત રાષ્ટ્રસંઘ.

૧૩. આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનો, સંસ્થાઓ અને અન્ય મંડળોમાં ભાગ લેવા બાબત અને તેમાં લેવાયેલ નિર્ણયોના અમલ બાબત.

૧૪. પરદેશો સાથે સંધિઓ અને કબૂલાતનામાં કરવા બાબત અને પરદેશો સાથેનાં સંધિઓ, કબૂલાતનામાં અને કરારોનો અમલ કરવા બાબત.

૧૫. યુદ્ધ અને શાંતિ.

૧૬. વિદેશી હકૂમત.

૧૭. નાગરિકતા, નાગરિકીકરણ અને વિદેશીઓ.

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭(ક) થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૩ને બદલે નીચેની નોંધ મૂકવામાં આવશે.-
"૩. કેન્ટોનમેન્ટનો વહીવટ".

૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૧૮. પ્રત્યાર્પણ.

૧૯. ભારતમાં પ્રવેશ અને ભારતમાંથી નિર્ગમન અને હદપારી, પાસપોર્ટ અને વીસા.

૨૦. ભારત બહારનાં સ્થળોએ તીર્થયાત્રાઓ.

૨૧. ભરદરિયે અથવા હવામાં થતા ચાંચિયાગીરી અને ગુનાઓ; જમીન ઉપર અથવા ભરદરિયે અથવા હવામાં કરેલા રાષ્ટ્રોના કાયદા વિરુદ્ધના ગુના.

૨૨. રેલવે.

૨૩. સંસદે અથવા સંસદે કરેલા કાયદા હેઠળ રાષ્ટ્રીય ધોરીમાર્ગો તરીકે જાહેર કરેલા ધોરી માર્ગો.

૨૪. યંત્રચાલિત જહાજો સંબંધમાં સંસદે કાયદાથી રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો તરીકે જાહેર કરેલા દેશના આંતરિક જળમાર્ગો ઉપરનું વહાણવટું અને નૌકાવ્યવહાર; એવા જળમાર્ગો ઉપરના માર્ગ-નિયમ.

૨૫. દરિયાઈ વહાણવટું અને નૌકાવ્યવહાર, જેમાં ભરતીજળમાં વહાણવટા અને દરિયાઈ વ્યવહારનો સમાવેશ થાય છે; વેપારી નૌકાકાફલા માટે શિક્ષણ અને તાલીમની જોગવાઈ અને રાજ્યો અને બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતા શિક્ષણનું અને તાલીમનું નિયમન.

૨૬. દીવાદાંડીઓ, જેમાં દીપ-જહાજો, માર્ગસૂચક ચિન્હો અને વહાણો અને વિમાનોની સલામતી માટેની બીજી જોગવાઈઓનો સમાવેશ થાય છે.

૨૭. સંસદે અથવા તેણે કરેલા કાયદા હેઠળ અથવા વિદ્યમાન કાયદા હેઠળ મોટાં બંદરો તરીકે જાહેર કરેલા બંદરો, જેમાં તેમનું સીમાંકન અને તેમાંના બંદર સત્તામંડળોની રચના અને તેમની સત્તાઓનો સમાવેશ થાય છે.

૨૮. બંદર-કવોરન્ટાઈન, જેમાં તેની સાથે સંબંધિત ઈસ્પિતાલોના સમાવેશ થાય છે; ખલાસીઓ માટેની દરિયાઈ ઈસ્પિતાલો.

૨૯.[૧]હવાઈમાર્ગો; વિમાનો અને હવાઈ માર્ગ-વ્યવહાર; વિમાનમથકોની જોગવાઈ; હવાઈ માર્ગવ્યવહાર અને વિમાન મથકોનાં નિયમન અને વ્યવસ્થા; વિમાનવિદ્યાનાં શિક્ષણ અને તાલીમની જોગવાઈ અને રાજ્યો અને બીજી સંસ્થાઓ દ્વારા અપાતા તેવા શિક્ષણ અને તાલીમનું નિયમન.

૩૦. રેલવે, દરિયાઇ અથવા હવાઈ માર્ગે અથવા રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો દ્વારા યંત્રચાલિત જહાજોમાં ઉતારૂઓ અને માલની હેરફેર.

૩૧. ટપાલ અને તાર; ટેલીફોન, વાયરલેસ, રેડિયો-પ્રસારણ અને તેવા પ્રકારના બીજા સંદેશાવ્યવહારો.

૩૨. સંઘની મિલકત અને તેમાંથી થતી આવક, પણ * * * કોઈ રાજ્યમાં તે મિલકત આવેલી હોય તો તે રાજ્યના કાયદાને અધીન રહેશે, સિવાય કે તે સંબંધમાં સંસદે કાયદાથી બીજી જોગવાઈ કરી હોય.

[૨] * * * * *

[૩]૩૪. દેશી રાજ્યોના રાજવીઓની એસ્ટેટ માટે વાલી ન્યાયાલય.

૩૫. સંઘનું જાહેર દેવું.

---

૧. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી ''પહેલી અનુસૂચિના ભાગ-ક અથવા ભાગ-ખમાં નિર્દિષ્ટ કરેલાં'' એ શબ્દો અને અક્ષર કમી કર્યા છે.

૨. એજનની કલમ ૨૬થી નોંધ ૩૩ કમી કરી છે.

૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૩૬. ચલણી નાણાં, સિક્કા નિર્માણ અને કાયદેસર ચલણ; વિદેશી હૂંડીયામણ.

૩૭. વિદેશી લોન.

૩૮. ભારતની રિઝર્વ બેંક.

૩૯. પોસ્ટ ઓફિસ સેંવિગ્સ બેંક.

૪૦. ભારત સરકાર અથવા કોઈ રાજ્ય સરકાર યોજિત લોટરીઓ.

૪૧. પરદેશો સાથે વેપાર-વાણિજ્ય, જકાત-સરહદો પાર કરીને થતી આયાત અને નિકાસ; જકાત સરહદો મુકરર કરવા બાબત.

૪૨. આંતર-રાજ્ય વેપાર અને વાણિજ્ય.

૪૩. બેંન્કિંગ, વીમાકીય અને નાણાકીય કોર્પોરેશનો સહિતનાં પણ સહકારી મંડળીઓ સિવાયના વેપારી કોર્પોરેશનોનું સંસ્થાપન, નિયમન અને તેમનું સમાપન.

૪૪. જેમના ઉદ્દેશો એક જ રાજ્ય પૂરતા મર્યાદિત ન હોય તેવા કોર્પોરેશનોનું સંસ્થાપન, નિયમન અને તેમનું સમાપન, પછી ભલે તે વેપાર કરતાં હોય કે નહિ; પણ તેમાં યુનિવર્સિટીઓનો સમાવેશ થતો નથી.

૪૫. બેંક-વ્યવસાય.

૪૬. વિનિમયપત્રો,ચેક, પ્રોમેસરી નોટ અને એવાં બીજાં ખત.

૪૭. વીમો.

૪૮. શેર-બજારો અને વાયદા બજારો.

૪૯. પેટન્ટો, શોધો અને ડિઝાઈનો; કોપીરાઈટ, ટ્રેડ-માર્ક અને વેપારી માલ-ચિન્હો.

૫૦. વજન અને માપનાં ધોરણો સ્થાપવા બાબત.

૫૧. ભારત બહાર નિકાસ કરવાના અથવા એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં લઈ જવાના માલની ગુણવત્તાનાં ધોરણો સ્થાપવા બાબત.

૫૨. સંઘ દ્વારા જેમનું નિયંત્રણ જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહરે કર્યું હોય તેવા ઉદ્યોગો.

૫૩. તેલ-ક્ષેત્રો અને ખનિજ તેલ-સંપત્તિનાં નિયમન અને નિકાસ; પેટ્રોલિયમ અને પેટ્રોલિયમની બનાવટો; સળગી ઉઠે તેવા જોખમી હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેવા અન્ય પ્રવાહીઓ અને પદાર્થો.

૫૪. સંઘના નિયંત્રણ હેઠળ જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેટલે અંશે ખાણોનું નિયમન અને ખનિજોનો વિકાસ.

૫૫. ખાણોમાં અને તેલક્ષેત્રોમાં કામદારો અને સલામતીનું નિયમન.

૫૬. આંતર-રાજ્ય નદીઓ અને નદીખીણોનું નિયંત્રણ સંઘ હેઠળ જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય તેટલે અંશે તેમનાં નિયમન અને વિકાસ.

૫૭. પ્રાદેશિક જળવિસ્તારની બહાર માછીમારી અને મત્સ્યક્ષેત્રો.

૫૮. સંઘ એજન્સીઓ દ્વારા મીઠું બનાવવા બાબત, તેનો પુરવઠો અને તેની વહેંચણી; અને અન્ય એજન્સીઓ દ્વારા મીઠું બનાવવા બાબત, તેનો પુરવઠો અને તેની વહેંચણીનું નિયમન અને નિયંત્રણ.

૫૯. અફીણનું વાવેતર, તેનું ઉત્પાદન અને નિકાસ માટે તેનું વેચાણ.

૬૦. સિનેમા-ફિલ્મો દેખાડવાની મંજૂરી.

૬૧. સંઘના કર્મચારીઓને લગતી ઔદ્યોગિક તકરારો.

૬૨. આ સંવિધાનના આરંભે નેશનલ લાઈબ્રેરી, ઈન્ડિયન મ્યુઝિયમ, ઈમ્પીરિયલ વોર મ્યુઝિયમ, વિકટોરિયા મેમોરિયલ અને ઈન્ડિયન વોર મેમોરિયલને નામે ઓળખાતી સંસ્થાઓ અને ભારત સરકાર જેનું પૂરું કે આંશિક ખર્ચ ભોગવતી હોય અને જેને સંસદે કાયદાથી રાષ્ટ્રીય મહત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી હોય તેવી તેના જેવી બીજી સંસ્થા.

૬૩. આ સંવિધાનના આરંભે બનારસ હિંદુ યુનિવર્સિટી, અલિગઢ મુસ્લિમ યુનિવર્સિટી અને [૧][દિલ્હી યુનિવર્સિટી] તરીકે ઓળખાતી સંસ્થાઓ; [૧][અનુચ્છેદ ૩૧૭-ચ અનુસાર સ્થપાયેલી યુનિવર્સિટી;] સંસદે કાયદાથી રાષ્ટ્રીય મહત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરેલી બીજી કોઈ સંસ્થા.

૬૪. ભારત સરકાર જેનું પૂરું અથવા આંશિક ખર્ચ ભોગવતી હોય અને સંસદે જેને કાયદાથી રાષ્ટ્રીય મહત્વની સંસ્થા તરીકે જાહેર કરી હોય તેવી વૈજ્ઞાનિક અથવા ટેકનિકલ શિક્ષણ માટેની સંસ્થાઓ.

૬૫. (ક) પોલીસ અધિકારીઓની તાલીમ સહિત વ્યાવસાયિક, ધંધાકીય અથવા ટેકનિકલ તાલીમ માટેની; અથવા

(ખ) ખાસ અભ્યાસ અથવા સંશોધનની અભિવૃદ્ધિ માટેની; અથવા

(ગ) ગુનાની તપાસ કરવામાં કે તે પકડી પાડવામાં વૈજ્ઞાનિક અથવા ટેકનિકલ સહાય માટેની, સંઘ એજન્સીઓ અને સંસ્થાઓ.

૬૬. ઉચ્ચ શિક્ષણ અથવા સંશોધન માટેની સંસ્થાઓ અને વૈજ્ઞાનિક અને ટેકનિકલ સંસ્થાઓમાં સંકલન અને ધોરણો નક્કી કરવા બાબત.

૬૭. [૨][સંસદે કાયદાથી અથવા તે હેઠળ] રાષ્ટ્રીય મહત્વનાં હોવાનું જાહેર કરેલા પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ અને પુરાતત્ત્વીય સ્થળો અને અવશેષો.

૬૮. ભારતની મોજણી, ભારતની ભૂસ્તર, વનસ્પતિ, પ્રાણી અને માનવવંશવિષયક મોજણી; હવામાન સંસ્થાઓ.

૬૯. વસ્તીગણતરી.

૭૦. સંઘની રાજ્ય સેવાઓ; અખિલ ભારતીય સેવાઓ; સંઘ લોકસેવા આયોગ.

૭૧. સંઘ પેન્શનો, એટલે કે ભારત સરકારે અથવા ભારતના એકત્રિત ફંડમાંથી આપવાનાં થતા પેન્શનો.

[૩]૭૨. સંસદની, રાજ્યોનાં વિધાનમંડળોની અને રાષ્ટ્રપતિના અને ઉપ-રાષ્ટ્રપતિના હોદ્દા માટેની ચૂંટણીઓ; ચૂંટણી કમિશન.

૭૩. સંસદના સભ્યોનાં રાજ્ય સભાના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિનાં અને લોકસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યાક્ષનાં પગાર અને ભથ્થાં.

૭૪. સંસદના દરેક ગૃહનાં અને દરેક ગૃહના સભ્યોનાં અને સમિતિઓનાં સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુકિતઓ; સંસદની સમિતિઓ અથવા સંસદે નીમેલાં કમિશનો સમક્ષ જુબાની આપવા અથવા દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે વ્યક્તિઓને હાજર રહેવાની ફરજ પાડવા બાબત.

---

૧. સંવિધાન (બત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ની કલમ ૪થી ''દિલ્હી યુનિવર્સટી અને '' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે. (તારીખ ૧-૭-૧૯૭૪થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૭થી ''સંસદે કાયદાથી જાહેર કરેલા'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૭૨માં રાજ્યોના ઉલ્લેખોમાં,-

(ક) જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના વિધાનમંડળના બેમાંથી કોઈ ગૃહની ચૂંટણી માટે વાંધો ઉઠાવ્યો હોય તે ચૂંટણી ઉપરથી કરેલા તે રાજ્યના ન્યાયાલયના કોઈ નિર્ણય અથવા હુકમ ઉપરથી ન્યાયાલયને કરેલી અપીલના સંબંધમાં જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થાય છે.

(ખ) બીજી બાબતોમાં તે રાજ્યના ઉલ્લેખોનો સમાવેશ થતો નથી; એમ અર્થ કરવામાં આવશે.

૭૫. રાષ્ટ્રપતિ અને રાજ્યપાલોનાં મળતરો, ભથ્થાં, વિશેષાધિકારો અને ગેરહાજરી રજા અંગેના હક્કો; સંઘના મંત્રીઓનાં પગાર અને ભથ્થાં; નિયંત્રક-મહાલેખા પરીક્ષકનાં પગાર, ભથ્થાં અને ગેરહાજરી-રજા અંગેના હકો અને સેવાની બીજી શરતે.

૭૬. સંઘ અને રાજ્યોના હિસાબો ઓડિટ કરવા બાબત.

૭૭. ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયનાં રચના, વ્યવસ્થાપન, હકૂમત અને સત્તા (એવા ન્યાયાલયના તિરસ્કાર સહિત) અને તેમાં લેવાતી ફી; ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સમક્ષ વકીલાત કરવાનો હક ધરાવતી વ્યક્તિઓ.

૭૮. ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ વિષેની જોગવાઈઓ સિવાય, ઉચ્ચ ન્યાયાલયની રચના અને વ્યવસ્થાપન[૧][(વેકેશન સહિત)]; ઉચ્ચ ન્યાયાલય સમક્ષ વકીલાત કરવાનો હક ધરાવતી વ્યક્તિઓ.

[૨][[૩] ૭૯. કોઈ સંઘ રાજ્યક્ષેત્ર સુધી કોઈ ઉચ્ચ ન્યાયાલયની હકૂમત વિસ્તારવા અને તેમાંથી તે બાકાત રાખવા બાબત.]

૮૦. કોઈ રાજ્યના પોલીસ દળના સભ્યોની સત્તા અને હકૂમત તે રાજ્યના બહારના કોઈ વિસ્તાર સુધી વિસ્તારવા બાબત, પણ જે રાજ્યમાં આવો વિસ્તાર આવેલો હોય તે રાજ્યની સરકારની સંમતિ વિના એક રાજ્યની પોલીસ તે રાજ્ય બહારના કોઈ વિસ્તારમાં સત્તા અને હકૂમત ભોગવી શકે નહિ તે રીતે; રાજ્ય બહારના રેલવે વિસ્તારોમાં કોઈ રાજ્યના પોલીસ દળના સભ્યોની સત્તા અને હકૂમત વિસ્તારવા બાબત.

[૪]૮૧. આંતરરાજ્ય સ્થાનાન્તર; આંતરરાજ્ય કવોરન્ટાઈન.

૮૨. ખેતીની આવક સિવાયની આવક ઉપરના કરો.

૮૩. નિકાસ જકાતો સહિતની જકાતો.

૮૪. ભારતમાં બનાવેલી અથવા ઉત્પન્ન કરેલી તમાકુ ઉપરની અને-

(ક) માનવ ઉપયોગ માટેનો આલ્કોહોલવાળો દારૂ;

(ખ) અફીણ, ભાંગ અને બીજાં ઘેન લાવનારાં ઔષધો અને કેફી પદાર્થો સિવાયના, પણ આલ્કોહોલ અથવા આ નોંધના પેટા-પરિચ્છેદ (ખ)માં સમાવિષ્ટ કરેલા કોઈ પદાર્થવાળી દવાઓ અને પ્રસાધનની બનાવટ સહિતના અન્ય માલ ઉપરની,

આબકારી જકાત.

૮૫. કોર્પોરેશન કર.

૮૬. વ્યક્તિઓની અને કંપનીઓની ખેતીની જમીન સિવાયની અસ્કયામતોની મૂડી કિંમત ઉપરના કર; કંપનીઓની મૂડી ઉપરના કર.

૮૭. ખેતીની જમીન સિવાયની મિલકત અંગેની એસ્ટેટ ડયૂટી.

૮૮. ખેતીની જમીન સિવાયની મિલકતના ઉત્તરાધિકાર અંગેની ડયૂટી.

૮૯. રેલવે, દરિયાઈ અથવા હવાઈ માર્ગે લઈ જવાતા માલ અથવા ઉતારૂઓ ઉપરના સીમાંકરો; રેલવે ભાડાં અને નૂર ઉપરના કરો.

---

૧. સંવિધાન (પંદરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ની કલમ ૧૨થી (ભૂતલક્ષી અસરથી) આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે.

૨ . સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૯ અને અનુસૂચિથી નોંધ ૭૯ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે.

૩ . જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૪. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૮૧માં ''આંતર-રાજ્ય સ્થાનાન્તર'' એ શબ્દો કમી કરવામાં આવશે.

૯૦. શેર બજારોમાંના અને કાયદા બજારોમાંના સોદા ઉપર સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી સિવાયના કરો.

૯૧. વિનિમયપત્રો, ચેકો, પ્રોમિસરી નોટો, સતમીઓ, શાખપત્રો, વીમાની પોલિસીઓ, શેરોની તબદીલી, ડિબેન્ચરો, મુખત્યારનામાં અને પાવતીઓ અંગે સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરો.

૯૨. વર્તમાનપત્રોનાં વેચાણ અને ખરીદી ઉપરના અને તેમાં પ્રસિદ્ધ થતી જાહેરખબર ઉપરના કરો.

[1][૯૨-ક. આંતર-રાજ્ય વેપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન વર્તમાનપત્રો સિવાયના માલના થયેલ વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કરો.]

[2][૯૨-ખ. આંતર-રાજ્ય વેપાર અથવા વાણિજ્ય દરમિયાન માલની રવાનગી થઈ હોય ત્યારે એવી રવાનગી ઉપરના કરો. (પછી માલ મંગાવનાર વ્યક્તિને અથવા બીજી કોઈ વ્યક્તિને એવી રવાનગી કરી હોય તો પણ.)]

[3][૯૨-ગ. સેવાઓ ઉપરના કર]

૯૩. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગે કાયદા વિરુદ્ધના ગુના.

૯૪. આ યાદીમાં કોઈ પણ બાબતના હેતુ માટે તપાસ, મોજણીઓ અને આંકડા.

૯૫. આ યાદીમાં કોઈ પણ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની હકૂમત અને સત્તા; દરિયાઈ ન્યાયાલયની હકૂમત.

૯૬. આ યાદીમાંની કોઈ પણ બાબાત અંગેની ફી, પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી.

[4]૯૭.યાદી ૨ અને યાદી ૩માં નહિ ગણાવેલી કોઈ બાબત, જેમાં બે યાદીઓ પૈકી કોઈ યાદીમાં નહિ જણાવેલ કોઈ કરનો સમાવેશ થાય છે.

[5]યાદી-૨-રાજ્ય યાદી

૧. જાહેર વ્યવસ્થા (પણ તેમાં મુલકી સત્તાની સહાયમાં [6][સંઘના નિયંત્રણને અધીન રહીને, સંઘના નૌકાદળ, ભૂમિદળ અથવા હવાઈદળ અથવા બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળના અથવા બીજા કોઈ દળના અથવા તેની કોઈ ટુકડી કે એકમના ઉપયોગનો) સમાવેશ થતો નથી.]

[7][૨. યાદી ૧ની નોંધ ૨-ક ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, (રેલવે અને ગ્રામ પોલીસ સહિતની) પોલીસ.]

૩. [8]* * ઉચ્ચ ન્યાયાલયના અધિકારીઓ અને કર્મચારીઓ; ભાડાં અને મહેસૂલ ન્યાયાલયમાંની કાર્યરીતિ; ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોમાં લેવાતી ફી.

૪. જેલો, સુધારગૃહો, બોર્સ્ટલ સંસ્થાઓ અને તેવી બીજી સંસ્થાઓ અને તેમાં અટકમાં રાખેલી વ્યક્તિઓ; જેલો અને બીજી સંસ્થાઓના ઉપયોગ માટે અન્ય રાજ્યો સાથે ગોઠવણો.

---

૧. સંવિધાન (છઠ્ઠા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨થી આ નોંધ દાખલ કરી છે.

૨. સંવિધાન (છેંતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ની કલમ ૫થી આ નોંધ દાખલ કરી છે.

૩. સંવિધાન (અઠ્યાસીમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૪થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (આ હજુ અમલમાં આવી નથી તારીખ પછીથી જાહેર કરવામાં આવશે).

૪. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૯૭ને સ્થાને નીચેની નોંધ મૂકવામાં આવશે :-

''૯૭. (ક) કાયદાથી સ્થપાયેલી સરકારને પડકારવી અથવા લોકોમાં અથવા લોકોના કોઇ વર્ગમાં આતંક ફેલાવવો અથવા લોકોના વિવિધ વર્ગો વચ્ચેની સંવાદિતાને વિપરિત અસર કરે તેમ લોકોના કોઇ વર્ગને અલગ પાડવા સહિત આતંકવાદ સાથે સંકળાયેલ - વૃત્તિઓ અટકાવવા માટે;

(ખ) ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને પ્રાદેશિક અખંડતાના ઈન્કાર કરવાના, તેની સામે વાંધો ઉઠાવવાના કે તે વિચ્છિન્ન કરવાના અથવા ભારતના રાજ્યક્ષેત્રનો કોઈ ભાગ, સંઘમાંથી આપી દેવામાં આવે કે અલગ પાડવામાં આવે એવા અથવા ભારતના રાષ્ટ્રધ્વજનું, ભારતના રાષ્ટ્રગીતનું અને આ સંવિધાનનું અપમાન કરવાના આશયવાળી પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા માટે; અને

દરિયાઈ કે હવાઈ માર્ગે વિદેશ પ્રવાસ; અંતર્દેશીય વિમાન પ્રવાસ; મનીઓર્ડર, ફોનોગ્રામ અને તાર સહિત ટપાલની વસ્તુઓ ઉપરના કરવેરા સંબંધમાં

સ્પષ્ટીકરણ:- આ નોંધમાં, ''આતંકવાદી કૃત્ય''નો અર્થ અનુચ્છેદ ૨૪૮માં આપ્યો છે તે જ થશે.''.

૫. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૬. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭ (ખ) (૧) થી અસલને સ્થાને આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭ થી અમલી.)

૭. એજનની કલમ ૫૭ (ખ)(૨) થી અસલ નોંધને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૮. એજનની કલમ ૫૭ (ખ)(૩) થી આ મજકૂર કાઢી નાખ્યો છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૫. સ્થાનિક સ્વરાજ્ય એટલે કે મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશનો, ઈમ્પ્રુવમેન્ટ ટ્રસ્ટો, જિલ્લા બોર્ડો, ખાણ, ઉદ્યોગ-વસાહતોનાં સત્તામંડળો અને સ્થાનિક સ્વરાજ્યની અથવા ગ્રામ વહીવટના હેતુ માટે બીજાં સ્થાનિક સત્તામંડળોની રચના અને સત્તા.

૬. જાહેર આરોગ્ય અને સફાઈ, ઈસ્પિતાલો અને દવાખાના.

૭. ભારત બહારનાં સ્થળોની તીર્થયાત્રાઓ સિવાયની તીર્થયાત્રાઓ.

૮. નશાકારક દારૂ, એટલે કે નશાકારક દારૂનાં ઉત્પાદન, બનાવટ, કબજો, હેરફેર, ખરીદી અને વેચાણ.

૯. અશક્ત થયેલા અને કામ ઉપર ન લઇ શકાય તેવાઓને રાહત.

૧૦. દફન અને કબ્રસ્તાનો; અગ્નિદાહ અને સ્મશાનો.

[૧]* * * * * *

૧૨. રાજ્ય જેનું નિયંત્રણ કરતું હોય અથવા જેનું ખર્ચ ભોગવતું હોય તેવા પુસ્તકાલયો, સંગ્રહાલયો, અને તેના જેવી બીજી સંસ્થાઓ; [૨][સંસદે કરેલા કાયદાથી અથવા તે હેઠળ] રાષ્ટ્રીય મહત્વનાં હોવાનું જાહેર કરેલું હોય તે સિવાયના પ્રાચીન અને ઐતિહાસિક સ્મારકો અને રેકર્ડ.

૧૩. માર્ગવ્યવહાર, એટલે કે રસ્તાઓ, પુલો, નૌકાઘાટો અને યાદી ૧માં નિર્દિષ્ટ ન કરેલા માર્ગ વ્યવહારનાં અન્ય સાધનો; મ્યુનિસિપલ ટ્રામવે, રોપવે અને આંતરિક જળમાર્ગો અને એવા જળમાર્ગો સંબંધી યાદી ૧ અને યાદી ૩ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, તેના ઉપરનો ટ્રાફિક, યંત્ર ચાલિત વાહનો સિવાયના વાહનો.

૧૪. ખેતી, જેમાં ખેતી વિષયક શિક્ષણ અને સંશોધન, ઉપદ્રવી જીવાત સામે રક્ષણ અને વનસ્પતિ રોગોના નિવારણનો સમાવેશ થાય છે.

૧૫. પશુઓની ઓલાદનાં જાળવણી, રક્ષણ અને સુધારણા અને પશુરોગોનું નિવારણ, પશુચિકિત્સા તાલીમ અને વ્યવસાય.

૧૬. ઢોર પૂરવાના ડબા અને ઢોર-અતિક્રમણનું નિવારણ.

૧૭. પાણી, એટલે કે યાદી ૧ ની નોંધ ૫૬ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, પાણીનો પુરવઠો, સિંચાઇ અને નહેરો, પાણીનો સંગ્રહ અને પાળા, પાણીનો સંગ્રહ અને જળશક્તિ.

૧૮. જમીન, એટલે કે જમીનમાંના અથવા તે ઉપરના હકો, જમીનદાર અને ગણોતિયા વચ્ચેના સંબંધો સહિત જમીનના સત્તાપ્રકારો અને ગણોતની વસુલાત ખેતીની જમીનની તબદીલી અને સ્વત્વાર્પણ; જમીન સુધારણા અને ખેતી વિષયક લોન; વસાહતો ઊભી કરવા બાબત.

[૩]* * * * * *

૨૧. મત્સ્યક્ષેત્રો.

૨૨. યાદી નં. ૧ની નોંધ ૩૪ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, વાલી ન્યાયાલયો; બોજાવાળી અને જપ્ત કરેલી એસ્ટેટો.

૨૩. સંઘના નિયંત્રણ હેઠળનાં નિયમન અને વિકાસ અંગે યાદી ૧ ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ખાણોનું નિયમન અને ખનિજોનો વિકાસ.

૨૪. યાદી ૧ ની [૪][નોંધો ૭ અને ૫૨]ની જોગવાઇઓને અધીન રહીને, ઉદ્યોગો.

૨૫. ગેસ અને ગેસ-કારખાનાં.

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭ (ખ) (૪) થી આ નોંધ કાઢી નાખી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૭થી ''સંસદે કાયદાથી જાહેર કરેલા'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂકયા છે.

૩. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭ (ખ) (૪) થી નોંધો ૧૯ અને ૨૦ કમી કરી છે.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૮થી ''નોંધ ૫૨'' એ મજકૂરને સ્થાને આ મજકૂર મૂકયો છે.

૨૬. યાદી ૩ની નોંધ ૩૩ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્યની અંદરનાં વેપાર અને વાણિજ્ય.

૨૭. યાદી ૩ની નોંધ ૩૩ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, માલનાં ઉત્પાદન, પુરવઠો અને વહેંચણી.

૨૮. બજારો અને મેળા.

[૧] * * * * * * *

૩૦. ધીરધાર અને ધીરધાર કરનારાઓ; ખેતીવિષયક ઋણ-રાહત.

૩૧. મુસાફરખાનાં અને તેમના સંચાલકો.

૩૨. યાદી ૧માં નિર્દિષ્ટ કરેલા હોય તે સિવાયના કોર્પોરેશનો અને યુનિવર્સિટીઓનાં સંસ્થાપન, નિયમન અને સંસ્થાપિત નહિ થયેલા વેપારી, સાહિત્યિક, વૈજ્ઞાનિક, ધાર્મિક અને અન્ય મંડળીઓ અને એસોસિયેશનો, સહકારી મંડળીઓ.

૩૩. નાટ્યગૃહો અને નાટ્ય પ્રયોગો; યાદી ૧ની નોંધ ૬૦ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, સિનેમા; રમતગમતો, મનોરંજન અને આમોદપ્રમોદ.

૩૪. શરતબાજી અને જુગાર.

૩૫. રાજ્યમાં નિહિત થયેલા અથવા તો કબજામાંનાં બાંધકામો, જમીનો અને મકાનો.

[૨] * * * * * * *

૩૭. સંસદે કરેલા કોઈ કાયદાની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રાજ્યના વિધાનમંડળની ચૂંટણીઓ.

૩૮. રાજ્યના વિધાનમંડળના સભ્યોનાં, વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અને ઉપાધ્યક્ષનાં અને વિધાનપરિષદ હોય તો તેના સભાપતિ અને ઉપ-સભાપતિનાં પગારો અને ભથ્થાં.

૩૯. વિધાનસભાનાં અને તેના સભ્યોનાં, અને તેની સમિતિઓનાં અને વિધાનપરિષદ હોય તો તે પરિષદનાં અને તેના સભ્યોનાં અને તેની સમિતિઓનાં સત્તા, વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ, રાજ્યના વિધાનમંડળની સમિતિઓ સમક્ષ જુબાની આપવા અથવા દસ્તાવેજો રજૂ કરવા માટે વ્યક્તિઓને હાજર રહેવાની ફરજ પાડવા બાબત.

૪૦. રાજ્યના મંત્રીઓનાં પગાર અને ભથ્થાં.

૪૧. રાજ્યની જાહેર સેવાઓ; રાજ્ય લોકસેવા આયોગ.

૪૨. રાજ્ય પેન્શનો, એટલે કે રાજ્ય અથવા રાજ્યના એકત્રિત ફંડમાંથી આપવાનાં પેન્શનો.

૪૩. રાજ્યનું જાહેર દેવું.

૪૪. જમીનમાંથી મળી આવેલો ખજાનો.

૪૫. જમીન મહેસૂલ, જેમાં મહેસૂલની આકારણી અને વસૂલાત, જમીન દફતરની જાળવણી, મહેસૂલના હેતુઓ માટે મોજણી અને હક્કપત્રકો અને મહેસૂલના સ્વત્વાર્પણનો સમાવેશ થાય છે.

૪૬. ખેતીની આવક ઉપરના કરો.

૪૭. ખેતીની જમીનના ઉત્તરાધિકાર અંગેની ડ્યૂટી.

૪૮. ખેતીની જમીન અંગે એસ્ટેટ ડ્યૂટી.

---

૧. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭(ખ)(૪)થી નોંધ ૨૯ કમી કરી છે. (તારીખ ૩--૧--૧૯૭૭ થી અમલી.)
૨. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૬થી નોંધ ૩૬ કમી કરી છે.

૪૯. જમીન અને મકાનો ઉપરના કરો.

૫૦. ખનિજ વિકાસ સંબંધી સંસદે કાયદાથી મૂકેલી મર્યાદાઓને અધીન રહીને, ખનિજ હકો ઉપરના કરો.

૫૧. રાજ્યમાં બનતા અથવા ઉત્પાદિત થતા નીચે જણાવેલા માલ ઉપર આબકારી જકાત અને ભારતમાં અન્ય સ્થળોએ બનતા અથવા ઉત્પાદિત થતા તેવા માલ ઉપર તે જ દરે અથવા તેનાથી નીચા દરે સમકારી જકાતો :-

(ક) માનવ ઉપયોગ માટે આલ્કોહોલવાળો દારૂ.

(ખ) અફીણ, ભાંગ અને બીજાં ઘેન લાવનારાં ઔષધો અને કેફી પદાર્થો, પણ તેમાં આલ્કોહોલ અથવા આ નોંધના પેટા-પરિચ્છેદ (ખ)માં સમાવિષ્ટ કરેલ કોઈપણ પદાર્થવાળી દવા અને પ્રસાધનની બનાવટનો સમાવેશ થતો નથી.

૫૨. ઉપયોગ, વપરાશ, અથવા વેચાણ માટે કોઈ સ્થાનિક વિસ્તારમાં માલના પ્રવેશ ઉપરના કરો.

૫૩. વીજળીનાં વપરાશ અને વેચાણ ઉપરના કરો.

[૧][૫૪. યાદી ૧ ની નોંધ ૯૨-ક ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, વર્તમાનપત્રો સિવાયના માલનાં વેચાણ અથવા ખરીદી ઉપરના કરો.]

૫૫. વર્તમાનપત્રમાં પ્રસિદ્ધ થયેલી જાહેરખબરો [૨][અને રેડિયો અથવા ટેલિવિઝન દ્વારા પ્રસારિત થતી જાહેર ખબરો] સિવાયની જાહેરખબરો ઉપરના કરો.

૫૬. રસ્તા દ્વારા અથવા આંતરિક જળમાર્ગો દ્વારા લઈ જવાતા માલ અને ઉતારુઓ ઉપરના કરો.

૫૭. યાદી ૩ ની નોંધ ૩૫ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, રસ્તાઓ ઉપર ઉપયોગમાં લેવાલાયક યંત્રચાલિત હોય કે ન હોય, તેવા ટ્રામગાડીઓ સહિતનાં વાહનો ઉપરના કરો.

૫૮. પશુઓ અને હોડીઓ ઉપરના કરો.

૫૯. નાકાવેરો.

૬૦. વ્યવસાયો, વ્યાપારો, ધંધા અને રોજગાર ઉપરના કરો.

૬૧. માથાવેરો.

૬૨. મોજશોખ ઉપરના કરો, તેમાં મનોરંજન અને આમોદપ્રમોદના પ્રયોગો, શરતબાજી અને જુગાર ઉપરના કરોનો સમાવેશ થાય છે.

૬૩. સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરો સંબંધી યાદી ૧ ની જોગવાઈઓમાં નિર્દિષ્ટ કર્યા હોય તે સિવાયના દસ્તાવેજો અંગે સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરો.

૬૪. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરુદ્ધના ગુના.

૬૫. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની હકૂમત અને સત્તા.

૬૬. આ યાદીમાંની કોઈપણ બાબત અંગેની ફી પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી.

---

૧. સંવિધાન (છઠ્ઠા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨થી નોંધ ૫૪ને સ્થાને, આ નોંધ મૂકી છે.

૨. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭ (ખ)(૫)થી આ શબ્દો દાખલ કર્યા છે. (તારીખ ૩--૧--૧૯૭૭થી અમલી.)

યાદી ૩-સમવર્તી યાદી

[1]૧. ફોજદારી કાયદો, જેમાં ભારતના ફોજદારી અધિનિયમમાં આ સંવિધાનના આરંભે સમાવિષ્ટ થતી હતી તે તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે, પણ યાદી ૧ અને યાદી ૨ માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ પણ બાબત અંગેના કાયદા વિરુદ્ધના ગુનાનો અને મુલકી સત્તાની સહાયમાં સંઘના નૌકાદળ, ભૂમિદળ અથવા હવાઇદળ અથવા બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળના ઉપયોગનો સમાવેશ થતો નથી.

[2]૨. ફોજદારી કાર્યરીતિ, જેમાં ફોજદારી કાર્યરીતિ અધિનિયમમાં આ સંવિધાનના આરંભે સમાવિષ્ટ થતી હતી તે તમામ બાબતોનો સમાવેશ થાય છે.

[3]૩. કોઈ રાજ્યની સલામતી સાથે જાહેર વ્યવસ્થાની જાળવણી સાથે અથવા જનસમૂહ માટે આવશ્યક પુરવઠો અને સેવાઓની જાળવણી સાથે સંબંધ ધરાવતાં કારણો માટે નિવારક અટકાયત; આવી અટકાયતમાં લીધેલી વ્યક્તિઓ.

૪. કેદીઓને, આરોપીઓને અને આ યાદીની નોંધ ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલા કારણો માટે નિવારક અટકાયતમાં લીધેલી વ્યક્તિઓને એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં લઈ જવા બાબત.

[3]૫. લગ્ન અને છૂટાછેડા; બાળકો અને સગીરો; દત્તકગ્રહણ; વિલ, બિન-વસિયતીપણું અને ઉત્તરાધિકાર; સંયુક્ત કુટુંબ અને વિભાજન, ન્યાયિક કાર્યવાહીમાં જે બાબતો અંગે આ સંવિધાનના આરંભની તરત પહેલાં પક્ષકારો પોતાના અંગત કાયદાને અધીન હતા તે તમામ બાબતો.

[3]૬. ખેતીની જમીન સિવાયની મિલકતની તબદીલી, ખત અને દસ્તાવેજોની નોંધણી.

[3]૭. કરારો, જેમાં ભાગીદારી, એજન્સી, હેરફેરના કરારો અને બીજા ખાસ પ્રકારના કરારોનો સમાવેશ થાય છે, પણ તેમાં ખેતીની જમીન સંબંધી કરારોનો સમાવેશ થતો નથી.

[3]૮. દાવાયોગ્ય અપકૃત્યો.

[3]૯.દેવાળું અને નાદારી.

[3]૧૦. ટ્રસ્ટ અને ટ્રસ્ટીઓ.

૧૧. એડમિનિસ્ટ્રેટર જનરલ અને સરકારી ટ્રસ્ટીઓ.

[4][૧૧-ક. ન્યાય વહીવટ; ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચ ન્યાયાલયો સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની રચના અને વ્યવસ્થા.]

[5]૧૨. પુરાવો અને સોગંદ, કાયદા, જાહેર કાર્યો અને દફતર અને ન્યાયિક કાર્યવાહી માન્ય કરવા બાબત.

[3]૧૩. દીવાની કાર્યરીતિ, જેમાં ''દીવાની કાર્યરીતિ અધિનિયમ''માં આ સંવિધાનના આરંભે સમાવિષ્ટ થતી હતી તે તમામ બાબતો, મુદત-મર્યાદા અને લવાદીનો સમાવેશ થાય છે.

---

૧ . જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૧ ને સ્થાને નીચેની નોંધ મૂકવામાં આવશે :-
''૧. આ યાદીમાં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરૂદ્ધના ગુનાઓ સંબંધી હોય તેટલે અંશે ફોજદારી કાયદો (યાદી-૧માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈપણ બાબત અંગેના કાયદા વિરૂદ્ધના ગુનાઓ અને મુલકી સત્તાની સહાયમાં સંઘના નૌકાદળ, ભૂમિદળ અથવા હવાઈદળ અથવા બીજા કોઈ સશસ્ત્ર દળના ઉપયોગ સિવાય)''

૨ . જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૨ને સ્થાને નીચેની નોંધ મૂકવામાં આવશે :-
''૨. (૧) જે ગુનાઓ અંગે કાયદા કરવાની સત્તા સંસદને હોય તેવા કાયદા વિરૂદ્ધના ગુના અને (૨) જેમાં કોઈ વિદેશમાં રાજનયિક અને કોન્સ્યુલર અધિકારીઓ અને સોગંદ આપવા અને સોગંદનામાં લેવાને લગતું હોય તેટલે સુધી (ગુનાઓના નિવારણ અને ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય અને ઉચ્ચ ન્યાયાલય સિવાયના ફોજદારી ન્યાયાલયોની રચના અને સંગઠન સહિત) ફોજદારી કાર્યરીતિ''.

૩ . જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૪ . સંવિધાન (બેતાળીસમાં સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭(ગ)(૧)થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭ થી અમલી.)

૫. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધો ૧૨ અને ૧૩ ને સ્થાને નીચેની નોંધો મૂકવી જોઇશે :-
''૧૨. (૧) વિદેશોમાં રાજનયિક અને કોન્સ્યુલર અધિકારીઓએ સોગંદ આપવા અને સોગંદનામાં લેવાને અને (૨) જેના સંબંધમાં કાયદા કરવાની સત્તા સંસદને હોય તેવી કોઇ બાબતોને લગતું હોય તેટલે સુધી પુરાવો અને સોગંદ.
૧૩. વિદેશોમાં રાજનયિક અને કોન્સ્યુલર અધિકારીઓએ સોગંદ આપવા અને સોગંદનામાં લેવાને લગતું હોય તેટલે સુધી દીવાની કાર્યરીતિ.''

[૧]૧૪. ન્યાયાલયનો તિરસ્કાર, પણ તેમાં ઉચ્ચતમ ન્યાયાલયના તિરસ્કારનો સમાવેશ થતો નથી.

[૧]૧૫. વિચરણ; વિચરતી અને સ્થાનાંતર કરતી આદિ જાતિઓ.

૧૬. પાગલપણું અને માનસિક ખામી, તેમાં પાગલો અને માનસિક ખામીવાળાને રાખવા માટેનાં અથવા તેમની સારવાર માટેનાં સ્થળોનો સમાવેશ થાય છે.

[૧]૧૭. પશુઓ પ્રત્યેની ક્રૂરતાનું નિવારણ.

[૨][૧૭-ક. જંગલો.

૧૭-ખ. વન્ય પશુપક્ષીઓનું સંરક્ષણ.]

૧૮. ખાદ્ય પદાર્થો અને બીજા માલમાં ભેળસેળ.

૧૯. યાદી ૧ની અફીણ અંગેની નોંધ ૫૯ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ઔષધો અને ઝેરી પદાર્થો.

[૧]૨૦. આર્થિક અને સામાજિક આયોજન.

[૨][૨૦-ક. વસ્તી નિયંત્રણ અને કુટુંબ નિયોજન.]

[૧]૨૧. વાણિજ્યિક અને ઔદ્યોગિક ઈજારા, જોડાણો અને ટ્રસ્ટો.

૨૨. મજૂર સંઘો; ઔદ્યોગિક અને મજૂર તકરારો.

૨૩. સામાજિક સલામતી અને સામાજિક વીમો; રોજગારી અને બેકારી.

૨૪. મજૂરોનું કલ્યાણ, જેમાં કામની શરતો, પ્રોવિડન્ટ ફંડ, માલિકોની જવાબદારી; કામદારોને વળતર, અશકતતા અને વૃદ્ધાવસ્થા પેન્શનો અને પ્રસૂતિ લાભોનો સમાવેશ થાય છે.

[૩][૨૫. યાદી૧ ની નોંધો ૬૩, ૬૪, ૬૫ અને ૬૬ની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, ટેકનિકલ શિક્ષણ, તબીબી શિક્ષણ અને યુનિવર્સિટીઓ સહિત શિક્ષણ; મજૂરોની વ્યાવસાયિક અને ટેકનિકલ તાલીમ.]

૨૬. વકીલાત, દાકતરી અને બીજા વ્યવસાયો.

[૧]૨૭. હિંદ અને પાકિસ્તાન ડુમિનિયનો થવાથી પોતાના મૂળ વતનની જગ્યાએથી નિર્વાસિત થયેલ વ્યક્તિઓને રાહત અને તેમનો પુનર્વસવાટ.

[૧]૨૮. સખાવતો અને સખાવતી સંસ્થાઓ, સખાવતી અને ધાર્મિક દેણગીઓ અને ધાર્મિક સંસ્થાઓ.

[૧]૨૯. મનુષ્યો, પશુઓ અને વનસ્પતિને અસરકર્તા ચેપી અથવા સંસર્ગજન્ય રોગોને અથવા ઉપદ્રવી જીવાતને એક રાજ્યમાંથી બીજા રાજ્યમાં ફેલાતી અટકાવવા બાબત.

[૪]૩૦. જીવનવિષયક આંકડા, જેમાં જન્મ અને મરણની નોંધણીનો સમાવેશ થાય છે.

[૧]૩૧. સંસદે કરેલા કાયદાથી અથવા વિદ્યમાન કાયદાથી અથવા તે હેઠળ મોટાં બંદરો તરીકે જાહેર કરેલા હોય તે સિવાયના બંદરો.

[૧]૩૨. યાદી ૧ની રાષ્ટ્રીય જલમાર્ગો અંગેની જોગવાઈઓને અધીન રહીને, આંતરિક જળમાર્ગો ખેડતા યંત્રચાલિત જહાજોને લગતું વહાણવટું અને નૌકાવ્યવહાર અને એવા જળમાર્ગો ઉપરના માર્ગ-નિયમ અને રાષ્ટ્રીય જળમાર્ગો ઉપર ઉતારુઓ અને માલ લઈ જવા બાબત.

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડશે નહિ.

૨ . સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭(ગ)(૨) અને (૩)થી આ નોંધો દાખલ કરી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી અમલી.)

૩ . સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭(ગ) (૪)થી અસલ નોંધને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭થી ચાલુ.)

૪ . જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૩૦ને બદલે નીચેની નોંધ મૂકવામાં આવશે :-

''૩૦. જન્મ-મરણને લગતા હોય તેટલે અંશે જીવનવિષયક આંકડા, જેમાં જન્મ અને મરણની નોંધણીનો સમાવેશ થાય છે.''

[1][૩૩. નીચેની વસ્તુઓનાં વેપાર, વાણિજ્ય અને તેમનું ઉત્પાદન, તેમનો પુરવઠો અને તેમની વહેંચણી--

(ક) કોઈ પણ ઉદ્યોગનું સંઘ દ્વારા નિયંત્રણ કરવું તે જાહેર હિતમાં ઈષ્ટ હોવાનું સંસદે કાયદાથી જાહેર કર્યું હોય ત્યારે, તેવા ઉદ્યોગની બનાવટો અને તેવી બનાવટ તરીકે તેવા પ્રકારનો આયાત કરેલો માલ;

(ખ) ખાદ્ય પદાર્થો, જેમાં ખાદ્ય તેલીબીયાં અને તેલનો સમાવેશ થાય છે;

(ગ) ઢોરોનું ખાણ, તેમાં ખોળ અને બીજા સત્ત્વયુક્ત ચારાનો સમાવેશ થાય છે;

(ઘ) કપાસ, લોઢેલો અથવા લોઢ્યા વિનાનો અને કપાસિયા; અને

(ચ) કાચું શણ.]

[2][૩૩-ક. ધોરણ સંસ્થાપન ઠરાવ્યા સિવાય વજન તથા માપ.]

૩૪. ભાવ નિયંત્રણ.

૩૫. યંત્રચાલિત વાહનો, જેમાં એવાં વાહનો ઉપર જે સિદ્ધાંતો મુજબ કરો નાખવામાં આવતા હોય તે સિદ્ધાંતોનો સમાવેશ થાય છે.

૩૬. કારખાનાં.

[3]૩૭. બોઈલરો.

[3]૩૮. વીજળી.

૩૯. વર્તમાનપત્રો, પુસ્તકો અને છાપખાનાં.

૪૦. [4][સંસદે કરેલા કાયદાથી અથવા તે હેઠળ] રાષ્ટ્રીય મહત્વનાં હોવાનું જાહેર કર્યું હોય તે સિવાયના પુરાતત્ત્વને લગતાં સ્થળો અને અવશેષો.

[3]૪૧. કાયદાથી હિજરતી મિલકત તરીકે જાહેર કરેલી (ખેતીની જમીન સહિત) મિલકતના હવાલા, વ્યવસ્થા અને નિકાલ.

[5][[6]૪૨. મિલકતનું સંપાદન અને તેનું હંગામી સંપાદન.]

૪૩. કરો અથવા બીજાં જાહેર લેણાં, જેમાં જમીન મહેસૂલની બાકી અને જમીન મહેસૂલની બાકી તરીકે વસૂલ કરવાપાત્ર રકમનો સમાવેશ થાય છે. તે અંગે કોઈ રાજ્ય બહાર ઉપસ્થિત થતા લેણાંની તે રાજયમાં વસૂલાત.

[3]૪૪. જ્યુડિશિયલ સ્ટેમ્પ દ્વારા વસૂલ કરાતી ડ્યૂટી અથવા ફી સિવાયની સ્ટેમ્પ ડ્યૂટી, પણ તેમાં સ્ટેમ્પ ડ્યૂટીના દરોનો સમાવેશ થતો નથી.

[7]૪૫. યાદી ૨ અથવા યાદી ૩માં નિર્દિષ્ટ કરેલી કોઈ પણ બાબતના હેતુ માટે તપાસ અને આંકડા.

૪૬. આ યાદીમાં કોઈ પણ બાબત અંગે ઉચ્ચતમ ન્યાયાલય સિવાયના તમામ ન્યાયાલયોની હકૂમત અને સત્તા.

૪૭. આ યાદીમાંની કોઈ પણ બાબત અંગે ફી, પણ તેમાં કોઈ ન્યાયાલયોમાં લેવાતી ફીનો સમાવેશ થતો નથી.

---

૧. સંવિધાન (ત્રીજા સુધારા) અધિનિયિમ, ૧૯૫૪ની કલમ ૨થી નોંધ ૩૩ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે.

૨. સંવિધાન (બેતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫૭(ગ)(૫)થી આ નોંધ દાખલ કરી છે. (તારીખ ૩-૧-૧૯૭૭ થી અમલી.)

૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડશે નહિ.

૪. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૭થી ''સંસદે કાયદાથી જાહેર કરેલા'' એ શબ્દોને સ્થાને આ શબ્દો મૂક્યા છે.

૫. સંવિધાન (સાતમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ની કલમ ૨૬થી અસલ નોંધ ૪૨ને સ્થાને આ નોંધ મૂકી છે.

૬. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૪૨ને સ્થાને નીચેની નોંધ મૂકવી:-
''૪૨. યાદી ૧ ની નોંધ ૬૭ અથવા યાદી ૩ ની નોંધ ૪૦માં સમાવિષ્ટ મિલકતના સંપાદનને સંબંધ હોય ત્યાં સુધી, તેવી મિલકતનું અથવા કલાત્મક કે સૌન્દર્યાત્મક મૂલ્ય ધરાવતી કોઈ માનવનિર્મિત કલાકૃતિનું સંપાદન અને હંગામી સંપાદન''.

૭. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજયને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધ ૪૫માં ''યાદી ૨ અથવા યાદી ૩'' એ શબ્દો અને આંકડાને સ્થાને ''આ યાદી'' એ શબ્દો મૂકવામાં આવશે.

આઠમી અનુસૂચિ

[અનુચ્છેદ ૩૪૪(૧) અને ૩૫૧]

ભાષાઓ

૧. આસામી,

૨. બંગાળી,

[૧][૩. બોડો,

૪. ડોગરી,]

[૨][૫.] ગુજરાતી,

[૩][૬.] હિંદી,

[૩][૭.] કન્નડ,

[૩][૮.] કાશ્મીરી,

[૪][[૩][૯.] કોંકણી,]

[૧][૧૦.] મૈથીલી,]

[૫][૧૧.] મલયાલમ,

[૪][[૬][૧૨.] મણીપુરી,]

[૬][૧૩.] મરાઠી,

[૪][[૬][૧૪.] નેપાળી,]

[૬][૧૫.] ઉડિયા,

[૬][૧૬.] પંજાબી,

[૬][૧૭.] સંસ્કૃત,

[૧][૧૮. સંથાલી,]

[૭][[૮][૧૯.] સિંધી,]

[૯][૨૦.] તામિલ,

[૯][૨૧.] તેલુગુ,

[૯][૨૨.] ઉર્દૂ.

---

૧. સંવિધાન (બાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨થી આ નોંધો દાખલ કરી છે.
૨. એજનની કલમ ૨(ક) થી નોંધ ૩ને નોંધ ૫ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.
૩. એજનની કલમ ૨ (ખ) થી નોંધો ૪ થી ૭ને નોંધો ૬ થી ૯ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.
૪. સંવિધાન (ઈકોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૨થી આ નોંધ દાખલ કરી છે.
૫. સંવિધાન (બાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨(ગ) થી આ નોંધ ૮ને નોંધ ૧૧ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.
૬. એજનથી આ નોંધ ૯ થી ૧૪ને નોંધ ૧૨ થી ૧૭ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.
૭. સંવિધાન (એકવીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૭ની કલમ ૨થી આ નોંધ ઉમેરી છે.
૮. સંવિધાન (બાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ની કલમ ૨(ચ) થી નોંધ ૧૫ને નોંધ ૧૯ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.
૯. એજનની કલમ ૨(છ) થી નોંધો ૧૬ થી ૧૮ને નોંધો ૨૦ થી ૨૨ તરીકે ફરી નંબર આપેલ છે.

[1] [નવમી અનુસૂચિ

અમુક અધિનિયમો અને વિનિયમોની કાયદેસરતા

[અનુચ્છેદ ૩૧-ખ]

૧. બિહાર જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦નો બિહાર અધિનિયમ-૩૦).

૨. મુંબઇ ગણોતવહીવટ અને ખેતજમીન અધિનિયમ, ૧૯૪૮ (સન ૧૯૪૮નો મુંબઇ અધિનિયમ-૬૭).

૩. મુંબઇ માલિકી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૪૯ (સન ૧૯૪૯ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૬૧).

૪. મુંબઇ તાલુકદારી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૪૯ (સન ૧૯૪૯ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૬૨).

૫. પંચમહાલ મેવાસી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૪૯ (સન ૧૯૪૯ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૬૩).

૬. મુંબઇ ખેતી નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૬).

૭. મુંબઇ પરગણા અને કુલકર્ણી વતન નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૬૦).

૮. મધ્ય પ્રદેશ માલિકીહક (એસ્ટેટ, મહાલ, દુમાલા જમીન) નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૧નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ-૧).

૯. મદ્રાસ એસ્ટેટ (નાબૂદી અને રૈયતવારીમાં રૂપાંતર) અધિનિયમ, ૧૯૪૮ (સન ૧૯૪૮નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૨૬).

૧૦. મદ્રાસ એસ્ટેટ (નાબૂદી અને રૈયતવારીમાં રૂપાંતર) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૧).

૧૧. ઉત્તર પ્રદેશ જમીનદારી નાબૂદી અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૧નો ઉત્તર પ્રદેશ-અધિનિયમ-૧).

૧૨. હૈદરાબાદ (જાગીર નાબૂદી) રેગ્યુલેશન, ૧૩૫૮-ફ (ફસલી ૧૩૫૮ નો નંબર-૬૯).

૧૩. હૈદરાબાદ જાગીર (રૂપાંતર) રેગ્યુલેશન, ૧૩૫૯-ફ (ફસલી ૧૩૫૯ નો નંબર-૨૫).

[2][૧૪. બિહાર નિર્વાસિત વ્યક્તિ પુનર્વસવાટ (જમીન સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦નો બિહાર અધિનિયમ-૩૮).

૧૫. સંયુક્ત પ્રાંત જમીન સંપાદન (શરણાર્થી પુનર્વસવાટ) અધિનિયમ, ૧૯૪૮ (સન૧૯૪૮નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ-૨૬).

૧૬. નિર્વાસિત વ્યક્તિ પુનર્વસવાટ (જમીન સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૪૮ (સન ૧૯૪૮નો અધિનિયમ-૬૦).

૧૭. વીમા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦ ના ૪૭ મા અધિનિયમ) ની કલમ ૪૨ થી દાખલ કર્યા પ્રમાણે વીમા અધિનિયમ, ૧૯૩૮ (સન ૧૯૩૮ ના અધિનિયમ ૪) ની કલમો ૫૨-ક થી ૫૨-જ.

૧૮. રેલવે કંપની (તાકીદની જોગવાઇ) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ (સન ૧૯૫૧ નો અધિનિયમ-૫૧).

૧૯. ઉદ્યોગ (વિકાસ અને નિયમન) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૫૩ (સન ૧૯૫૩ના ૨૬મા અધિનિયમ) ની કલમ ૧૩ થી દાખલ કર્યા પ્રમાણે ઉદ્યોગ (વિકાસ અને નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ (સન ૧૯૫૧ ના અધિનિયમ-૬૫) નું પ્રકરણ ૩-ક.

---

૧. સંવિધાન (પહેલા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ની કલમ ૧૪થી આ અનુસૂચિ ઉમેરી છે.
૨. સંવિધાન (ચોથા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૫ની કલમ ૫થી નોંધો ૧૪ થી ૨૦ ઉમેરી છે.

૨૦. પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ, સન ૧૯૫૧ ના ૨૯ મા થી સુધાર્યા પ્રમાણે પશ્ચિમ બંગાળ જમીન વિકાસ અને આયોજન અધિનિયમ, ૧૯૪૮ (સન ૧૯૪૮ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૧).]

[૧][૨૧. આંધ્ર પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧નો આંધ્ર પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૦).

૨૨. આંધ્ર પ્રદેશ (તેલંગણા વિસ્તાર) ગણોતહક અને ખેતજમીન (કાયદા-માન્યતા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન-૧૯૬૧ નો આંધ્ર પ્રદેશ અધિનિયમ-૨૧).

૨૩. આંધ્ર પ્રદેશ (તેલંગણા વિસ્તાર) ઈજારા અને કોવલી જમીન અનિયમિત પટા રદ કરવા અને રાહત આકારણી નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧નો આંધ્ર પ્રદેશ અધિનિયમ-૩૬).

૨૪. આસામ રાજ્ય સાર્વજનિક પ્રકારની ધાર્મિક અથવા સખાવતી સંસ્થા જમીન સંપાદન અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૬૧ નો આસામ અધિનિયમ-૯).

૨૫. બિહાર જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૩ (સન ૧૯૫૪ નો બિહાર અધિનિયમ-૨૦).

૨૬. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૨ નો બિહાર અધિનિયમ-૧૨) (આ અધિનિયમની કલમ ૨૮ સિવાય).

૨૭. મુંબઇ તાલુકદારી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૪ (સન ૧૯૫૫ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૧).

૨૮. મુંબઇ તાલુકદારી સત્તાપ્રકાર નાબૂદી (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૫૭ (સન ૧૯૫૮ નો મુંબઇ અધિનિયમ-૧૮).

૨૯. મુંબઇ ઇનામ (કચ્છ વિસ્તાર) નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૫૮ (સન ૧૯૫૮નો મુંબઇ અધિનિયમ-૯૮).

૩૦. મુંબઇ ગણોતવહીવટ અને ખેતજમીન (ગુજરાત સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૧૬).

૩૧. ગુજરાત ખેતજમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૧નો ગુજરાત અધિનિયમ-૨૬).

૩૨. સાગબારા અને મેવાસી એસ્ટેટ (માલિકી હક નાબૂદી, વગેરે) રેગ્યુલેશન, ૧૯૬૨ (સન ૧૯૬૨ નો ગુજરાત રેગ્યુલેશન-૧).

૩૩. ગુજરાત શેષ સ્વત્વાર્પણ નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૬૩ (સન ૧૯૬૩ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૩૩) તેની કલમ ૨ના ખંડ (૩) ના પેટા-ખંડ (ઘ) માં ઉલ્લેખેલ સ્વત્વાર્પણને આ અધિનિયમ લાગુ પડતો હોય તેટલે સુધી હોય તે સિવાય.

૩૪. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ધારણ કરવા ઉપર ટોચમર્યાદા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૨૭).

૩૫. હૈદરાબાદ ગણોતહક અને ખેતજમીન (ફરી અધિનિયમિત કરવા, કાયદા-માન્યતા અને વધુ સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૪૫).

૩૬. હૈદરાબાદ ગણોતહક અને ખેતજમીન અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૦ નો હૈદરાબાદ અધિનિયમ-૨૧).

૩૭. જન્મીકરમ ચુકવણી (નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૧ નો કેરળ અધિનિયમ-૩).

૩૮. કેરળ જમીન વેરા અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો કેરળ અધિનિયમ-૧૩).

૩૯. કેરળ જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૩ (સન ૧૯૬૪ નો કેરળ અધિનિયમ-૧).

૪૦. મધ્ય પ્રદેશ જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ-૨૦).

૪૧. મધ્ય પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ-૨૦).

૪૨. મદ્રાસ ખેત ગણોતિયા સંરક્ષણ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (સન ૧૯૫૫ નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૨૫).

૪૩. મદ્રાસ ખેત ગણોતિયા (ઉચિત ગણોત ચુકવણી) અધિનિયમ, ૧૯૫૬ (સન ૧૯૫૬ નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૨૪).

૪૪. મદ્રાસ કુદ ઇરૂપ્પુ ખાતેદાર (જમીન નિષ્કાસન રક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૩૮).

---

૧. સંવિધાન (સત્તરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૪ ની કલમ ૩ થી નોંધો ૨૧ થી ૬૪ ઉમેરી છે.

૪૫. મદ્રાસ જાહેર ટ્રસ્ટ (ખેતજમીન વહીવટ નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૫૭).

૪૬. મદ્રાસ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મદ્રાસ અધિનિયમ-૫૮).

૪૭. મ્હૈંસૂર ગણોતહક અધિનિયમ, ૧૯૫૨ (સન ૧૯૫૨ નો મ્હૈંસૂર અધિનિયમ-૧૩).

૪૮. કુર્ગ ગણોતિયા અધિનિયમ, ૧૯૫૭ (સન ૧૯૫૭ નો મ્હૈંસૂર અધિનિયમ-૧૪).

૪૯. મ્હૈંસૂર ગ્રામ હોદ્દા નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મ્હૈંસૂર અધિનિયમ-૧૪).

૫૦. હૈદરાબાદ ગણોતહક અને ખેતજમીન (કાયદા-માન્યતા) અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૧ નો મ્હૈંસૂર અધિનિયમ-૩૬).

૫૧. મ્હૈંસૂર જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૨નો મ્હૈંસૂર અધિનિયમ-૧૦).

૫૨. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧૬).

૫૩. ઓરિસ્સા વિલીન પ્રદેશ (ગ્રામ હોદ્દા નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૬૩ (સન ૧૯૬૩ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧૦).

૫૪. પંજાબ જમીન સત્તાપ્રકાર જામીનગીરી અધિનિયમ, ૧૯૫૩ (સન ૧૯૫૩ નો પંજાબ અધિનિયમ-૧૦).

૫૫. રાજસ્થાન ગણોતહક અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (સન ૧૯૫૫ નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૩).

૫૬. રાજસ્થાન જમીનદારી અને બીસ્વેદારી નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૮).

૫૭. કુમાઉ અને ઉત્તરાખંડ જમીનદારી નાબૂદી અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ નો ઉત્તર પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૭).

૫૮. ઉત્તર પ્રદેશ જમીન ધરાવવા ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૧નો ઉત્તર પ્રદેશ અધિનિયમ-૧).

૫૯. પશ્ચિમ બંગાળ એસ્ટેટ સંપાદન અધિનિયમ, ૧૯૫૩ (સન ૧૯૫૪ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧).

૬૦. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (સન ૧૯૫૬ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૦).

૬૧. દિલ્હી જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૫૪ (સન ૧૯૫૪ નો દિલ્હી અધિનિયમ-૮).

૬૨. દિલ્હી જમીન ધારણ (ટોચમર્યાદા) અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૨૪).

૬૩. મણિપુર જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૩૩).

૬૪. ત્રિપુરા જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૦ (સન ૧૯૬૦ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૪૩).][૧]

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નીચેની નોંધો, નોંધ ૬૪ પછી ઉમેરવી :-
''૬૪-ક. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્ય કુથ અધિનિયમ, (સંવત ૧૯૭૮નો નંબર ૧).
૬૪-ખ. જમ્મુ અને કાશ્મીર ગણોતહક અધિનિયમ, (સંવત ૧૯૮૦નો નંબર ૨).
૬૪-ગ. જમ્મુ અને કાશ્મીર જમીન સ્વત્વાર્પણ અધિનિયમ, (સંવત ૧૯૫૫નો નંબર ૫).
૬૪-ઘ. જમ્મુ અને કાશ્મીર મોટી જમીન એસ્ટેટો નાબૂદી અધિનિયમ, (સંવત ૨૦૦૭નો નંબર ૧૭).
૬૪-ચ. જાગીરો અને જમીન મહેસૂલની સોંપણી, વગેરે પાછી લઈ લેવા સંબંધી સન ૧૯૫૬ના માર્ચ મહિનાની ૧૦મી તારીખનો હુકમ નંબર ૬-એચ.
૬૪-છ. જમ્મુ અને કાશ્મીર ગીરો મિલકત પુનઃ સ્થાપના અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો અધિનિયમ ૧૪).
૬૪-જ. જમ્મુ અને કાશ્મીર દેણદાર રાહત અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો અધિનિયમ ૧૫).''

[1][૬૫. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો કેરળ અધિનિયમ-૩૫).

૬૬. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ નો કેરળ અધિનિયમ-૨૫).]

[2][૬૭. આંધ્ર પ્રદેશ જમીન સુધારણા (ખેતજમીન ટોચમર્યાદા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો આંધ્ર પ્રદેશ અધિનિયમ-૧).

૬૮. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૩ નો બિહાર અધિનિયમ-૧).

૬૯. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો બિહાર અધિનિયમ-૯).

૭૦. બિહાર જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો બિહાર અધિનિયમ-૫).

૭૧. ગુજરાત ખેતજમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૪નો ગુજરાત અધિનિયમ-૨).

૭૨. હરિયાણા જમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨નો હરિયાણા અધિનિયમ-૨૬).

૭૩. હિમાચલ પ્રદેશ જમીન ટોચમર્યાદા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૩ નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૯).

૭૪. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો કેરળ અધિનિયમ-૧૭).

૭૫. મધ્ય પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૪ નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૨).

૭૬. મધ્ય પ્રદેશ ખેતજમીન ટોચમર્યાદા (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૪ નો મધ્ય પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૩).

૭૭. મ્હૈસૂર જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૪ નો કર્ણાટક અધિનિયમ-૧).

૭૮. પંજાબ જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૩ નો પંજાબ અધિનિયમ-૧૦).

૭૯. રાજસ્થાન ખેતજમીન ધરાવવા ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૧).

૮૦. ગુડાલુર જન્મમ એસ્ટેટ (નાબૂદી અને રૈયતવારી રૂપાંતર) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૨૪).

૮૧. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૨).

૮૨. પશ્ચિમ બંગાળ એસ્ટેટ સંપાદન (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૪ (સન ૧૯૬૪ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૨).

૮૩. પશ્ચિમ બંગાળ એસ્ટેટ સંપાદન (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૩૩).

૮૪. મુંબઇ ગણોત અને ખેતજમીન (ગુજરાત સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૩ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૫).

૮૫. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૯).

૮૬. ત્રિપુરા જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો ત્રિપુરા અધિનિયમ-૭).]

[3][[4]* * * * * *

---

૧. સંવિધાન (ઓગણત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ની કલમ ૨થી આ નોંધો દાખલ કરી છે.

૨. સંવિધાન (ચોત્રીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ની કલમ ૨ થી આ નોંધો દાખલ કરી છે.

૩. સંવિધાન (ઓગણચાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૫થી નોંધો ૮૭ થી ૧૨૪ દાખલ કરી છે અને જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પડે ત્યારે નોંધો ૮૭ થી ૧૨૪ને અનુક્રમે નોંધો ૬૫ થી ૧૦૨ તરીકે ફરી નંબર આપવા.

૪. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૪ થી નોંધ ૮૭ કાઢી નાંખી છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯થી અમલી.)

૮૮. ઔદ્યોગિક (વિકાસ અને નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૫૧ (સન ૧૯૫૧નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૬૫).

૮૯. સ્થાવર મિલકત હંગામી સંપાદન અને સંપાદન અધિનિયમ, ૧૯૫૨ (સન ૧૯૫૨ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૩૦).

૯૦. ખાણ અને ખનિજ (નિયમન અને વિકાસ) અધિનિયમ, ૧૯૫૭ (સન ૧૯૫૭ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૬૭).

૯૧. ઈજારા અને અવરોધક વેપાર રીતિ અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૪).

[૧]* * * * * * * * *

૯૩. કોકિંગ કોલ ખાણ (કટોકટીની જોગવાઇ) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૬૪).

૯૪. કોકિંગ કોલ ખાણ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૩૬).

૯૫. સામાન્ય વીમા કામકાજ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૭).

૯૬. ભારતીય તાંબા કોર્પોરેશન (અન્ડરટેકિંગ સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૮).

૯૭. માંદા કાપડ અન્ડરટેકિંગ (વહીવટ લઇ લેવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૭૨).

૯૮. કોલસા ખાણ (વહીવટ લઇ લેવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૧૫).

૯૯. કોલસા ખાણ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૨૬).

૧૦૦. વિદેશી હૂંડિયામણ નિયમન અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ--૪૬).

૧૦૧. આલકોક એશડાઉન કંપની લિમિટેડ (અન્ડરટેકિંગ લઇ લેવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૬).

૧૦૨. કોલસા ખાણ (સંરક્ષણ અને વિકાસ) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૨૮).

૧૦૩. વધારાનું મળતર (ફરજિયાત ડિપોઝિટ) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૩૭).

૧૦૪. વિદેશી હૂંડિયામણ સંરક્ષણ અને દાણચોરીની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા બાબતનો અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૨).

૧૦૫. માંદા કાપડ અન્ડરટેકિંગ (રાષ્ટ્રીયકરણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૭).

૧૦૬. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૪ (સન ૧૯૬૪ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૧૬).

૧૦૭. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ (સન ૧૯૬૫ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૩૨).

૧૦૮. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૧૬).

૧૦૯. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૩૩).

૧૧૦. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૩૭).

૧૧૧. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૩૮).

૧૧૨. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૨૭).

---

૧. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૪ થી નોંધ ૯૨ કાઢી નાંખી છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯ થી અમલી.)

૧૧૩. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૧૩).

૧૧૪. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૫૦).

૧૧૫. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ (સન ૧૯૬૫ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧૩).

૧૧૬. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૭ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૮).

૧૧૭. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૭ (સન ૧૯૬૭ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧૩).

૧૧૮. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧૩).

૧૧૯. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧૮).

૧૨૦. ઉત્તર પ્રદેશ ખેતજમીન ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૩ નો ઉત્તર પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૮).

૧૨૧. ઉત્તર પ્રદેશ ખેતજમીન ઉપર ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૫ નો ઉત્તર પ્રદેશ અધિનિયમ-૨).

૧૨૨. ત્રિપુરા જમીન મહેસૂલ અને જમીન સુધારણા (ત્રીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫નો ત્રિપુરા અધિનિયમ-૩).

૧૨૩. દાદરા અને નગર હવેલી જમીન સુધારણા રેગ્યુલેશન, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ નો ૩).

૧૨૪. દાદરા અને નગર હવેલી જમીન સુધારણા (સુધારા) રેગ્યુલેશન, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો ૫).]

[૧] [૧૨૫. મોટરવાહન અધિનિયમ, [૨]૧૯૩૯ ની કલમ ૬૬-ક અને પ્રકરણ ૪-ક (સન ૧૯૩૯ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૪).

૧૨૬. આવશ્યક ચીજવસ્તુ અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (સન ૧૯૫૫ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૧૦).

૧૨૭. દાણચોર અને વિદેશી હૂંડિયામણ તરકટી (મિલકત જપ્તી) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૧૩).

૧૨૮. વેઠ પ્રથા (નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૧૯).

૧૨૯. વિદેશી હૂંડિયામણ સંરક્ષણ અને દાણચોરીની પ્રવૃત્તિઓ અટકાવવા બાબતનો (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૨૦).

[૩]* * * * * * *

૧૩૧. લેવી ખાંડ કિંમત સમકારી ફંડ અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૩૧).

૧૩૨. શહેરી જમીન (ટોચમર્યાદા અને નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૩૩).

૧૩૩. સંઘ હિસાબ વિભાગીકરણ (કર્મચારીઓની બદલી) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૫૯).

૧૩૪. આસામ જમીન ધારણ ટોચમર્યાદા ઠરાવણી અધિનિયમ, ૧૯૫૬ (સન ૧૯૫૭ નો આસામ અધિનિયમ-૧).

૧૩૫. મુંબઇ ગણોતવહીવટ અને ખેતજમીન (વિદર્ભ પ્રદેશ) અધિનિયમ, ૧૯૫૮ (સન ૧૯૫૮નો મુંબઇ અધિનિયમ-૯૯).

૧૩૬. ગુજરાત ખાનગી વન (સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૩નો ગુજરાત અધિનિયમ-૧૪).

૧૩૭. હરિયાણા જમીન ધારણ ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો હરિયાણા અધિનિયમ-૧૭).

૧૩૮. હિમાચલ પ્રદેશ ગણોત વહીવટ અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૪નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ-૮).

---

૧. સંવિધાન (ચાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ની કલમ ૩થી નોંધો ૧૨૫ થી ૧૮૮ દાખલ કરી છે અને જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, નોંધો ૧૨૫ થી ૧૮૮ને અનુક્રમે નોંધો ૧૦૩ થી ૧૬૬ તરીકે ફરી નંબર આપવા.

૨. હવે જુઓ મોટર વાહન અધિનિયમ, ૧૯૮૮ (સન ૧૯૮૮ના ૫૯મા)ની સુસંગત જોગવાઇઓ.

૩. સંવિધાન (ચુંમાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ની કલમ ૪૪થી નોંધ ૧૩૦ કમી કરી છે. (તારીખ ૨૦-૬-૧૯૭૯ થી અમલી.)

૧૩૯. હિમાચલ પ્રદેશ સહિયારી ગ્રામજમીન નિહિત થવા અને ઉપયોગ બાબત અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૮).

૧૪૦. કર્ણાટક જમીન સુધારણા (બીજા સુધારા અને પ્રકીર્ણ જોગવાઇઓ) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪નો કર્ણાટક અધિનિયમ-૩૧).

૧૪૧. કર્ણાટક જમીન સુધારણા (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો કર્ણાટક અધિનિયમ-૨૭).

૧૪૨. કેરળ નિષ્કાસન નિવારણ અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬નો કેરળ અધિનિયમ-૧૨).

૧૪૩. થીરુપ્પુવરમ ચુકવણી (નાબૂદી) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯નો કેરળ અધિનિયમ-૧૯).

૧૪૪. શ્રીપદમ જમીન મુક્તિ અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯નો કેરળ અધિનિયમ-૨૦).

૧૪૫. શ્રી પંડારાવાક જમીન (નિહિત થવા અને મુક્તિ બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧નો કેરળ અધિનિયમ-૨૦).

૧૪૬. કેરળ ખાનગી વન (નિહિત થવા અને નામફેર બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧નો કેરળ અધિનિયમ-૨૬).

૧૪૭. કેરળ ખેતમજૂર અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪નો કેરળ અધિનિયમ-૧૮).

૧૪૮. કેરળ કાજુ કારખાના (સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪નો કેરળ અધિનિયમ-૨૯).

૧૪૯. કેરળ ચીટ્ટી અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫નો કેરળ અધિનિયમ-૨૩).

૧૫૦. કેરળ અનુસૂચિત આદિજાતિ (જમીન તબદીલી નિયંત્રણ અને દુમાલા જમીન પુનઃ સોંપણી) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫નો કેરળ અધિનિયમ-૩૧).

૧૫૧. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો કેરળ અધિનિયમ-૧૫).

૧૫૨. કાનમ ગણોતહક નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬નો કેરળ અધિનિયમ-૧૬).

૧૫૩. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૨૦).

૧૫૪. મધ્ય પ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૬નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૨).

૧૫૫. પશ્ચિમ ખાનદેશ મેવાસી એસ્ટેટ (માલિકીહક નાબૂદી, વગેરે) રેગ્યુલેશન,૧૯૬૧ (સન ૧૯૬૨નો મહારાષ્ટ્ર રેગ્યુલેશન-૧).

૧૫૬. મહારાષ્ટ્ર અનુસૂચિત આદિજાતિ જમીન પુનઃ સોંપણી અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૫નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૧૪).

૧૫૭. મહારાષ્ટ્ર ખેત જમીન (ધારણ ટોચમર્યાદા ઘટાડવા) અને (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૫નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૨૧).

૧૫૮. મહારાષ્ટ્ર ખાનગી વન (સંપાદન) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫ મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૨૯).

૧૫૯. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ધારણ ટોચમર્યાદા ઘટાડવા) અને (સુધારવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૪૭).

૧૬૦. મહારાષ્ટ્ર ખેતજમીન (ધારણ ટોચમર્યાદા) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૬ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૨).

૧૬૧. ઓરિસ્સા એસ્ટેટ નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૫૧ (સન ૧૯૫૨ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૧).

૧૬૨. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ અધિનિયમ, ૧૯૫૪ (સન ૧૯૫૪ નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૨૭).

૧૬૩. રાજસ્થાન જમીન સુધારણા અને જમીનદાર એસ્ટેટ સંપાદન અધિનિયમ, ૧૯૬૩ (સન ૧૯૬૪ નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૧).

૧૬૪. રાજસ્થાન ખેતજમીન ધારણ ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૮).

૧૬૫. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૨).

૧૬૬. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઘટાડવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૧૭).

૧૬૭. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૪૧).

૧૬૮. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૧૦).

૧૬૯. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) બીજા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૨૦).

૧૭૦. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) ત્રીજા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૩૭).

૧૭૧. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) ચોથા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૩૯).

૧૭૨. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) છઠ્ઠા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૪ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૭).

૧૭૩. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) પાંચમા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૪ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૧૦).

૧૭૪. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૧૫).

૧૭૫. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) ત્રીજા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૩૦).

૧૭૬. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) બીજા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૩૨).

૧૭૭. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૧૧).

૧૭૮. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) બીજા સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૨૧).

૧૭૯. ઉત્તરપ્રદેશ જમીન કાયદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ-૨૧) અને ઉત્તરપ્રદેશ જમીન (કાયદા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ-૩૪)થી ઉત્તરપ્રદેશ જમીનદારી નાબૂદી અને જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૫૦ (સન ૧૯૫૧ ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ-૧) માં કરાયેલા સુધારા.

૧૮૦. ઉત્તરપ્રદેશ જમીન ધારણ ટોચમર્યાદા મૂકવા બાબત (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ-૨૦).

૧૮૧. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (બીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૨ (સન ૧૯૭૨ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૮).

૧૮૨. પશ્ચિમ બંગાળ દુમાલા જમીન પુનઃ સોંપણી અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૩ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૩).

૧૮૩. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૩૩).

૧૮૪. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૫ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૩).

૧૮૫. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૨).

૧૮૬. દિલ્હી જમીન ધારણ (ટોચમર્યાદા) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો કેન્દ્રીય અધિનિયમ-૧૫).

૧૮૭. ગોવા, દમણ અને દીવ મુંડકાર (નિષ્કાસન રક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૬ નો ગોવા, દમણ અને દીવ અધિનિયમ-૧).

૧૮૮. પોંડીચેરી જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવણી) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૪ નો પોંડીચેરી અધિનિયમ-૯).]

[૧][૧૮૯. આસામ (કામચલાઉ વસવાટ વિસ્તાર) ગણોત હક અધિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ નો આસામ અધિનિયમ-૨૩).

૧૯૦. આસામ (કામચલાઉ વસવાટ વિસ્તાર) ગણોત હક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૪ નો આસામ અધિનિયમ-૧૮).

૧૯૧. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) (સુધારો કરતો) અધિનિયમ, ૧૯૭૪ (સન ૧૯૭૫ નો બિહાર અધિનિયમ-૧૩).

૧૯૨. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો બિહાર અધિનિયમ-૨૨).

૧૯૩. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૮ નો બિહાર અધિનિયમ-૭).

૧૯૪. જમીન સંપાદન (બિહાર સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૮૦ નો બિહાર અધિનિયમ-૨).

૧૯૫. હરિયાણા જમીનધારણ ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ (સન ૧૯૭૭ નો હરિયાણા અધિનિયમ-૧૪).

૧૯૬. તામિલનાડુ સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૮ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૨૫).

૧૯૭. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૭૯ નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૧૧).

૧૯૮. ઉત્તરપ્રદેશ જમીનદારી નાબૂદી કાયદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૮ નો ઉત્તરપ્રદેશ અધિનિયમ-૧૫).

૧૯૯. પશ્ચિમ બંગાળ સ્વત્વાર્પિત જમીન પુનઃ સ્થાપન (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૮ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૪).

૨૦૦. પશ્ચિમ બંગાળ સ્વત્વાર્પિત જમીન પુનઃ સ્થાપન (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (સન ૧૯૮૦ નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૫૬).

---

૧. સંવિધાન (સુડતાળીસમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ની કલમ ૨થી નોંધો ૧૮૯થી ૨૦૨ દાખલ કરી છે. (તારીખ : ૨૬-૮-૧૯૮૪થી અમલી.)

૨૦૧. ગોવા, દમણ અને દીવ ખેત ગણોત હક અધિનિયમ, ૧૯૬૪ (સન ૧૯૬૪ નો ગોવા, દમણ અને દીવ અધિનિયમ-૭).

૨૦૨. ગોવા, દમણ અને દીવ ગણોત હક (પાંચમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો ગોવા, દમણ અને દીવ અધિનિયમ-૧૭).]

[૧][૨૦૩. આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન તબદીલી વિનિયમ, ૧૯૫૯ (સન ૧૯૫૯ નો આંધ્ર પ્રદેશ વિનિયમ-૧).

૨૦૪. આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર કાયદા (લાગુ પાડવા અને સુધારા બાબત) વિનિયમ, ૧૯૬૩ (સન ૧૯૬૩ નો આંધ્ર પ્રદેશ વિનિયમ-૨).

૨૦૫. આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર (જમીન તબદીલી સુધારા) વિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦ નો આંધ્ર પ્રદેશ વિનિયમ-૨).

૨૦૬. આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન તબદીલી (સુધારા) વિનિયમ, ૧૯૭૧ (સન ૧૯૭૧ નો આંધ્ર પ્રદેશ વિનિયમ-૧).

૨૦૭. આંધ્ર પ્રદેશ અનુસૂચિત વિસ્તાર જમીન તબદીલી (સુધારા) વિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૮ નો આંધ્ર પ્રદેશ વિનિયમ-૧).

૨૦૮. બિહાર ગણોત હક અધિનિયમ, ૧૮૮૫ (સન ૧૮૮૫ નો બિહાર અધિનિયમ-૮).

૨૦૯. છોટા નાગપુર ગણોત હક અધિનિયમ, ૧૯૦૮ (સન ૧૯૦૮ નો બંગાળ અધિનિયમ-૬).

(પ્રકરણ ૮- કલમો ૪૬, ૪૭, ૪૮, ૪૮ક અને ૪૯; પ્રકરણ ૧૦- કલમો ૭૧, ૭૧ક અને ૭૧ખ; અને પ્રકરણ ૧૮- કલમો ૨૪૦, ૨૪૧ અને ૨૪૨).

૨૧૦. શાંથલ પરગણા ગણોતહક (પૂરક જોગવાઈઓ) અધિનિયમ, ૧૯૪૯ (સન ૧૯૪૯ નો બિહાર અધિનિયમ-૧૪) (કલમ ૫૩ સિવાય).

૨૧૧. બિહાર અનુસૂચિત વિસ્તાર વિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો બિહાર વિનિયમ ૧).

૨૧૨. બિહાર જમીન સુધારા (ટોચમર્યાદા વિસ્તાર ઠરાવવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ (સન ૧૯૮૨ નો બિહાર અધિનિયમ-૫૫).

૨૧૩. ગુજરાત દેવસ્થાન ઇનામ નાબૂદી અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૧૬).

૨૧૪. ગુજરાત ગણોત હક કાયદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૩૭).

૨૧૫. ગુજરાત ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો રાષ્ટ્રપતિ અધિનિયમ-૪૩).

૨૧૬. ગુજરાત દેવસ્થાન ઇનામ નાબૂદી (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ (સન ૧૯૭૭ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૨૭).

૨૧૭. ગુજરાત ગણોત હક કાયદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ (સન ૧૯૭૭ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૩૦).

૨૧૮. મુંબઇ જમીન મહેસૂલ (ગુજરાત દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (સન ૧૯૮૦ નો ગુજરાત અધિનિયમ-૩૭).

૨૧૯. મુંબઇ જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ અને જમીન સત્તા પ્રકાર નાબૂદી કાયદા (ગુજરાત સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ (સન ૧૯૮૨ નો ગુજરાત અધિનિયમ -૮).

---

૧. સંવિધાન (છાસઠમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ની કલમ ૨ થી નોંધો ૨૦૩ થી ૨૫૭ દાખલ કરી છે.

૨૨૦. હિમાચલ પ્રદેશ જમીન તબદીલી (નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૯ નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૫).

૨૨૧. હિમાચલ પ્રદેશ જમીન તબદીલી (નિયમન) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬ નો હિમાચલ પ્રદેશ અધિનિયમ-૧૬).

૨૨૨. કર્ણાટક અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત જનજાતિ (અમુક જમીનની તબદીલીના પ્રતિબંધ બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૯ નો કર્ણાટક અધિનિયમ-૨).

૨૨૩. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૮ (સન ૧૯૭૮ નો કેરળ અધિનિયમ-૧૩).

૨૨૪. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૧ નો કેરળ અધિનિયમ-૧૯).

૨૨૫. મધ્યપ્રદેશ જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ (ત્રીજા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૬૧).

૨૨૬. મધ્યપ્રદેશ જમીન મહેસૂલ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (સન ૧૯૮૦ નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૧૫).

૨૨૭. મધ્યપ્રદેશ આક્રિશીક જોત ઉચ્ચતમ સીમા અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૧ નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૧૧).

૨૨૮. મધ્યપ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૮૪ નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૧).

૨૨૯. મધ્યપ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ (સન ૧૯૮૪ નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૧૪).

૨૩૦. મધ્યપ્રદેશ ખેત જમીન ટોચમર્યાદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૮૯ નો મધ્યપ્રદેશ અધિનિયમ-૮).

૨૩૧. મહારાષ્ટ્ર જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૪૧- કલમો ૩૬, ૩૬ક અને ૩૬ખ).

૨૩૨. મહારાષ્ટ્ર જમીન મહેસૂલ અધિનિયમ અને મહારાષ્ટ્ર અનુસૂચિત જનજાતિની જમીનો નવસાધ્ય કરવા બાબત (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૭ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૩૦).

૨૩૩. મહારાષ્ટ્રનો અમુક જમીનોમાં ખાણ અને ખનીજના વિદ્યમાન માલિકી હકો નાબૂદ કરવા બાબતનો અધિનિયમ, ૧૯૮૫ (સન ૧૯૮૫ નો મહારાષ્ટ્ર અધિનિયમ-૧૬).

૨૩૪. ઓરિસ્સા અનુસૂચિત વિસ્તાર (અનુસૂચિત જનજાતિ દ્વારા) સ્થાવર મિલકત તબદીલી વિનિયમ, ૧૯૫૬ (સન ૧૯૫૬ નો ઓરિસ્સા વિનિયમ-૨).

૨૩૫. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૫ (સન ૧૯૭૬ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૨૯).

૨૩૬. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૩૦).

૨૩૭. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૬ (સન ૧૯૭૬ નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૪૪).

૨૩૮. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ (સન ૧૯૮૪નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૨).

૨૩૯. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ (સન ૧૯૮૪નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૩).

૨૪૦. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૨૧).

૨૪૧. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) દ્વિતીય સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૮૦નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૮)

૨૪૨. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (સન ૧૯૮૦નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૨૧)

૨૪૩. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૧નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૫૯)

૨૪૪. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા ઠરાવવા બાબત) દ્વિતીય સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૮૩ (સન ૧૯૮૪નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૨)

૨૪૫. ઉત્તર પ્રદેશ જમીન કાયદા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ (સન ૧૯૮૨નો ઉત્તર પ્રદેશ અધિનિયમ-૨૦)

૨૪૬. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૫ (સન ૧૯૬૫નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૮)

૨૪૭. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૬ (સન ૧૯૬૬નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૧)

૨૪૮. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૬૯ (સન ૧૯૬૯નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૩)

૨૪૯. પશ્ચિમ બંગાળ એસ્ટેટ સંપાદન (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૭ (સન ૧૯૭૭નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૩૬)

૨૫૦. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન ધારણ મહેસૂલ અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૭૯નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૪૪)

૨૫૧. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (સન ૧૯૮૦નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૪૧)

૨૫૨. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન ધારણ મહેસૂલ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૧નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૩૩)

૨૫૩. કલકત્તા ઠિક્કા ગણોતહક (સંપાદન અને નિયમન) અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૧નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૩૭)

૨૫૪. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન ધારણ મહેસૂલ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૨ (સન ૧૯૮૨નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૩)

૨૫૫. કલકત્તા ઠિક્કા ગણોતહક (સંપાદન અને નિયમન) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૪ (સન ૧૯૮૪નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૪૧)

૨૫૬. માહે જમીન સુધારણા અધિનિયમ, ૧૯૬૮ (સન ૧૯૬૮નો પોંડીચેરી અધિનિયમ-૧)

૨૫૭. માહે જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૦ (સન ૧૯૮૧નો પોંડીચેરી અધિનિયમ-૧)]

[1][૨૫૭-ક. તામિલનાડુ પછાત વર્ગો, અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ (શૈક્ષણિક સંસ્થાઓમાં બેઠકો અને રાજ્ય હેઠળની સેવાઓમાં નિમણૂકો અથવા જગાઓ અનામત રાખવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૯૩ (સન ૧૯૯૪નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૪૫)]

[2][૨૫૮. બિહાર વિશેષાધિકારવાળી વ્યક્તિઓના નિવાસ ગણોતહક અધિનિયમ, ૧૯૪૭ (સન ૧૯૪૮નો બિહાર અધિનિયમ-૪)

૨૫૯. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા બાબત અધિનિયમ, ૧૯૫૬ (સન ૧૯૫૬નો બિહાર અધિનિયમ ૨૨)

૨૬૦. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦નો બિહાર અધિનિયમ ૭)

૨૬૧. બિહાર વિશેષાધિકારવાળી વ્યક્તિઓના નિવાસ ગણોતહક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૦ (સન ૧૯૭૦નો બિહાર અધિનિયમ-૯)

૨૬૨. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૩ (સન ૧૯૭૫નો બિહાર અધિનિયમ-૨૭)

૨૬૩. બિહાર જમીન એકત્રીકરણ અને ટુકડા પડતા અટકાવવા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૨નો બિહાર અધિનિયમ-૩૫)

૨૬૪. બિહાર જમીન સુધારણા (ટોચ મર્યાદા વિસ્તાર નક્કી કરવા અને વધારાની જમીન સંપાદિત કરવા બાબત) (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭નો બિહાર અધિનિયમ-૨૧)

૨૬૫. બિહાર વિશેષાધિકારવાળી વ્યક્તિઓના નિવાસ ગણોતહક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૮૯નો બિહાર અધિનિયમ-૧૧)

૨૬૬. બિહાર જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૯૦નો બિહાર અધિનિયમ-૧૧)

૨૬૭. કર્ણાટક અનુસૂચિત જાતિઓ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓ (અમુક જમીનની તબદીલીના પ્રતિબંધ) (સુધારા) બાબત અધિનિયમ, ૧૯૮૪ (સન ૧૯૮૪નો કર્ણાટક અધિનિયમ-૩)

૨૬૮. કેરળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૮૯નો કેરળ અધિનિયમ-૧૬)

૨૬૯. કેરળ જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૯૦નો કેરળ અધિનિયમ-૨)

૨૭૦. ઓરિસ્સા જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૯૦નો ઓરિસ્સા અધિનિયમ-૯)

૨૭૧. રાજસ્થાન ગણોતહક (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૭૯ (સન ૧૯૭૯નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૬)

૨૭૨. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૭નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૨)

૨૭૩. રાજસ્થાન વસાહતીકરણ (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૮૯નો રાજસ્થાન અધિનિયમ-૧૨)

---

૧. સંવિધાન (છોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૪ની કલમ ૨થી આ નોંધ દાખલ કરી છે.

૨. સંવિધાન (અઠ્યોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૫ની કલમ ૨થી નોંધો ૨૫૮ થી ૨૮૪ દાખલ કરી છે.

૨૭૪. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૮૩ (સન ૧૯૮૪નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૩)

૨૭૫. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૫૭)

૨૭૬. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) દ્વિતીય સુધારા અધિનિયમ, ૧૯૮૭ (સન ૧૯૮૮નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૪)

૨૭૭. તામિલનાડુ જમીન સુધારણા (જમીન ટોચમર્યાદા નક્કી કરવા બાબત) સુધારા (સુધારવા બાબત) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૮૯નો તામિલનાડુ અધિનિયમ-૩૦)

૨૭૮. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૧ (સન ૧૯૮૧નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૫૦)

૨૭૯. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૫)

૨૮૦. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (દ્વિતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૯)

૨૮૧. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (તૃતીય સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ (સન ૧૯૮૬નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૩૫)

૨૮૨. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૯ (સન ૧૯૮૯નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૩)

૨૮૩. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા (સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૦ (સન ૧૯૯૦નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૨૪)

૨૮૪. પશ્ચિમ બંગાળ જમીન સુધારણા ટ્રિબ્યુનલ અધિનિયમ, ૧૯૯૧ (સન ૧૯૯૧નો પશ્ચિમ બંગાળ અધિનિયમ-૧૨).''

સ્પષ્ટીકરણ.- અનુચ્છેદ-૩૧-કના ખંડ (૧)ના બીજા પરંતુકનું ઉલ્લંઘન કરીને રાજસ્થાન ગણોતહક અધિનિયમ, ૧૯૫૫ (સન ૧૯૫૫ના રાજસ્થાન અધિનિયમ-૩) હેઠળ કરેલ કોઈ સંપાદન, ઉલ્લંઘનના પ્રમાણમાં ફોક ગણાશે.]

[1] [દસમી અનુસૂચિ

[*અનુચ્છેદો ૧૦૨ (૨) અને ૧૯૧ (૨)]

પક્ષપલટાના કારણે ગેરલાયકાત અંગેની જોગવાઈઓ

૧. અર્થઘટન.- આ અનુસૂચિમાં, સંદર્ભથી અન્યથા અપેક્ષિત ન હોય તો,-

(ક) ''ગૃહ'' એટલે સંસદ[2] અથવા રાજ્યની વિધાનસભાનું બેમાંથી કોઈપણ ગૃહ અથવા યથાપ્રસંગ, રાજ્યના વિધાનમંડળનું બેમાંથી કોઈપણ ગૃહ;

(ખ) પરિચ્છેદ ૨ અથવા [3][* * *] પરિચ્છેદ ૪ની જોગવાઈઓ અનુસાર, કોઈપણ રાજકીય ગૃહના સભ્યના સબંધમાં, ''વિધાનમંડળ પક્ષ'' એટલે સદરહુ જોગવાઈઓ અનુસાર તે રાજકીય પક્ષના તે સમયે તે ગૃહના તમામ સભ્યોનું બનેલું જૂથ;

(ગ) ગૃહના સભ્યના સબંધમાં, ''મૂળ રાજકીય પક્ષ'' એટલે પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના હેતુઓ માટે તે જે રાજકીય પક્ષનો હોય તે રાજકીય પક્ષ;

(ઘ) ''પરિચ્છેદ'' એટલે આ અનુસૂચિનો પરિચ્છેદ.

૨. પક્ષપલટાના કારણે ગેરલાયકાત .- (૧) [4][પરિચ્છેદો ૪ અને ૫ની]જોગવાઈઓને અધીન રહીને, કોઈપણ રાજકીયપક્ષનો ગૃહનો સભ્ય, નીચેના સંજોગોમાં ગૃહનો સભ્ય થવા માટે ગેરલાયક ગણાશે,-

(ક) તેણે તેવા રાજકીય પક્ષનું પોતાનું સભ્યપદ સ્વેચ્છાએ છોડી દીધું હોય તો; અથવા

(ખ) જો તે, જેનો તે સભ્ય હોય તેવા રાજકીય પક્ષ તરફથી અથવા તેવા રાજકીય પક્ષે આ અર્થે અધિકૃત કરેલ કોઈપણ વ્યક્તિ કે સત્તાધિકારી તરફથી અપાયેલા કોઈપણ આદેશથી વિરૂદ્ધ તેવા ગૃહમાં, બેમાંથી કોઈપણ કિસ્સામાં તેવા રાજકીય પક્ષ, વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારીની પૂર્વ-પરવાનગી મેળવ્યા વિના, મતદાન કરે અથવા મતદાન કરવામાથી દૂર રહે અને એ રીતે મતદાન કર્યાની અથવા મતદાન કરવામાંથી દૂર રહ્યાની તારીખથી પંદર દિવસની અંદર તેવા રાજકીય પક્ષે, વ્યક્તિએ અથવા સત્તાધિકારીએ, એ રીતે કરેલું મતદાન અથવા મતદાન કરવામાંથી દૂર રહ્યાનું પગલું માફ કર્યું ન હોય તો.

સ્પષ્ટીકરણ .- આ પેટા-પરિચ્છેદના હેતુઓ માટે,--

(ક) ગૃહનો ચૂંટાયેલો સભ્ય, જે રાજકીય પક્ષે તેને તેવા સભ્ય તરીકેની ચૂંટણી માટેના ઉમેદવાર તરીકે ઊભો રાખ્યો હોય તે રાજકીય પક્ષ કોઈ હોય તો તેનો સભ્ય હોવાનું ગણાશે;

(ખ) ગૃહનો નિયુક્ત કરાયેલો સભ્ય,-

(૧) તેવા સભ્ય તરીકેની તેની નિયુક્તિની તારીખે કોઈપણ રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોય ત્યારે તેવા રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોવાનું ગણાશે;

(૨) બીજા કોઈ પ્રસંગે, અનુચ્છેદ ૯૯ **[અથવા યથાપ્રસંગ, અનુચ્છેદ ૧૮૮]ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પછી જે તારીખે પોતાની બેઠક સંભાળે તે તારીખથી છ મહિના પૂરા થાય તે પહેલાં, જે રાજકીય પક્ષનો સભ્ય બને અથવા, યથાપ્રસંગ, સૌથી પહેલાં સભ્ય બને તે રાજકીય પક્ષનો સભ્ય હોવાનું ગણાશે.

---

૧. સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫ની કલમ ૬થી આ મજકૂર દાખલ કર્યો છે.(તારીખ: ૧-૩-૧૯૮૫થી અમલી)

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૧ના ખંડ (ક)માં, ''અથવા રાજ્યની વિધાનસભાનું બેમાંથી કોઈ પણ ગૃહ અથવા યથા-સંગ, રાજ્યના વિધાનમંડળનું બેમાંથી કોઈ પણ ગૃહ'' એ શબ્દો કમી કરવા.

૩. સંવિધાન (એકાણુમા સુધારા) અધિનિયમ, ૨૦૦૩ના અનુચ્છેદ ૫(ક) થી ''પરિચ્છેદ ૩, અથવા યથાપ્રસંગ'' એ શબ્દો કમી કર્યો છે.

૪. એજનની અનુચ્છેદ ૫ (ખ) થી ''પરિચ્છેદો ૩, ૪ અને ૫ની'' એ શબ્દોને બદલે આ મજકૂર મૂક્યો છે.

* જમ્મુ અને કશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, [અનુચ્છેદ ૧૦૨ (૨)] એ - માણે મૂકવું.

** જમ્મુ અને કશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, આ શબ્દો કમી કરવા.

(૨) કોઇપણ રાજકીય પક્ષે ઊભા રાખેલા ઉમેદવાર તરીકે હોય તે સિવાય બીજી રીતે સભ્ય તરીકે ચૂંટવામાં આવ્યો હોય તેવો ગૃહનો ચૂંટાયેલો સભ્ય, એવી ચૂંટણી પછી કોઇપણ રાજકીય પક્ષમાં જોડાય તો તે ગૃહના સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

(૩) ગૃહનો નિયુક્ત કરાયેલો સભ્ય, અનુચ્છેદ ૯૯ *[અથવા યથાપ્રસંગ, અનુચ્છેદ ૧૮૮]ની જરૂરિયાતોનું પાલન કર્યા પછી, જે તારીખે પોતાની બેઠક સંભાળે તે તારીખથી છ મહિના પૂરા થયા પછી તે કોઇપણ રાજકીય પક્ષમાં જોડાય તો તે ગૃહના સભ્ય તરીકે રહેવા માટે ગેરલાયક ગણાશે.

(૪) આ પરિચ્છેદની પૂર્વવર્તી જોગવાઇઓમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, જે વ્યક્તિ **સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ ૧૯૮૫ના આરંભે ગૃહના (એવા સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલ કે નિયુકત કરાયેલ) સભ્ય હોય તે,-

(૧) જો તે એવા આરંભની તરત જ પહેલાં કોઇ રાજકીય પક્ષના સભ્ય હોય તે પ્રસંગે આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના હેતુઓ માટે, એવા રાજકીય પક્ષે ઊભા રાખેલા ઉમેદવાર તરીકે એવા ગૃહની સભ્ય તરીકે ચૂંટાયેલી હોવાનું ગણાશે ;

(૨) બીજા કોઇ પ્રસંગે, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)ના હેતુઓ માટે, કોઇપણ રાજકીય પક્ષે ઊભા રાખેલા ઉમેદવાર તરીકે હોય તે સિવાય બીજી રીતે જેને ચૂંટવામાં આવ્યો હોય તેવી ગૃહની ચૂંટાયેલ સભ્ય હોવાનું ગણાશે અથવા, યથાપ્રસંગ, આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૩)ના હેતુઓ માટે ગૃહની નિયુકત સભ્ય હોવાનું ગણાશે.

[૧] * * * * * * *

૪. પક્ષપલટાના કારણ અંગેની ગેરલાયકાત જોડાણની બાબતમાં લાગુ નહિ પડવા બાબત.- (૧) ગૃહનો સભ્ય, જો તેનો મૂળ રાજકીય પક્ષ બીજા રાજકીય પક્ષ સાથે જોડાય અને તે એવો દાવો કરે કે તે અને તેના મૂળ રાજકીય પક્ષના બીજા કોઇ સભ્યો-

(ક) તેવા બીજા રાજકીય પક્ષના, અથવા યથાપ્રસંગ, એવા જોડાણ દ્વારા રચાયેલા નવા રાજકીય પક્ષના સભ્યો બન્યા છે ; અથવા

(ખ) તેણે અને તેના મૂળ રાજકીય પક્ષના બીજા કોઇ સભ્યોએ જોડાણ સ્વીકાર્યું નથી અને એક અલગ જૂથ તરીકે કામ કરવાનું પસંદ કર્યું છે ;

તો ગૃહનો તેવો સભ્ય, પરિચ્છેદ ૨ ના પેટા- પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ ગેરલાયક ગણાશે નહિ ;

અને એવું જોડાણ થયાના સમયથી, યથા પ્રસંગ, એવો બીજો રાજકીય પક્ષ કે જૂથ, પરિચ્છેદ ૨ ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના હેતુઓ માટે, તે જે રાજકીય પક્ષનો હોય તે રાજકીય પક્ષ હોવાનું ગણાશે અને આ પેટા-પરિચ્છેદના હેતુઓ માટે, તેનો મૂળ રાજકીય પક્ષ હોવાનું ગણાશે.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના હેતુઓ માટે, ગૃહના સભ્યના મૂળ રાજકીય પક્ષનું જોડાણ સંબંધિત વિધાનમંડળ પક્ષના સભ્યોના બે તૃતીયાંશ કરતાં ઓછા ન હોય તેટલા સભ્યો એવા જોડાણ માટે કબૂલ થયા હોય તો અને ત્યારે જ થયું હોવાનું ગણાશે.

---

૧. સંવિધાનના ૯૧મા સુધારાની કલમ ૫(ગ) થી પરિચ્છેદ ૩ કમી કર્યો છે.
* જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, આ શબ્દો કમી કરવા.
** જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, સંવિધાન (બાવનમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૮૫ના આરંભના ઉલ્લેખોનો અર્થ સંવિધાન (જમ્મુ અને કાશ્મીરને લાગુ પાડવા બાબત) હુકમ, ૧૯૮૯ના આરંભના ઉલ્લેખ તરીકે કરવો.

૫. મુક્તિ.- આ અનુસૂચિમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં જે વ્યક્તિને લોકસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષના અથવા રાજ્યસભાના ઉપસભાપતિના [1][અથવા રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા ઉપસભાપતિના અથવા રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યાક્ષના] હોદ્દા પર ચૂંટવામાં આવી હોય તે વ્યક્તિ,-

(ક) જો તે, તેવા હોદ્દા પર પોતે ચૂંટાઇ હોવાના કારણે એવી ચૂંટણીની તરત પહેલાં પોતે જે રાજકીય પક્ષની હોય તે રાજકીય પક્ષના સભ્યપદનો સ્વેચ્છાએ ત્યાગ કરે અને ત્યાર પછી પોતે એવો હોદ્દો ધરાવવાનું ચાલુ રાખે ત્યાં સુધી તે રાજકીય પક્ષમાં ફરીથી ન જોડાય અથવા બીજા કોઇ રાજકીય પક્ષની સભ્ય ન બને ; અથવા

(ખ) જો તે, એવા હોદ્દા ઉપર પોતે ચૂંટાઇ હોવાને કારણે, એવી ચૂંટણીની તરત જ પહેલાં પોતે જે રાજકીય પક્ષની હોય તે રાજકીય પક્ષના પોતાના સભ્યપદનો ત્યાગ કરીને એવો હોદ્દો ધરાવતી પોતે બંધ થાય ત્યાર પછી એવા રાજકીય પક્ષમાં ફરીથી જોડાય,

તો આ અનુસૂચિ હેઠળ ગેરલાયક ગણાશે નહિ.

૬. પક્ષપલટાને કારણે ગેરલાયકાત સંબંધી પ્રશ્નો અંગે નિર્ણય.- (૧) ગૃહનો કોઇ સભ્ય આ અનુસૂચિ હેઠળ ગેરલાયકાતને પાત્ર બને છે કે કેમ તે સંબંધી કોઇ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય તો તે પ્રશ્ન તેવા ગૃહના સભાપતિ અથવા યથાપ્રસંગ, અધ્યક્ષને નિર્ણયાર્થે લખી મોકલવામાં આવશે અને તેમનો નિર્ણય આખરી ગણાશે :

પરંતુ જો ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ એવી ગેર લાયકાતને પાત્ર બન્યા છે કે કેમ એવો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો હોય તો તે પ્રશ્ન, ગૃહ આ અર્થે ચૂંટે તેવા ગૃહના સભ્યને નિર્ણયાર્થે લખી મોકલવામાં આવશે અને તેનો નિર્ણય આખરી ગણાશે.

(૨) આ અનુસૂચિ હેઠળ ગૃહના સભ્યની ગેરલાયકાત સંબંધી કોઇપણ પ્રશ્નના સંબંધમાં આ પરિચ્છેદ (૧) હેઠળની તમામ કાર્યવાહી, અનુચ્છેદ ૧૨૨ના અર્થ મુજબ સંસદની કાર્યવાહી [2][અથવા, યથાપ્રસંગ, અનુચ્છેદ ૨૧૨ના અર્થ મુજબ રાજ્યના વિધાન મંડળની કાર્યવાહી] હોવાનું ગણાશે.

૭. ન્યાયાલયોની હકૂમતને બાધ.- આ સંવિધાનમાં ગમે તે મજકૂર હોય તે છતાં, આ અનુસૂચિ હેઠળ ગૃહના સભ્યના ગેરલાયકાત સાથે સંકળાયેલી કોઇપણ બાબતના સંબંધમાં ન્યાયાલયને કોઇપણ હકૂમત રહેશે નહિ.

૮. નિયમો.- આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)ની જોગવાઇઓને આધિન રહીને, ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ આ અનુસૂચિની જોગવાઇઓ અમલમાં મૂકવા માટે નિયમો કરી શકશે અને ખાસ કરીને અને પૂર્વવર્તી સત્તાની વ્યાપકતાને બાધ આવ્યા વિના, એવા નિયમોથી નીચેની બાબતો માટે જોગવાઇ કરી શકાશે :-

(ક) ગૃહના જુદા જુદા સભ્યો જે રાજકીય પક્ષો ના હોય તે રાજકીય પક્ષો કોઇ હોય તો તે સંબંધી રજિસ્ટરો અથવા અન્ય રેકર્ડ રાખવા બાબત ;

(ખ) કોઇ ગૃહના સભ્યનાં સંબંધમાં વિધાનમંડળ પક્ષના નેતા, પરિચ્છેદ ૨ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)ના ખંડ (ખ)માં ઉલ્લેખેલા સ્વરૂપની કોઇપણ માફી અંગે જે રીપોર્ટ આપે તે બાબત તેવો રીપોર્ટ જે સમયની અંદર અને જે સત્તાધિકારીને મોકલવાનો હોય તે સમય અને તે સત્તાધિકારી બાબત ;

(ગ) કોઇ રાજકીય પક્ષે, ગૃહના કોઇ સભ્યોના એવા રાજકીય પક્ષમાં પ્રવેશ અંગે આપવાનો રીપોર્ટ અને એવા રિપોર્ટ જેને આપવાના હોય તે ગૃહના અધિકારી બાબત ; અને

(ઘ) પરિચ્છેદ ૬ના પેટા-પરિચ્છેદ (૧)માં ઉલ્લેખેલા કોઇપણ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવા માટેની કાર્યરીતિ અને એવા પ્રશ્નનો નિર્ણય કરવાના હેતુ માટે કરી શકાય તેવી કોઇપણ તપાસ માટેની કાર્યરીતિ બાબત.

(૨) આ પરિચ્છેદના પેટા-પરિચ્છેદ (૧) હેઠળ ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષે કરેલા નિયમો તે કરવામાં આવે તે પછી બનતી ત્વરાએ એક જ સત્રમાં અથવા લાગલગાટ બે કે વધુ સત્રોમાં મળીને કુલ ત્રીસ દિવસની મુદત સુધી ગૃહ સમક્ષ મૂકવા જોઇશે, અને ફેરફાર સાથે કે ફેરફાર વગર ગૃહે તે બનતી ત્વરાએ મંજૂર કર્યા હોય કે નામંજૂર કર્યા હોય તે સિવાય, સદરહુ ત્રીસ દિવસની મુદત પૂરી થયે અમલમાં આવશે અને તે નિયમો એ રીતે મંજૂર કર્યા હોય તો જે સ્વરૂપે તે એવી રીતે ગૃહ સમક્ષ મૂકવામાં આવ્યા હોય તે સ્વરૂપે મંજૂર થયે, અથવા યથાપ્રસંગ, તેવા ફેરફાર કરાયેલા સ્વરૂપે જ અમલમાં આવશે અને જો તે નિયમો તેવી રીતે નામંજૂર કર્યા હોય તો તે અમલમાં આવશે જ નહિ.

(૩) ગૃહના સભાપતિ અથવા અધ્યક્ષ, અનુચ્છેદ ૧૦૫ની [3][અથવા યથાપ્રસંગ, અનુચ્છેદ ૧૯૪ની] જોગવાઇઓને અને આ સંવિધાન હેઠળ તેમને હોય તેવી બીજી કોઇપણ સત્તાને બાધ આવ્યા વિના, એવો આદેશ આપી શકશે કે કોઇપણ વ્યક્તિ આ પરિચ્છેદ હેઠળ કરેલા નિયમોનું જાણી બૂઝીને કોઇપણ પ્રકારે ઉલ્લંઘન કરે તો તેવી વ્યક્તિ સામે ગૃહના વિશેષાધિકારના ભંગ તરીકે હોય તેવી જ રીતે કામ ચલાવી શકાશે.]

---

૧. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૫માં, ''અથવા રાજ્યની વિધાન પરિષદના સભાપતિ અથવા ઉપસભાપતિના અથવા રાજ્યની વિધાનસભાના અધ્યક્ષ અથવા ઉપાધ્યક્ષના'' એ શબ્દો કમી કરવા.

૨. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૬ના પેટા-પરિચ્છેદ (૨)માં, ''અથવા યથા-સંગ, અનુચ્છેદ ૨૧૨ના અર્થ મુજબ રાજ્યના વિધાનમંડળની કાર્યવાહી'' એ શબ્દો કમી કરવા.

૩. જમ્મુ અને કાશ્મીર રાજ્યને લાગુ પડે ત્યારે, પરિચ્છેદ ૮ના પેટા-પરિચ્છેદ (૩)માં, ''અથવા યથા-સંગ, અનુચ્છેદ ૧૯૪ની'' એ શબ્દો અને આંકડા કમી કરવા.

[1][અગિયારમી અનુસૂચિ

(અનુચ્છેદ ૨૪૩-જ)

૧. કૃષિ વિસ્તરણ સહિત કૃષિ.

૨. જમીન સુધારણા, જમીન સુધારણાનું અમલીકરણ, જમીનનું એકત્રિકરણ અને ભૂમિ સંરક્ષણ.

૩. ગૌણ સિંચાઇ, પાણી વ્યવસ્થા અને વોટર શેડ વિકાસ.

૪. પશુપાલન, ડેરી ઉદ્યોગ અને મરઘાં-બતકાં ઉછેર.

૫. મત્સ્યોદ્યોગ.

૬. સામાજિક વનીકરણ અને ફાર્મ વનીકરણ

૭. ગૌણ વન પેદાશ

૮. ખાદ્ય પ્રક્રિયા સહિતના લઘુ ઉદ્યોગો.

૯. ખાદી, ગ્રામ અને કુટીર ઉદ્યોગો.

૧૦. ગ્રામ ગૃહ નિર્માણ.

૧૧. પીવાનું પાણી

૧૨. બળતણ અને ઘાસચારો

૧૩. રસ્તાઓ, ગરનાળાં, પુલો, નૌકા-ઘાટ, જલ-માર્ગો અને વાહન વ્યવહારનાં બીજા સાધનો.

૧૪. વીજળી વિસ્તરણ સહિત ગ્રામ વિજળીકરણ.

૧૫. બિન પરંપરાગત ઉર્જા સાધનો.

૧૬. ગરીબી નાબૂદી કાર્યક્રમ.

૧૭. પ્રાથમિક અને માધ્યમિક શાળાઓ સહિતનું શિક્ષણ.

૧૮. ટેકનીકલ તાલીમ અને વ્યવસાયિક શિક્ષણ.

૧૯. પ્રૌઢ અને અનૌપચારિક શિક્ષણ

૨૦. ગ્રંથાલયો.

૨૧. સાંસ્કૃતિક પ્રવૃત્તિઓ

૨૨. બજારો અને મેળા.

૨૩. ઇસ્પિતાલો, પ્રાથમિક સ્વાસ્થ્ય કેન્દ્રો અને દવાખાનાઓ સહિત, આરોગ્ય અને સ્વચ્છતા.

૨૪. પરિવાર કલ્યાણ

૨૫. મહિલા અને બાળ વિકાસ

૨૬. વિકલાંગ અને મંદ બુદ્ધિવાળી વ્યક્તિઓના કલ્યાણ સહિત, સમાજકલ્યાણ.

૨૭. નબળા વર્ગોના અને ખાસ કરીને, અનુસૂચિત જાતિ અને અનુસૂચિત આદિજાતિઓનું કલ્યાણ.

૨૮. જાહેર વિતરણ પદ્ધતિ

૨૯. સામુદાયિક મિલકતની જાળવણી].

---

૧ સંવિધાન (તોંતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૪થી, આ અનુસૂચિ ઉમેરી છે. (તારીખ : ૨૪-૪-૧૯૯૩થી અમલી.)

[1][બારમી અનુસૂચિ

(અનુચ્છેદ ૨૪૩-ય)

૧. શહેર યોજના, નગર યોજના સહિત.

૨. જમીન વપરાશના અને મકાનોના બાંધકામના વિનિયમો.

૩. આર્થિક અને સામાજિક વિકાસ માટેની યોજના.

૪. માર્ગ અને પુલો.

૫. ઘરગથ્થું, ઔદ્યોગિક અને વાણિજ્યિક હેતુઓ માટે પાણી પુરવઠો.

૬. જાહેર આરોગ્ય, સ્વચ્છતા, સફાઇ અને ગંદા-પદાર્થોની વ્યવસ્થા.

૭. અગ્નિ શામક સેવા.

૮. શહેરી, જંગલ, પર્યાવરણ, સંરક્ષણ અને પરિસ્થિતિ વિષયક બાબતોની અભિવૃદ્ધિ.

૯. વિકલાંગ અને મંદબુદ્ધિવાળી વ્યક્તિઓ સહિત સમાજના નબળા વર્ગોના હિતોનું રક્ષણ.

૧૦. ગંદા વસવાટોની સુધારણા અને ઉન્નતિ.

૧૧. શહેરી ગરીબી નિવારણ.

૧૨. શહેરી સુખ-સુવિધા અને સગવડો જેવી કે બાગ, બગીચા, રમતના મેદાનોની જોગવાઇ.

૧૩. સાંસ્કૃતિક, શૈક્ષણિક અને સૌંદર્યલક્ષી પાસાઓની અભિવૃદ્ધિ.

૧૪. કબ્રસ્તાન અને સ્મશાનગૃહો, અગ્નિદાહ, સ્મશાન અને વિદ્યુત સ્મશાનગૃહો.

૧૫. ઢોર પૂરવાના ડબા, પશુઓની ક્રૂરતા અટકાવવી.

૧૬. જન્મ અને મરણની નોંધણી સહિત જન્મ મરણ આંકડા.

૧૭. શેરી દીવાબત્તીઓ, પાર્કીંગ-સ્થળો, બસ સ્ટોપ અને જાહેર સુવિધાઓ.

૧૮. કતલખાના અને ચર્મ ઉદ્યોગનું નિયમન.].

---

૧ સંવિધાન (ચુંમોતેરમા સુધારા) અધિનિયમ, ૧૯૯૨ની કલમ ૪થી, આ અનુસૂચિ ઉમેરી છે. (તારીખ : ૧-૬-૧૯૯૩થી અમલી.)

સંદર્ભ સૂચિ

અ

ક

બ

મ

વ

હ

સરકારી મધ્યસ્થ મુદ્રણાલય, ગાંધીનગર.